

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ XIII

1939

СЪ 371 ОБРАЗА ВЪ ТЕКСТА

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME XIII

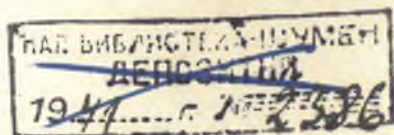
1939

AVEC 371 FIGURES DANS LE TEXTE

СОФИЯ — SOFIA

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'ÉTAT

1941

ИЗВЕСТИЯ
НА
БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ
ТОМЪ XIII
1939

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ XIII

1939

СЪ 371 ОБРАЗА ВЪ ТЕКСТА

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME XIII

1939

AVEC 371 FIGURES DANS LE TEXTE

СОФИЯ — SOFIA

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'ÉTAT

1941

УЧБЕНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

ОСНОВНИ 19 50 № 1225

Пров. 1977 г.

ВЪ ПАМЕТЪ НА

РАФАИЛЪ ПОПОВЪ

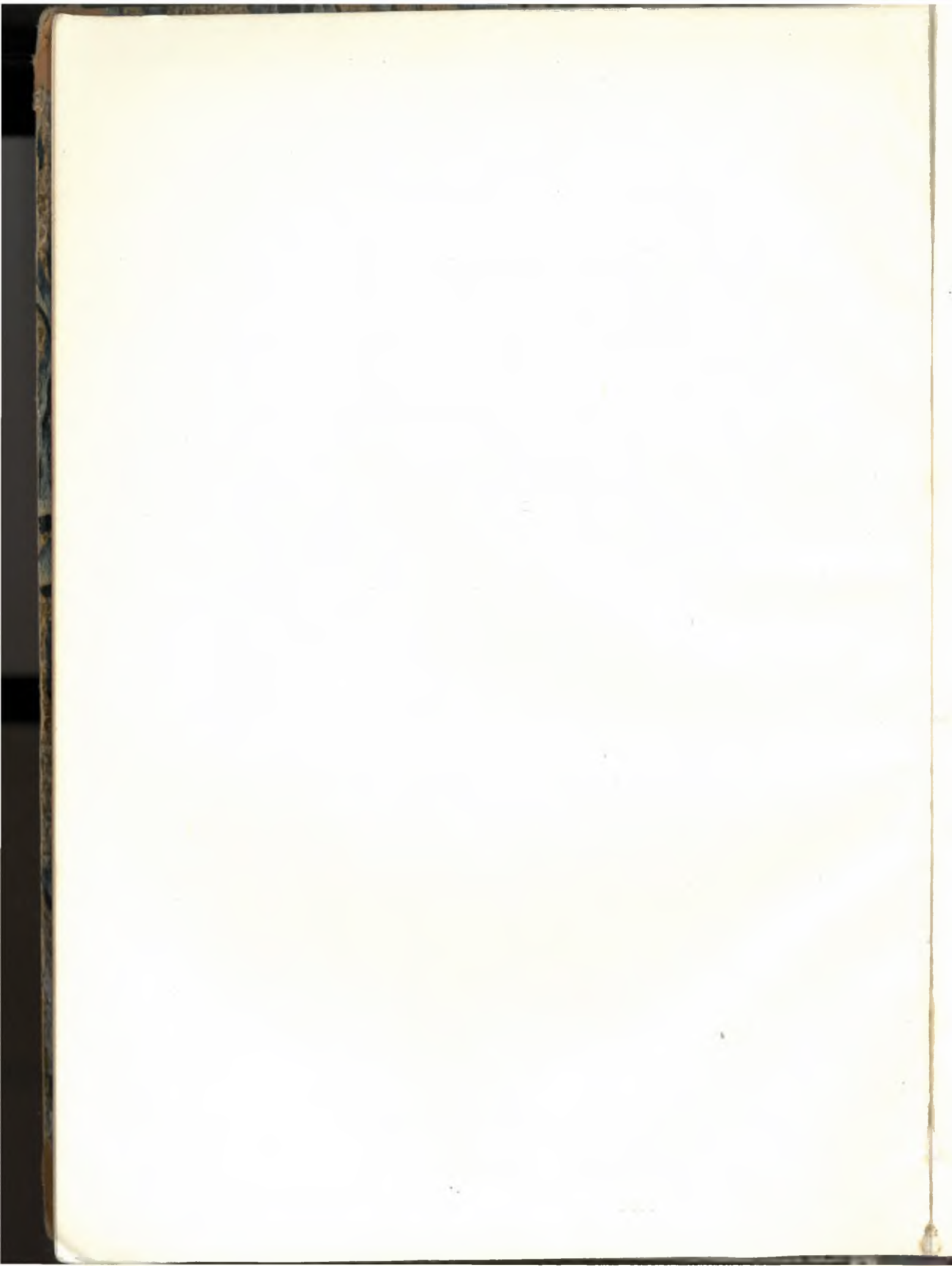
† 15 АВГУСТЪ 1940

Съдържание

	Стр.
Димитровъ, Д. Портретътъ върху античните надгробни плочи отъ римско време въ Североизточна Македония	1
Шкорпилъ, К. Антични паметници съ изображение на тракийски конникъ въ Варненския музей	129
Вулић, Н. Зевсова статуица у Нишу	151
Mansel Arif Müfid. Grabhügelforschung in Ostthrakien	154
Дечевъ, Д. Едно дарение отъ областта на срѣдна Струма	190
Миковъ, В. Селищна могила отъ бронзовата епоха до с. Веселиново	195
Миятевъ, Кр. Старинни църкви въ Западна България	228
Мавроудиновъ, Н. Базиликата въ Плиска и българскиятъ дворецовъ церемоналъ . .	246
Аяновъ, Г. п. Стари манастири въ Странджа. Приносъ къмъ въпроса за мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ	253
Герасимовъ, Т. Единъ ксоанонъ на Хермесъ върху монетитъ на гр. Еносъ	265
Герасимовъ, Т. Монети на деспотъ Иванко	288
Археологически вѣсти. — † Рафанлъ Поповъ (Ив. Бурешъ) 297. — † Архитектъ д-ръ Ал. Рашеновъ (К. М.) 301. — † Иосифъ Стриговски (К. М.) 302. — † Д. В. Айналовъ (К. М.) 302. — Анталъ Хеклеръ (К. М.) 303. — † Берендтъ Пикъ (Т. Д. Г.) 303. — † Вилхелмъ Дьорпфелъ (Арх. С. Н. Бобчевъ) 304. — Сто години Винкелмановъ празникъ въ Берлинъ (Д. П. Д.) 305. — Материали за проучване на предисторическата епоха въ България (Недѣлчо Петковъ) 307. — Могилни некрополи въ Софийско и Троянско (Недѣлчо Петковъ) 309. — Единъ новъ надписъ отъ Стара-Загора съ израза <i>ἐκ τῶν ὑπερπαιδόντων</i> (Д. П. Димитровъ) 315. — Останки отъ постройка въ Бояна (В. Иванова) 317. — Римска постройка при Скравена (В. Иванова) 318. — Гробница отъ Стъкленъ (Ст. Стефановъ 319). — Гробна находка отъ Лесичери (Ст. Стефановъ) 320. — Бронзови статуйки въ Свищовъ (Ст. Стефановъ) 322. — Мраморна статуя отъ Царевецъ (Ст. Стефановъ) 322. — Мраморна колонка отъ Бѣлсѣ (Ст. Стефановъ) 323. — Светилище на тракийския конникъ при с. Ручей (Т. Герасимовъ) 323. — Три бронзови статуйки на тракийския конникъ (Т. Герасимовъ) 327. — Релефъ съ посвещеніе на Аполонъ Кендризовъ отъ Стъкленъ (Novae), Свищовско (Т. Герасимовъ) 330. — „Corona donatica“ върху единъ списъкъ на ефеби отъ Одесосъ (Т. Герасимовъ) 332. — Откъслекъ отъ сребърно византийско блюдо отъ VI вѣкъ (Т. Герасимовъ) 335. — Два късноримски медалиона отъ България (Т. Герасимовъ) 337. — Монети намѣрени при разкопкитъ на гр. Никополъ на Росица (Nicomolis ad Istrum) въ 1907 г. (Т. Герасимовъ) 340	279
Колективни находки на монети презъ 1939 г. (съобщава Т. Герасимовъ)	341
Оценки на книги. — Werner Jaeger, Demosthenes, der Staatsmann und sein Werden (Г. И. Кауаровъ) 345. — Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums Franz Joseph Dölger zum sechzigsten Geburtstage dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern (Хр. М. Дановъ) 346. — Artur Stein, Die Legaten von Mösien (Ив. Велковъ) 350. — Friedrich Gerke, Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit (Д. П. Димитровъ) 351. — Georg Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (Кр. Миятевъ) 353. — Kurt Lange, Herrscherköpfe des Altertums im Münzbild ihrer Zeit (Т. Герасимовъ) 353. — H. Gaebler, Fälschungen makedonischer Münzen (Т. Герасимовъ) 354	345
XIX Отчетъ на Българския археологически институтъ за 1939 година	358

Table des matières

	Page
Dimitrov, D. Le portrait sur les dalles funéraires antiques de l'époque romaine dans la Macédoine du Nord-Est	1
Škorpil, K. Les monuments antiques avec la figure du cavalier thrace au musée de Varna	129
Vulić, N. Une statuette de Zeus à Niš	151
Mansel Arif Müfid. Grabhügelforschung in Ostthrakien	154
Detschew, D. Une donation de la région de Struma	190
Mikov, W. Un tell de l'époque de bronze près du village de Veselinovo	195
Mijatev, K. Anciennes églises dans la Bulgarie occidentale	228
Mavrodinov, N. La grande basilique de Pliska et le cérémonial de la cour bulgare	246
Ajanov, G. p. Les vieux monastères de la Strandža. Contribution à la question de l'emplacement du monastère de Grégoire le Sinaïte	253
Gerassimov, T. Un xoanon de Hermès sur les monnaies de la ville de Enos	265
Gerassimov, T. Monnaies du despote Ivanko	288
Nouvelles archéologiques. — † Rafail Popov (Iv Buresch) 297. — † L'architecte Dr. Al. Rašenov (K. M.) 301. — † Josef Strzygowski (K. M.) 302. — † D. V. Ainalov (K. M.) 302 — † Antal Hekler (K. M.) 303. — † Berendt Pick (T. D. G.) 303. — † Wilhelm Dörpfeld (Arch. S. N. bobčev) 304. — Fête centenaire de Winkelman à Berlin (D. P. D.) 305. — Matériaux pour l'étude de l'époque préhistorique en Bulgarie (Nedelčo Petkov) 307. — Nécropoles préhistoriques dans les districts de Sofia et de Trojan (Nedelčo Petkov) 309. — Une inscription de Stara-Zagora avec l'expression ἐκ τῶν ὑπερπαιόντων (D. P. Dimitrov) 315. — Restes d'une construction à Bojana (V. Ivanova) 317. — Une construction romaine à Skravena (V. Ivanova) 318. — Sépulcre de Stäklen (St. Stefanov) 319. — Découverte sépulcrale de Lesičeri (St. Stefanov) 320. — Statuettes de bronze à Svištov (St. Stefanov) 322. — Statue de marbre de Carevec (St. Stefanov) 323. — Petite colonne de marbre de Beleni (St. Stefanov) 323. — Sanctuaire du cavalier thrace près du village Ručej (Th. Gerassimov) 323. — Trois statuettes de bronze du cavalier thrace (Th. Gerassimov) 327. — Relief avec dédicace à Apollon Kendrizos de Stäklen (Novae), district de Svištov (Th. Gerassimov) 330. — „Corona donatica“ sur une liste d'éphèbes d'Odessos (Th. Gerassimov) 332. — Fragment d'un plat d'argent byzantin du VI ^e siècle (Th. Gerassimov) 335. — Deux médaillons de l'époque romaine de Bulgarie (Th. Gerassimov) 337. — Monnaies trouvées pendant les fouilles à Nicopol sur la Rosica (Nicopolis ad Istrum) en 1907 (Th. Gerassimov) 340	297
Découvertes de monnaies en Bulgarie en 1939 (communication de Th. Gerassimov)	341
Bibliographie. — Werner Jaeger Demosthenes, der Staatsmann und sein Werden (G. I. Kazanov) 345. — Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums Franz Joseph Dölger zum sechzigsten Geburtstage dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern (Chr. M. Danov) 346. — Artur Stein, Die Legaten von Mösien (Iw. Welkov) 350. — Friedrich Gerke, Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit (D. P. Dimitrov) 351. — Georg Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates (Kr. Mijatev) 353. — Kurt Lange, Herrscherköpfe des Altertums im Münzbild ihrer Zeit (Th. Gerassimov) 353. — H. Gaebler, Fälschungen makedonischer Münzen (Th. Gerassimov) 354	345
XIX. Compte-rendu de l'Institut archéologique bulgare pour l'année 1939	358

Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония

от Димитър П. Димитров

Областта, която влиза в обсега на нашето изследване, обхваща изключително сръдното течение на Струма, античния Strymon, и горното течение на Места, нѣкогашния Nestos. Това е в сѣщност Североизточна Македония, която се простира на юг от Рила и на югозапад от Родопитѣ, като достига на запад Огражденѣ планина, а на юг Бѣласица, Алиботушѣ и плодородното Сѣрско поле.¹⁾ Североизточна Македония бѣше освободена едва след Балканската война. Това обстоятелство, както и последвалата Всесвѣтска война (1914/18), станаха причина, дето тук археологическитѣ проучвания започнаха много по-късно отколкото в другитѣ части на царството.²⁾

Голѣм брой надгробни паметници с релефни изображения от тѣзи земи се явиха на бѣлѣ свѣтѣ особно през време на войната. Тѣ бѣха обнародвани от Б. Филонѣ,³⁾ който ги обособи в една група и изтъкна прѣвѣ тѣхната близост с надгробнитѣ паметници от Южна Македония. По-късно в сбиркитѣ на Народния музей в София постѣпиха нови находки от този вид. Тѣ бѣха обнародвани, отчасти от Ив. Велковѣ⁴⁾ само като материал, отчасти от Д. Дечевѣ⁵⁾ предимно от епиграфско гледище. Детайлни снимки на нѣкои от тѣзи паметници намѣриха мѣсто и в една работа на S. Ferri,⁶⁾ безѣ

¹⁾ За географското положение на тази област срв. D. Iarano ff, Carte de la Macédoine, Institut scientifique macédonien, Sofia 1933 (въз основа на тази карта е чертана и картата на мѣстонаходищата, обр. 1); Бѣломорска Тракия и Приморска Македония, ГУ-ИФФ XXXIV, 5, 1937/38, 2 сл. и тамѣ цит. лит.. За орографията и хидрографията на антична Македония вж. Geuer, RE XIV, 671 сл.; S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926, 19 сл.

²⁾ За нѣкои проучвания на тѣзи мѣста преди тѣхното освобождение вж. стр. 7, заб. 3.

³⁾ Новооткрити старини, ИАД VI, 1916/18, 167 сл.; и по-късно в L'art antique en Bulgarie, Sofia 1925, обр. 32 сл.

⁴⁾ Археологически материали, ГНМ VI, 1932/34, 84 сл.; тукѣ дѣлѣ да изкажа благодарност на г. Велкова за разрешението му да фотографирам нѣкои от плочитѣ, намиращи се в Народния музей, както и за съдействието му да получа копия от нѣкои негативи от фотографическата сбирка на сѣщия музей.

⁵⁾ Kleine Funde aus Bulgarien, AB XXX, 1936, 70 сл.; Antike Denkmäler aus Bulgarien, AB XXXI, 1939, 121 сл.; Антични паметници, ИАИ XII, 1938, 281 сл., обр. 85 сл.

⁶⁾ Arte romana sul Danubio, Biblioteca della Rivista Historia del „Popolo d'Italia“ № 3, Milano 1933, обр. 543 сл.

обаче, авторътъ да се спира по-подробно върху тѣхния релефъ. Той само съпоставя тѣзи релефи съ сродни паметници отъ Солунъ.¹⁾ Проучвайки археологическитѣ паметници на Струмско, проф. Д. Дечевъ при своитѣ многократни пътувания изъ онзи край се бѣ натъкналъ на новъ обиленъ материалъ отъ този видъ. Той имѣ любезността да ни отстъпи частъ отъ него за използване въ настоящия ни трудъ, за което тукъ му изказваме още веднажъ нашата благодарностъ. Голѣма частъ отъ тия находки, които ние имаме възможностъ по-късно при едно съвмѣстно пътуване съ г. професора презъ лѣтото на 1939 год. сами да видимъ, се пазятъ въ музея на Св. Врачъ,²⁾ но не малко материалъ се намира все още у частни лица, разпрѣснатъ изъ селата на Струмско.³⁾

Надгробнитѣ плочи отъ Североизточна Македония показватъ, общо взето, доста голѣмо разнообразие, както по формата си, така и съ темитѣ на украсата. Тѣ сж съ малки размѣри и почти квадратни. Високата, тѣсна пл. ча, която е така типична за надгробната пластика въ Северна България,⁴⁾ въ останалитѣ дунавски земи⁵⁾ и въ Северна Италия,⁶⁾ тукъ е почти непозната. Плочитѣ сж четвъртити, съ успоредни или стѣсняващи се кѣмъ върха или основата рѣбове и завършватъ горе съ водоравенъ рѣбъ или съ фронтонъ, който има тригълна или крѣгла форма. По лицето на плочата сж отдѣлени едно или повече полета, изпълнени съ релефни изображения. Често пжти ширината на отдѣлнитѣ полета е различна, при което горното поле е по-тѣсно, и тогава плочата добива по-особно разчленена плоскостъ (обр. 53). Отдѣленъ видъ представятъ плочитѣ-медалиони,⁷⁾ които, изглежда, сж били доста разпространени въ тази областъ. Почти всички тѣзи плочи сж завършвали на долната страна съ клинъ за закрепване въ каменна подставка. Характерното при плочитѣ отъ тѣзи мѣста е, че цѣлата тѣхна лицева плоскостъ е заета отъ релефа, който въ повечето случаи е заобиколенъ съ рамка. За надписа, изобщо, не е отдѣлено нѣкакво специално мѣсто. Той е издѣлбанъ или върху рамката, или пѣкъ изпълва празното пространство на фона между релефнитѣ изображения, или между самитѣ тѣхъ и рамката. Надписътъ е кратъкъ, състои се само отъ нѣколко собствени имена и една кжса формула. Съ това тѣзи надгробни плочи се различаватъ отъ подобнитѣ паметници на романизиранитѣ дунавски провинции. Характерното за тѣзи последнитѣ е дългиятъ обстоенъ надписъ, който е издѣлбанъ, обикновено, въ специално оставено за

¹⁾ Ferri, цит. съч., 390, обр. 551.

²⁾ За създаването на този музей, който вече има доста богата сбирка и който ще има да играе голѣма културна роля въ онзи край, голѣми заслуги иматъ проф. Дечевъ и училищнитѣ инспектори Налбантовъ и Велевъ.

³⁾ Голѣма частъ отъ този материалъ (вж. у Хр. М. Дановъ, Новооткрити старини, ИАИ XI, 1937, 308, сжщо и тукъ разгледанитѣ плочи 9, 15, 27, 46 и 50) попада въ сбиркитѣ на Народния музей чрезъ посрѣдничеството на антиквари, безъ да може да се установи точното негово мѣстонахождение.

⁴⁾ Срв. Filov, L'art antique, обр. 28 сл.; Антични паметници въ Народния музей, ИАД III, 1912/13, 2 сл., обр. 1 сл.; Г. И. Кацаровъ, Антични паметници изъ България, пакъ тамъ, 193, обр. 105; Dimitrov, AA LII, 1937, 513 сл.

⁵⁾ A. Schöber, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien 1923, обр. 19 сл.; H. Hofmann, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien 1905, обр. 7 сл.

⁶⁾ Вж. у Ferri, Arte romana sul Reno, Biblioteca della Rivista Historia del „Popolo d'Italia“ № 2, Milano 1931, обр. 54 сл.; Schöber, Römische Grabsteine, обр. 192 сл.

⁷⁾ Вж. стр. 41, заб. 1.

него поле. Надписътъ описва подробно и ясно кариерата на покойния и неговото обществено положение. Надписътъ е сжществениятъ елементъ за надгробнитъ стели въ земитъ на романизиранитъ провинции. Напротивъ, въ провинциитъ на гръцкия Изтокъ надгробната пластика се развива на други начала. Тукъ сжществениятъ елементъ си остава релефътъ. И въ надгробнитъ стели отъ романизиранитъ провинции намираме изобразени релефни сцени. Тъзи сцени стоятъ въ повечето случаи, обаче, въ връзка съ живота на умрѣлия, тѣ служатъ да замѣстятъ надписа и да изразятъ пластично кариерата на покойника. Съвсемъ другъ характеръ има релефътъ върху гръцкитъ надгробни паметници. Художникътъ-каменодѣлецъ се задоволява съ една картина на типичното въ човѣшкото сжществуване.¹⁾

Въ областта на Струма и Места ние намираме и множество надгробни плочи, които не носятъ никакви надписи. Въ този случай не трѣбва да се мисли, че тѣзи паметници сж били лишени изобщо отъ надписи. Тѣ сж били закрепвани посрѣдствомъ клина на долната страна на плочата върху каменни подставки въ форма на олтари, върху едната страна на които е билъ изсѣченъ надписъ. За сега ни сж известни две такива подставки:²⁾ едната е отъ с. Катунци, сега въ музея на Св. Врачъ. Тя представя четвъртитъ мраморенъ блокъ, горе и долу профиливанъ, вис. 45 см., шир. 57—60 см. и толкова дебелъ. На предната страна е издълбанъ надписъ: Πύρρος Ἀγαθώνος ἐαυ | τῷ καὶ Ζαίνα τῇ γυναι | κὶ ἐκυτοῦ ζώων ἐποίησεν. Ἔτους ζορ'. Въ горната хоризонтална площъ личи голѣмъ четвъртитъ дѣлбей за втикване на клина на надгробния релефъ.

Другата подставка произхожда отъ с. Ширбаново, Петричко. Тя сжщо представя четвъртитъ мраморенъ блокъ, само че съ сложенъ профилъ горе, вис. 76 см., шир. 63—56 см. и деб. 65—58 см. На предната страна е издълбана епитафия: Ἐπώνω γῆς κινδὺν ἔ | χοντα βίον καὶ ὑποκί | τῷ γῆς κινδὺν ἔχοντα | τάφον. На горната хоризонтална страна намираме сжщо така широкъ дѣлбей, дето е била вставена изчезналата сега надгробна плоча.³⁾

Що се отнася до темата на релефната украса, надгробнитъ плочи отъ тази областъ показватъ голѣмо разнообразие.⁴⁾ Като най-разпространенъ мотивъ изпъква портретътъ на покойника, който се представя най-често въ бюстъ. Не рѣдко се явява, обаче, и цѣла човѣшка фигура и то особно въ нѣкои композиции, най-разпространена между които е погребалното угощение.

Бюстътъ като тема въ украсата на надгробния релефъ се срѣща въ областта на Струма и Места още въ първитъ години на римската императорска епоха.

¹⁾ Filov, L'art antique, 39; Geschichte der albulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken, Berlin 1932, 2; G. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike³, Berlin 1938, 68; A. Mühsam, Die attischen Grabreliefs in römischer Zeit, Phil. Diss., Berlin, 1936, 2; E. Bethe, Ahnenbild und Familiengeschichte bei Römern und Griechen, München 1935, 43 сл.

²⁾ Вж. Дечевъ, ИАИ XII, 1938, 281 сл., обр. 85 сл.

³⁾ Освенъ този начинъ на вставяне, може би тукъ е билъ употрѣбяванъ и другъ начинъ, който намираме твърде разпространенъ при надгробнитъ плочи отъ Черноморието. Повечето отъ тѣзи плочи нѣматъ клинъ, затова цѣлиятъ доленъ рѣбъ на плочата се вставялъ въ единъ жлебъ на подставката. Ясенъ примѣръ за този начинъ ни дава една надгробна плоча отъ Южна Русия, вж. К. Косцюшко Валюжиничъ, ИИАК 1902, вып. 4, 104, обр. 52.

⁴⁾ Срв. у Дечевъ, ИАИ XII, 1938, 283 сл.; Dimitrov, AA LII, 1937, 526.

Въ непосредствено съседнитъ земи, обаче, като се изключи Прибръжна и Западна Македония, тази тема е засвидетелствувана досега само върху паметници отъ по-късно време. И въ това отношение, значи, ние виждаме, какъ надгробната релефна пластика отъ долините на Струма и Места се различава съществено отъ сроднитъ паметници въ областитъ на северъ отъ Рила и Родопитъ т. е. въ Мизия и Северна Тракия. Надписитъ върху надгробнитъ плочи въ Североизточна Македония сж гръцки. Тукъ трѣбва да се изтъкне едно важно обстоятелство, което важи за епиграфскитъ паметници на цѣла Македония. Въ тѣхъ не рѣдко е отбелязана точно датата, когато е направенъ паметникътъ. Това обстоятелство, както и нѣкои веществени (антикварни) указания, като напримѣръ прическитъ или одеянията, ни даватъ възможностъ да поставимъ голѣма частъ отъ тѣзи надгробни паметници въ опредѣлено хронологическо съотношение.

Тази е въ сжщностъ и основната задача на настоящето изследване. Ние ще се опитаме да подредимъ хронологически познатия до сега материалъ отъ надгробни плочи, върху които като тема на украсата се явява главно бюстътъ-портретъ. Въ нѣкои случаи, обаче, за да се уяснятъ известни факти въ хронологията на тѣзи паметници, ще трѣбва да се привлѣкатъ въ обсега на разглеждането и такива плочи, дето човѣшката фигура се явява въ друга форма — въ цѣлъ ръстъ или въ композиция съ погребалното угощение. Добили веднажъ една сравнително сигурна хронология, ние ще сме въ състояние да проследимъ и историческото развитие на самата релефна портретна пластика въ Североизточна Македония.

Методичността изисква, щото, когато търсимъ опорнитъ точки, за да построимъ историческото развитие на известенъ дѣлъ отъ художественото творчество на една провинция, да излѣземъ отъ такива примѣри, датирането на които не се основава на стилъ, а на белези отъ епиграфски, исторически и антикваренъ характеръ. Даннитъ за датировката ще трѣбва да се търсятъ предимно на мѣстна почва или въ географски най-близкитъ страни. Само въ краенъ случай би могло да се прибѣгва до сравнения съ материалъ, който произхожда отъ по-далечни провинции. По този начинъ ще се намали една методична грѣшка, която се прави често. Напоследѣкъ все по-често се изтъква, че римското изкуство въ различнитъ провинции носи свой собственъ отпечатѣкъ.¹⁾ Въ провинциитъ подъ влияние на най-разнообразни фактори то трѣгва по единъ пѣтъ, доста различенъ отъ колкото въ митрополията. Естествено е, че при такова положение, когато търсимъ да набележимъ главнитъ линии на развитието на художественото творчество въ една провинция, ще трѣбва по възможностъ да изхождаме отъ даннитъ, които ни даватъ паметницитъ на тази провинция и, като установимъ характернитъ особности на мѣстното изкуство, тогава да го съпоставимъ съ изкуството на други области. Само по този начинъ ще се дойде до установяване на общитъ черти на имперското римско изкуство въ цѣлокупния римски свѣтъ и на неговитъ областни различия.

¹⁾ Спв. Schöber, Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst, *ÖJh* XXVI, 1930, 9; *Römische Grabsteine*, 227, 229.

Нашето изследване нѣма претенциитѣ да бѣде окончателно. То е само опитъ да се установи въ най-общи черти развитието на портретното изкуство презъ време на римската епоха въ една географски засебена областъ. Изводитѣ, които ще направимъ, сж, разбира се, въ зависимостъ отъ познатия досега материалъ. А както споменахме, интересуващата ни областъ не е още проучена, и ето защо бѣдащето сигурно ще ни донесе не малко изненади. Едно друго обстоятелство, което прави нашитѣ заключения не всѣкога абсолютно окончателни, е липсата на предварителни проучвания на сродния материалъ отъ съседнитѣ области, особно отъ останала Македония. Материалътъ, който досега е известенъ отъ тѣзи области, е издаванъ съ огледъ главно на неговото епиграфско значение и при това той е разпрѣснатъ изъ различни списания. Много интересни находки стоятъ въ провинциалнитѣ музеи на Македония необнародвани. Ние ще смѣтаме, следователно, задачата на нашата работа изпълнена, ако тя даде поводъ да бѣде събранъ и проученъ сродниятъ материалъ и въ съседнитѣ земи, за да могатъ нашитѣ заключения да бѣдатъ провѣрени и да се даде цѣлостна представа за развитието на единъ клонъ отъ античното изкуство — портретното изкуство — въ предѣлитѣ на нѣкогашната римска провинция Македония.

Областѣта, отъ която произхожда тукъ разглежданиятъ материалъ, е била презъ римската императорска епоха гранична областъ между Македония и Тракия. Ние не знаемъ точно, гдѣ е минавала по тѣзи мѣста границата между дветѣ провинции. У античнитѣ автори сведенията, които не се съвпадатъ напълно, се отнасятъ по-скоро за прибрѣжнитѣ области. Географското понятие Македония съ течение на времето се измѣняло постоянно: въ по-ранни времена — подъ влияние на политическото разширение на македонската държава, а по-късно — подъ влияние на римското административно дѣленіе на новозавзетитѣ балкански земи. Римлянитѣ прокарвали това дѣленіе произволно, безъ огледъ на строги географски и етнографски съображения. Когато римлянитѣ покорили македонската държава въ 168 год. пр. Хр. и я раздѣлили на четири области, въ областѣта Macedonia Prima влѣзли земитѣ между Струма и Места съ главенъ градъ Амфиполъ. Отъ I вѣкъ сл. Хр. Места остава постоянна граница между дветѣ провинции. Изглежда, обаче, че това се отнасяло само за долното ѣ течение. Географътъ Клавдий Птолемей, живѣлъ презъ II вѣкъ сл. Хр., изрично казва (III, 11, 1), че Тракия граничи на западъ съ Горна Мизия и Македония. Тукъ границата се простираше отъ планината Орбелъ, днешенъ Пиринъ, до устието на Нестосъ.¹⁾ Въпросътъ за срѣдното и горното течение на тази рѣка остава не напълно уясненъ. Градътъ Nicopolis ad Nestum²⁾ се е числѣлъ винаги къмъ провинция Тракия и, следователно, областѣта на горното течение на тази рѣка е принадлежала къмъ сжщата провинция.

¹⁾ За границата между Тракия и Македония срв. кжсото изложение у А. Иширковъ, Имена и граници на Тракия, ТракСб II, 1930, 4 сл., сжщо Ярановъ, Бѣломорска Тракия, ГУ-ИФФ XXXIV, 5, 1937/38, 2 сл. За различнитѣ промѣни на границитѣ вж. Oberhummer, RE VIa, 395 сл.; Casson, цит. съч., 42.

²⁾ Oberhummer, RE XVII, 518; D. Kalopothakes, De Thracia provincia romana, Diss. Leipzig 1893, 39; P. Perdrizet, Οὐλπ. Νικόπολις πρὸς Νέστον, Corolla Numismatica, Numismatic essays in honour of B. V. Head, Oxford 1906, 221 сл.

Също и за областта на Сръдна и Горна Струма въпросът не е много ясенъ. Обаче, тукъ ние имаме сведенията на надписа отъ Скаптопара,¹⁾ възъ основа на който може да се установи, че въ първата половина на III вѣкъ сл. Хр. земитъ около днешна Горна-Джумая сж принадлежали къмъ провинция Тракия. И така, възъ основа на тѣзи оскъдни сведения, ние добиваме вече известна представа за административната принадлежностъ на нашата област. Тя е спадала въ предѣлитъ на римската провинция Македония. На северъ границата не е минавала въ никой случай отъ Гора-Джумая, на изтокъ тя е достигала

Обр. 1. — Мѣстонаходища на надгробнитъ плочи съ портрети въ Североизточна Македония.
Abb. 1. — Fundorte der Grabstelen mit Porträt-darstellungen in Nordostmakedonien.

до Места. Това очертание на североизточната граница на нашата покрайнина е интересно и затова, че то съвпада и съ разпространението на интересуващитъ ни паметници (обр. 1). Въ долината на Места надгробнитъ плочи съ портрети изобщо сж голѣма рѣдкостъ. На изтокъ отъ тази рѣка тѣ почти изчезватъ. Също така

¹⁾ За Скаптопаренския надписъ вж. Dittenberger, Syll³ № 888; IGR I № 674; преводъ и коментари у Кацаровъ, Просбата на скаптопаренцитъ до императора Гордиана, Приноси къмъ историята на древността, 135; сжщо въ ГУ I, 1904/5, 1. Интересуващитъ ни мѣста отъ надписа сж следнитъ: 117: ἡ κώμη | η, ἡ τοῦ βοηθοῦμένου στρα | τιώτου ἐστ[iv] ἐν τῇ καλλί | στῃ τῆς πολιτείας τῆς ἡμε | τέρας τῶν Παυταλιωτῶν | κειμένη . . . 15: οἰκοῦ | μεν καὶ κεκτήμεθα ἐν τῇ προγεγραμ | μένῃ κώμῃ οὕσῃ εὐπεράστῃ διὰ τὸ ἔχειν ὑδάτων φερμῶν χρῆσιν καὶ κατ'οῦμαι μέσῃ δύο στρατοπέδων τῶν ἐν | τῶν ἐν τῇ σῇ Θράκη. Срв. още Й. Ивановъ, Сѣверна Македония, 1906, 9, 389; Димитровъ, За стратегиитъ и за нѣкои градски територии въ римска Тракия, ГНМ VI, 1932/34, 139.

и земиът около Горна-Джумая, както и на северът отъ тѣхъ, до сега не сж дали нито единъ паметникъ, подобенъ на македонскитѣ.¹⁾

Интересно е сжщо така да се отбележи, че нашата областъ, макаръ и да влизала въ провинция Македония, етнографски тя си останала, както изглежда, съ силенъ тракийски елементъ. Въ противовесъ на Долнострумската равнина ние се намираме тукъ въ една планинска областъ, всрѣдъ разклоненията на Рилородопския масивъ, презъ който водитѣ на Струма и Места проправятъ своя пжтъ. Тази бластъ лежи доста настрана отъ *via Egnatia*,²⁾ единъ отъ първитѣ и най-важнитѣ римски военни пжтища на Балканитѣ. Поради това въ античнитѣ извори ние не намираме почти нищо за миналото на тази земя. Множеството, обаче, развалини, надписи и други археологически находки³⁾ замѣстватъ отчасти историческата традиция. Тѣ показватъ достатъчно ясно, че планинскитѣ земи по Срѣдна Струма и Горна Места около началото на нашата ера сж се намирали на завидна културна висота. Въ порѣчието на Горна Места още въ началото на II вѣкъ сл. Хр. билъ създаденъ градътъ *Nikopolis ad Nestum*, който станалъ важно огнище на градска култура въ този край. Въ долината на Срѣдна Струма се развилъ сжщо така интензивенъ градски животъ, срѣдищата на който за сега не могатъ да се назоватъ.⁴⁾

Къмъ указанията за висотата на тази култура спадатъ сжщо така и надгробнитѣ плочи, които ние тука ще разгледаме.

Хронология на паметницитѣ

Най-ранниятъ представител на тази група паметници изглежда, че е надгробната плоча на *Ἰούλιος Μερχάτωρ*, I (обр. 2). Надписътъ сочи годината $\varsigma\upsilon\rho'$ = 156.⁵⁾ Понеже тази областъ въ римската епоха е принадлежала къмъ провинция

¹⁾ Мѣстонаходището на отломъка 19 (обр. 29), публикуванъ въ ИАИ XI, 1937, 308, е дадено погрѣшно. Споредъ инвентара на Народния музей този отломъкъ произхожда пакъ отъ Св. Врачко.

²⁾ За *via Egnatia* срв. Oberhummer, RE V, 1988 сл.; K. Miller, *Itineraria romana*, 516 сл.; напоследъкъ P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris 1937, 492 сл.

³⁾ M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1831, I, 169, е посетилъ за жалость само долината на Долна Струма, до северната граница на Сѣрското поле. Jireček, *Beiträge zur antiken Geographie und Epigraphik von Bulgarien und Rumelien*, BerAkMb 1881, 468; Приложения къмъ античната география и епиграфика на България и Румелия, Псп II, 1882, 68; Perdrizet, *Relief du pays des Maedes, représentant un Dionysos thrace*, RA 1904, 20; Добруски, *АрхИзв* I, 1907, 104; Perdrizet, *Corolla Numismatica*, 1906, 217 сл.; Melnic et Rossno, BСН XXXI, 1907, 20 сл.; К. Николовъ, По горното течение на р. Места, Минало II, 1911, 155 сл.; В. Иванова, Стари църкви и манастири въ българскитѣ земи (IV—XII в), ГНМ 1922/25, 549 сл., 558; В. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турци, Москва 1877, 124 сл. Нѣкои сведения и отдѣлни находки намираме въ ИАД VI, 167 сл. (Филовъ); VII, 10 сл. (Кацаровъ), 143 (Караманджуковъ); ИАИ I, 223 сл., 250 (Филовъ); II, 231 (Мушмовъ); V, 366, 381 (Филовъ); VI, 313 (Велковъ); VII, 417 сл. (Велковъ); VIII, 55 сл. (Кацаровъ), 434 (Рашеновъ), 465 сл. (Бешевлиевъ); XI, 207 (Миковъ), 308 сл. (Дановъ).

⁴⁾ По Срѣдна Струма се търси античнитъ *Desudaba*, срв. Philippon, RE V, 255; Иванова, ГНМ 1922/25, 549 и тамъ цит. лит.

⁵⁾ Изписването на ς по този начинъ намираме и въ надписа на известния Дионисовъ релефъ отъ Мелникъ, вж. у Perdrizet, *Cultes et mythes du Pangée*, *Annales de l'Est* XXIV, 1, 1910, 21, таб. 3, табл. II.

Македония, трѣбва да се приеме, че и тукъ е било въ сила македонското лѣтоброене.¹⁾ Ако се приеме, че паметникътъ е датиранъ по старата македонска

Обр. 2. — Надгробна плоча отъ Сушица.

Abb. 2. — Grabstele aus Sušica.

ера, то годината 156 ще даде 8-та година отъ нашето лѣтоброене. Значи плочата трѣбва да бжде отъ времето на Августа и то отъ последнитѣ години на неговото управление. Изображениятъ мжжъ е голобръдъ, косата му е гладко вчесана напредъ и пада надъ челото. Седящата жена въ дѣсно е забулила главата си. Все пакъ видѣтъ на фризурата може да се разпознае. Косата е вчесана на пжтъ и прибрана назадъ, а отпредъ е вълнообразно нахждрена. Очнитѣ ябълки сж гладки, подробноститѣ сж били дадени съ бои. Всички тѣзи белези не противоречатъ на изчислената дата.²⁾ Обаче, прическата на мжжа, така както е представена схематично, би могла да отговаря и на модата на флавиовотраяновата епоха.³⁾ Отъ друга страна, ако приемемъ, че датата 156 е дадена въ актийска ера, ние ще получимъ годината 124 сл. Хр. по наше лѣтоброене. Следователно и тукъ се явява синхронизъмъ между датата и антикварнитѣ данни. Ние сме попаднали на единъ извънредно труденъ случай за датиране, въпрѣки че над-

¹⁾ Както е известно, въ Македония подъ римска власт бѣха въ ходъ две лѣтоброения: старата (републиканска) македонска ера, която започваше отъ есенята на 148 год. пр. Хр., следъ като било потушено въстанието на Андрискъ, и новата, т. н. актийска или императорска ера, която започваше отъ 15 октомврий 32 год. пр. Хр., и въ течение на която Октавианъ нанесълъ поражение надъ Антония при носъ Акциумъ (срв. Kubitschek, RE I, 636, 640; M. Tod, The Macedonian Era, BSA XXIII, 1918/1919, 206 сл.; XXIV, 1919/1921, 54 сл.). Тази по-млада ера, обаче, не можа да измѣсти старата, и затова ние намираме много често паметници, датирани и по дветѣ ери. Актийската се означава, обикновено, съ опредѣлението тоѣ σεραστοѣ (срв. Kubitschek, RE I, 640), и отъ тукъ произлиза онова схващане, че само тогава може да става дума за по-старата ера, когато къмъ численитѣ данни липсва прибавката тоѣ σεραστοѣ (срв. Tod, BSA XXIV, 1919/21, 65). Това правило може, наистина, да бжде валидно, когато се касае за официалнитѣ паметници. При надписитѣ отъ частенъ характеръ, обаче, трѣбва да се отнасяме съ известна предпазливостъ относно изключителната последователностъ на това правило (срв. по-долу, стр. 17, 12, а сжщо Detschew, AB XXXI, 1939, 124; ИАИ XII, 1938, 282, 289). Ето защо е нужно всѣкога, когато ние добиемъ една дата чрезъ просто превръщане на численитѣ данни въ християнска ера, добитата дата да се провѣри и съ помощта на други данни, било отъ палеографско, било отъ антикварно естество.

²⁾ Срв. прическитѣ у A. Hekler, Die Bildniskunst der Griechen und Römer, 164 сл.; R. West, Römische Porträtplastik, München 1933, табл. XVIII сл.

³⁾ Срв. Dimitrov, ИАИ XII, 1938, 307; срв. нѣкои портрети на имп. Траяна у W. H. Gross, Bildnisse Traians, Berlin 1940, табл. V; Schöber, Römische Grabsteine, 228 и тамъ цит. лит.

писътъ ни дава и една дата. Причината е тамъ, че имаме работа съ едно посрѣдствено произведение на каменодѣлскитѣ работилници отъ Струмската област, въ което липсва ясното отражение на съвременната мода. Все пакъ трѣбва да се направи изборъ между дветѣ дати. Ние ще се спремъ върху първата, като вземемъ подъ внимание следнитѣ две съображения. Първо: начертанието на буквата ρ се отличава отъ надписитѣ на по-къснитѣ паметници съ това, че срѣдната джговидна частъ е много по-високо надъ основата на дветѣ крайни черти, докато при надписитѣ отъ II вѣкъ нататъкъ тази джга се спуска до основата. Второ: въ прическата на жената се чувствува повече модата на Августовия домъ, отколкото на Флавиево-траяновия.¹⁾

Изпълнението на релефа е много грубо и издава мѣстенъ, непохватенъ каменодѣлецъ. Особно несрочно сж предадени формитѣ и движенията на отдѣлнитѣ тѣлесни части. Одежнята, главно при жената, сж оживени чрезъ успоредни, схематично наредени една до друга гънки. Тъкмо съ този начинъ на предаване на дрехата плочата на Ἰούλιος Μερικῆτωρ напомня извънредно много цѣла редица надгробни плочи отъ нашата група, която, обаче, както ще видимъ, ще трѣбва да датираме между края на I и първата половина на II вѣкъ сл. Хр.

Съвсемъ другъ стилъ и изпълнение показва релефътъ на надгробната плоча 2 (сбр. 3). Тя се датира точно чрезъ дадената въ надписа година, Ϙρ' = 196. Споредъ общо възприетото правило и тукъ ще трѣбва да се приеме, че се отнася за старата македонска ера, понеже липсва къмъ числото изразътъ τοῦ σεβαστοῦ. Следователно тази надгробна плоча ще датираме въ 48 год. сл. Хр.,²⁾ въ времето на императора Клавдия. Представени сж бюстоветѣ на мъжъ и жена. Релефътъ се отличава съ голѣма чистота и тънкость на работата, мекота на моделировката и точностъ при изтъкването на формитѣ. Бие на очи особно мекотата, съ която сж моделирани частитѣ около очитѣ и устата. Очитѣ ябълки сж гладки. Очитѣ сж твърде много засѣнени. Изобщо, дадена е преднина на живописния елементъ, като е допусната игра на свѣтлина и сѣнка. Два елемента трѣбва да се изтъкнатъ като твърде важни за

Обр. 3. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 3. — Grabstele aus Laskarevo.

¹⁾ Срв. прическитѣ отъ времето на Флавиитѣ у Hekler, Bildniskunst, 236; M. Stephan, RE VI, Suppl. 95 сл.

²⁾ Вж. Detschew, AB XXX, 1936, 78.

стиловитѣ особности на релефа: първо, формитѣ на облѣклото се предаватъ по линеаренъ начинъ и второ, физиономията на портрета се типизира. Интересно сж предадени гънкитѣ на дрехата; пластичното предаване е замѣнено съ нѣколко плитки, прекъснати дълбеи на длетото, които следватъ точно посоката на естественитѣ гънки. По този начинъ се дава пълна илюзия за действителното движение на драперията на хитона и химатия. Типизиране на портрета е извършено, като въ физиономията на лицето сж вмъкнати черти, които не сж били характерни за представения индивидъ, но сж вмъкнати подъ влиянието на официалния императорски портретъ. Императорскиятъ портретъ отъ началната епоха на принципата чакъ до края на развитието на римското портретно изкуство не е преставалъ да

Обр. 4. — Надгробна плоча отъ Враня.
Abb. 4. — Grabstele aus Vranja.

въздействува съ своя стиль, съ своята мода върху частния портретъ.¹⁾ Гладко причесаната напредъ коса на мъжа въ нашия паметникъ, сериозниятъ, малко загриженъ и уморенъ изразъ на лицето, който се подчертава чрезъ засѣняване на очнитѣ глѣбини и чрезъ лекото набръчкване на челото, сж белези, които намираме като характерни за всѣкой почти официаленъ портретъ на императоръ Клавдия.²⁾ Само обстоятелството, че мъжътъ носи кжсо остригана брада противоречи на съвременната мода. Кжсата брада се явява въ официалния портретъ отъ времето на Нерона.

Съ надгробната плоча на Βελδης Παράμνος, 3 (обр. 4) ние встъпваме въ епохата на Флавиитѣ. Надписътъ указва на датата 81 година сл. Хр., месецъ юний, ако пресмѣтнемъ числото $\theta\chi\sigma = 229$ възъ основа на ста-

рата македонска ера и като имаме предъ видъ, че месецъ Πάνυμος отговаря на нашия юний.³⁾ Безъ да се гледа на непохватното и наивно изображение на фигуритѣ, на пълната непропорционалностъ на тѣлата, на безпомощното движение на ръцетѣ, особности, които трѣбва да се припишатъ на несръчността на каменодѣлеца, все

¹⁾ Срв. R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte VIII, 1933, 2.

²⁾ Вж. у West, цит. съч., табл. LVII и особно № 250 на табл. LVIII; срв. сжшо и атическитѣ надгробни плочи отъ това време, Mühsam, цит. съч., 21, къмъ A. Conze, Die attischen Grabreliefs № 2005.

³⁾ Detschew, AB XXX, 1936, 71 сл.

пакъ този релефъ ни показва нѣкои интересни страни на народното изкуство и на художествения вкусъ на една частъ отъ етническия слой въ онѣзи земи презъ споменатото време. Особно интересни като етнографски обектъ сж двойнитѣ поли на женитѣ. Стоящата фигура е облѣчена отгоре и съ една кожена дреха. Бие въ очи и простата форма и направа на покъщнината. Леглото е безъ облѣгало и, ако изображението предава действителната форма, може да се заключи, че въ тази форма е отразено влияние на гръцката традиция, тъй като римското легло е винаги съ облѣгало.¹⁾ Що се отнася до портрета, то лицата сж предадени много шаблонно. Тѣ сж кржгли, месести и чрезъ това напомнятъ онѣзи охранени, буржоазни физиономии, които сж така типични за портретитѣ отъ времето на Флавиитѣ.²⁾ Косата на легналия мжжъ е кжса и вчесана напредъ, като се образуватъ малки кичури. Той има освенъ това и много кжса брада. При третирането на очитѣ долнитѣ и горни клепки сж означени еднакво, тѣ обграждатъ очната ябълка равномерно въ видъ на кордонъ.

Релефътъ на плочата отъ Градешница 4 (обр. 5), показва четири бюста, разпределени въ двата пояса, на които е разделено лицето на плочата. Изобразенитѣ фигури сж доста очукани, но все пакъ даватъ възможностъ да се установятъ нѣкои подробности. Преди всичко правятъ впечатление кржглитѣ лица и дебелиятъ, месести бърни. Прическата на мжжката глава показва сжщата мода, както при предходнитѣ глави: косата е вчесана гладко напредъ. Каменодѣлецътъ, обаче, предава по другъ начинъ тази фризура. Той изоставя кичуритѣ и само набраздява черепната повърхностъ съ успоредни, отвесни бразди. По сжщия начинъ е предадена и косата на жената, само че тамъ браздитѣ сж прокарани наклонено.

Предаване на гладко причесана коса чрезъ набраздяване на черепната повърхнина е начинъ, който срѣщаме често въ провинциалната портретна пластика отъ епохата на Флавиитѣ.³⁾ Подобенъ начинъ на предаване на косата намираме, както вече казахме, върху нѣкои портретни глави отъ епохата на Юлиитѣ, а сжщо така и

Обр. 5. — Надгробна плоча отъ Градешница.

Abb. 5. — Grabstele aus Gradešnica.

¹⁾ Вж. G. Richter, *Ancient furniture*, Oxford 1926, 133.

²⁾ Срв. W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905, 200.

³⁾ Срв. у L. Hahl, *Zur Stilentwicklung der provincialrömischen Plastik in Germanien und Gallien*, Darmstadt 1937, табл. VI № 2 и VII; Schober, *Römische Grabsteine*, 228.

отъ IV и V вѣкъ сл. Хр.,¹⁾ но въ нашата плоча има повече признаци, споредъ които можемъ да я отнесемъ къмъ времето на Флавиитѣ.

Надгробната плоча на Νεῖκαρχος Ζωῖλου, 5 (обр. 6), може вече съ по голѣма вѣроятностъ да се постави въ началото на II вѣкъ. Релефътъ представя погребално угощение. Изображението е много грубо и е отличенъ представител на едно първобитно селско изкуство. Постройката на леглото съ изработени на стругъ

Обр. 6. — Надгробна плоча отъ Пиперица.
Abb. 6. — Grabstele aus Piperica.

крака, съ наредени една до друга дѣски, простата по форма трапеза, първобитниятъ видъ на глинениѣ сѣдове, после облѣклото на сѣдщата жена, обута въ високи обуца указва на първообрази, заети отъ непосредствената околна срѣда. Двамата мъже, които сѣ представени полулегнали, облакѣтени на леглото, иматъ гладко вчесана напредъ коса. Мъжътъ въ лѣво е съ кѣса брада, което напомня на модата презъ времето на Хадриана. Очитѣ сѣ представени както при лицата на надгробната плоча 3 (обр. 4).

Както изглежда, не много далечъ отъ сѣщото това време стои и надгробната плоча на едно многобройно семейство, 6 (обр. 7). Представени сѣ 13 лица въ три реда, едно надъ друго: десетъ бюста и три правостоящи фигури. Релефътъ е доста изтритъ и много лошо изпълненъ. Главитѣ сѣ доста разкривени, все пакъ могатъ да се наблюдаватъ нѣкои интересни

явления при третирането на отдѣлнитѣ части на лицето. Така ние виждаме ясно при мъжа долу, въ дѣсно, какъ фризура е предадена чрезъ набраздяване на общата маса на косата. Това е начинътъ, както вече казахме, по който най-често се предава прическата отъ времето на Флавиитѣ и на Траяна. Коситѣ на женитѣ сѣ предадени както при женскитѣ фигури отъ плочата на Παράμονος, 3 (обр. 4). Очитѣ сѣ представени все още по сѣщия начинъ.

Този начинъ за предаване на клепачитѣ като шнуровидна рамка около очнитѣ ябълки може да се наблюдава при портретитѣ на други нѣкои релефи. Надгробната плоча 7 (обр. 8) показва единъ отъ тѣхъ. Изобразени сѣ три бюста:

¹⁾ Dimitrov, ИАИ XII, 1938, 307.

мжжъ, жена и дете. Начинътъ, по който сж дадени очитъ, личи най-добре при жената. Едно друго обстоятелство, обаче, спира вниманието: тукъ виждаме за първи пътъ фигуритъ, изпълнени въ високъ релефъ и отдѣлнитъ форми, особно на дрехитъ, изтъкнати по-пластично.

Дали това е случайно явление, или пъкъ имаме работа съ единъ новъ елементъ въ развоя на надгробната портретна пластика въ тази областъ?

Обр. 7. — Надгробна плоча отъ Хърсово.
Abb. 7. — Grabstele aus Hârsovo.

Обр. 8. — Надгробна плоча отъ Ладарево.
Abb. 8. — Grabstele aus Ladarevo.

Въ Солунския археологически музей се намира единъ много важенъ за насъ паметникъ, саркофагътъ на Ἀννία Τρύφαινα. Саркофагътъ е направенъ отъ мраморъ, дългъ е 2·32 м., високъ 1·12 м. и широкъ 0·88 м. На предната страна е богато украсенъ съ релефи: въ срѣдата една жена, обърната напредъ, облѣчена съ хитонъ и химатий, стои между два пламтящи жертвеника, готова да прави възлияние; отъ дветъ страни на главата ѝ сж изобразени систронъ и кадуцей. Четири конника, по двама отъ всѣка страна, спешени и държащи конетъ за поводитъ, се приближаватъ къмъ жената. Най-после на двата жгъла на саркофага сж извадени въ високъ релефъ бюстоветъ на жена и мжжъ. Тѣснитъ стени на саркофага сж украсени съ гирлянди. На цокъла подъ релефа се чете следниятъ надписъ: Ἀννία Τρύφαινα Ἀννίου Βάσσου θυγάτηρ τὴν ληνὴν καὶ τοὺς

ὁποκαίμενους γράδους ἑαυτῇ καὶ τοῖς ἰδίοις ζῶσα. ἔτους ςξρ' σεβαστοῦ τοῦ καὶ βρσ'.¹⁾ За насъ сж важни особно много портретитѣ. Мжжътъ е голобръдъ съ силно изтъкнати портретни черти, косата е къса и вчесана напредъ. Драперията е много реалистично предадена; каменодѣлецътъ се е стремѣлъ да предаде, колкото се може по-пластично отдѣлнитѣ форми както на облѣклото, така и на лицата.

Обр. 9. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 9. — Grabstele aus Laskarevo.

Съ това този релефъ показва сжщитѣ стилови прояви, както релефътъ на плоча 7 (обр. 8). Още по важно е, че саркофагътъ е съвсемъ точно датиранъ, понеже въ надписа сж застъпени и дветѣ македонски лѣточисления. Така годината ςξρ' = 166 е дадена въ актийска ера, както показва прибавката τοῦ σεβαστοῦ и отговаря на годината 134/5 сл. Хр., годината βρσ' = 282 е дадена по старата македонска ера и дава сжщо така годината 134/5 сл. Хр.²⁾ Значи саркофагътъ е правенъ въ последнитѣ години отъ управлението на Хадриана. Съ помощта на този саркофагъ ние можемъ съ сигурностъ да поставимъ и нашия релефъ 7 (обр. 8) въ първата половина на II вѣкъ.

Надгробниятъ релефъ 8 (обр. 9) представя жена и мжжъ въ цѣлъ ръстъ. Жената е съ особна прическа, която наподобява по-

Обр. 10. — Монетенъ образъ на Фаустина стара (споредъ Wegner)

Abb. 10. — Münzbildnis der Faustina der älteren (nach Wegner).

върхнината на пѣпешъ (Melonenfrisur). Една плитка отъ косата, обаче, е завита като вѣнецъ върху главата, което напомня на прическата на старата Фаустина (обр. 10), жената на Антонина Пия, умрѣла въ 141 год. сл. Хр.³⁾ По този белегъ ние можемъ съ сигурностъ да датираме релефа къмъ срѣдата на II вѣкъ. Отъ друга страна ние виждаме и тука шнуровиднитѣ клепачи, които обграждатъ очната ябълка. Косата на мжжа е вчесана напредъ, но раздѣлена на малки кичури. Сжщия този начинъ за предаване на косата наблюдаваме още по-ясно и при главата на единъ мжжки портретъ отъ фрагмента на плочата 9 (обр. 11 и 12).

¹⁾ За жалостъ този така важенъ и интересенъ саркофагъ още не е обнародванъ. На два пѣти е издаванъ само надписътъ му. Срв. M. G. Dimitzas, 'H Μακεδονία ἐν λίθις ἀνεγγραμένους καὶ μυημένους σωζόμενους Атина 1896, I, 471; по-рано Μακεδονίας ἀρχαιολογικά, BCH IV, 1880, 108. Първата цифра трѣбва да се чете, обаче, ςξρ', а не ςξρ' както е у Dimitzas, срв. Tod, BSA XXIII, 1918/1919, 207, въ таблицата за датиране № 4.

²⁾ Tod, BSA XXIII, 1918/1919, 207, въ таблицата за датиране № 4.

³⁾ Вж. M. Wegner, Datierung römischer Haartrachten, AA LIII, 1938, 314, обр. 1 и 3. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit, Berlin 1939, 26 сл., табл. X сл.; Stephan, RE Suppl. VI, 97.

Релефътъ, както на този фрагментъ, така и на надгробнитъ плочи 7 и 8 (обр. 8 и 9), е високъ. Особно интересенъ е, обаче, при плочата 8 (обр. 9) начинътъ, по който е предадена драперията на облѣклото. Гънкитъ на химатия на жената и на кжсия хитонъ на мъжа сж предадени доста схематично чрезъ многобройни движещи се гжсто една до друга линии, като каменодѣлецътъ се е помжчилъ да следва естествения пжтъ на материята. Общо взето, изпълнението на релефа при тази плоча си остава посрѣдствено. То е работа на обикновенъ каменодѣлецъ-занаятчия. Схематичното и линейно предаване на гънкитъ, обаче, не

Обр. 11. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Североизточна Македония.
Abb. 11. — Bruchstück einer Grabstele aus Nordostmakedonien.

Обр. 12. — Сжщиятъ отломъкъ, гледанъ отъ страни.

Abb. 12. — Seitenansicht desselben Bruchstückes.

трѣбва да се отдаде на несръчностъ, защото следнитъ паметници ни показватъ, че тукъ не се касае за отдѣленъ случай, но че имаме работа съ единъ особенъ стилъ.

Интересенъ примѣръ въ това отношение ни предлага изпълнението на релефа отъ плочата 10 (обр. 13). Представена е сцена на погребално угощение. Още при пръвъ погледъ изпква особното качество на работата — тънкость и чистота при изпълнението на релефа. Макаръ и темата на изображението да е взета отъ познати първообрази на източно-гръцката надгробна пластика, все пакъ въ подробноститъ на композицията, въ изобразяването на отдѣлнитъ фигури и предмети изпква индивидуалното схващане надъ шаблонното, занаятчийското третиране на подобни сюжети. Това обстоятелство изпква особно ясно, ако сравнимъ нашия релефъ съ релефитъ отъ плочитъ 1, 3 и 5 (обр. 2, 4 и 6). Пропорционалността въ постройката на тѣлото, естествено положение и

движение на отдѣлнитѣ членове на тѣлото и най-после онова чувство къмъ пространственостъ, къмъ перспектива и пластичностъ, ето отличителнитѣ белези и особености на релефа, които издаватъ единъ не само похватенъ и школуванъ каменодѣлецъ, но и единъ, може да кажемъ, скулпторъ съ чувство къмъ изящното. И въпрѣки това ние виждаме облѣклата да се предаватъ по сѣщия начинъ, т. е. сѣщитѣ успоредни, спускащи се гѣсто една до друга гѣнки. Системата на гѣнкитѣ наподобява канелюритѣ на колона. Все пакъ движението на лепената и вълнена материя на хитона и химатия е доловено и предадено съ рѣдко разбиране. Успореднитѣ гѣнки следватъ и най-малкото движение на естествено падащия платъ, като се подчиняватъ на гравитационнитѣ сили на

Обр. 13. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 13. — Grabstele aus Laskarevo.

тежестта на материята и на противодействието на задръжкитѣ и намѣткитѣ върху тѣлото. Този особенъ, тѣй да го наречемъ, линеаренъ начинъ за предаване на формитѣ на дрехата, не се дължи на нѣкаква несръчностъ на каменодѣлца, но е единъ съзнателенъ маниеръ, единъ стилъ, който ние можемъ да наблюдаваме въ различни нюанси и другаде въ римското провинциално изкуство. Що се отнася до портрета върху този релефъ, ние можемъ да сѣдимъ за него само отъ лицата на седящата жена и стоящото до нея момиче, при все че главитѣ не сѣ напълно добре запазени. Прическата на жената се крие подъ булото, момичето има прическа като „пъпешъ“, отгоре на главата се забелязва нѣкакъвъ придатъкъ, обяснението на който не е съвсемъ сигурно. Ние, обаче, сме склонни да видимъ въ него вѣнеца отъ плитки въ прическата на старата Фаустина, който въ нѣкои случаи е съвсемъ тѣсенъ и наподобява високъ кокъ. Такъвъ тѣсенъ вѣнецъ въ видъ на кокъ намираме въ прическата на една статуя въ Лувръ, т. н. Фаустина майка (Alinari 22594 Paris).¹⁾ Сѣщиятъ статуаренъ типъ е използванъ и въ нашия релефъ за фигурата на момичето, само че то е представено съ облекченъ дѣсенъ кракъ.

Линеарния начинъ за предаване на формитѣ можемъ да установимъ и върху образитѣ на нѣкои монети на гр. Дионизополъ, днесъ Балчикъ, на Черно море.²⁾ На opakoto на една монета (обр. 14) отъ императоръ Комода е

¹⁾ Тази статуя въ сѣщностъ нѣма нищо общо съ Фаустина майка, но е произведение, което може да се датира отъ Хадрианово време; срв. W e g n e r, Herrscherbildnisse, 160; срв. сѣщо така пакъ тамъ, табл. XIII.

²⁾ Вж. у Н. Мушмовъ, Античните монети на Балканския полуостровъ, II, таб. XII 1; D. E. T a s c h e l l a, Monnaies de la Mésie Inférieure, Rev Num IV série, VII 1903, 209 № 25, табл. XI, обр. 14; вж. подобна монета у B. P i c k, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, Berlin 1898, 132 № 374, табл. XIV, 9.

изобразена богинята Деметра. Тя е обърната на лъво, държи въ дъсната си ржка факла, а въ лъвата житни класове. Изображението на богинята се отличава съ примитивно и схематично изпълнение, което се отклонява отъ обикновеното официално изкуство на монеторъзачитъ.¹⁾ Дралерията на дрехата отговаря по стилъ напълно на релефитъ отъ разгледанитъ по-горе паметници.

Къмъ тази група трѣбва да се прибави и надгробната плоча на тракиеца Σεῦθης, 11 (обр. 15), дето виждаме сжщия линеаренъ стилъ.

Наредъ съ този стилъ презъ втората половина на втория вѣкъ продължава да сжществува и другото течение, което следва формитъ на класическитъ паметници. Надгробната плоча, издигната отъ Γαῖος Διοσκουρὸς, 12 (обр. 16), е извънредно важна за насъ, защото нейниятъ надписъ ни поднася и числени данни за датиране. Отбелязаната година $\epsilon\varsigma\kappa\rho'$ = 190. Споредъ правилото, тукъ, при изчисленията, ние би трѣбвало да работимъ съ старата македонска ера, понеже къмъ цифрата липсва изразътъ τοῦ σεβαστοῦ, и следователно отбелязаната дата трѣбва да отговаря на годината 42 отъ християнската ера. Представенитъ бюстове на мжжъ и жена сж много очукани, но все пакъ прическата на жената личи достатъчно ясно. Тя е съ фризура „пъпешъ“, а отгоре на главата личи издатъкъ, който, безъ съмнение, представя познатата отъ прическата на старата Фаустина плитка въ видъ на вѣнецъ. По този начинъ се явява единъ анахронизъмъ съ повече отъ 100 години.

Какъ да се обясни това противоречие между численитъ данни и даннитъ на модата? Вѣнецътъ или гнѣздото отъ плитки върху главата или около главата се носи въ различни положения и нюанси въ прическитъ на женитъ отъ императорския домъ, като се започне отъ сестрата на Траяна, Марциана, умрѣла въ 113 год.,²⁾ и се стигне до Фаустина, жената на Антонина Пия, умрѣла 141 год.³⁾ Тази е последната императрица, която носи такъвъ вѣнецъ отъ плитки. Той е

Обр. 14. — Бронзова монета на Комода отъ Дионизополъ (увеличена) (София, Народенъ музей).

Abb. 14. — Bronzemünze des Commodus aus Dionysopolis, Balčik (vergrössert) (Sofia, Nationalmuseum).

¹⁾ Да се съпостави стилътъ на това изображение съ подобни типове монетни изображения, изпълнени въ класически стилъ, у M. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit, Halle 1926, табл. XLI, № 4, 5, 7 и сжщо у Pick, цит. съч., табл. XIV, 2-14.

²⁾ Wegner, AA LIII, 1938, 289, обр. 1, 3.

³⁾ Wegner, Herrscherbildnisse, 26 сл.

често пжти съвсемъ тѣсенъ и доста високъ и има видъ по-скоро на високъ кокъ. Като се има предвидъ, именно, че тази мода въ императорския домъ се появява въ точно установенъ периодъ отъ време и че нейниятъ отгласъ може да се яви въ провинциитѣ по-късно, но въ никой случай по-рано отъ въвеждането ѝ въ двореца, значи началото на II вѣкъ, то, за да изгладимъ анахронизма при нашия паметникъ, ще прѣбва да видимъ, дали не е направена нѣкаква

Обр. 15. — Надгробна плоча отъ Неврокопско.
Abb. 15. — Grabstele aus der Umgebung von Nevrokop.

Обр. — 16. Надгробна плоча отъ Дебрене.
Abb. — 16. Grabstele aus Debrene.

грѣшка тъкмо въ основата, върху която изчислихме датата. И наистина, ако направимъ изчислението, като вземемъ за основа, не македонската републиканска ера, но императорската, ще се получи друга дата, именно, годината 159 отъ християнското лѣтоброене.¹⁾ Тази нова дата вече не стои въ такова голѣмо противоречие съ модата отъ времето на старата Фаустина. Наистина, ние имаме пакъ единъ промеждутъкъ отъ близо 20 години. Обаче, появата на една мода въ провинциални паметници двадесетъ години по-късно, следъ като тя е била отдавна забравена въ митрополията, може много по-лесно да се обясни, било съ бавността на раз-

¹⁾ Така датира и Дечевъ, АВ XXXI, 1939, 124 сл., тази стела, безъ, обаче, да посочва тѣзи съображения, които въ случая сж много важни, защото съ тѣхъ може най-сигурно да се атакува тезата на То d, че цифрениятъ знакъ безъ добавката тоѣ οεβαστοѣ означава дата само по македонската републиканска ера (BSA XXIV, 1919/21, 65).

пространението на модата отъ центъра къмъ периферията, било съ особната нейна консервативностъ. Въ времето, когато е направенъ нашиятъ паметникъ, женитъ отъ императорския домъ на Марка Аврелия носятъ съвсемъ друга прическа. Младото поколѣние въ столицата следва новия тонъ въ модата, обаче, далечъ отъ Римъ, въ провинцията, новата мода се появява много по-късно, а освенъ това и по-старото поколѣние си остава консервативно, обикновено привързано къмъ старата мода.¹⁾ Това явление може да се наблюдава въ всички времена. За Римъ особно интересенъ примѣръ ни поднасятъ портретитъ върху една надгробна едикула отъ Villa Mattei, сега въ Museo Nazionale delle Terme (обр. 17). При сегашното състояние на едикулата сж запазени четири бюста: единъ мжжъ и надѣсно отъ него три жени. Най-старата отъ тѣхъ носи все още характерна фризура за времето на Флавиитъ, при която косата надъ челото се издига

Обр. 17. — Надгробна едикула (Римъ, Museo Nazionale delle Terme; споредъ Wegner).

Abb. 17. — Grabgedächtnis (Rom, Museo Nazionale delle Terme; nach Wegner).

като висока мрежеста диадема, образувана отъ множество малки пръстеновидно завити кждрици. Другата жена е съ прическа, която предава въ лекъ нюансъ модата на старата Фаустина, най-после фризура на третата жена показва най-близки аналогии съ фризура на младата Фаустина (имаме предвидъ образитъ върху най-рано съчениитъ монети на тази императрица). Едикулата отъ Villa Mattei се датира между 140 и 150 год. Тя показва най-добре, колко дълго една дворцова мода е могла да се задържи въ срѣдата на известни консервативни слоеве отъ населението.²⁾

¹⁾ Срв. Rodenwaldt, Zur Kunstgeschichte der Jahre 220 bis 270, Jdl LI, 1936, 84; Über den Stilwandel in der antoninischen Kunst, BerlAkAb 1935, 18; Hekler, Studien zur römischen Porträtkunst, ÖJh XXI-XXII, 1922/24, 199; Hahl, цит. съч., 10, заб. 11; F. W. Goethert, Zur Kunst der römischen Republik, Diss. Köln, Berlin 1931, 45.

²⁾ Wegner, AA LIII, 1938, 323.

Къмъ редицата паметници, които могат да се датиратъ приблизително къмъ срѣдата на II вѣкъ, принадлежатъ още нѣколко отломъци отъ надгробни плочи. Върху фрагмента **13** (обр. 18) е запазена главата на брадатъ мжжъ. Косата е къса, но сравнително свободно третирана, особно отпредъ надъ челото. Отдѣлнитѣ кичури падатъ върху челото, обаче, така, че се разграничаватъ рѣзко отъ него и го засѣняватъ. Двата срѣдни кичура се отдалечаватъ единъ отъ другъ, като образуватъ вилковидна фигура. Косата е много по-пластично третирана отколкото при портретитѣ, които разгледахме досега. Очните ябълки сж гладки. Изразътъ на лицето е строгъ.

Обр. 18. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачко.

Abb. 18. — Bruchstück einer Grabstele aus der Umgebung von Sveti Vrač.

Антонинитѣ. Само въ изчезването на пластичността на кждрицитѣ, при което отдѣлнитѣ фигури потъватъ въ общата маса на косата, се забелязватъ първитѣ пристѣпи на онзи стилъ, който ще се прояви въ своята пълна сила въ официалното римско портретно изкуство¹⁾ чакъ въ третото десетилѣтие на III вѣкъ. Релефътъ на тази плоча е много високъ (вж. обр. 20).

Презъ първата половина или около срѣдата на II вѣкъ сл. Хр. трѣбва да се отнесе и женската глава отъ фрагмента **15** (обр. 21). Лицето е твърде повре-

рѣзко отъ него и го засѣняватъ. Двата срѣдни кичура се отдалечаватъ единъ отъ другъ, като образуватъ вилковидна фигура. Косата е много по-пластично третирана отколкото при портретитѣ, които разгледахме досега. Очните ябълки сж гладки. Изразътъ на лицето е строгъ.

Съвсемъ друго третиране и съвсемъ друго качество на работата показва главата отъ фрагмента **14** (обр. 19 и 20). Представенъ е сжщо така брадатъ мжжъ, чиято коса е доста буйна. Ние имаме работа съ отлично изпълнена портретна глава. Отдѣлнитѣ форми на лицето сж меко и изящно моделирани, особно хубаво е моделирана областта около устнитѣ. Въ замечания и спокоенъ изразъ на лицето сякашъ се отразява съзерцателно-мисловниятъ животъ отъ портрета на императора-философъ Марка Аврелия. Тази глава стои въ връзка съ изкуството отъ времето на

Обр. 19. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачко.

Abb. 19. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

¹⁾ Срв. Н. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo 1933, 2 сл.

дено и затова индивидуалнитѣ черти не могат да се доловятъ. То е широко и има форма на щитъ. Челото е оживено съ една слаба гънка. Жената е покрила главата си съ особна забрадка, върху която е прекаранъ краятъ на химатия. Въ третирането на материята тукъ изпъква необикновено силно онзи реализъмъ, онази тенденция къмъ пластично изтъкване и на най-малкитѣ подробности на формитѣ. Никжде другаде не е така реалистично представена забрадката върху главата. За първи пътъ тука ние можемъ да кажемъ съ пълна сигурностъ, че тази особна принадлежностъ на женския тоалетъ отъ Струмско е действително една кърпа, съ която се покрива по особенъ начинъ косата, а не е нѣкаква схематично представена прическа, както изглеждаше тя при други известни стели и както

Обр. 20. — Сжщиятъ отломъкъ, гледанъ отъ страни.
Abb. 20. — Seitenansicht desselben Bruchstückes.

Обр. 21. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Североизточна Македония.
Abb. 21. — Bruchstück einer Grabstele aus Nordostmakedonien.

се мислѣше досега.¹⁾ Сжщо така и химатиятъ, който е издърпанъ нагоре и покрива главата, е представенъ съ една малка подробностъ: горе на върха химатиятъ образува гънка, която е умѣло предадена и показва тънката наблюдателностъ на каменодѣлеца-майсторъ къмъ движението и формитѣ на материята. И тази плоча се отличава съ твърде високия си релефъ.

Ние можемъ да наблюдаваме сжщия стремежъ къмъ реалистично предаване на драперията и при релефа 16 (обр. 22). Запазена е цѣлата плоча, обаче, за жалостъ, лицата и на тритѣ фигури сж силно очукани. Косата на мъжа е вчесана напредъ. Изглежда, че тя образува сжщитѣ кичури, както при косата на мъжетѣ отъ плочитѣ 8 и 9 (обр. 9

¹⁾ Вж. стр. 110, 2.

Обр. 22. — Надгробна плоча отъ Св. Врачъ.
Abb. 22. — Grabstele aus Sveti Vrač.

зирана, или и тамъ се спуска гладко, не може да се каже. Все пакъ отпредъ косата наподобява нѣкои прически отъ времето на младата Фаустина, на Луцила

и 11, 12). По-интересна е фризура на жената, която е по-добре запазена. Тя е вчесана на пжтъ, предната коса се спуска спо-

Обр. 23. — Отломъкъ отъ надгробенъ медалионъ отъ Св. Врачъ.
Abb. 23. — Bruchstück eines Grabmedaillons aus Sveti Vrač.

койно отъ дветѣ страни назадъ надъ ушитѣ. Дали задната часть на косата е вълнообразно фри-

Обр. 24. — Сжиятъ отломъкъ, гледанъ отъ страни.
Abb. 24. — Seitenansicht desselben Bruchstückes.

Обр. 25. — Монета на Луцила (споредъ Wegner).
Abb. 25. — Münze der Lucilla (nach Wegner).

и на Криспина, женитѣ на Марка Аврелия, Луция Вера и Комода. Въ това отношение нека се сравни, напримѣръ, фризура на единъ портретъ на Луцила отъ скулптурната сбирка въ Дрезденъ.¹⁾ Като terminus post quem за датирането

¹⁾ Вж. у Wegner, Herrscherbildnisse, табл. XLVII.

на този релефъ може да ни послужи формата на детския бюстъ. Продължаването на ржцетъ отъ рамото до височината на гърдитъ е свойствено за формата на бюста отъ епохата на Хадриана насамъ.¹⁾

Главата отъ фрагмента 17 (обр. 23 и 24) произхожда отъ медалионъ. Тя се е намирала въ долния регистъръ на група портрети. Тъй като децата се изобразяватъ обикновено въ долнитъ редици на семейнитъ паметници-медалиони, а и самото лице има детинско изражение, то изобразениятъ бюстъ е на младо момиче. Въ случая интересна е фризура. Косата е вчесана на пжтъ, като всъка половина е оформена подобно на пълпешна кора (Melonenfrisur), рѣзенитъ на която, обаче, не сж разположени успоредно на пжтя, но напрѣчно. Тази фризура се явява като характерна за модата отъ времето на Марка Аврелия и Луция Вера. Жената на Луция Вера, Луцила, носи върху монетитъ сжщата прическа²⁾ (обр. 25). За общия видъ на една такава прическа можемъ да си съставимъ ясна представа отъ фризура на единъ женски бюстъ отъ Народния музей въ Будапеща,³⁾ който възпроизвеждаме на обр. 26.

Тъй като фризура на Луцила се носи при нашия релефъ отъ младо момиче, а не отъ възрастна жена, то не може да става въпросъ за нѣкакъвъ консерватизъмъ. Следователно може да се приеме, че релефътъ е билъ направенъ близо около времето, когато тази фризура е била модерна, т. е. презъ третата четвъртъ на II вѣкъ.

Отъ времето на последнитъ Антонины трѣбва да се датира и портретътъ на единъ мжжъ отъ фрагмента 18 (обр. 27). Буйна кждрава коса и дълга брада обграждатъ лицето, което има твърде мраченъ изразъ. Челото е набръчкано,

Обр. 26. — Бюстъ на т. н. Криспина (Будапеща, Народенъ музей; фото на сжщия музей).

Abb. 26. — Büste der sogenannten Crispina (Budapest, Nationalmuseum; Photo desselben Museums).

¹⁾ Hekler, *ÖJh* XXI-XXII, 1922/24, 190 сл. За формата на бюста изобщо вж. P. Biełkowski, *RA* XXVII, 1895 II, 293 сл.

²⁾ Wegner, *Herrscherbildnisse*, 75, табл. LXIV.

³⁾ J. Wollanka, *Közlemények a Nemzeti Múzeum*, 1916, I, 8 сл., табл. III сл., счита, че този портретъ представя Криспина. На противно мнение Hekler, *PhilolWoch* XXXVII, 1917, 780; сжщо и Wegner, *Herrscherbildnisse*, 274. За снимката на обр. 26 дължа благодарностъ на г-ца G. Erdélyi, уредникъ на античния отдѣлъ на Народния музей въ Будапеща.

очитъ сж широко отворени. Тукъ за първи път виждаме зеницитъ да се предаватъ чрезъ врѣзано очертание.¹⁾ Косата е предадена линейно. Безъ съмнение каменодѣлецътъ е искалъ да предаде една прическа, каквато виждаме по портретитъ на Марка Аврелия и Луция Вера. За сравнение възпроизвеждаме единъ портретъ на Луция Вера отъ Атинския Народенъ музей (обр. 28).²⁾ Приликата

е очебиеща и то не само по отношение на модата за носене на брадата и косата, но дори и въ израза на лицето.

Прави впечатление, че въ разгледанитъ до тукъ портрети отъ времето на Антонинитъ нѣма нито единъ, при който да е използванъ свределътъ като инструментъ. А ние знаемъ, че употребата на свредела добива широко разпро-

Обр. 27. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 27. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

странение тъкмо въ пластиката отъ времето на Антонинитъ.³⁾ Този инструментъ се прилага особно сполучливо при предаването на косата, дето буйнитъ, разхвърлени кждрици се изваждатъ издълбоко отъ общата маса и по този начинъ се

Обр. 28. — Портретъ на Луция Вера (Атина, Народенъ музей; споредъ Wegner).

Abb. 28. — Bildnis des Lucius Verus (Athen, Nationalmuseum; nach Wegner).

¹⁾ Пластичното или графично очертаване на ириса и зеницата на окото се явява въ портретното изкуство на Римъ още въ времето на Флавиитъ, като тѣзи нови технически въведения намиратъ широкъ приемъ въ изкуството отъ II вѣкъ насамъ. Въ Гърция, обаче, тѣзи нововъведения си пробиватъ по-малко пътъ. Гръцкитъ ателиети се придържатъ още дълго време къмъ традицитъ на класическото изкуство; срв. Hekler, *ÖJh* XXI-XXII, 1922/24, 194; P. Graindor, *Les cosmètes du musée d'Athènes*, BCH XXXIX, 1915, 273 сл.; за третирането на окото въ римското изкуство вж. Delbrück, *Antike Porträts*, Bonn 1912, 52, таб. 1; H. Schrader, *Über den Marmorkopf eines Negers in den Königlichen Museen*, 60 BWP 1900, 26, таб. 39; E. Strong, *La scultura romana da Augusto a Constantino II*, 1926, 388 сл.

²⁾ Срв. Wegner, *Herrscherbildnisse*, 226, таб. XLVa.

³⁾ L'Orange, *Studien*, 2, таб. 5; Hekler, *Bildniskunst*, XLIII.

добива едно извънредно богато разнообразие на формитъ, оживени отъ нескончаемата игра на свѣтлина и сѣнка. Разбира се, ние не трѣбва да мислимъ, че този инструментъ не е билъ употребяванъ и въ ателиетата на Струмската долина. Напротивъ, бждащитъ находки ще ни донесатъ сигурно примѣри и за тази техника.¹⁾ Въ това отношение интересенъ е портретътъ върху единъ отломъкъ, който се пази въ Народния музей, **19** (обр. 29). Отъ групата бюстове е запазенъ, за жалость, само портретътъ на единъ младежъ. Релефътъ е доста високъ. Гънкитъ на химатия сж предадени доста схематично. Лицето е правилно. Коситъ се спускатъ надъ челото плоско и образуватъ малки кичури, които, обаче, се раздѣлятъ тукъ тамъ съ по-

Обр. 29. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Струмско.

Abb. 29. — Bruchstück einer Grabstele aus dem Strumatal.

Обр. 30. — Надгробна плоча отъ Пиперица.

Abb. 30. — Grabstele aus Piperica.

дълбоки улеи, направени, ако се сжди отъ fotografia, съ свределъ.²⁾ За композицията на релефа срв. **23** (обр. 37).

Надгробната плоча на *Μουχίας* и семейството му, **20** (обр. 30), показва нѣкои нови особености по отношение на третирането на косата и на портрета изобщо. Композицията на релефа не е чужда на надгробната релефна пластика отъ тази областъ. Изобразени сж бюстоветъ на родителитъ и между тѣхъ ста-

¹⁾ Следитъ отъ свредела личагъ ясно въ предаването на косата на една фрагментирана глава отъ Неврокопъ, вж. у Филовъ, ИАД VI, 1916/1918, 169, обр. 172.

²⁾ Въпрѣки усилията на г. Хр. Дановъ и Д. Крънджаловъ отъ Народния музей да намѣрятъ този паметникъ, за да провѣримъ техниката на работата, това бѣ невъзможно поради предприетото сега ренареждане на музея.

туята на тѣхното дете. Бащата е съ кжса брада, косата му е вчесана напредъ и е разчленена на малки пламъкообразни кичури, които сж поставени въ два

Обр. 31. — Надгробна плоча отъ Орѣховецъ (Прилепско), Западна Македония. Фото проф. Вуличъ.

Abb. 31. — Grabstele aus Orehovec, Bez. Prilep, Westmakedonien. Photo Prof. Vulić

Обр. 32. — Монетенъ образъ на Юлія Домна (споредъ Bernhart).

Abb. 32. — Münzbildnis der Julia Domna (nach Bernhart).

Обр. 33. — Портретъ на Юлія Домна (Мюнхенъ, Глиптотека; споредъ Strong).

Abb. 33. — Bildnis der Julia Domna (München, Glyptothek; nach Strong).

лежащи единъ надъ другъ реда. Жената е забулена. Надъ челото личи раздѣлена на пжтъ и вълнообразно фризирана коса. Лицата сж обли и широки.

Очната ябълка не е гладка. Ирисът е означен съ връзанъ кржгъ, а зеницата чрезъ леко вглжбяване. Начинътъ на предаването на драперията се различава отъ стила на разгледанитъ до сега релефи. Гънкитъ сж предадени чрезъ груби остроржбни ходове на длетото. Времето, къмъ което трѣбва да се отнесе този релефъ, може да се установи чрезъ сравнението съ единъ другъ релефъ, който произхожда отъ с. Орѣховецъ, Прилепско (обр. 31).¹⁾ Надгроб. ата плоча отъ Орѣховецъ представя бюстоветъ на шестъ лица, разпредѣлени въ два реда: горе четири и долу два. Представени сж, както изглежда, две поколѣния. Горе родителитъ съ по-старитъ деца, а долу по-младитъ. Въ случая за насъ е много важна фризура на жената горе въ лѣво. Тя носи отгоре на темето завитата плитка, която, както вече знаемъ, е характерна за модата отъ срѣдната на II вѣкъ сл. Хр. Брадатиятъ мжжъ на дѣсно следва сжщо така съвременната мода на Антонина Пия и Марка Аврелия. Младежътъ долу въ дѣсно, обаче, има сжщата прическа както *Μουχλός*. А момичето до него е съ спуснати надолу коси отъ дветъ страни на главата, така, че тѣ покриватъ ушитъ и достигатъ дори до врата. Въ тази прическа се отразява, безъ съмнение, модната фризура на Юлия Домна, жената на Септимия Севера (обр. 32 и 33).²⁾ Явно е, че тука се повтаря сжщото явление, както при едикулата отъ Villa Mattei:³⁾ старата генерация остава вѣрна на нѣкогашната мода, а младото поколѣние се поддава на новитъ обичаи и форми. Споредъ това и ние ще трѣбва да датираме плочата отъ Орѣховецъ къмъ края на II вѣкъ или началото на III вѣкъ възъ основа на най-модерната фри-

Обр. 34. — Надгробна плоча отъ Неврокопско.

Abb. 34. — Grabstele aus der Umgebung von Nevrokop.

¹⁾ Н. Вулић, Антички споменици наше земље, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, 166 № 432; М. Niedermann, Epitaphes grecques de la Macédoine orientale, BCH L, 1926, 463, обр. 1. Г-нъ проф. Вулић бѣ така любезенъ да ми изпрати фотографията за обр. 31, за което тукъ му изказвамъ моята благодарностъ.

²⁾ Вж. у J. J. Bernoulli, Römische Ikonographie II, Stuttgart 1894, Münzt. I, № 14; табл. XIX; Bernhart, Handbuch, табл. XII № 10-12; Stephan, RE Suppl. VI, 99.

³⁾ Вж. стр. 19.

Обр. 35. — Надгробна плоча отъ Пиперица.
Abb. 35. — Grabstele aus Piperica.

Доста грубо е изпълненъ релефътъ на плочата 22 (обр. 35). Все пакъ съ него се внасятъ нѣкои нови моменти въ развитието на портретната релефна пластика въ Струмско. Представено е и тукъ цѣло семейство. Широко отворенитѣ очи, плоскитѣ широки носове, дебелиятѣ и месести устни, най-после дълбоко набръчканиятѣ чела предаватъ на израза на лицето нѣщо неспокойно, мрачно и сърдито. Този изразъ на лицето напомня на нѣкои особености въ портрета на императора Каракала. Нареденитѣ пламъкообразни кичури, които наблюдавахме при коситѣ на по-раншнитѣ глави, можемъ да видимъ и тука, но тѣ сж разхвърлени, та се добива впечатление на небрежно вчесана коса. Каменодѣлецътъ е искалъ да предаде една фризура, при която кжсо остриганата, разбъркана коса напомня кждравата низка коса въ портретитѣ на Каракала. Влиянието на императорския портретъ¹⁾ тукъ се вижда ясно, щомъ съпоставимъ нашия

¹⁾ Вж. стр. 10, заб. 1.

зура, която е, безспорно, фризура на младото момиче. Къмъ това време ще трѣбва да се постави и стелата на Μουχάτης.

По съображения изключително отъ стиловъ характеръ ние присъединяваме къмъ тази група и надгробната плоча 21 (обр. 34). Косата на мжжа е третирана по сжщия начинъ както у Μουχάτης. Той е и съ дълга брада. Каменодѣлецътъ се е опиталъ да изтъкне и разновидността на материята на женското облѣкло, като е предалъ гънкитѣ на лекия тънъкъ платъ на хитона съ кжси, плитки дълбеи, докато гънкитѣ на химатия сж означени чрезъ по-дълбоки и непрекъснати ходове на длетото.

Обр. 36. — Колосаленъ портретъ на Каракала отъ Драма (Парижъ, Лувръ; споредъ Collart).

Abb. 36. — Kolossalkopf des Caracalla aus Drama, Südostmakedonien (Paris, Louvre; nach Collart).

релефъ съ известния колосаленъ портретъ на Каракала отъ Драма (обр. 36), който се пази сега въ Лувърския музей.¹⁾ Ние се намираме предъ две провинциални произведения, произхождащи отъ почти една и сѣща областъ. И отъ дветъ произведения вѣе единъ и сѣщи духъ. При портретитъ на плочата **22** (обр. 35) може да се набележи още една особностъ при третирането на очитъ: зеницата е вдлъбната, горната клепка отсича частъ отъ ириса, който се очертава поради това сърповидно.²⁾

По този начинъ е предаденъ и ириса въ женския портретъ върху отломъка **23** (обр. 37). Запазена е

Обр. 37. — Отломъкътъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 37. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 38. — Надгробна плоча отъ Македония (София, Народенъ музей).

Abb. 38. — Grabstele aus Makedonien (Sofia, Nationalmuseum).

само горната частъ отъ главата. Коситъ сѣ вчесани на пѣтъ и падатъ отъ дветъ страни надъ ушитъ. Очитъ гледатъ неспокойно, лицето има израза на портретитъ отъ плочата **22** (обр. 35). Малката частъ отъ дрехата на фигурата, която е била изобразена задъ главата на жената, показва, какъ е била третирана драперията. Тя се спуска въ отвесно падащи гънки, предадени чрезъ рѣбати ходове на длетото. За датирането на този отломъкъ нѣмаме точни данни. Въ всѣки случай изключено е да е по-раненъ отъ първата четвъртъ на III вѣкъ сл. Хр. При тази плоча по-интересно е било разпредѣлението на групата бюстове. Както се вижда, бюстоветъ сѣ били помѣстени най-малко въ два реда, като горниятъ редъ е почивалъ върху цокълъ, една частъ на който е била отредена за надписа, а другата частъ се е закривала отъ главитъ на долния редъ. Композицията въ този релефъ ще да

¹⁾ Collart, Philippes, 515 сл., табл. LXXXVIII; Bernoulli, цит. съч. II, 53, № 40.

²⁾ За формата на ириса и зеницата вж. Graindor, BCH XXXIX, 1915, 275.

е изглеждала приблизително, както при надгробната плоча, възпроизведена на обр. 38, която се пази сега въ Народния музей, и която, по всичко изглежда, произхожда отъ Македония. Една разновидност на тази композиция, при която бюстътъ навлиза въ рамката на стелата, ни показва и единъ паметникъ отъ срѣдата на III вѣкъ въ сбиркитѣ на Цариградския музей.¹⁾

Следващитѣ паметници ни откриватъ нови страни въ развитието на портретната пластика въ областта на Струма и Места.

Върху отломъка отъ плоча **24** (обр. 39) е запазенъ само бюстъ на една забулена жена и подъ нея горната частъ отъ главата на нейния синъ. Женскиятъ бюстъ е изпълненъ въ твърде низкъкъ релефъ, но се отличава съ

Обр. 39. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 39. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 40. — Надгробна плоча отъ Бѣлица.

Abb. 40. — Grabstele aus Belica.

особенъ замахъ и тънкость на линията. Овалното лице има строгъ погледъ. По челото сж набелязани бръчки. Главата се отличава съ точна и сигурна форма. Гънкитѣ на дрехата сж предадени само съ нѣколко бѣгли линии, но сж изтеглени съ голѣмъ замахъ. Изобщо може да се установи една тенденция за редуциране на пластичното въ плоски и линеарни форми. Този процесъ изпъква сжщо така и въ третирането на косата при детето, дето кждрицитѣ на косата сж загубили напълно своята обемность. Тѣ сж погълнати въ общата маса на неразчленената коса. Все пакъ

¹⁾ Вж. у А. Müfid, AA XLVIII, 1933, 125, обр. 9; срв. сжщо по-горе 19, обр. 29.

тѣхното съществуване не е забравено, то се чувствува още въ онѣзи линии, които желѣзното острило е оставило върху лоба, и които линии следватъ точно и неизмѣнно естественото движение на нѣкогашнитѣ триизмѣрни кичури коса. Това предаване на косата се явява напълно затвърдено въ официалното портретно изкуство отъ времето на Александра Севера (222—235).¹⁾ Относно третирането на очитѣ тази плоча не ни дава нѣщо ново. Ирисътъ е означенъ чрезъ гравирани кржгъ, въ който зеницата е леко вдълбана.

Докато ние можемъ безъ колебание да отнесемъ тази плоча къмъ първата половина на III вѣкъ, много мжчно е да се опредѣли времето на една

Обр. 41. — Надгробна плоча отъ Хърсово.
Abb. 41. — Grabstele aus Hârsovo.

Обр. 42. — Отломъкъ отъ надгробна
плоча отъ Св. Врачко.

Abb. 42. — Bruchstück einer Grabstele
aus der Umgebung von Sveti Vrač.

друга надгробна плоча, която възпроизвеждаме на обр. 40, 25. Нито прическата на мжжа, нито тая на жената даватъ нѣкаква опорна точка за датиране. Гънкитѣ сж означени съ непрекъснати прави, успоредни връзвания на длетото. Линеарниятъ елементъ и тукъ взема надмощие. Затова ние не искаме да отдѣлимъ тази плоча по време много далечъ отъ горнитѣ паметници.

Следващиятъ периодъ въ стиловия развой на официалната портретна римска пластика познаваме вече въ общи черти благодарение на нѣкои основни изследвания, които бѣха обнародвани презъ последнитѣ години. Единъ отъ най-харак-

¹⁾ L'Orange, Studien, 2 сл.; F. Wirth, Römische Wandmalerei, Berlin 1934, 160 сл.

тернитъ белези въ промѣната на стила въ портретното изкуство, която настъпва въ тридесетъ години на III вѣкъ се проявява пакъ главно въ третирането на косата и брадата. Въ официалния портретъ отъ времето на Александра Севера третирането на косата преживѣ рѣзка промѣна.¹⁾ Тя изгуби своята пластичностъ и отдѣлнитъ образувания и форми на кждри и кичури потънаха въ общата маса на мрамора. Но все пакъ тѣхнитъ следи не се заличаватъ съвършено: тѣ само се набелязватъ линейно върху неразчленената маса отъ коса по посока на тѣхното естествено движение. Следъ Александра Севера изчезването на естественитъ форми и образувания на човѣшката коса се засилва още повече, защото изчезватъ и онѣзи линейни белези, които по-рано все още даваха идея за движение и животъ на отдѣлнитъ кждрици. Сега въ императорския домъ се въвежда модата на съвсемъ кжсо остриганата коса и

Обр. 43. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачко.
Abb. 43. — Bruchstück einer Grabstele aus der Umgebung von Sveti Vrač.

Обр. 44. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачко.
Abb. 44. — Bruchstück einer Grabstele aus der Umgebung von Sveti Vrač.

брада. Тази мода може да се проследи по портретитъ на Максимина Тракиецъ, Филипа Араба, Балбина, Гордиана III и Траяна Деция. Тя се предава върху мрамора по особенъ начинъ. Повърхността на лицето и лоба, дето е трѣбвало да се представи косата и брадата, се осѣйва съ точки и съ гжсто поставени единъ до другъ кратки насѣци или кжси линии. Така главата изглежда като накълвана (gerickt). Общото впечатление, обаче, на кжсо остригана коса и брада е постигнато. По този начинъ се дойде до онзи илюзионистиченъ или импресионистиченъ стилъ въ портретното изкуство на III вѣкъ, който се яви още презъ първата половина на този вѣкъ и съ малки прекжсвания, но въ

¹⁾ L'Orange, Studien, 4 сл.; Hekler, Bildniskunst, XLV; ÖJh XXI-XXII, 1922/24, 195; Graindor, BCH XXXIX, 1915, 272 сл.; Wirth, цит. съч., 160 сл.; Strong, цит. съч. II, 398; Rodenwaldt, Jdl LI, 1936, 85.

множество нюанси, остана да владѣе въ изкуството на IV и V вѣкъ.¹⁾ Този именно стилъ на официалното римско изкуство засегна и каменодѣлскитѣ работилници и .скулптурни ателиета въ долините на Струма и Места. Ние притежаваме цѣла редица отъ паметници, портретитѣ върху които показватъ проявитѣ на новия стилъ. Голѣмата частъ отъ тия паметници сж фрагментирани.

Върху надгробната плоча 26 (обр. 41) сж представени четири бюста: горе — родителитѣ, долу — децата. Портретитѣ върху тази плоча показватъ много стилови особености, които установихме при нѣкои вече споменати релефи. Предаването на драперията, замѣната на пластичнитѣ форми съ плоскостни, може да се забележи сжщо и тука. Прическата на мъжа и децата показва, може би, единъ отгласъ отъ модата на буйно кждравата коса отъ портрета въ времето на Каракала.²⁾ Отдѣлнитѣ кждрици сж сведени къмъ плоски образувания, които се

Обр. 45. — Надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 45. — Grabstele aus Sveti Vrač.

сливатъ въ люспеста маса. При третирането на брадата, обаче, ние откриваме вече пристѣпка на новия стилъ. Плътната маса на отдѣлящата се отъ повърхността на лицето брада е обсипана съ едри вдлъбнатини отъ ударитѣ на желѣзното острие. Въ самитѣ лица се забелязва стремежъ къмъ идеализиране. Класицистични тенденции се проявяватъ въ гладкото предаване на очнитѣ ябълки.

Мжжиятъ портретъ отъ фрагмента 27 (обр. 42) показва пълна победа на илюзионистичния стилъ. Косата, брадата и мустацитѣ сж означени само съ ударитѣ на длетото. Основата на косата е отдѣлена пластично отъ лицето и челото, докато основата на мустацитѣ и брадата се слива съ плоскостта на лицето. Този портретъ е измежду най-хубавитѣ, които ателиетата на Североизточна Македония сж ни дали до сега. Още при първия погледъ прави впечатление здравата

¹⁾ Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 80; Jdl LI, 1936, 85; Graindor, BCH XXXIX, 1915, 272; Wirth, цит. съч., 160; Hekler, OJh XXI-XXII, 1922/24, 195.

²⁾ Срв. у Verpoulli, цит. съч. II, табл. XX.

и сигурна конструкция на главата. Отдължителните части на лицето сж ясно подчертани. Особно хубаво сж моделирани мѣстата около очитѣ и устата. Отдължителните плоскости се открояватъ рѣзко една отъ друга. Лицето е много изразително. Устнитѣ иматъ характерна извивка. Очитѣ сж поставени дълбоко въ орбититѣ и сж силно засѣнчени. Това придава на лицето особенъ патетиченъ изразъ. Макаръ дветѣ очи да нѣматъ еднаква форма, общото впечатление отъ портрета не се уврежда. Очните ябълки сж гладки, безъ пластично означаване на подробноститѣ. Тѣ сж били оживени чрезъ оцвѣтяване, както показватъ следитѣ отъ багри около очитѣ на портрета **44** (обр. 63), намѣренъ въ Буховския манастиръ и донесенъ тамъ вѣроятно отъ Струмската областъ.

Мжжката глава отъ фрагмента **28** (обр. 43) показва много отъ стиливитѣ особености на току-що разгледания портретъ, само че въ този случай основата

Обр. 46. — Надгробна плоча отъ
Св. Врачъ.

Abb. 46. — Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 47. — Надгробна плоча отъ
Ширбаново.

Abb. 47. — Grabstele aus Širbanovo.

на брадата се отдѣля отъ повърхността на лицето и вътрешността на очитѣ е означена пластично. Косата е предадена чрезъ пунктиране.

При фрагмента **29** (обр. 44) имаме илюзионистично предаване на косата въ една по-друга разновидностъ. Повърхността на лоба е покрита съ малки успоредни нарѣзи; границата на косата описва около челото правоъгълникъ. Брадата е означена съ кжси чертици. Очните ябълки сж гладки. Главата изобщо има кубическа форма. Нѣкои отъ тѣзи особености намираме въ портрета отъ времето на първата тетрархия 293—305.¹⁾ Все пакъ този портретъ едва ли би могълъ да се отнесе толкова късно.

¹⁾ Вж. у L' Orange, Studien, 18 сл.

Единъ другъ отсѣнъкъ на този стилъ ни показва портретътъ върху надгробната плоча **30** (обр. 45). Каменодѣлското острие тукъ е нанесло на мѣстата, които трѣбва да сж покрити съ коса, много по-дълги успоредни нарѣзи. Брадата, напротивъ, е предадена съ кжси разбъркани чертици. Очните ябълки сж гладки.

При портрета на надгробната плоча **31** (обр. 46) чертицитъ сж вече въ формата на *s*. При това тѣ почватъ да се събиратъ въ отдѣлни снопчета. При брадата ударитъ на длетото сж провлѣчени и вмѣсто точкитъ се явяватъ кжси засичащи се чертици, така че почватъ да се оформяватъ и отдѣлни групи влакна. Изразътъ на лицето е неспокоенъ. Широко отворенитъ очи, ирисътъ на които е означенъ чрезъ врѣзанъ кржгъ, издаватъ едно нервно състояние. Може би тукъ намира изразъ онова неспокойно, нервно настроение на тогавашната епоха, което ние виждаме така ясно отразено въ портрета на съвременитъ владѣтели Филипъ Арабъ и Траянъ Деций.¹⁾

Обр. 48. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ
Св. Врачъ.

Abb. 48. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

Съвсемъ сжщитъ стилови особности показва и мжжкитъ портрети отъ плочата **32** (обр. 47). Само че отдѣлнитъ снопчета на косата сж още по-ясно оформени и покриватъ цѣлата глава въ видъ на люспи. Има, обаче, друго нѣщо интересно, което изпъква, когато се сравняватъ портретитъ върху тѣзи две плочи. Въ израза и формата на лицата на тѣзи два мжжки портрета има толкова общи черти, че ние бихме ги взели за портрети на едно и сжщо лице.

Ние можемъ да наблюдаваме и по-нататъкъ, при портрета на мжжа отъ надгробната плоча **33** (обр. 48) сжщия опитъ да бждатъ отново изтъкнати отъ общата маса кичуритъ на косата и да бждатъ изтъкнати пластично. Съ помощта на по-дълбоко и по-плитко нанесенитъ нарѣзи върху общата маса на косата се очертаватъ ясно отдѣлнитъ снопчета косми. Това явление изпъква още по-релефно при третирането на брадата, дето кжсо подстриганитъ косми обра-

¹⁾ Срв. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 80; Hekler, Bildniskunst, XLV; L'Orange, Studien, 3 сл.; Wirth, цит. съч., 164.

зуватъ редове отъ малки островърхи снопчета. Ирисътъ е сърповидно очертанъ чрезъ гравирание. Челото е оживено съ нѣколко бръчки. Женитѣ носятъ косата вчесана на пжтъ и прибрана назадъ.

По сжщия начинъ е третиранъ портретътъ и при релефа **34** (обр. 49). Тукъ вече отдѣлнитѣ кичури на косата и на брадата у мъжа сж съвсемъ ясно засебени. Понеже при тѣзи портрети личи много ясно опитътъ на майсторитѣ-каменодѣлци да се възвѣрнатъ къмъ естественитѣ пластични форми на косата, явява се въпросътъ, дали и това явление не е единъ отгласъ на онази реак-

Обр. 49. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.
Abb. 49. — Grabstele aus Laskarevo.

ция въ римското портретно изкуство срещу илюзионистичния стилъ, която се забелязва въ официалната портретна пластика отъ времето на Галиена (260—268).¹⁾ Една бронзова глава отъ Бреша, която мнозина тълкуватъ като портретъ на императора Проба,²⁾ показва много еднакви стилови белези съ току-що споменатитѣ портрети. Споредъ това и ние сме наклонни да поставимъ тѣзи два портрета въ третата четвъртъ на III вѣкъ. Докато, обаче, стремжътъ за съживяване на отдѣлнитѣ форми на коситѣ се чувствува силно, пластичността на тѣлеснитѣ форми и на одеянието изчезва все повече и повече. Наблюдава се едно опростотворяване на формитѣ и преминаване къмъ плоскостни, двуизмѣрни фигури. Формитѣ на драперията се сливатъ въ общата маса на материята и изчезватъ въ нея. Материята се разгъва само въ комплексъ

отъ отдѣлящи се рѣзко една отъ друга плоскости, които се оживяватъ само чрезъ отдѣлни изолирани дѣлбей.

По-нататъшно развитие на стила показва надгробниятъ паметникъ **35** (обр. 50). Релефътъ представя бюстоветѣ на мъжъ и жена и помежду имъ дете, изобразено като войникъ въ цѣлъ ръстъ. Прави впечатление особно кубическата форма на главитѣ, линеарно означената коса, границата на която очертава челото като жглова фигура. Брадата и мустацитѣ, които сж предадени съ точки, не лежатъ въ плоскостта на лицето. Всички тѣзи

¹⁾ L'Orange, Studien, 5; Wirth, цит. съч., 206 сл.

²⁾ L'Orange, Studien, 99, № 90 сл.; F. Poulsen, Porträtstudien in norditalienischen Provinzmuseen, Kopenhagen 1928, обр. 60 сл.; сжщо K. Kluge — K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Grossbronzen II, Berlin 1927, 49, обр. 5.

особности напомнят на много портрети от времето на тетрархията.¹⁾ За сравнение ние привеждаме една монета с образа на Лициния (обр. 51) и една с образа на Максенция (обр. 52). Формата на лицето е сжщата. Ние виждаме сжщото чело, трапецовидно ограничено от косата. По сжщия начин сж предадени косата и брадата при портрета на Максенция. Най-после и ушит сж извърнати въ страни по сжщия начин, както и при релефа.

Надгробната плоча 36 (обр. 53) ни показва един релеф, който се отличава с своята извънредно чиста и тънка работа. Горѣ виждаме изобразен тракийския конник, а подъ него въ отдѣлно поле — бюсовѣтъ на двама мжже и на една жена с забулена глава. Още на пръвъ погледъ прави впечатление преминаването на облитъ форми на лицата къмъ единъ комплексъ отъ прави линии и рѣзко разграничаващи се една отъ друга плоскости. Ние наблюдаваме, напримѣръ, челнитъ плоскости с тѣхнитъ праволинейни очертания, които образуватъ при мжжетъ трапецовидни, а при жената тригълни фигури. Челнитъ плоскости се отдѣлятъ остро отъ очнитъ области. Главитъ иматъ масивна конструкция. Коситъ повтарятъ познати мотиви. Отъ общата маса се отдѣлятъ чрезъ по-дълбоко нанесени нарѣзи отдѣлни снопчета косми, които сж, обаче, плоски. Брадата е предадена чрезъ ситни точки, а мустацитъ чрезъ гжсто насичане. Общиятъ изразъ на лицето е омекотенъ. Тукъ не се виждатъ нито гънки по челото, нито широко отворени очи, нито неспокоенъ, нервенъ погледъ, които белези ние познаваме отъ по-раншитъ портрети. Напротивъ, дори при портрета на жената се забелязва и слаба усмивка. Суровиятъ изразъ на лицето въ западния портретъ отъ времето

Обр. 50. — Надгробна плоча отъ Пლოსки.
Abb. 50 — Grabstele aus Ploski.

на тетрархията отстъпва въ долината на Струма и Места на една тенденция къмъ омекотяване на чертитъ. Грубиятъ натуралистиченъ начинъ за предаване на формитъ отстъпва повече на едно идеалистично предаване на лицата. Отгласитъ на художественитъ традиции на гръцкия Югъ сж още силни.²⁾ При дрехата пластичнитъ форми, обаче, продължаватъ да потъватъ въ основата на мрамора, като гънкитъ почватъ да се набелязватъ съвсемъ линеарно и схематично.

¹⁾ L'Orange, Studien, 15 сл., обр. 36 сл.; срв. сжщо K. Günther, Studien über die Münzporträts der tetrarchischen und der constantinischen Kaiser, DJbNum I, 1938, 24 сл., табл. I.

²⁾ Изобщо за забелязване е, че всѣкога работилницитъ на гръцкия Изтокъ сж по-консервативни и държатъ на традицията на класицизма; срв. Hekler, OJh XXI-XXII, 1922/24, 135 сл. сжщо и Graindor, BCH XXXIX, 1915, 274, 279.

Много близко по композиция до този релефъ стои релефътъ на надгробната плоча **37** (обр. 54). И тукъ ние виждаме четвъртитата портретна ниша, надъ която господствува друго поле съ изображение на тракийския конникъ. Въ третирането на коситъ на портрета въ този релефъ може да се установи единъ повратъ къмъ предаване естественитъ форми на косата. Отдълнитъ снопчета се различаватъ вече ясно, тѣ се спущатъ къмъ челото като дълги, плоски, но красиво лжкатушни кичури. При брадата владѣе все още пунктоалниятъ начинъ на предаване. Общо взето, релефътъ се отличава съ много интересенъ стилъ. Формитъ на лицето сж силни, построени въ жглови очертания и плоскости. Релефътъ действува съвсемъ импресионистично. Работата изглежда не като мраморенъ релефъ, а като произведение отъ слонова костъ. Изпълнението на релефа е рѣдко хубаво, отличава се съ особна тънкость и чистота.

Обр. 51. — Монетенъ образъ на Лициния (споредъ L'Orange).

Abb. 51. — Münzbildnis des Licinius (nach L'Orange).

Обр. 52. — Монетенъ образъ на Максенция (споредъ L'Orange).

Abb. 52. — Münzbildnis des Maxentius (nach L'Orange).

Сжщо и релефътъ, запазенъ върху отломъка **38** (обр. 55), е ималъ подобна на гореспоменатитъ паметници композиция. Въ горното поле се виждатъ ясно следитъ отъ изображението на конникъ. Сцената се различава, обаче, по това, че тукъ предъ конника е била представена жена въ фронтално положение. Отъ бюстоветъ въ долната ниша сж запазени само портретитъ на двама мжже. Изпълнението на релефа е много по-грубо отколкото при надгробнитъ плочи **36** и **37** (обр. 53 и 54). Коситъ сж много общо третирани. Тѣ сж разчленени на плътни снопчета, безъ да се означаватъ по-тънки подробности. Работата изглежда като недовършена. По сжщия сумаренъ начинъ е третирана и косата на детето отъ релефа **37** (обр. 54), изобразено въ дѣсната страна на нишата. Мжжътъ, наметнатъ съ сагумъ, е съ кжсо остригана, означена съ малки точки брада, основата на която се откроява остро отъ повърхността на лицето. Очитъ иматъ гладки ябълки. Жгловото гранично очертание между косата и лицето преминава въ извита линия. Главата е изобщо масивна и съ тежки пропорции.

Ако при тѣзи три плочи все още можемъ да се колебаемъ, дали да ги отнесемъ къмъ последната четвъртъ на III вѣкъ, или пъкъ да ги поставимъ въ

началото на IV вѣкъ, тъй като не притежаваме обективни данни за това, съ следващата група паметници ние стѣпваме вече върху много по-сигурна почва. Изходната точка за датиране на тази група плочи ни даватъ релефнитѣ изображения върху надгробната плоча 39 (обр. 56) и надгробния медалионъ 40 (обр. 59). Отъ седемтъ портрета, които нѣкога сж украсявали лицето на надгробната плоча 39 (обр. 56) и които сж били поставени въ две редици, една задъ друга, сж запазени само шестъ портрета: две жени и четирима мъже, отъ които двамата долу въ лѣво сж били войници, както може да се сѣди по

Обр. 53. — Надгробна плоча отъ Враня.
Abb. 53. — Grabstele aus Vranja.

Обр. 54. — Надгробна плоча отъ
Пиперица.

Abb. 54. — Grabstele aus
Piperica.

тѣхното намѣтало (сагумъ). Лицата иматъ овална форма, която още по-силно се подчертава отъ извитата гранична линия между косата и челото. Косата е шрафирана, а брадата и мустацитѣ сж предадени чрезъ точки. Челата на мъжетѣ сж силно набръчкани. Очните ябълки сж гладки. Едната жена въ долната редица е вчесана на пѣтъ, коситѣ отъ дветѣ страни падатъ надолу въ видъ на букли, като се отклоняватъ назадъ. Но това, което за насъ е най-важно въ този релефъ, е особната фризура на жената горе. Косата е гладко вчесана назадъ, така че тя покрива ушитѣ. На врата, обаче, тя образува тежка плитка, която се връща нагоре и достига до надъ челото, дето е закрепена. Така се образува фри-

зура подобна на шлемъ,¹⁾ която въ тази си форма е характерна за модата на римскитѣ жени отъ времето на Константина Велики. Елена, майката на Константина, се явява често съ такава фризура. Тукъ привеждаме за сравнение единъ монетенъ образъ на тази императрица (обр. 57). Още по-ясно изпъква тази еднаквостъ, ако приведемъ за сравнение познатата мраморна статуетка на Елена отъ Парижъ (обр. 58).²⁾ Възъ основа на общността въ прическитѣ ние имаме възможность

Обр. 55. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 55. — Bruchstück einer Grabstele aus Laskarevo.

Обр. 56. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 56. — Grabstele aus Laskarevo.

да поставимъ съ сигурность нашия релефъ въ първата половина на четвъртия вѣкъ и по този начинъ да добиемъ сигурна опорна точка за датирането на други паметници, които по стилъ наподобяватъ релефа на тази надгробна плоча.

Сжщо така и надгробниятъ медалионъ 40, който възпроизвеждаме на обр. 59, може да бжде центъръ, около който да се групиратъ стилово сроднитѣ нему паметници. Върху медалиона като особенъ видъ надгробна плоча,

¹⁾ Фризура „шлемъ“ (Helmfrisur) е въведена още въ срѣдата на III вѣкъ, вж. Steininger, RE VII, 2144 сл.; Stephan, RE Suppl. VI, 100; Rodenwaldt, Eine spätantike Kunstströmung in Rom, RM XXXVI-XXXVII, 1921/22, 98, обаче, въ времето на Константина тя добива една разновидность: тежката плетка бива изтеглена и закрепена почти надъ самото чело, а страничната коса закрива напълно ушитѣ, срв. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, 46, табл. X сл.

²⁾ Срв. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, 163, табл. LXII сл.

която, както се вижда, е била много разпространена въ нашата област,¹⁾ не е тукъ мѣстото да се спираме. Може само да се спомене, че и тѣзи надгробни плочи сж били поставяни чрезъ втикване въ нѣкаква подставка, което се вижда отъ клина на долната имъ страна (обр. 59). Рамката на тѣзи медалиони е гладка (обр. 74), профиливана (обр. 68) или украсена съ нѣкакви орнаменти (обр. 23, 59). Не рѣдко се явява по обрѣжа на диска яйцевидниятъ орнаментъ, както това ни показва фрагментътъ при обр. 24, 17. За насъ сж важни въ случая даннитъ за датиране, които ни поднася релефътъ на разглеждания тукъ медалионъ.

Обр. 57. — Монетенъ образъ на Елена (споредъ Delbrueck)

Abb. 57. — Münzbildnis der Helena (nach Delbrueck).

Обр. 58. — Мраморна статуетка на Елена (Парижъ, Лувръ; споредъ Delbrueck).

Abb. 58. — Marmorstatuette der Helena (Paris, Louvre; nach Delbrueck).

Представени сж шесть бюста и една фигура на дете въ цѣлъ ръстъ. Разпредѣлението на образитъ е сжщото както при предхождащата стела: въ горния редъ сж представени три фигури, въ долния—четири и то така, че предъ всѣка горна фигура се намиратъ две отъ долния редъ. По този начинъ се образува композиция отъ трижгълници съ върхове въ главитъ на всѣка горна фигура и съ основни жгли при съответнитъ две долни глави. Сжщата тази

¹⁾ За разпространението на медалиона като надгробенъ паметникъ въ останала Македония и островитъ можемъ да сждимъ отъ случайни находки: отъ Демиръ Хисаръ, *Perdrizet, Voyage dans la Macédoine première*, BCH XVIII, 1894, 438 сл.; отъ о-въ Тасосъ, Н. Sitte, *Thasische Antiken*, OJh XI, 1908, 162, обр. 57; отъ Солунъ произхождатъ сжщо така нѣколко медалиона, които възпроизвеждаме по-долу обр. 84, 85; вж. сжщо Mendel, *Catal. III* № 953; отъ Гевгели, вж. по-долу обр. 87, 88; Вулић, *Споменик LXXI*, др. разр. 55, 1931, № 120, 121; отъ Алмопия, А. Кегаторулос, *Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ*, *Πρακτικὰ* 1934, 67, обр. 1. За разпространението на тази форма въ други провинции вж. Schöber, *Römische Grabsteine*, 209 сл.; G. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Superior*, ED IV, 123 сл. Изобщо върху медалиона вж. K. A. Neugebauer, *Die Familie des Septimius Severus*, Ant XII, 1936, 155 сл.; J. Bolten, *Die Imago Clipeata*, *Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XXI*, H 1, Paderborn 1937, 9 сл.

система на композиция намираме и въ предишния релефъ. И портретитъ сж третираны по сжщия начинъ, само че тукъ при плочата 39 (обр. 56) лицата се ограничаватъ отъ косата овално, докато при медалиона границата между лице и коса следва по-свободни линии. Правятъ впечатление особно тежкитъ пропорции въ формата на главитъ. Лицата иматъ тежка, кубическа конструкция; тѣ сж мрачни и навжсени. Набръчканитъ чела, дълбоко поставенитъ очи въ очната орбита придаватъ на лицата особенъ патетиченъ изразъ. За насъ е много важно обстоятелството, че и тукъ се явява фризура „шлемъ“ (младата жена въ долния редъ) и то въ сжщата форма, както и при плочата 39 (обр. 56). Съ това ние можемъ съ право да датираме и медалиона отъ времето на Константина Велики.

Портретитъ върху надгробната плоча 41 (обр. 60) въ стилово отношение се сходятъ напълно съ горнитъ два релефа и особно съ релефа на плочата 39 (обр. 56). Композицията при 41 е вече позната. Представени сж бюстове на родителитъ и между тѣхъ детето имъ въ цѣлъ ръстъ. Косата, брадата и мустацитъ на мъжа сж третираны съвършено по сжщия начинъ, както при горнитъ релефи. Формата на очитъ е сжщо така еднаква. Еднаквостта изобщо между изпълнението на тритъ релефа е толкова голѣма, та може да се заключи, че тѣ произхождатъ отъ една и сжща работилница. Въ полза на това говори и обстоятелството, че тѣ произхождатъ отъ почти едно и сжщо мѣсто. Въ плочата 41 заслужава да се отбележи и още едно обстоятелство, а именно, че косата на жената е предадена много общо като плътна маса, върху която е означенъ само пжтътъ.

Къмъ тази група паметници трѣбва да се прибавятъ възъ основа на стилова прилика и други две плочи, 42 и 43, които възпроизвеждаме на обр. 61 и 62. Тѣзи две плочи сж напълно еднакви, както по композиция, така и по стилъ. Релефътъ на плочата 42 (обр. 61) показва четири бюста, поставени въ две редици въ дълбочина. Между двата долни бюста е представено малко момиче въ цѣлъ ръстъ. При другата надгробна плоча 43 (обр. 62), релефътъ на която е много изтритъ, намираме сжщото разпредѣление на бюстоветъ, само че мѣстото за портрета долу въ дѣсно е оставено празно. Фигурата въ пълень ръстъ въ срѣдата представя момче, облѣчено като войникъ. Това, което свързва стилово портретитъ на тѣзи две надгробни плочи, е сумарното изпълнение на фигу-

Обр. 59. — Надгробенъ медалионъ отъ Джигурово.
Abb. 59. — Grabmedaillon aus Džigurovo.

ритъ, отъ една страна и отъ друга, особното настроение въ израза на лицата, онова подтиснато настроение, което лъха отъ погледа. И тукъ очитъ сж поставени дълбоко въ орбититъ и затова сж силно засѣнени. Главитъ иматъ особно тежъкъ монументаленъ строежъ, но подробности липсватъ. Всичко е дадено въ общи черти и все пакъ изтъкнато е най-характерното въ портрета. Косата е третирана сжщо безъ подробности, но каменодѣлецътъ се е опиталъ да внесе известно разнообразие въ фризуритъ.

Следващитъ две глави **44** (обр. 63) и **45** (обр. 64) сж отломъци отъ надгробни плочи, които сж били украсени съ високъ релефъ. Лицето на портрета **44** (обр. 63) е много по-идеализирано. Чертитъ сж правилни, липсва изразъ на нѣкакви афекти. Нито една бръчка не свива челото. Очнитъ ябълки сж гладки. Тѣ сж били оживени съ багри (запазени сж следи отъ синьо). За височината на релефа при отломъка **45** можемъ да сждимъ отъ обр. 64, дето главата е дадена въ три четвърти профилъ. Релефътъ достига почти височината на свободна скулптура. Лицето има доста индивидуаленъ характеръ. Върху челото се явяватъ дветъ бръчки, познати намъ отъ предидущитъ паметници. Новото, което ни поднасятъ, тѣзи два портрета се състои въ третирането на косата. Горната частъ на лоба е насѣчена на сърповидни нарѣзи, които се събиратъ въ малки пламъкообразни фигурки, изтъкнати пластично. Въ случая ние наблюдаваме

Обр. 60. — Надгробна плоча отъ Ласкарево.

Abb. 60. — Grabstele aus Laskarevo.

тукъ единъ начинъ за предаване на косата, който има нѣщо общо съ релефитъ **33** и **34** (обр. 48 и 49) отъ времето на Галиена. Този начинъ за изтъкване на кжсо подстригана коса се различава отъ начина, по който се предава брадата. Тукъ сж действували пакъ ударитъ на желѣзното острие, но тѣ сж нанесени съ много по-полегато поставено длето, така че тѣхнитъ следи иматъ почти форма на малки вдълбани четирижгълници.

Възъ основа на начина, по който се предава косата, ние можемъ да прибавимъ къмъ току що разгледанитъ паметници и релефа **46** (обр. 65) отъ една

фрагментирана надгробна плоча, която е купена за сбирките на Народния музей отъ антиктаръ и за това точното ѝ мѣстонахождение не се знае. Запазена е долната лѣва частъ на плочата съ релефъ на детски бюстъ и надъ него долната частъ отъ единъ другъ бюстъ, който долу е отсѣченъ и рѣзко отдѣленъ отъ основата на мрамора. Лицето на детето е твърде очукано. Коситѣ сж предадени по сжщия начинъ, както при портретитѣ 44 (обр. 63) и 45 (обр. 64), само че по-плоскостно. Драперията е предадена сжщо съвсемъ плоскостно. Гънкитѣ представятъ дѣлбеи съ отвесни стени, които се спускатъ по два отъ всѣка страна на химатия. Гънкитѣ на дрехата на горната фигура сж означени съ двустенни островърхи ходове на длетото.

Обр. 61. — Надгробна плоча отъ Хотово.

Abb. 61. — Grabstele aus Hotovo.

Обр. 62. — Надгробна плоча отъ Кърнолово.

Abb. 62. — Grabstele aus Kärnolovo.

Свършено по сжщия начинъ сж третирани дрехитѣ на бюстоветѣ отъ единъ другъ фрагментъ, 47 (обр. 66), който сега се намира въ музея на Св. Врачъ. Запазена е дѣсната долна частъ отъ плочата съ портрета на жена и надъ него следи отъ дреха на единъ бюстъ, който е ограниченъ въ основата си отъ мраморния фонъ по сжщия начинъ, както при фрагмента 46 (обр. 65). Еднаквиятъ начинъ, по който се третира драперията и се отрѣзватъ бюстоветѣ, ни

кара да мислимъ, че най-малко тѣзи два релефа сж излѣзли отъ една и сжща ржка. Възможно е, обаче, тѣ да произхождатъ отъ една и сжща плоча, но това трѣбва да се провѣри, като се види, дали камъкътъ е еднакъвъ и дали дебелината на плочата е една и сжща.

Ако не къмъ сжщата плоча, то поне отъ сжщата ржка е била направена и плочата, отъ която е запазенъ отломъкътъ 48 (обр. 67). Формата на очитѣ е съвсемъ сжщата, както при портретитѣ на двата предидущи отломъка. Еднакво сж третирани коситѣ на женитѣ, както и гънкитѣ на дрехата.

Все къмъ този стилъвъ кржгъ ще трѣбва да се включи и медалионътъ 49 (обр. 68). Релефътъ е изваденъ върху вдлъбнатата основа на диска. Били сж

Обр. 63. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Струмско.

Abb. 63. — Bruchstück einer Grabstele aus dem Strumatal.

Обр. 64. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 64. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

представени деветъ портрета, поставени въ три реда единъ задъ другъ. Два отъ образитѣ сж отчупени. Прическата, както на мъжетѣ, така и на женитѣ отговаря на модата отъ времето на Константина Велики. Женитѣ иматъ гладко причесана на пжтъ коса. Страничните коси сж отведени къмъ тила и покриватъ ушитѣ. Ние намираме тази прическа върху монетнитѣ портрети на Елена (обр. 69). Тя показва едно връщане къмъ класическата фризура отъ времето на Антонинитѣ.¹⁾ Мъжетѣ сж съ кжси, вчесани напредъ коси. Тѣ сж шрафирани, но отдѣлнитѣ кичури сж слабо изтъкнати. При третирането на брадата се забелязва единъ новъ маниеръ. Простото пунктиране, което ние наблюдавахме при по-раншнитѣ портрети и което се е получавало само съ ударитѣ на длетото,

¹⁾ Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, 47, табл. 10.

отстъпва на друга разновидност: съ остро длето се отделят равномерно и въ известен редъ малки люспи отъ повърхността на брадата и по този начинъ тя добива видъ, като че ли е покрита съ мрежа. Съ това именно се внася нѣщо ново въ нѣкои паметници отъ времето на Константина. Този начинъ за предаване на космитъ по брадата чрезъ отлюпване на люспи намираме при единъ другъ релефъ, който е, обаче, силно фрагментиранъ, **50** (обр. 70). Той е придобитъ за музея сжщо чрезъ антиктаръ и поради това неговото точно мѣстонахождение не се знае. Още на пръвъ погледъ, обаче, изпква пълната стилова прилика между двата релефа и затова трѣбва да се приеме, че тѣ произхождатъ не само отъ едно и сжщо мѣстонахождение, но и отъ една и сжща работилница. Много близъкъ по стилъ на тѣзи два релефа е и релефътъ на една надгробна плоча отъ Солунъ (обр. 93), за която ще говоримъ по-долу.

Въ сравнение съ разгледанитъ по-горе паметници, **39** сл. (обр. 56 сл.), релеф-

Обр. 65. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 65. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 66. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 66. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

фътъ отъ с. Каменица, **49** (обр. 68) изпква като едно първостепенно произведение на провинциалното портретно изкуство отъ това време и отъ тази област. Въ случая не се касае само до едно естествено предаване на портретнитъ форми и черти, или до хубавото и чисто изпълнение и моделиране на отдѣлнитъ части на лицето, но по-скоро до едно свободно и съ голѣмъ замахъ третиране на зададената тема: семейна портретна група. Предъ насъ сж седемъ портрета, които се отличаватъ съ своята строга индивидуализация. Всѣка глава, всѣко лице има своя собственъ животъ, защото майсторътъ се е помжчилъ да изтъкне нѣкои моменти отъ душевния животъ на представенитъ. Достатъчно е, ако хвърлимъ погледъ само върху лицето на мжжа въ лѣво, горе, за да видимъ, единъ образъ, пълненъ съ духовенъ

животъ. И всичко това е постигнато безъ външни ефекти. Челата сж безъ бръчки, очитѣ сж гладки, патетичното е отстранено, погледътъ е отправенъ спокойно и ненапрегнато въ далечината. Ние можемъ да означимъ тѣзи елементи въ стила

на портрета като класицистични. Образитѣ, макаръ и не идеализирани, все пакъ иматъ много смекчени и облагородени черти. Едно сравнение съ лицата-портрети,

Обр. 67. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.
Abb. 67. — Bruchstück einer Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 68. — Надгробенъ медалионъ отъ Каменица.
Abb. 68. — Grabmedaillon aus Kamenica.

Обр. 69. — Монетенъ образъ на Елена.
Abb. 69. — Münzbildnis der Helena (nach Delbrueck).

Обр. 70. — Отломъкъ отъ надгробна плоча отъ Св. Врачъ.
Abb. 70. — Bruchstück einer Grabstele aus der Umgebung von Sveti Vrač.

които приписахме на времето на тетрархията, и ние ще видимъ действително, каква голѣма разлика има портретътъ на тѣзи две много близки епохи. Въ рамкитѣ

на тѣзи класицистични портретни черти ние виждаме едно успоредно явление въ портрета на Константина Велики въ Берлинския Kaiser Friedrich-Museum, който възпроизвеждаме на обр. 71.¹⁾

Отъ това, което видѣхме досега, става напълно ясно, че портретътъ върху надгробнитѣ паметници въ тая отдалечена отъ Римъ областъ живѣе успоредно или по-скоро следва въ общи черти изкуството на римския официаленъ портретъ. Всички онѣзи отливи и приливи на класицистичнитѣ тежнения и натуралистични реакции намираме и тукъ.²⁾ Действително, степенъта на класицистич-

Обр. 71. — Портретъ на Константина Велики (Берлинъ, Kaiser Friedrich-Museum; споредъ L'Orange).

Abb. 71. — Bildnis Konstantins des Grossen (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum; nach L'Orange).

нитѣ тежнения е по-силна, защото тя се подхранва отъ традициитѣ на елинистичния Югъ и Изтокъ. Освенъ това, реалистичната насока намира своя подтикъ въ нѣкои моменти отъ чисто мѣстни примитивни художествени схващания. Може да се предполага, че тѣзи две течения сж съществували тукъ въ латентно състояние още отъ самото начало на появата на портретното изкуство, отъ което състояние тѣ се пробуждатъ, щомъ ги досегне нѣкоя вълна отвънъ.

Отношението на майсторитѣ-каменодѣлци отъ нашата областъ къмъ драперията не почива, обаче, на сжщитѣ принципи. Ние виждаме още отначало да се взима отрицателно становище спрямо триизмѣрния начинъ за предаване на формата. Пластичността отстъпва мѣсто на плоскостъта. Играта и движението на гънкитѣ се схематизира, стереометричната форма се редуцира въ планиметрична фигура, въ плоскостъта на която остава да владѣе играта на линията. Като се изключи про-

дукцията на II вѣкъ, и то главно неговата първа половина съ ясно изразения класицизъмъ, който дава силно отражение въ третирането на драперията, въ останалото време ние наблюдаваме постоянно тенденцията къмъ замѣняване

¹⁾ За класицизма въ този портретъ вж. L'Orange, Studien, 56 сл.; O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I, 156; срв., обаче, Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, 161 сл.

²⁾ Вижъ за тѣзи течения въ римското изкуство Rodenwaldt, Jdl LI, 1936, 98 сл. Подобни тенденции се отразяватъ много ясно и въ Атина, особено, въ портретитѣ на козметитѣ, срв. Grandidier, BCH XXXIX, 1915, 279, 285.

на триизмърната форма съ двуизмърна. И ние виждаме тъкмо при медалиона отъ Каменица тази тенденция още по-силно подчертана. Главитѣ изпъкватъ ясно, надъ гладкия фонъ на диска, останалата частъ на фигурата, обаче, потъва все по-дълбоко и се губи въ общия фонъ, дрехитѣ и драпериитѣ се срастватъ съ мраморната маса. Формитѣ на драперията добиватъ все повече абстрактенъ и условенъ видъ и се предаватъ съ прекъснати ходове на

Обр. 72. — Часть отъ релефа на арката на Галерия въ Солунъ, югоизточната страна на югозападния стълбъ (споредъ L'Orange).

Abb. 72. — Ausschnitt aus dem Relief am Galeriusbogen, Saloniki, Südostseite des südwestlichen Pfeilers (nach L'Orange).

каменодѣлското острие. Това стилово явление намираме въ официалнитѣ римски паметници предимно отъ късната епоха.¹⁾ Ние го намираме най-напредъ въ релефа на интересната арка на Галерия въ Солунъ (обр. 72),²⁾ която се датира около 297 год. Този стилъ е засвидетелствуванъ въ Римъ върху релефа отъ паметника на Деценалиитѣ, който сега се датира точно въ 303 год., отъ края на първата

¹⁾ За проявитѣ на този плоскостенъ линеаренъ стилъ въ другитѣ провинции още отъ началото на римското владичество говори подробно Schöber, *OJh* XXVI, 1930, 8 сл.. Отъ края на III вѣкъ този стилъ залива, обаче, и официалната римска релефна пластика, вж. Rodenwaldt, *JdI* LI, 1936, 92.

²⁾ За тази арка вж. Wulff, цит. съч., 161 сл.; E. Hébrard, *BCH* XLIV, 1920, 6 сл.; L'Orange, *Studien*, 28 сл. и тамъ цит. лит.; H. v. Schoenebeck, *Die zyklische Ordnung der Triumphalrelief am Galeriusbogen in Saloniki, ByzZ* XXXVII, 1937, 361 сл.

тетрархия¹⁾ и въ релефа на арката на Константина (обр. 73), която е била издигната около 315 год.²⁾ Най-после нека посочимъ и на паметници отъ по-далечни земи, напримѣръ отъ Римска Германия. Особно близки по стилъ се явяватъ два капителя отъ Триръ, които се датиратъ между 324-326 год.³⁾

Пълно потъване на драперията въ основата на мрамора при паметниците въ нашата областъ се наблюдава и при единъ другъ медалионъ, който произ-

Обр. 73. — Часть отъ релефитъ на Константиновата арка въ Римъ, северозападень фризъ (споредъ L'Orange и Gerkan).

Abb. 73. — Ausschnitt aus dem Relief am Konstantinsbogen in Rom, NW-Fries (nach L'Orange u. Gerkan).

хожда отъ Пиперица, 51 (обр. 74). Медалионътъ има простъ край, който горе се откроява рѣзко отъ издълбаната основа, а долу се слива съ плоскостта на релефа. Главитѣ сж извадени релефно отъ каменния блокъ, гръднитѣ части, обаче, образуватъ една идеална плоскостъ, върху която се прави само намекъ

¹⁾ L'Orange, Ein tetrarchisches Ehrendenkmal auf dem Forum romanum, RM LIII, 1938, 30. Особно характерно сж третирани релефитѣ съ изображението на дветѣ Виктории, които носятъ медалиона и надписа, вж. пакъ тамъ 5 сл. и табл. I и II; сжщо L'Orange и Gerkan, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens, Berlin 1939, обр. 48.

²⁾ L'Orange и Gerkan, цит. съч., 28; за стила на релефитѣ срв. особно табл. XXII.

³⁾ Nahl, цит. съч., 30, табл. XXIII 3-4.

за съществуването на драперия, като гънкитъ на одеянията сж предадени само съ нѣколко вълнообразни линии. Тѣзи линии напомнятъ на движението на предметнатъ презъ рамото химатий. Представени сж петъ лица. Каменодѣлецътъ се е постаралъ да направи симетрична композиция. Бащата заема централно мѣсто горе въ отвесната диаметрална ось, отъ дветъ му страни сж помѣстени, малко по-ниско, фигуритъ на две жени, а подъ тѣхъ на преденъ планъ личатъ бюстоветъ на две деца. Въ стилово отношение този релефъ не се отличава основно отъ предишнитъ. Нареджването на бюстоветъ въ нѣколко плана,

Обр. 74. — Надгробенъ медалионъ отъ Пиперица.
Abb. 74. — Grabmedaillon aus Piperica.

Обр. 75. — Монетенъ образъ на Фауста (споредъ Delbrueck).
Abb. 75. — Münzbildnis der Fausta (nach Delbrueck).

изчезването на пластичния елементъ особно при предаване на формитъ на одеянията, третирането на очитъ, които сж сжщо така съ гладки ябълки, ето бележитъ, които свързватъ този паметникъ съ другитъ релефи отъ времето на Константина. Сжщо и въ третирането на коситъ има още много общо нѣщо. Жената въ дѣсно, която е забулена, носи сжщата фризура, както женитъ върху релефа отъ Бѣлица, 49 (обр. 68). Останалитъ жени носятъ нахждрена коса. Тѣхната прическа сжщо така не противоречи на съвременната мода, както ни показватъ монетнитъ образи на императрицитъ отъ IV вѣкъ (обр. 75).¹⁾ Косата на мжжетъ е сжщо така шрафирана. Тукъ, обаче, се явяватъ и нѣкои отклонения. Докато при косата на детето долу, въ лѣво, ние намираме пълна еднаквостъ съ стиливитъ особености на релефа отъ Бѣлица, 49 (обр. 68), при третирането на косата на мжжа горе се явяватъ вече нѣкои нови мотиви. Косата е разчленена на малки плоски снопчета. Този мотивъ ни напомня много на формата на коситъ, които наблюдавахме при нѣкои релефи отъ втората половина на II вѣкъ, 20 и 21 (обр. 30 и 34). Тукъ, обаче, снопчетата не сж заострени, не сж пламъкообразни, но нѣкакси затжпени и наредени като люспи. Ние виж-

¹⁾ Срв. монетнитъ образи на Елена и Фауста у Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, табл. XI.

даме тѣзи фигурки още по-ясно оформени при косата на мъжа отъ релефа 52 (обр. 76). По-нататъшното развитие на този мотивъ може да се наблюдава при една надгробна плоча отъ Просочени, Югоизточна Македония (обр. 77).¹⁾ Интересно е, че и при нѣкои много по-късни паметници, като напримѣръ диптиха на консула Voethius отъ 487 год.²⁾ ние намираме, макаръ и въ значително измѣнение, този начинъ на третиране на косата (обр. 78). Тукъ ние виждаме косата сѣщо така разчленена на малки снопчета, които, обаче, изолирани едно отъ друго, сж оформени като малки широкотасни лъжички.

Медалионътъ отъ Пиперица стои въ качествено отношение далечъ по-

Обр. 76. — Надгробна плоча отъ Св. Врачъ.

Abb. 76. — Grabstele aus Sveti Vrač.

Обр. 77. — Надгробна плоча отъ Просочени, Драмско (София, Нар. музей; фото на музея).

Abb. 77. — Grabstele aus Prosočeni, Bez. Drama, Südostmakedonien (Sofia, Nationalmuseum; Photo des Museums).

назадъ отколкото медалиона отъ Бѣлица. При конструкцията на главитѣ се забелязва една неправилностъ. Лицата иматъ особно тѣло изражение, тѣ сж крѣгли, месести и напомнятъ много на физиономията на императорскитѣ портрети отъ срѣдата на IV вѣкъ (обр. 79).³⁾ Всичкитѣ лица върху медалиона, независимо отъ това, дали тѣ сж мъжки или женски, изглеждатъ еднакви. Портретното,

¹⁾ Филовъ, ИАД VII, 1919/1920, 153, обр. 118; L'art antique 45, обр. 34; P. Marconi, Orme di Roma nei paesi balcanici, Le vie d'Italia e del mondo IV, 1936, № 5, 449.

²⁾ Вж. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte II, Berlin 1929, 103, таб. VII.

³⁾ Срв. монетнитѣ образи на императоръ Магненций у Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, табл. XII и бюста на сѣщия императоръ, пакъ тамъ, табл. LXXVI.

индивидуалното липсва. Тѣ сж изсѣчени като че ли по единъ шаблонъ. При сравнение на лицата отъ медалиона 51 (обр. 74) съ портретитѣ върху надгробната плоча 52 (обр. 76) се вижда, че действително тукъ имаме работа съ шаблонизиране на портрета. Двата релефа се сходятъ напълно въ стилово отношение. Тѣ сж изработени, ако не отъ една ржка, то сигурно въ една и сѣща работилница. Физиономичната еднаквостъ въ портретитѣ на двата релефа показва, че въ срѣдата на IV вѣкъ портретътъ въ долината на Струма и Места почва да се типизира.

Общъ погледъ върху стилового развитие

Съ надгробния релефъ 52 (обр. 76) всжщностъ се свършва временно хронологическия редъ на надгробнитѣ паметници отъ Североизточна Македония. Ние подчертаваме думата временно, защото утрешнитѣ находки отъ долината на Струма и Места могатъ да ни изправятъ предъ изненади.

Възъ основа на познатия досега материалъ ние сме въ състояние да направимъ нѣкои изводи относно развоа на портретната надгробна пластика въ Североизточна Македония. Преди всичко ние виждаме, че бюстътъ като тема въ украсата на надгробния релефъ около четиридесетѣ години на I вѣкъ сл. Хр.

Обр. 79. — Монетенъ образъ на Магненций (споредъ Delbrueck).
Abb. 79. — Münzbildnis des Mag-
nentius (nach Delbrueck).

Обр. 78. — Консулъ Boethius върху диптихъ (споредъ Delbrueck; отрѣзъ).
Abb. 78. — Diptychon des Consuls Boethius (nach Delbrueck; Ausschnitt).

е вече на лице по тѣзи мѣста. Той се налага като любима тема на майсторитѣ-каменодѣлци въ течение на три столѣтия. Какви промѣни претърпява презъ това дълго време стилътъ на надгробния релефъ? Съ какви срѣдства си служи каменодѣлецътъ, за да възпроизведе естественитѣ форми върху камъка, и подъ какви влияния се намира той при своето творчество?

Преди всичко отъ стиловата анализа, която направихме на отдѣлнитѣ паметници при датирането имъ, изпква много ясно, че развитието на релефната пластика се движи подъ знака на постоянна борба между релефъ и плоскостъ, между пространственото и плоскостното изтъкване на формитѣ. Тукъ владѣе една постоянна тенденция да се сниши и изравни високиятъ релефъ съ основата на мрамор-

ната маса.¹⁾ Това явление може да се наблюдава най-ясно при третирането на драперията и на тази част от бюста, която се покрива от облъклото. За характера на релефа през I вѣкъ ни дава ясна представа плочата на Πυρέτης Μυτόχου, 2 (обр. 3). Тукъ всичко е подчинено на правата линия. Покривалото върху главата на жената образува съ останалото одеяние почти четирижгълна рамка на лицето. Очертанията следватъ праволинейната посока на ржбоветъ на плочата. Всѣка фигура е сведена къмъ жглеста форма, къмъ компактна блокова маса, отъ която израства мощно главата на представения. Дветъ фигури сж долепени плътно една до друга, междинната гранична линия е успоредна на отвеснитъ ржбове на плочата. Драперията е проецирана върху плоскостъ. Гънкитъ сж означени само съ нѣколко прекъснати врѣзани линии. Въпрѣки това, обаче, впечатлението за пластичностъ не е загубено. Дълбеитъ на длетото следватъ много умѣло естественото движение на гънкитъ. Даже и разликата въ материята на мантията и хитона е подчертана. Ние добиваме впечатление, че всички форми и мотиви сж предадени напълно естествено. Този импресионизъмъ, обаче, отстъпва въ II вѣкъ на друго направление. На първи планъ изплува единъ краенъ реализъмъ, единъ стремежъ къмъ изтъкване на подробноститъ и то въ тѣхния напълно натуралистиченъ видъ, 3, 5, 8, 10 (обр. 4, 6, 9, 13).

Най-високата степенъ на този реализъмъ намираме при плочата 5 (обр. 6), дето сждоветъ, мебелитъ и отдѣлнитъ части на тѣлото, като напримѣръ прѣститъ на ржцетъ, сж предадени съ най-малки подробности, макаръ и доста наивно. Тукъ ние се намираме въ срѣдата на едно мѣстно, народно, селско изкуство. Примѣръ на такова селско изкуство, обаче, имаме още въ I вѣкъ при плочата 1 (обр. 2). Успоредницата е явна, а пѣкъ разликата по време е, напротивъ, голѣма — цѣлъ вѣкъ. Изглежда, че това първобитно изкуство се корени далечъ въ епохата преди идването на римлянитъ²⁾ и сега то дава отпечатъка си дори и върху формитъ, които сж внесени отвънъ. Това мѣстно изкуство се развива успоредно съ другото по-високо, градско изкуство, което носи чисти елементи на елинистично-римския художественъ духъ. Успоредното съществуване на тѣзи две изкуства презъ II вѣкъ изпѣква особно силно, ако сравнимъ изпълнението на релефа на плочата 5 (обр. 6), която е, както видѣхме, отъ първата половина на II вѣкъ, съ плочата 10 (обр. 13). Кржглитъ релефни форми, елегантнитъ линии на движението, точното познаване на тѣлеснитъ форми издаватъ не само силно влияние на античната класическа традиция, но сжщо така и школуванъ майсторъ съ индивидуално отношение къмъ темата. Само въ предаването на дрехитъ се отразява единъ другъ елементъ, който издава силата на мѣстната художествена воля, именно, условното предаване на драперията въ видъ на гжсти, успоредни гънки. Тѣлата изглеждатъ като канелирани. Традицията на реалистичното третиране на формитъ наблюдаваме ясно при плочитъ 7, 15, 16 (обр. 8, 21, 22). Ние виждаме отново кржгли форми и стремежъ къмъ предаване на драперията въ нейния класически естественъ видъ. Релефътъ изобщо е високъ. Всички тѣзи

¹⁾ За тази тенденция въ другитъ провинции срв. Schobert, *ÖJh* XXVI, 1930, 8 сл. и тамъ цит. лит.

²⁾ За подобно явление въ другитъ провинции вж. пакъ тамъ, 10 сл.

надгробни плочи сж отъ II вѣкъ сл. Хр., отъ времето на Хадриана и Антонинитѣ, отъ онова време, когато класическото изкуство преживява ново възраждане. Това възраждане, безъ съмнение, трѣбва да е засегнало и изкуството въ нашата областъ. Надгробниятъ портретъ отъ това време показва и нѣкои други стилови особености: клепачитѣ сж предадени често като равномерно обточенъ шнуръ около очнитѣ ябълки, **5, 7** (обр. 6, 8). Коситѣ на мжжетѣ сж предадени чрезъ меридионално набраздяване на черепа, **4, 5** (обр. 5, 6). По този начинъ се наподобява съвременната мода на гладко вчесаната напредъ коса. Тази мода ние познаваме отъ портрета на Августовата епоха, отъ времето на Флавиитѣ, на Хадриана и най-после отъ портрета на късно-римскитѣ императори на IV и V вѣкъ.¹⁾ Докато, обаче, въ официалния портретъ, въ портрета на по-висшето градско изкуство, тази прическа е по-свободна, коситѣ се спускатъ къмъ лицето не така строго равномерно, портретътъ, излѣзълъ отъ малкитѣ каменодѣлски работилници, показва по-строга схематичность въ третирането на косата. Малко по-друго е отношението на портрета къмъ модата презъ късната епоха. Ако сждимъ по монетнитѣ образи на императоритѣ отъ IV и V вѣкъ,²⁾ портретитѣ върху консуларскитѣ диптихи³⁾ и най-после по прическата на мжжетѣ отъ базата на обелиска въ Цариградския хиподромъ,⁴⁾ ще добиемъ впечатление, че тази стилизация се е наложила и въ официалното изкуство въ това късно време. Въ сжщность тукъ случаятъ е по-другъ. Предаването на прическата въ това време е било доста реалистично, защото, въ действителность, коситѣ сж били намазвани съ нѣкакво масло и следъ това гладко вчесвани напредъ,⁵⁾ поради което тѣ сж добивали сжщия видъ, както ние ги виждаме по паметницитѣ. Дворцовата официална фризура отъ времето на Антонинитѣ се явява сжщо така и въ нашитѣ релефи. При женскитѣ портрети имаме прическата „пъпешъ“ съ вѣнецъ отъ плитки, **8, 12** (обр. 9, 16), при мжжетѣ наблюдаваме възвръщане къмъ носията на гръцкитѣ философи съ дълга брада и буйна коса, **14, 18**, (обр. 19, 27). Малко по-късно се налага едно ново стилизуване на косата като отдѣлнитѣ кичури ставатъ плоски и покриватъ главата като люспеста покривка, **20, 21** (обр. 30, 34). Тукъ именно ние трѣбва да съзремъ отново проявата на едно отношение на мѣстния майсторъ къмъ формата, да съзремъ проявата на единъ провинциаленъ стилъ. Ние стоимъ, впрочемъ, на прага на третото столѣтие. Презъ течение на това столѣтие пулсътъ въ развитието на портретното изкуство и въ нашата областъ е по-усиленъ и по-нервенъ. Още отъ началото можемъ да установимъ две насоки въ портретното творчество. Едната се отличава съ по-грубъ, примитивенъ, наивенъ селски характеръ. Това

¹⁾ Schöber, *ÖJh* XXVI, 1930, 16, обр. 13, 21, 22; *Römische Grabsteine*, 228 сл.; срв. сжщо начина на предаването на коситѣ при релефитѣ отъ арката на Августа въ Susa у *Na h l*, цит. съч., табл. I, сжщо табл. VI, обр. 2, табл. VII, обр. 2; за монетнитѣ образи отъ IV и V вѣкъ вж. у *Delbrueck*, *Spätantike Kaiserporträts*, табл. VI сл.; сжщо *Dimitrov*, *ИАИ* XII, 1938, 307, заб. 1, 2, 3.

²⁾ *Delbrueck*, *Spätantike Kaiserporträts*, табл. VI сл.

³⁾ *Delbrueck*, *Consulardiptychen*, табл. XI, XII, XXI.

⁴⁾ *G. Bruns*, *Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel*, *Istanbuler Forschungen* VII, 1935, обр. 62 сл.

⁵⁾ *Delbrueck*, *Consulardiptychen*, 42.

изкуство клони повече къмъ реализма на римския портретъ. Въ другата се чувствува все още гръцката традиция и се явява съ много класицистични особености.¹⁾ Изплашени, разкривени лица, широко разтворени очи, силно набръчкани чела, това сж главнитѣ белези на първото течение. Тукъ се отразява неспокойното и нервно състояние на духоветѣ презъ тази епоха. Предъ насъ изпъкватъ наченкитѣ на психологическия портретъ, **22, 30, 31** (обр. 35, 45, 46). Портретитѣ отъ другото направление показватъ много по-смекчени черти на лицето. Известно спокойствие лъха отъ лицата, погледътъ е кротъкъ, очитѣ сж съ гладки ябълки, **26, 27, 29** (обр. 41, 42, 44). Тѣзи две направления оставятъ презъ цѣлия III вѣкъ своя отпечатъкъ върху паметниците, независимо отъ другитѣ промѣни, които настѣпватъ въ стила на портретното изкуство отъ това време. Между тѣзи нови промѣни на първо мѣсто изпъква начинътъ да се предава ниско остриганата коса и брада чрезъ пунктиране.²⁾ Тукъ ние съзираме непосредствено влияние на официалния стилъ въ римското портретно изкуство. Ние виждаме отново и още по-силно подчертанъ стремежъ да изчезнатъ кржглитѣ, пластични форми на драперията и да преминатъ въ неразчленена плоскостъ, **24, 34** (обр. 39, 49).

Опитътъ да се възвърнатъ формитѣ на косата къмъ тѣхния животъ, опитътъ да се откъсне портретното изкуство отъ условния стилъ, който опитъ наблюдаваме въ официалното изкуство отъ времето на Галиена,³⁾ тукъ не дава голѣми резултати. Все пакъ отъ втората половина на III вѣкъ предаването на косата става по другъ начинъ. Пунктирането остава въ сила само за представяне на брадата, а косата на главата почва да се предава чрезъ шрафиране.

Начеващиятъ IV вѣкъ познава мъжки портрети само съ шрафирана коса. При възпроизвеждането на кжсата брада освенъ различнитѣ нюанси на пунктирането се явява и единъ другъ начинъ, именно, отлюпването на малки люспи отъ повърхността на лицето, тамъ, дето е мѣстото на брадата, **50** (обр. 70). Освенъ класицистичната насока, която продължава да оставя своитѣ следи въ портретното изкуство въ нашата областъ, както презъ втората половина на III вѣкъ, така сжщо и въ началото на IV вѣкъ, ние трѣбва да посочимъ още два елемента на релефната портретна пластика отъ това време: 1) релефътъ на драперията потъва напълно и се изравнява съ мраморната основа и 2) бюстоветѣ се нареждатъ въ два или повече плана единъ задъ другъ (степенуване). Като последица на първото явление пластичнитѣ, обли гънки на дрехитѣ изчезватъ и се замѣнятъ само условно съ прави или вълнообразни вдълбани линии, които схематично следватъ нѣкогашното движение на гънкитѣ, **51, 52** (обр. 74, 76). Това явление, както вече казахме, не е чуждо на стила на тогавашното съвременно официално римско изкуство, не само въ провинциитѣ, но сжщо така и въ метрополията. Когато се групиратъ повече бюстове и фигури върху една плоскостъ, надгробната пластика въ Северна Италия отъ I вѣкъ употребява композицията

¹⁾ За подобни явления въ изкуството на Атина и Римъ отъ това време вж. Grainger, BCH XXXIX, 1915, 279, 283; Rodenwaldt, JdI LI, 1936, 98 сл.

²⁾ Вж. стр. 32, заб. 1.

³⁾ Вж. стр. 36, заб. 1.

на пояси.¹⁾ Бюстовете се поставят по нѣколко въ два, три реда, отдѣлени единъ отъ другъ съ рамка (вж. по-долу обр. 119, 122). Този видъ композиция е познатъ и въ Североизточна Македония, но се срѣща много рѣдко, **4** (обр. 5). Както показва, обаче, събраниятъ досега материалъ, въ нашата областъ се е наложилъ единъ другъ начинъ за групиране на повече бюстове, именно, чрезъ степенуване. Бюстовете се нареждатъ единъ задъ другъ въ нѣколко плана, като често пѣти на фигуритѣ отъ заднитѣ редове се виждатъ само главитѣ, **40, 49, 51** (обр. 59, 68, 74). Тази е най-обикновената композиция презъ III и IV вѣкъ въ Североизточна Македония, но тукъ тя трѣбва да си е пробила пѣтъ много по-рано, **6** (обр. 7). Тя се обуславя отъ нуждата да се събератъ на по-малко мѣсто повече фигури и затова е особно пригодна за надгробни медалиони, а сѣщо така и за плочи съ малки размѣри, каквито сѣ плочитѣ отъ нашата областъ, **39, 42** (обр. 56, 61). Такава композиция главно върху медалиони намираме въ севернитѣ римски провинции още отъ II вѣкъ сл. Хр.²⁾ Много голѣмо разпространение, обаче, тя добива при историческия релефъ и то особно при късно-античнитѣ паметници, дето сѣ представени масови сцени: срв. напр. Константиновата арка,³⁾ базата на обелиска въ Цариградъ,⁴⁾ църковитѣ сцени по диптихитѣ⁵⁾ и най-после въ миниатюрната живопись.

Отъ казаното става ясно, че развитието на надгробната пластика въ нашата областъ се извършва подъ влияние на множество фактори. Не може въ никой случай да се откаже, че Римъ играе първостепенна роля. Модата въ прическата идва главно отъ Римъ. Разбира се, трѣбва да се признае, че влиянията проникватъ въ нашата областъ съ неизбежно закъснение. Реалистичната насока въ портрета може сѣщо да се подхранва и отъ духа на римския портретъ. Илюзионистичниятъ стилъ при предаване на коситѣ трѣбва сѣщо така да се подчертае като единъ отгласъ на официалното изкуство. Пластично-реалистичната проява въ скулптурата е общо благо на елинистично-римската традиция. Класицистичниятъ елементъ, обаче, е реакция срещу реализъма на Римъ. Той стои подъ влиянието на изкуството на елинистичния Изтокъ и Югъ. Тази традиция е толкова силна, че тя не напуска нашата пластика и въ епохи на най-необузданъ реализъмъ и веризъмъ. За силата на традицията отъ гръцкия Изтокъ и Югъ говори и обстоятелството, че и формата на надгробната плоча отъ долинитѣ на Струма и Места има познатия малък форматъ на обикновената надгробна плоча въ гръцкия свѣтъ. А нека не говоримъ за различнитѣ любими теми въ надгробната пластика на този свѣтъ, като напримѣръ погребалното угощение и стоящата фигура, които виждаме и тукъ широко разпространени. На тѣзи две влияния отъ западъ и изтокъ, респективно югъ, се противопоставя една, макаръ и по-слабо чувствуваша се склонностъ къмъ наивно-реалистично третиране на формата. Линеарниятъ елементъ и упадъкътъ на пластичността се дължатъ на влияние

¹⁾ Вж. у Ferri, *Arte romana sul Reno*, обр. 52 сл.; A. Furtwängler, *Das Trojaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst*, BayAkAb I, XXII Bd., III Abt. 1903, табл. VIII, IX.

²⁾ Вж. у Florescu, *ED IV*, обр. 67, 68, 69, 72.

³⁾ L'Ogange и Gerkan, цит. съч., табл. XIV сл.

⁴⁾ Bruns, цит. съч., обр. 35 сл.

⁵⁾ Delbrueck, *Consulardiptychen*, табл. XX.

отъ страна на художественото чувство у мѣстния слой. Сжщо така свързането на портретната ниша съ изображението на тракийския конникъ се дължи на особнитѣ религиозни схващания и представи на тракийския елементъ. Не може и съмнение да има, че този народностенъ слой се е състоялъ наистина отъ силенъ тракийски елементъ. Собственитѣ имена въ надписитѣ върху паметницитѣ показватъ най-добре етническата принадлежностъ на жителитѣ край Струма и Места презъ императорската епоха (срв. указателя на стр. 123). Това сж били пакъ тракитѣ, които и въ онова късно време пазѣли още свежи много отъ своитѣ народностни особености. Така напимѣръ ние виждаме женитѣ често пжти облѣчени въ особни одеяния, **3, 5** (обр. 4, 6), които се различаватъ отъ класическото гръцко облѣкло — хитона и химатия. Сжщо така народностна особеностъ сж и високитѣ обуца, съ които е обута седналата жена отъ релефа **5** (обр. 6). И най-после, може би, трѣбва да се схване като „провинциаленъ“ елементъ въ облѣклото на жената и онази забрадка подъ булото, която личи при женскитѣ портрети отъ много паметници, **2, 15, 24, 25, 30** (обр. 3, 21, 39, 40, 45) и която ние намираме само въ нѣкои плочи отъ Палмира.¹⁾

Портретътъ върху надгробнитѣ плочи отъ Струма и Места и сроднитѣ паметници отъ Южна и Западна Македония

Досега ние разгледахме особеноститѣ на портрета върху надгробнитѣ релефи отъ долината на Струма и Места, като се помжчихме да направимъ нашия хронологически и стиловъ разборъ главно въ рамкитѣ на материала, който тази областъ ни е дала. Ние установихме главни опорни точки за датирането на паметницитѣ и проследихме развитието на стила, като го съпоставихме съ промѣнитѣ въ художественитѣ схващания въ официалната римска портретна скулптура. По този начинъ ние набелязахме главнитѣ линии въ развой на портрета въ нашата областъ и факторитѣ, които сж въздействували на тоя развой.

Сега намъ предстои задачата да видимъ, какво е отношението на портрета отъ нашата областъ като тема за украса на надгробната плоча спрямо сроднитѣ паметници отъ другитѣ римски провинции и области. По този начинъ ние ще можемъ да поставимъ въпроса за произхода на тази тема въ изкуството на Североизточна Македония.

Три сж изходнитѣ точки, отъ които трѣбва да се излѣзе при разрешаването на този въпросъ: 1) най-ранниятъ за сега паметникъ е отъ 48 год. сл. Хр., 2) въ надгробнитѣ релефи на провинция Тракия тази тема е почти непозната, а въ провинция Мизия се явява едва въ II вѣкъ сл. Хр. и 3) въ останалата частъ на Македония, главно Южна и Западна, бюстътъ като мотивъ въ украсата на надгробния релефъ е широко разпространенъ.

Както вече споменахме въ началото, още при първитѣ находки на надгробни паметници отъ Североизточна Македония стана ясно, че тѣ образуватъ една обща група съ южномакедонскитѣ.²⁾ Ние ще разгледаме тукъ този въпросъ по-конкретно.

¹⁾ Вж. стр. 82, заб. 3.

²⁾ Филовъ, ИАД VI, 1916/1918, 168.

Отъ Битолско¹⁾ (обр. 80) произхожда една фрагментирана плоча, украсена съ бюстът на мъжъ, който е облѣченъ въ хитонъ. Подъ образа на мъжа личи задната частъ на препускащъ къмъ дѣсно конь. Лицето на мъжа е мършаво, слабо, съ ясно очертана конструкция на лицевитѣ кости и черепа. Последниятъ е силно развитъ и се издава напредъ, като хвърля дълбока сѣнка върху орбититѣ на очитѣ. Главата е покрита съ съвсемъ къса коса, така че лобѣтъ изглежда като плешивъ. Изобщо въ портрета на тази надгробна плоча се е отпечатаалъ всецѣло реализъмътъ на римското портретно изкуство отъ последнитѣ години на републиката. Къмъ това време следователно ще трѣбва да се датира и въпросната надгробна плоча.

Въ времето на Августа или малко по-късно трѣбва да поставимъ надгробната плоча обр. 81 отъ Църнилище, Прилепско.²⁾ Въ вдлъбнатото поле, горе отчупено, е представенъ бюстътъ на младъ, голобрадъ мъжъ, който е облѣченъ съ хитонъ и мантия. Бие веднага на очи голѣмото стилово различие на тѣзи два релефа, както и разликата въ израза на лицата. Главата върху плочата отъ Църнилище е покрита съ дълги, вчесани напредъ коси, които падатъ плътно надъ челото. Чертитѣ на лицето сж младежки, свежи, излъчватъ сила. Прави особно впечатление енергично заоблената брада и хубаво моделиранитѣ месести устни. Кожата е опъната, никаква гънка на челото, и все пакъ отъ общия изразъ на лицето лѣха тиха меланхолия, която напомня твърде много на израза на лицата върху античеститѣ надгробни плочи отъ V и IV вѣкъ пр. Хр.. Традицията на античния класицизъмъ е още свежа, идеализацията на образа се противопоставя твърдо на италиятския реализъмъ въ портретния релефъ отъ Битолско.

Все още въ сжщата традиция сж изпълнени и портретитѣ върху надгробната плоча обр. 82, която произхожда отъ сжщото мѣсто.³⁾ Запазена е само долната частъ на плочата, повърхнината ѝ е била раздѣлена най-малко на две полета (пояси). Отъ горнитѣ два бюста личатъ само следитѣ, долу, напротивъ, сж запазени много добре фигуритѣ въ половинъ ръстъ на

Обр. 80. — Надгробна плоча отъ Битолско (споредъ Вуличъ).

Abb. 80. — Grabstele aus der Umgebung von Bitolja; Westmakedonien (nach Vulić).

¹⁾ Вулић, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 14.

²⁾ Филовъ, ИАД VI, 1916/1918, 170, обр. 174; Marconi, цит. съч., 446 (размѣри 88×33×13).

³⁾ Филовъ, ИАД VI 1916/1918, 170, обр. 173 (размѣри 113×97×14); Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 390, обр. 544.

мжжъ и жена. Мжжътъ въ лѣво е голобрадъ, чертитъ на лицето издаватъ неговата младостъ. Косата покрива главата му като шапка, сжщо така, както при портрета на предишната плоча, само че тукъ косата е по-разчленена. Отдѣлнитъ кичури падатъ свободно надолу. Мжжътъ е билъ войникъ. Неговото облѣкло се състои отъ хитонъ и сагумъ, който се закопчава на дѣсното рамо съ кржгла фибула. Дръжката на мечъ се вижда отъ дѣсната страна. Жената има доста неправилно лице. Тя е съ вълнообразно накждрена коса, която е вчесана на пжтъ.

Обр. 81. — Надгробна плоча отъ Църнилище, Прилепско (София, Народенъ музей).

Abb. 81. — Grabstele aus Cârnilîste, Bez. Prilep, Westmakedonien (Sofia, Nationalmuseum).

Обр. 82. — Надгробна плоча отъ Църнилище, Прилепско (София, Народенъ музей).

Abb. 82. — Grabstele aus Cârnilîste, Bez. Prilep, Westmakedonien (Sofia, Nationalmuseum).

Отъ околността на Демиръ-Хисаръ произхожда една плоча, снабдена съ надписъ.¹⁾ Релефътъ представя бюстове на мжжъ и жена. Ако се сжди по прическата на мжжа, стелата трѣбва да се отнесе къмъ времето на Флавиитъ.

Една друга плоча, която произхожда отъ Филипи²⁾ (обр. 83) и може да се отнесе къмъ времето на Хадриана, показва често срѣщаната въ Североизточна Македония композиция на релефа — бюстове на съпругеска двойка и между тѣхъ детето имъ въ цѣлъ ръстъ. Мжжътъ въ лѣво е облѣченъ съ хитонъ и

¹⁾ To d, BSA XXIII, 1918/1919, 83, табл. XIII.

²⁾ Сега Народенъ музей № 5761, размѣри 69X46X10; Marconi, цит. съч., 445.

химатий, жената има носия както при релефа 2 (обр. 3). Момчето е облѣчено съ кжсъ хитонъ и закопчана на дѣсното рамо хламида, въ запретнатата пола на която то носи нѣщо (срв. 8, обр. 9).

За насъ, обаче, е извънредно важенъ и интересенъ материалътъ отъ подобни релефи отъ Солунъ. Въ археологическия музей на този градъ се пазятъ голѣмъ брой паметници, подобни на нашитѣ, които още не сж обнародвани. Освенъ това не малкъ брой подобни паметници, намѣрени тукъ още въ турско време, сж били отнесени въ Цариградъ. Нѣкои отъ тѣхъ ние ще имаме възможность да разгледаме тукъ, като приложимъ и съответнитѣ снимки благодарение на любезността на директора на Цариградския археологически музей г. Ogan, комуто дължимъ тѣзи снимки и разрешението да ги обнародваме.¹⁾

Най-напредъ ще се спремъ на медалиона обр. 84. Споредъ Mendel²⁾ произходътъ му отъ Солунъ не е съвсемъ сигуренъ. За насъ този произходъ е много вѣроятенъ, защото въ сбиркитѣ на Солунския музей тази форма е богато застъпена, а освенъ това и въ стилово отношение ние можемъ да намѣримъ много общо въ този релефъ и нѣкои подобни релефи отъ Солунъ (срв. напр. обр. 85). Мжжътъ въ лѣво е младъ, голобръдъ, изобилната дълга коса е вчесана гладко напредъ. Лицата на дветѣ фигури сж изработени доста грубо, но иматъ индивидуални черти. Възъ основа на прическата на мжжа можемъ да датираме плочата отъ времето на Траяна.

Много важенъ е сжщо така единъ другъ медалионъ, който обнародваме тукъ съ разрешението на директора на Солунския археологически музей, г. Kodzias. Медалионътъ (обр. 85) сега е изложенъ въ градината на музея, въ лѣво, недалечъ отъ входа. Представени сж 7 лица: съпружеска двойка и деца, наредени въ три плана. Композицията е доста интересна, фигуритѣ сж поставени въ

Обр. 83. — Надгробна плоча отъ Филипи (София, Народенъ музей; фото на сѣщия музей).

Abb. 83. — Grabstele aus Philippi, Ostmakedonien (Sofia, Nationalmuseum; Photo desselben Museums).

¹⁾ Тукъ дължимъ благодарность и на г-ца Jali Ogan, съ чието посрѣдничество главно можахме да получимъ този цененъ материалъ.

²⁾ Catal. III № 953.

три отвесни реда. По срѣдната отвесна ось сж наредени три фигури и въ страничитѣ отрѣзи по два портрета единъ задъ другъ. Всички сж облѣчени въ хитонъ и химатий. Мжжътъ горе въ лѣво и детето долу въ дѣсно иматъ коси, вчесани както при медалиона обр. 84. Мжжътъ е голобрадъ и затова плочата може да се отнесе сжщо така къмъ началото на II вѣкъ. Жената въ дѣсно е покрила главата си съ кърпа, изглежда, като че ли е наложила нѣкаква шапка. Обржчътъ на медалиона е украсенъ съ яйцевиденъ орнаментъ, който намираме сжщо и при медалионитѣ отъ Струмската областъ. Срв. обр. 24.

Обр. 84. — Надгробенъ медалионъ отъ Солунъ (Цариградъ, Археол. музей; фото на сжщия музей).

Abb. 84. — Grabmedaillon aus Saloniki (Istanbul, Archaeol. Museum; Photo desselben Museums).

две плитки, които обгръщатъ главата като два кръстосващи се вѣнеца. Тази фризура ние тълкуваме като вариация на фризуритѣ на императрицитѣ отъ началото на II вѣкъ. Голѣмиятъ вѣнецъ отъ плитки върху темето ние познаваме вече при фризурата на Марциана и Матидиа, но едва

Особно внимание заслужава и плочата обр. 86¹⁾ както по композиция, така и по третиране на коситѣ. Запазена е само горната частъ на паметника. Надписътъ е поставенъ горе, между две изображения на тракийския конникъ, разположени антитетски. Антитетското разполагане на тракийския конникъ е рѣдко явление. Въ случая изглежда, че сж се наложили известни съображения отъ декоративно-композиционенъ характеръ. Подъ надписа е издълбана ниша, въ която сж били представени четири бюста, безъ съмнение, на две съпружески двойки. Сега сж запазени само главитѣ. Релефътъ е доста очуканъ, все пакъ особеноститѣ на портретитѣ сж ясни. Мжжетѣ носятъ брада и иматъ изобилна коса, която е вчесана напредъ и пада надъ челото въ видъ на вълнообразни снопчета. Женитѣ носятъ особна фризура: косата е вчесана на пжтъ и отведена назадъ къмъ тила; тукъ тя се раздѣля на

¹⁾ Mendel, Catal. III № 1049 надписътъ гласи: Διζάλας Γερμανοῦ | Δουλαρίωνι καὶ Διζά|λα καὶ Βεῖθι τοῖς τέκνοις μνήμης χάριν | καὶ ἑαυτῇ καὶ τῇ γυναικὶ ζῶν.

при Сабина¹⁾ той обгръща цълата глава. Споредъ това и ние поставяме нашата плоча въ втората четвъртъ на II вѣкъ. За такова датиране не противоречи и прическата на мъжетъ. Подобна фризура показва и портретътъ на една жена върху цилиндриченъ олтаръ, който се пази сѣщо въ Цариградъ и произхожда отъ Македония.²⁾ Mendel датира този паметникъ въ II вѣкъ, а плочата обр. 86 поставя погрѣшно въ III вѣкъ.

Ние прекъсваме за малко редицата отъ надгробни плочи, произхождащи отъ Солунъ, за да не загубимъ хронологическия редъ при изброяване на по-важнитъ паметници отъ Македонската областъ. Защото следващитъ плочи отъ Солунъ, които имаме възможность тука да приведемъ, сѣ едва отъ втората половина на III вѣкъ насамъ. Този промеждутъкъ отъ близо единъ вѣкъ ще можемъ да запълнимъ съ нѣкои паметници, които произхождатъ отъ останалата частъ на Македония. На първо мѣсто въ нашата редица трѣбва да се поста-

Обр. 85. — Надгробенъ медалионъ отъ Солунъ (Солунъ, Археол. музей; фото на сѣщия музей).

Abb. 85. — Grabmedaillon aus Saloniki (Saloniki, Archaeol. Museum; Photo desselben Museums).

Обр. 86. — Надгробна плоча отъ Солунъ (Цариградъ, Археол. музей; фото на сѣщия музей).

Abb. 86. — Grabstele aus Saloniki (Istanbul, Archaeol. Museum; Photo desselben Museums).

¹⁾ Срв. Wegner, AA LIII, 1938, 307, обр. 14 сл.; срв. и прическата на женската глава у С. Blümel, Römische Bildnisse, Katal. der Sammlung antiker Skulpturen, Berlin 1938, табл. 28, R 40.

²⁾ Mendel, Catal. III № 944.

вятъ два паметника отъ Гевгели. Фотографиитъ отъ тѣхъ дължимъ на любезността на проф. Вуличъ, за което тука му изказваме нашата благодарностъ. Надгробната плоча обр. 87 е доста очупена.¹⁾ Отъ запазенитъ части на рамката долу въ лѣво и дѣсно може да се заключи, че имаме работа не съ обикновена четвъртита плоча, но съ медалионъ. Представени сж шесть бюста, разположени въ два реда, единъ задъ другъ (степенувано). Въ всѣки редъ е представенъ портретътъ на една жена, заобиколена отъ бюстоветъ на двама мъже. Женитъ и мъжътъ горе въ лѣво сж облѣчени въ обикновено одяение,

Обр. 87. — Надгробенъ медалионъ отъ Гевгели, (Скопие, Археол. музей; фото проф. Вуличъ).

Abb. 87. — Grabmedaillon aus Gevgeli, Süd-makedonien (Skopje, Archaeol. Museum; Photo Prof. Vulić).

останалитъ мъже носятъ наметната хламида, закопчана на дѣсното рамо съ кржгла фибула. За насъ, обаче, представятъ особенъ интересъ прическитъ. Жената горе е съ вчесана на пжтъ коса. Дветъ половини сж прибрани назадъ къмъ тила и следъ това въ видъ на една обща завита маса се връщатъ къмъ върха на главата, обграждайки я като вѣнецъ. Прическата на жената долу се отличава съ това, че косата е наждрена, отгоре, обаче, тя завършва сжщо така съ вѣнецъ. Ние вече казахме за този видъ прическа, че е характерна за женитъ отъ фамилията на Антонинитъ. При едно по-внимателно наблюдение ние даже бихме открили известна разлика въ дветъ фризури: въ фризура на жената долу се забелязва, че вѣнецътъ е направенъ отъ плитки, следователно тя носи конвенционалната фризура на старата Фаустина. Вѣ-

нецътъ въ прическата на жената горе не е образуванъ отъ плитки, но е закрепенъ като една увита маса коса. Въ този случай прическата се сближава повече съ прическата на портрета на Сабина отъ Народния музей въ Атина.²⁾ Ние имаме, следователно, и тукъ работа съ прическитъ на две поколения, както видѣхме това при плочитъ обр. 17 и 31. Жената долу, която трѣбва да е по-младата, носи вече нововъведената мода на старата Фаустина, докато жената горе, по-старата (защото е въ горния редъ), продължава да се придържа къмъ

¹⁾ В у л и ъ, Споменик, LXXI, др. разр. 55, 1931, № 120.

²⁾ Вж. у Wegner, AA LIII, 1938, 307, обр. 16, 17.

модата на Сабина. Сжщо и прическата на мжжетъ не противоречи на съвременната мода. Мжжетъ носятъ брада и буйни коси. Възъ основа на тия данни ние поставяме тоя медалионъ въ втората половина на II вѣкъ сл. Хр.. Лицата на изобразенитъ сж грижливо моделирани. Женскитъ лица сж доста идеализирани, при мжжетъ напротивъ намираме доста индивидуални черти.

Не много далечъ по време отъ този медалионъ е и релефътъ обр. 88, който произхожда пакъ отъ Гевгели.¹⁾ Той е сжщо така силно очупенъ, обаче, долниятъ му край е запазенъ и по него можемъ да сждимъ, че и тукъ имаме работа пакъ съ медалионъ. И тукъ сж представени шестъ бюста, наредени както при по-горния паметникъ. Само че мѣстото на женитъ е промѣнено, като тѣхнитъ бюстове сж поставени на дѣсно отъ мжжкитъ. Фризурата на жената долу въ дѣсно изглежда да е доста интересна. На фотографията личатъ две кръстосващи се отпредъ плитки. Въ такъвъ случай значи ще имаме една прическа, подобна на тази отъ плочата обр. 86. Двама отъ мжжетъ носятъ брада, другитъ двама сж голобради. Тѣхната коса, обаче, е вчесана напредъ, както при медалионитъ обр. 84 и 85. Отъ тѣзи сравнения се вижда, че медалионътъ обр. 88 по време трѣбва да заеме мѣсто между медалиона обр. 85 и медалиона обр. 87.

Обр. 88. — Надгробенъ медалионъ отъ Гевгели (Скопие, Археол. музей; фото проф. Вуличъ).
Abb. 88. — Grabmedaillon aus Gevgeli Süd-makedonien (Skopje, Archaeol. Museum; Photo Prof. Vulić).

Двата медалиона отъ Гевгели сж важни поради това, че даватъ ясна представа за широкото разпространение на този видъ надгробни плочи въ Македония. За стиливата

общностъ между надгробния релефъ съ бюстове отъ Западна Македония и долината на Срѣдна Струма ни свидетелствува релефътъ на разгледаната отъ насъ вече плоча отъ Орѣховецъ, Прилепско (вж. стр. 26, обр. 31).

Напоследъкъ D. M. Robinson²⁾ ни поднесе въ единъ малъкъ корпусъ съ надписи отъ Македония още нѣколко стели съ портрети, нѣкои отъ които сж извънредно интересни въ стилово отношение. Ние възпроизвеждаме две отъ тѣхъ. Едната (обр. 89) сега се намира въ Хиландарския метохъ близо до

¹⁾ Вуличъ, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 121.

²⁾ Inscriptions from Macedonia, 1938, Transactions of the American Philol. Association LXIX. 1938, 43 сл.

Фурка, п-овъ Касандра.¹⁾ Въ една четвъртита ниша сж изобразени бюстоветъ на мжжъ и жена, представени доста схематично. Интересенъ е начинътъ за предаването на прическата. Мжжътъ е съ вчесана напредъ коса, която е стилизирана както при портретитъ отъ плочата 4 (обр. 5). Лицата сж доста очукани и затова други подробности не могатъ да се различатъ. Robinson поставя тази плоча въ III вѣкъ сл. Хр., но ние сме по-склонни да я датираме въ II вѣкъ.

Близъкъ по стилъ е релефътъ отъ Каландри (обр. 90), мѣстото на нѣкогашното Менде.²⁾ И тукъ сж представени два бюста въ една четвъртита ниша.

Обр. 89. — Надгробна плоча отъ Хиландарския метохъ (споредъ Robinson).

Abb. 89. — Grabstele aus Metochi Chilandari, Süd-makedonien (nach Robinson).

Прическата на мжжа и жената е подобна на тази отъ предишния релефъ, но е още по-стилизирана. При този релефъ мжжътъ има и брада. Очитъ сж предадени съ очертаване на ириса и зеницата. Гънкитъ на облѣклата сж сжщо така схематично предадени чрезъ множество успоредни ходове на длетото. Robinson поставя този релефъ въ II или III вѣкъ сл. Хр., но споредъ насъ и тукъ имаме работа по-скоро съ паметникъ отъ II вѣкъ. Тѣзи два релефа напомнятъ по начина, по който сж третираны формитъ на лицето и дрехитъ, оная насока въ портретната продукция на Срѣдна Струма, която окачествихме като мѣстна примитивна и която се отразяваше въ релефитъ 1, 3, 5, 6 (обр. 2, 4, 6, 7).

Съ тѣзи релефи отъ Прибрѣжна Македония ние се приближихме географски отново до ателиетата на античния Солунъ, съ още две отъ произведенията на които ще се занимаемъ по-подробно.

Плочата обр. 91, сега въ Цариградския музей,³⁾ показва осемъ бюста, разпредѣлени въ две редици степенувано. Горе и долу сж изобразени по две жени, поставени между бюстоветъ на двама мжже. Жената горе въ дѣсно носи химатий, прехвърленъ върху главата ѝ, подъ който се вижда гладко причесаната на пжтъ коса. Другитъ три жени иматъ ондулирани коси. Мжжетъ носятъ сжщо обикновени облѣкла. Въ този релефъ особно интересенъ е мотивътъ на извадената дѣсна ржка изподъ хитона, който се явява тукъ за първи пжтъ въ нашата областъ при изображенията на бюстове върху надгробнитъ релефи. Този мотивъ е пренесенъ вѣроятно отъ изображенията на стоящата мжжка облѣчена фигура, която, както е известно, е взета въ грѣцкия Изтокъ отъ ста-

¹⁾ Robinson, цит. съч., 68, табл. XVIII.

²⁾ Пакъ тамъ, 69, табл. XIX.

³⁾ Mendel, Catal. III № 960.

туарния типъ на латеранския Софокълъ и Есхинъ отъ Неаполъ.¹⁾ Впрочемъ ние познаваме сжщия мотивъ при изображението на полуфигури въ надгробнитъ паметници отъ севернитъ римски провинции.²⁾ За насъ е важно, какъ сж третиран портретитъ. Косата и брадата на мъжетъ е предадена по сжщия начинъ, както видѣхме вече това при стелитъ **33, 34** (обр. 48, 49) отъ Струмско. Само при мъжа долу въ лѣво, отдѣлнитъ снопчета сж завити въ пръстеновидни кждрици. Каменодѣлецътъ е искалъ, безъ съмнение, да предаде буйно нахждрена коса. Челата сж силно набръчкани. Ирисътъ е означенъ чрезъ врѣзанъ кръгъ. Ако съпоставимъ портрета на тази плоча съ портрета върху споменатитъ горе плочи отъ Североизточна Македония, проличава веднага голѣмото сходство въ третирането на релефа. Еднаквостта на стила е толкова голѣма, щото би могло да се предположи, че тѣзи релефи сж работени въ едно ателие. Едно такова предположение, обаче, предвидъ на различнитъ мѣстонаходища и голѣмото разстояние между тѣхъ, би наложило да се заключи, че имаме работа съ единъ центъръ, дето тѣзи паметници били приготвяни и отъ тамъ разнасяни въ околнитъ населени мѣста. Въ такъвъ случай, разбира се, като центъръ би трѣбвало да се изтъкне само Солунъ. Но тѣй като античната култура въ долината на Струма и Места презъ римската епоха не е стояла на по-низко ниво, отколкото въ земитъ на Южна Македония, то тукъ ще да е имало и всички условия, за да се създадатъ и развиятъ мѣстни каменодѣлски и скулптурни работилници. Градове като Nikopolis ad Nestum или като града при Св. Врачъ сж имали, безъ съмнение, свои мѣстни каменодѣлски ателиета. И понеже и за пѣтуващи каменодѣлци нѣмаме никакви сигурни указания, остава да приемемъ, че голѣмата еднаквостъ на стила въ релефитъ отъ Сръдна Струма и Солунъ може да се обясни, като се приеме, че въ тѣзи две отдалечени мѣста се е развивало успоредно едно художествено творчество, подчинено на единъ общъ стилъ.

Обр. 90. — Надгробна плоча отъ Каландри (споредъ Robinson).

Abb. 90. — Grabstele aus Kalandri, Süd-makedonien (nach Robinson).

¹⁾ Grainger, BCH XXXIX, 1915, 251, заб. 3.

²⁾ Вж. у Schober, ÖJh XXVI, 1930, 16 сл., обр. 10 сл.; Ferri, Arte romana sul Reno, обр. 55.

Колкото и голѣма да е приликата въ стила на тѣзи две плочи все пакъ при по-подробно анализиране на двата релефа може да се установятъ нѣкои

Обр. 91. — Надгробна плоча отъ Солунъ (Цариградъ, Археол. музей; фото на сѣщия музей).

Abb. 91. — Grabstele aus Saloniki (Istanbul, Archaeol. Museum; Photo desselben Museums).

тънки различия въ третирането на сюжета. Портретитѣ върху плочата отъ Солунъ сж работени по-свободно. Тукъ ние можемъ да наблюдаваме малко по-друго художествено чувство и по-друго отношение къмъ моделитѣ. Каменодѣлецътъ отъ Солунъ търси да изтъкне повече индивидуалното, докато каменодѣлецътъ отъ долината на Струма работи по-шаблонно. Неговото произведение има повече занаятчийски характеръ. При третирането на драперията сжщо така може да се установи, че при плочата отъ Солунъ отдѣлнитѣ мотиви сж предадени по-пластично, а при стелитѣ 33 и 34 (обр. 48, 49) линейниятъ елементъ има превесъ. Интересно е, че ние намираме прояви на този стилъ и въ паметниците на самия Римъ. Въ това отношение много важенъ е известниятъ релефъ на Flavius

Обр. 92. — Релефъ на Flavius Eques (Римъ, Латерански музей; отръзъ отъ фото Alinari 29945).

Abb. 92. — Relief des Flavius Eques (Rom, Lateran; Ausschnitt aus dem Photo Alinari 29945).

Eques въ Латеранския музей (обр. 92, Alinari 29945), който показва много общи елементи съ плочата отъ Солунъ, главно въ начина на предаването на коситъ: срв. напримѣръ мжжа задъ коня съ мжжкия портретъ въ долния редъ въ лѣво; срв. сжщо водача на коня съ останалитѣ мжжки глави отъ нашата плоча и съ портре-

Обр. 93. — Надгробна плоча отъ Солунъ (Цариградъ, Археол. музей; фото на сжщия музей).

Abb. 93. — Grabstele aus Saloniki (Istanbul, Archaeol. Museum; Photo desselben Museums).

титѣ отъ Струмско **33** и **34** (обр. 48, 49). Дори въ изрази на лицето на водача и на мжжа отъ долния редъ въ дѣсно на плочата отъ Солунъ има известна прилика. Въ латеранския релефъ има, обаче, белези отъ употреба на свределъ — зеницитѣ на очитѣ и кждритѣ на косата. Релефътъ отъ Латеранския музей се датира следъ Галиена.¹⁾

¹⁾ Вж. L'Orange и Геркан, цит. съч., 207 сл., обр. 42.

Единъ другъ примѣръ за общия стиловъ развой отъ това време въ надгробната пластика на дветѣ области показва надгробната плоча обр. 93, която се пази сжщо така въ Цариградския музей.¹⁾ На нея отговаря по стилъ релефътъ върху плочата 49 (обр. 68) и фрагментътъ 50 (обр. 70). Еднаквостъта на стила е изумителна, особно по отношение на начина за предаване на косата и брадата. Ясни сж сжщо така и тукъ и тамъ класицистичнитѣ тенденции въ предаването на очитѣ и въ формата на прическитѣ. Само въ оформяването на лицето при портретитѣ на релефа отъ Солунъ се забелязва много по-голѣма идеализация. Въ третирането на дрехата, обаче, се върви успоредно. Повърхността на одеянието се разгъва въ една плоскостъ, гънкитѣ сж изгубили напълно своята пластичностъ и сж означени само съ прекъснати дълбеи на длетото. Ние казахме, че това е общо явление въ пластиката отъ това време.²⁾ Солунъ притежава една монументална старина — арката на Галерия, въ релефа на която наблюдаваме сжщия стилъ (обр. 72).³⁾ Интересно е да се проучи въ бждаще отношението между стила на релефитѣ на тази арка и на пластиката отъ каменодѣлскитѣ ателиета на Солунъ и цѣлата наша областъ. Общо взето изтъкнатитѣ отъ насъ примѣри даватъ съвсемъ ясна представа за успоредния стиловъ развой на надгробната пластика отъ Солунъ и Североизточна Македония. Между тѣзи две области трѣбва да сж съществували действително извънредно тѣсни културно-художествени връзки, които ще могатъ още по-точно да се установятъ, когато бждатъ събрани и издадени всички надгробни плочи отъ Солунъ.

Бюстътъ като тема върху надгробнитѣ плочи въ Македония и въ другитѣ римски провинции

Следъ като видѣхме, какъ бюстътъ като мотивъ въ украсата на надгробнитѣ плочи се е наложилъ като една отъ най-обичнитѣ теми въ надгробното изкуство на цѣлата онази обширна областъ на Западна, Южна и Североизточна Македония, следъ като установихме, че този мотивъ се явява върху паметници още отъ края на I вѣкъ пр. Хр. (плочата отъ Битолско, обр. 80), налага се сега да поставимъ въпроса: какъ и откъде тази тема прониква и се насажда въ надгробното изкуство на Македонската областъ.

Обикновено се приемаше, че обичаятъ да се представя бюста на покойника надъ гроба му, било като свободна скулптура или въ релефъ, трѣбва да има римско-италийски произходъ.⁴⁾ Известно е, че римскитѣ патрициански фамилии запазвали въ атриума на домоветѣ си цѣли сбирки отъ маскитѣ на

¹⁾ Mendel, Catal. III № 961; детайлна снимка у Ferri, Arte romana sul Danubio, 390, обр. 551 (той датира погрѣшно стелата въ III вѣкъ). Надписътъ гласи: Στρατιώτης | Αἰλιος Εἰλουλιανός ἀδελφὸς Κρείστοφ | καὶ τῆ πατρὸς μετ' αὐτῶν χάριν καὶ τῆ μητρὸς καὶ τ(α)ῖς ἀδελφ(αῖ)ς | καὶ τῆ ἀδελ(φ)ῆ ξῶσιν.

²⁾ Вж. стр. 49 сл.

³⁾ Пакъ тамъ.

⁴⁾ Hofmann, Römische Militärgrabsteine, 3; Römische Grabsteine aus Walbersdorf bei Odenburg, OJh XII, 1909, 230 сл.; Altman, Grabaltäre, 196 сл.; West, цит. съч., 36, 52 сл.

своитѣ дѣди, изработени отъ восъкъ.¹⁾ Появата въ Италия и въ романизиранитѣ провинции на едно огромно количество надгробни плочи съ релефи на бюстове послужи като потвърждение на това предположение. Скоро, обаче, срещу всеобщата валидностъ на това мнение се повдигнаха нѣкои доводи. Възъ основа на една надгробна плоча отъ Магнезия на Меандъръ съ изображение на женска полуръстна фигура (обр. 106), която бѣ датирана още въ I вѣкъ пр. Хр., възъ основа на голѣмъ брой глинени и мраморни свободно стоящи полуръстни фигури и бюстове отъ областта на Егейско море, които могатъ да се отнесатъ далечъ назадъ въ елинистичната епоха, известниятъ ученъ J. Keil изтъкна мисълта, че този начинъ за представяне на човѣшкия образъ въ надгробната пластика не е билъ чуждъ и за елинистическитѣ майстори на гръцкия изтокъ.²⁾

Keil изтъкна това свое становище, излизайки отъ следната предпоставка: надгробнитѣ релефи съ портрети не трѣбва да се разглеждатъ изолирано отъ другитѣ сродни тѣмъ паметници [181], като свободно стоящи бюстове, портрети въ видъ на херми, полуръстни фигури и бюстове отъ глина и мраморъ, които произхождатъ сигурно отъ надгробни паметници. Споредъ насъ, обаче, при такава постановка на въпроса за произхода на бюста върху надгробната плоча ние не можемъ да очакваме нѣкакво по-опредѣлено разрешение. Ако поставимъ този въпросъ на такава широка основа, на основа изобщо на развитието на надгробния портретъ, ние рискуваме да изпаднемъ въ безизходно положение. Наистина, портретътъ е едно отъ най-важнитѣ постижения на елинистическата епоха въ областта на изкуството, обаче, той възниква съвсемъ самостоятелно и се движи отъ начало по свой собственъ пжтъ и въ Италия. Възъ основа на специфичнитѣ тамъ религиозно-етически схващания той достига до съвсемъ другъ развой преди още да бѣше изпиталъ влиянието на елинистичния портретъ.³⁾ Ето защо ние смѣтаме, че едно разрешение на въпроса за произхода на портрета като тема въ украсата на надгробнитѣ релефи отъ Македония може да се постигне, само ако плоскостта, върху която ще третираме този въпросъ, се ограничи. Ние ще трѣбва да разгледаме портрета само въ рамкитѣ на неговия тектониченъ фонъ, въ рамкитѣ на общата форма на плочата, която обуславя композицията на релефа, на декорацията. Въ тѣзи рамки ще трѣбва да вземемъ предвидъ изпълнението и стила на релефа.

Keil изтъква по-нататъкъ [181], че тъкмо въ Мала-Азия, особно въ Фригия, сж открити цѣла редица надгробни плочи, които иматъ за тема на украсата бюста. „Es wäre schon verfehlt, — казва той — wenn man die vielen innerkleinasiatischen, besonders in Phrygien häufigen, Grabsteine mit Brustbildern

¹⁾ За посмъртнитѣ маски на дѣдитѣ (*imagines maiorum*) срв. K. Schneider и H. Meyer, RE IX, 1097 сл.; E. Courbaud, DA III, 412 сл.; A. N. Zadoks и J. Jitta, *Ancestral Portraiture in Rome and the art of the last century of the Republic*, Amsterdam 1932, 22 сл.; West, цит. съч., 33 сл.; Dimitrov, *Zur Deutung des Rautenornaments auf einem römischen Grabstein aus Devnja, Germania XXIII*, 1939, 29 сл.; Bethe, цит. съч., 1 сл.

²⁾ *Hellenistische Grabstele aus Magnesia a. M.*, ÖJh XVI, 1913, 180 сл.; Schober, *Römische Grabsteine*, 192 сл.

³⁾ Срв. West, цит. съч., 30 сл.; Altman n, *Grabaltäre*, 196 сл.

der Toten aus römischen Einflüsse ableiten wollte“. Колкото това твърдение и да е правдиво а priori, все пакъ то остава неподкрепено отъ факти. Липсва преди всичко едно цѣлостно проучване на фригийскитѣ плочи, не само по отношение на тѣхния стилъ, но и, което е още по-важно, на тѣхната хронология. Отъ до сега известния материалъ ние не познаваме паметници по-ранни отъ III вѣкъ сл. Хр.¹⁾ За да се установи отношението между паметниците на две отдалечени една отъ друга области, нужно е освенъ другото да се установятъ хронологическитѣ отношения между тѣзи паметници.

Фригия

Нека сега разгледаме характернитѣ особености на фригийскитѣ надгробни плочи и ги съпоставимъ съ групата отъ Македония, за да видимъ, какви различия и какви общи елементи съществуватъ между тѣхъ по отношение на формата на плочата и стила на релефа. Надгробнитѣ плочи отъ Фригия, както вече споменахме, не сж събрани и обработени въ отдѣленъ корпусъ, но все пакъ благодарение на каталога на Mendel,²⁾ на сбирката паметници, обнародвана отъ W. H. Buckler, W. M. Calder и C. W. M. Cox,³⁾ а също така и на новия материалъ, издаденъ неотдавна отъ F. Miltner,⁴⁾ ние вече разполагаме съ достатъченъ материалъ, за да можемъ да си дадемъ смѣтка, какво представя въ стилово отношение тази така интересна група паметници.⁵⁾

Първото нѣщо, което прави впечатление, когато съпоставимъ тѣзи две групи, е различието въ формата на плочитѣ. Размѣритѣ при напълно запазенитѣ плочи отъ Фригия се мѣни между 1.98 м.⁶⁾ и 1.25 м.⁷⁾ височина и 0.95 м.⁸⁾ — 0.59 м.⁹⁾ ширина. Отъ тукъ вече се вижда, че ателиетата въ Фригия се приспособяватъ къмъ голѣмия форматъ плочи, докато работилницитѣ отъ Македония предпочитатъ малкия форматъ на източно-гръцката надгробна пластика. Както изглежда, голѣмиятъ форматъ¹⁰⁾ е билъ употребяванъ въ Македония само въ I вѣкъ, за което ние ще споменемъ по-долу.

Относно тектониката на плочата не може да става никакво сравнение между паметниците на тѣзи две области. Основниятъ типъ на фригийскитѣ плочи е архитектурната фасада. Долниятъ етажъ представя тежка врата, разделена на четири полета, включена въ масивна рамка.¹¹⁾ Надъ вратата следва

¹⁾ Mendel, Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée Impérial Ottoman de Brousse, BCH XXXIII, 1909, 284 сл.

²⁾ Пакъ тамъ, 245 сл.

³⁾ Asia Minor, 1924, JRS XIV, 1924, 24 сл.; XV, 1925, 141 сл.

⁴⁾ Epigraphische Nachlese in Ankara, AB XXX, 1937, 47 сл.

⁵⁾ Относно фригийскитѣ надписи и релефи срв. още Calder, Corpus inscriptionum neo-phrygiarum, JHS XXXI, 1911, 201 сл.; Mendel, Catal. III № 1067, 1077 сл. съ лит.; Hofmann, Aus südwestdeutschen Museen, AA 1904, 57 сл.; Rodenwaldt, Zeus Bronton, JdI XXXIV, 1919, 84 сл.; Schober, ÖJh XXVI, 1930, 47; F. Studniczka, Tropaeum Traiani, SächsGesAb XXII, 1904, № 4, 132.

⁶⁾ Mendel, BCH XXIII, 1909, 290, № 47.

⁷⁾ Miltner, AB XXX, 1937, 51, № 55.

⁸⁾ Mendel, BCH XXXIII, 1909, 290, № 47.

⁹⁾ Miltner, AB XXX, 1937, 53, № 57.

¹⁰⁾ Плочитѣ отъ Църнилище, напр. Фировъ, ИАД VI, 1916/1918, 170 (при насъ обр. 81, 82), мѣрятъ 113×97 см. и 88×33 см.

¹¹⁾ За значението на вратитѣ вж. Altman, Grabaltäre 13 сл.; Hofmann, Römische Militärgrabsteine, 54 сл.

многодѣленъ архитравъ. Често пакъ той изнася навънъ цѣлата надстройка, която се състои отъ тригълънъ или крѣгълъ фронтонъ, почиващъ върху полуколонки или пиластри. Тукъ, именно, въ образуваната ниша отъ полуколонкитѣ и наведенитѣ страни на фронтонъ може да бѣде отредено мѣсто за бюстоветѣ.¹⁾

Отъ този основенъ типъ вече следватъ другитѣ разновидности: изображението на вратата може да се изгуби, като надстройката, остава да се крепи върху колони²⁾ или пиластри.³⁾ Въ този случай въ полето между пиластритѣ се явява човѣшката права фигура въ фронтално положение. Разновидноститѣ следватъ една следъ друга: може архитектурнитѣ елементи да изчезнатъ, бюстоветѣ може да се замѣнятъ съ антитетско поставени лѣвоу⁴⁾ или пакъ на мѣстото на вратитѣ да се явятъ бюстове,⁵⁾ все пакъ външната форма на плочата си остава една и сѣща — висока, голѣма плоча съ ясно тектоническо разпредѣление: основенъ блокъ и надстройка, крѣгла ниша, вписана въ фронтонното поле.

При надгробнитѣ плочи отъ Македония цѣлата декорация на плочата се свежда къмъ релефната фигура. Бюстътъ или фигурата въ цѣлъ рѣстъ е извадена отъ мраморната основа, околното поле на която е чисто, само рѣдко изпълнено съ части отъ надписа. Рамкитѣ на плочата сѣ прости, безъ профили и орнаментъ. Само тукъ-тамъ се срѣщатъ нѣкои изключения, дето растителни мотиви, като лозови листа или спираловидни вейки, украсяватъ рамката, 4, 8 (обр. 5, 9). При плочитѣ отъ Фригия, напротивъ, изобилствуватъ орнаментнитѣ мотиви. Преобладава началото

Обр. 94. — Надгробна плоча отъ Фригия (споредъ Miltner).

Abb. 94. — Grabstele aus Phrygien (nach Miltner).

¹⁾ Срв. у Miltner, AB XXX, 1937, 48 сл., обр. 27, 29, 33, 36 сл.

²⁾ Mendel, BCH XXXIII, 1909, 297, обр. 23.

³⁾ Miltner, AB XXX, 1937, 47, обр. 27.

⁴⁾ Пакъ тамъ, 54, обр. 31.

⁵⁾ Пакъ тамъ, 55, обр. 32 сл.

да се запълва и най-малкото празно пространство съ релефъ. Освенъ необикновеното изобилие отъ разнообразни изваяни сждове, които стоятъ въ връзка съ живота на покойника, растителниятъ орнаментъ изпълва всички останали мѣста на плочата, които не сж заети отъ човѣшка или животинска фигура. Първото впечатление е, че цѣлата украса на плочата е система отъ орнаменти, измежду които човѣшката фигура се просто губи (срв. обр. 94).¹⁾ Това впечатление се добива и отъ обстоятелството, че и самитѣ фигури не сж третираны пластично, но линеарно, като формитѣ на тѣлото и лицето се стилизиратъ. Ние напразно

Обр. 95. — Надгробна плоча отъ Фригия (споредъ Miltner).

Abb. 95. — Grabstele aus Phrygien (nach Miltner).

Обр. 96. — Надгробна плоча отъ Фригия (споредъ Miltner).

Abb. 96. — Grabstele aus Phrygien (nach Miltner).

бихме търсили върху тѣзи плочи релефи, въ които все още да има нѣкакъвъ белегъ отъ свободно третиране на формитѣ на дрехитѣ или на самитѣ образи. Никаква следа отъ традициитѣ на класическото гръцко изкуство. Всички форми се свеждатъ къмъ плосъкъ релефъ, който е оживенъ само съ схематично, орнаментно наредени линии.

Преминаването на пластичнитѣ форми въ линеарни и плоскостни може да се наблюдава въ кръга на провинциалното римско изкуство презъ всички

¹⁾ Вж. у Miltner, AB XXX, 1937, 61, обр. 37.

времена и въ всички провинции.¹⁾ Все пакъ всѣка една провинция дава свой собственъ отпечатъкъ върху своето изкуство. Ние наблюдаваме навсѣкжде едно различно възприемане и възпроизвеждане на естественитѣ форми. Така напри- мѣръ, ние установихме и при релефа на надгробнитѣ плочи отъ Струма сжщата тенденция къмъ линеаризиране и изравняване на релефа и то още при плочитѣ отъ I вѣкъ. Нека съпоставимъ само нѣкои релефи отъ Фригия съ съвременни тѣмъ паметници отъ Струма, т. е. съ такива, които сж отъ III и IV вѣкъ. Да наблюдаваме, напримѣръ, третирането на дрехитѣ. Колко общо има между релефа обр. 95²⁾ и плочата отъ Струма 25 (обр. 40). Особно въ начина на предаването на хитона чрезъ успоредни отвесни линии. Сжщо и при други плочи (Miltner, обр. 32) виждаме, какъ гънкитѣ сж нанесени само съ нѣколко дълбеи. Еднаквиятъ начинъ проличава особно при третирането на дрехата на фигуритѣ при обр. 96³⁾ и при медалионитѣ отъ Струма 49, 51 (обр. 68, 74). И все пакъ разликата се чувствува. Преди всичко, докато стилизацията и орнаментацията въ третирането на дрехитѣ у фригийскитѣ плочи е отишла извънредно далечъ, при паметниците отъ Струма тя е все още умѣрена и държи все още смѣтка за естествения ходъ на гънкитѣ. Сжщо така и при портретитѣ, макаръ и образитѣ на повечето фригийски плочи да сж силно повредени, все пакъ личи студенина и абстрактностъ въ чертитѣ и формитѣ, докато портретитѣ отъ Струма, даже и въ това късно време, сж все още свежи, сочни, озарени отъ отблѣсъка на гръцкия класицизъмъ. Много характерни сж и фригийскитѣ плочи съ цѣли фигури.⁴⁾ Изобразенитѣ фигури изглеждатъ особно тежки, неподвижни, монументални. Интересни сж абстрактнитѣ форми на драперията. Трѣбва да се отиде далечъ въ изкуството на срѣднитѣ вѣкове, за да се намѣри такава игра на линиитѣ въ орнаментата.⁵⁾ Археологическитѣ проучвания, обаче, презъ последнитѣ години извадиха на бѣлъ свѣтъ новъ материалъ и то отъ Балканскитѣ провинции, който хвърля нова свѣтлина върху развоя на този стилъ. Тукъ трѣбва да се споменатъ извънредно интереснитѣ надгробни плочи отъ Босна,⁶⁾ които сж отъ IV вѣкъ и които показватъ една друга насока въ развитието на този плоскостенъ и линеаренъ стилъ. Много интересно е, обаче, да се съпоставятъ нѣкои плочи съ изображения на цѣли фигури отъ Фригия съ сродни по тема паметници отъ Македония, напримѣръ една плоча отъ Кавадарци⁷⁾ (обр. 97) и релефа на обр. 98.⁸⁾ Третирането на драперията е удивително еднакво. Гънкитѣ се движатъ и чупятъ по една и сжща схема. При релефа отъ Кавадарци, обаче, може да се отбележи пълната победа на плоскостния принципъ надъ пластичния. Ние се

¹⁾ Rodenwaldt, Jdl XXXIV, 1919, 85; Wulff, Grundlinien und kritische Erörterungen zur Prinzipienlehre der bildenden Kunst, Stuttgart 1917, 58; Studniczka, Tropaeum, 123 сл.; Schöber, ÖJh XXVI, 1930, 9, 47.

²⁾ Miltner, AB XXX, 1937, 64, обр. 38.

³⁾ Пакъ тамъ, обр. 34.

⁴⁾ Пакъ тамъ, 47 сл., обр. 27, 34 сл.; Mendel, BCH XXXIII, 1909, 291 сл., обр. 19 сл.

⁵⁾ Срв. Rodenwaldt, Jdl XXXIV, 1919, 85.

⁶⁾ D. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GIMBos XLIV, 1932, таб. XXI сл.; Ferri, Arte romana sul Danubio, 393 сл., обр. 560 сл.

⁷⁾ Вулић, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 151.

⁸⁾ Miltner, AB XXX, 1937, 58, обр. 35; срв. сжщо така и съ обр. 21 у Mendel, BCH XXXIII, 1909, 294.

осмѣляваме да съпоставимъ още два релефа: отъ Владиловецъ, Велешко (обр. 99)¹⁾ и отъ долината на Алтънъ-ташъ, Фригия²⁾ (обр. 100) не да изтъкнемъ тѣхнитѣ различия, които въ случая сж значителни, още повече, че плочата отъ Владиловецъ е произведение на много несржченъ каменодѣлецъ, но за да обърнемъ внимание на една малка подробностъ въ еднаквото третиране на драперията. Въ хитона на жената и момичето отъ обр. 99 има една срѣдна ивица, която е стилизирана като „рибя костъ“; сжщия мотивъ намираме и въ хитона на жената и мъжа отъ обр. 100.

Обр. 97. — Надгробна плоча отъ Кавадарци (Скопие, Археол. музей (споредъ Вуличъ).

Abb. 97. — Grabstele aus Kavadarci, Westmakedonien, (Skopje, Archaeol. Museum; nach Vulić).

Обр. 98. — Надгробна плоча отъ Фригия (споредъ Miltner).

Abb. 98. — Grabstele aus Phrygien (nach Miltner).

Въ долината на Струма ние видѣхме, че този линеаренъ стилъ се проявява особно силно при паметниците отъ II вѣкъ (срв. обр. 9, 13 и 15). Освенъ плоския релефъ тукъ намѣрихме и единъ другъ релефъ, при който, макаръ и формитѣ на драперията да сж предадени чрезъ комплексъ отъ линии, все пакъ тѣлото запазва своята пластичностъ. Тази пластичностъ при релефа 10 (обр. 13) достига напълно нивото на високия релефъ отъ гръцкото класическо изкуство.

¹⁾ Вулић, Споменик LXXI, др. разр. 1931, 55, № 62; фотографията за обр. 99 дължимъ на любезността на г. Вулича.

²⁾ Mendel, BSH XXXIII, 1909, 291, обр. 19.

Ако следъ всичко това, което казахме, съпоставяме още единъ пътъ съ фригийскитъ релефи съ прави фигури надгробната плоча отъ Ласкарево 8 (обр. 9), върху която сж изобразени сжщо така две прави фигури, то ние правимъ това само, за да обърнемъ внимание върху гирляндитъ. Гирляндата¹⁾ като декоративенъ елементъ се появява отъ IV вѣкъ пр. Хр. и намира широко разпространение въ античното изкуство. Тя е, обаче, особно много използвана въ надгробната пластика отъ римско време при олтаритъ,²⁾ при цѣла редица саркофази и при надгробнитъ плочи. Отъ долината на Струма ние имаме за сега две плочи,³⁾ въ които гирляндата е използвана самостоятелно като декоративенъ мотивъ. За насъ, обаче, плочата отъ Ласкарево е важна за това, защото тукъ гирляндата се явява въ една такава комбинация, която е доста разпространена по плочитъ отъ Фригия,⁴⁾ а въ другитъ провинции е малко позната. Гирляндата въ този случай се явява като вториченъ елементъ на декорацията и то тѣсно свързана съ главната тема. Закачена надъ главитъ на фигуритъ, тя влиза въ състава на цѣлата тема, като оживява празното пространство подъ горната рамка. Тя му дава въздухъ и извиква у насъ илюзията за дълбочина, за пространственостъ. Такова приложение намира гирляндата и въ релефа отъ Македония обр. 38, дето на мѣстото на човѣшкитъ фигури въ цѣлъ ръстъ се явяватъ бюстове. Въ единъ другъ релефъ отъ Велесъ⁵⁾ ние виждаме сжщото използване на този мотивъ, само че въ комбинация съ сцената

Обр. 99. — Надгробна плоча отъ Владиловецъ, Велешко (фото проф. Вуличъ).

Abb. 99. — Grabstele aus Vladilovec, Bez. Veles, Nordmakedonien, Skopje, Archaeol. Museum; Photo Prof. Vulić).

¹⁾ За гирляндата като орнаментъ срв. M. Stephan, *Die griechische Guirlande*, Diss. Berlin, 1931, 70 сл.; A. E. Napp, *Bukranion und Guirlande*, Diss. Heidelberg, 1933, 1 сл.

²⁾ Срв. Altmann, *Grabaltäre*, 2 сл.

³⁾ Срв. Дечевъ, *ИАИ XII*, 1938, 290, обр. 95; 291, обр. 97.

⁴⁾ Miltner, *AB XXX*, 1937, 56 сл., обр. 33, 34, 36; Mendel, *BCH XXXIII*, 1909, 296, обр. 22; Buckler etc., *JRS XIV*, 1924, табл. V, № 25a; XV, 1925, табл. XXIV, № 163, 164.

⁵⁾ Вуличъ, *Споменик LXXI*, др. разр. 55, 1931, № 52.

„погребално угощение.“ Въ стелитъ отъ Фригия гирляндата като че ли е загубила това първоначално композиционно значение. Тукъ тя е представена съвсемъ схематично, тя просто лежи върху главитъ, като че ли е паднала върху тѣхъ. Явно е, че ние имаме работа съ копиране на единъ мотивъ, композиционното значение на който не е разбрано. Подъ влияние на общата тенденция у фригийскитъ плочи за изпълване на пространството съ релефни фигури и орнаменти този мотивъ се явява много удобенъ за изпълване на пространството надъ главитъ на фигуритъ. Въ фригийскитъ плочи този мотивъ е използванъ преди всичко

Обр. 100. — Надгробна плоча отъ Фригия (споредъ Mendel).

Abb. 100. — Grabstele aus Phrygien (nach Mendel).

като орнаментъ. Тѣзи обстоятелства, както и фактътъ, че гирляндата въ подобна композиция се явява по плочитъ отъ Македония още отъ II вѣкъ, докато най-раннитъ познати фригийски плочи сж отъ III вѣкъ, ни показва, че, ако би трѣбвало да се говори за влияние, то такова ще трѣбва да се търси отъ западъ къмъ изтокъ, а не обратното. При Дурацо е намѣрена една надгробна плоча¹⁾ отъ I вѣкъ съ известната отъ атическитъ надгробни релефи сцена на „сбогуването“. Надъ сцената виждаме изобразени окачени гирлянди. Този паметникъ ни показва най-ясно, кжде ще трѣбва да се търси произходътъ на гирляндата въ Македонскитъ надгробни релефи съ подобни теми.

Отъ всичко до сега казано за фригийскитъ плочи може да се заключи, доколкото това позволява наличниятъ материалъ, че появата на портретътъ или стоящата фигура въ Македонската област не може да се свърже съ надгробната пластика отъ Фригия. Нѣкои успоредици въ стила отъ по-късно време биха могли да се обяснятъ съ известни взаимодействия, съ размѣна на художествени блага. Сигурно имаме преселване на майстори отъ едната област въ другата.²⁾ Интересно е да се отбележи и обстоятелството, че майсторитъ отъ фригийскитъ ателиета имали обичай да сигниратъ своитъ работи.³⁾ Плочата отъ Владиловецъ обр. 99 която по стилъ се схожда толкова съ фригийскитъ, е сжщо сигнирана ..ἔγλυψ[εν] Δούκιος Γαίου.⁴⁾ Сигниранъ е и жертвеникътъ на Великия Богъ Περμηρούλας отъ Св. Врачъ.⁵⁾

¹⁾ С. Patsch, Sandschak Berat, Schriften der Balkankommission, Wien 1904, 161, обр. 133; С. Patsch и A. Schöber, Archäol. Forschungen in Albanien und Montenegro, Schriften der Balkankommission, Wien 1919, 74.

²⁾ Вж. по-долу стр. 82.

³⁾ Mendel, BCH. XXXIII, 1909, 299.

⁴⁾ Вулић, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 62.

⁵⁾ Срв. по-долу стр. 104.

Сирия

Една друга източна провинция, дето портретът е намѣрилъ голѣмо приложение и разпространение въ надгробната пластика е Сирия. Центърът на тази провинция — „Великата митрополия на пустинята“ Палмира, е билъ и главното сръдище на тази пластика. Некрополитъ на Палмира дадоха огроменъ материалъ отъ надгробни плочи съ портрети, съ които богатитъ палмирски търговци обичали да украсяватъ вътрешнитъ стени на своитъ семейни гробници.¹⁾ Палмирскитъ плочи съ портрети сж разпрѣснати изъ различни европейски музеи. Ние, обаче, можемъ да си съставимъ ясна представа за тѣхния характеръ, форма и стилъ благодарение на това, че на тѣзи плочи сж посветени вече доста изследвания. Две съчинения, които се занимаватъ преди всичко съ надписитъ на тѣзи паметници, ни даватъ въ репродукции доста голѣмо число релефи. Едното отъ тѣхъ е работата на E. Simonsen, *Skulpturer og Indskrifter fra Palmyra i Ny Carlsberg Glyptotek, Kobenhavn 1889* и другото на G. B. Chabot, *Choix d'inscriptions de Palmyre, Paris 1922*. Особно важенъ е, обаче, трудът на H. Ingholt, *Studier over Palmyrenske skulptur, Kobenhavn 1928*, въ който за първи пѣтъ се прави опитъ да се разгледатъ палмирскитъ надгробни плочи отъ художествено-историческа гледна точка. Възъ основа на датирани стели Ingholt установява въ най-общи черти цѣлия развой на това изкуство. Така той намира три периода въ развоя на портрета: отъ 100 до 150 год., отъ 150 до 200 и отъ 200 до 250 год. сл. Хр. (стр. 90—93). Докато, обаче, за крайния моментъ на този развой ние имаме единъ сигуренъ терминъ — разрушаването на града въ 273 год., следъ което тази пластика заглѣхва,²⁾ за началото на това изкуство още не може да се каже нищо окончателно. Новитъ находки донасятъ все по-нови дати. Въ работата на Ingholt³⁾ най-ранниятъ паметникъ е отъ 96 год. сл. Хр.. По-късно, обаче, се явява единъ фрагментъ съ изображение на женски бюстъ, надписът на който показва датата 75 год. сл. Хр..⁴⁾ Възъ основа на тѣзи данни можемъ да кажемъ за сега само това, че появата на портрети върху плочитъ отъ Струма и Македония по време почти съвпада съ появата на този мотивъ въ Палмира.

Съпоставимъ ли, обаче, нѣкои релефи отъ тѣзи две области, изпѣква веднага огромната разлика, както по отношение на формата, така и по отношение на изпълнението и схващането на портрета. Преди всичко отношението на релефа къмъ основната каменна маса е различно. При струмскитъ и останалитъ македонски плочи бюстътъ е не само неразривно свързанъ и подчиненъ на каменната основа (фона), въ която, особно при къснитъ паметници, той се влива и вращава, но тя образува неговата сръда, която го отдѣля отъ околния

¹⁾ За некрополитъ на Палмира срв. T. Wiegand, *Palmyra, Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1917, Berlin 1932*, 45; а сжшо и R. Amy и H. Seyrig, *Recherches dans la Nécropole de Palmyre, Syria XVII, 1936*, 229 сл.

²⁾ Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, 82; сжшо Jdl XXXIV, 1919, 85; Niese, *Röm. Gesch.* 5, 377.

³⁾ Studier, 52 сл., табл. X № 1.

⁴⁾ Ingholt, *The oldest known graverelief from Palmyra, ActaA I, 1930*, 191 сл.

свѣтъ посрѣдствомъ една рамка. Още едно обстоятелство: плочата отъ Македония е самостоятеленъ паметникъ, не подчиненъ на никаква архитектура или архитектурно образувание. Въ палмирскитѣ стели бюстътъ е развитъ до степенъ на свободна скулптура. Фонътъ се скрива задъ тѣлото на релефа, като оставатъ само две ограничени полета отъ страни на раменетѣ на бюстоветѣ. Върху тѣзи полета бива нанесенъ надписътъ¹⁾ или нѣкой декоративенъ елементъ.²⁾

Обр. 101. — Надгробна плоча отъ Палмира (споредъ Ingholt).

Abb. 101. — Grabstele aus Palmyra (nach Ingholt).

Палмирскитѣ плочи не сж самостоятни надгробни паметници. Тѣ иматъ чисто декоративно предназначение, тѣ сж били вграждани въ вѣтрешнитѣ стени на особни мавзолеи. Една отлична картина на тѣзи мавзолеи ни дава откритиятъ хипогей (подземие) на Iarhai, синъ на Barikhi, въ некропола на Палмира.³⁾ Този мавзолей представя богата подземна архитектура: чрезъ седемъ стъпала се слиза въ едно преддверие и презъ една тежка врата се достига самия мавзолей. Той се състои отъ дълга 14 м. подземна, сводеста галерия, разположена въ осѣта на входа и снабдена съ две странични екседри. Стенитѣ сж облицовани съ плочи и разчленени архитектурно посрѣдствомъ корнизи, цокли, пиластри и ниши. Гробоветѣ сж дълбоки ниши, издълбани презъ стенитѣ навънъ. Тѣхнитѣ отвори къмъ галерията сж били затваряни именно посрѣдствомъ плочитѣ съ релефа на бюстове.⁴⁾ Размѣритѣ на плочитѣ сж обикновено не голѣми. Височината е около 50 см.⁵⁾ Изборътъ

на формата тукъ е билъ въ зависимостъ отъ особното предназначение на тѣзи плочи.

Ние казахме, че релефътъ на надгробнитѣ стели отъ Палмира е необикновено високъ, едно обстоятелство, което говори вече за влияние на грѣцкото изкуство, защото идеята за високия релефъ въ Изтока е неизвестна преди появата на грѣцкото влияние.⁶⁾ Грѣцкото влияние или по-скоро западното влияние се проявява и въ избора на сюжета, защото бюстътъ е сжщо една форма на

¹⁾ Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, табл. XXXVIII сл.; XLVII № 2; XLVIII № 2; Ingholt, Studier, табл. XI 2, 4, сл.

²⁾ Вж. у Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 669.

³⁾ Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, 229 сл.

⁴⁾ Пакъ тамъ, 241; Seyrig, Antiquités Syriennes, Syria XVIII, 1937, 32.

⁵⁾ Вж. у Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, 241 сл.; Seyrig, Syria XVIII, 1937, 31, заб. 2.

⁶⁾ Seyrig, Syria XVIII, 1937, 32.

човѣшката фигура, която е непозната на Изтока. Най-после фигуритѣ отъ много плочи показватъ и чисто гръцко облѣкло (обр. 101). И тъкмо тукъ изпѣква най-напредъ двойственостъта въ портретното изкуство на Палмира, защото наредъ съ гръцкия костюмъ се явява и ориенталския или по-точно казано иранския.¹⁾ При източнитѣ костюми бие на очи онази тежка, богата орнаментация и изобилната украса на тѣлото: глава, шия, ръце, гърди, всичко е покрито съ метална украса (обр. 102). Склонността къмъ орнаментация, обаче, се проявява и при инѣкъ скромната и проста гръцка дреха. Липсата на външна украса се замѣня съ линейно предаване на формитѣ на драперията. Така наприимѣръ при една плоча въ Дамаския музей²⁾ ние виждаме, какъ гънкитѣ на драперията сж предадени по графиченъ начинъ (обр. 103). Тѣ сж силно стилизирани и сведени къмъ комплексъ отъ линии, които играятъ ролята на богатъ орнаментъ. Тази стела е точно датирана отъ края на I вѣкъ, следователно отъ това време, когато намираме линейренъ стилъ и въ долината на Струма и въ останала Македония. На източния вкусъ въ облѣклото отговаря и особно силниятъ стремежъ къмъ стилизиране на формитѣ на главата, който въ нѣкои подробности се придържа сжщо така къмъ стари източни първообрази.³⁾ Особно силно впечатление прави разнообразниятъ начинъ за стилизиране на коситѣ при мъжетѣ. Кждрицитѣ много често се редятъ извънредно декоративно върху главата въ малки спираловидни образувания (обр. 104). Сжщо така ние наблюдаваме и единъ другъ начинъ за предаване на коситѣ — чрезъ шрафироване, като отдѣлнитѣ групички отъ нарѣзи образуватъ плоски, схематично наредени, сърповидни кичури. Очебиешъ примѣръ ни поднасятъ обр. 101 и 105. Тукъ именно ние се натѣкваме втори пътъ на една атмосфера близка до нашитѣ портрети и то, като се почне отъ края на II вѣкъ. Касае се за голѣмата прилика, която сжществува въ начина на третирането на косата

Обр. 102. — Надгробна плоча отъ Палмира (споредъ Ingholt).

Abb. 102. — Grabstele aus Palmyra (nach Ingholt).

¹⁾ Seyrig, Syria XVIII, 1937, 4.

²⁾ Пакъ тамъ, 33, обр. 20; срв. сжщо и Ingholt, Studier, табл. XI 2.

³⁾ Срв. Rodenwaldt, Die Kunst der Antike, 83.

въ посоченитѣ палмирски глави¹⁾ и нашитѣ плочи отъ края на II вѣкъ, 20, 21 (обр. 30, 34), и главно отъ IV вѣкъ, 51, 52 (обр. 74, 76, 77). Ние виждаме една и сжца склонностъ къмъ стилизиране и къмъ линейно предаване на формитѣ. Сжщо така и стилизирането на косата въ спираловидни кждрици²⁾ се намира при нѣкои късни релефи отъ Македония (срв. напримѣръ стелата обр. 91 отъ Солунъ), а сжщо така и въ свободната пластика.

Най-после ние можемъ да установимъ една интересна успоредица и въ облѣклото на женитѣ. И тѣ носятъ забрадка, която се подава изъ подъ булото на главата.³⁾ Що се отнася до тѣзи общи елементи, може да се допусне известно влияние на форми отъ Сирия върху нашата пластика, защото тѣзи елементи се срѣщатъ въ палмирскитѣ паметници много по-рано.

Обр. 103. — Плоча отъ Сирия (Дамаскъ, Археол. музей; споредъ Seyrig).

Abb. 103. — Grabstele aus Syrien (Damaskus, Museum; nach Seyrig).

Такова влияние е лесно допустимо, особно, като се има предъ видъ, че балканскитѣ земи сж били пълни съ преселници-сирийци⁴⁾, между които трѣбва да е имало и майстори-каменодѣлци и художници. Така напримѣръ нѣма никакво съмнение, че въ края на III вѣкъ единъ много значителенъ архитектуренъ и скулптуренъ паметникъ въ Македония, арката на Галерия въ Солунъ, е украсена подъ силно и непосредствено влияние на Изтока. Особно въ поязната композиция на релефитѣ ние виждаме ясно традицията отъ художествения кръгъ на фрескитѣ въ Дура-Европосъ.⁵⁾

Ако по отношение на нѣкои подробности можемъ да допуснемъ известни влияния отъ палмирскитѣ плочи върху нашитѣ,

по отношение на общото третиране на релефа и на портрета, по отношение на общия видъ на паметницитѣ, палмирската група си остава засебена. Фигуритѣ на релефа сж строго фронтални, тежки, иматъ хиератично-репрезентативна стойка. Тази група отъ паметници по своя стилъ остава напълно засебена презъ цѣлото свое развитие. Макаръ и огрѣвана отъ лжчитѣ на западнитѣ класически

¹⁾ Вж. други примѣри у Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, табл. XXXIX 2, XLVIII 1; Ingholt, Studier, табл. IX 4.

²⁾ Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, табл. XXXVI 2, XXXIX 1; Ingholt, Studier, табл. III 2, IV 1, V 3.

³⁾ Amy и Seyrig, Syria XVII, 1936, табл. XXXVIII.

⁴⁾ Срв. J. Dobiaš, Les influences orientales dans le bassin du Danube sous l'empire romain, Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, Prague 1928, 454 сл.

⁵⁾ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, 163 сл., съзира въ релефитѣ на арката работа на сирийски майстори. Rodenwaldt, Jdl LI, 1936, 107, забл. 1, смѣта, че въ арката на Галерия има непосредствено персийско влияние; за персийскитѣ мотиви въ релефа вж. и v. Schoenebeck, ByzZ XXXVII, 1937, 361 сл.

художествени традиции, тя запазва съвсемъ друго настроение, остава въ корена на своята сжщностъ не гръцка, както не сж гръцки и нейнитѣ надписи.¹⁾

Ако се сжди, по находкитѣ отъ Дура-Европосъ, трѣбва да се приеме, че въ Сирия е сжществувала и друга художествена продукция, която се е вдъхновявала отъ стила и традициитѣ на класическото изкуство. Трѣбва само да се съжжява, че произхождението на единъ надгробенъ релефъ въ Дрезденския музей отъ Zeugma — Сирия²⁾ не е съвсемъ сигурно. Нѣма никакво съмнение все пакъ, че той е отъ източнитѣ провинции. Въ една ниша е представенъ бюстъ на голобладъ мжжъ съ силно индивидуални черти. Запазени сж части отъ надписа, който е гръцки. Плочата има източно-гръцкия форматъ: 58×37 см. Паметникътъ е отъ I вѣкъ сл. Хр. Традицията на римското портретно изкуство е напълно свежа.

Малоазийско крайбрѣжие

Плочата съ портретенъ релефъ е била позната сжщо и по Малоазийското крайбрѣжие, доколкото може да се сжди отъ намѣренитѣ тамъ паметници. За жалость публикуваниятъ до сега материалъ е незначителенъ и не ни дава възможность да теглимъ нѣкои по-общи заключения. За насъ е важенъ напимѣръ споменатиятъ вече паметникъ отъ Магнезия на Меандъръ.³⁾ Той представя мраморна плоча 2·20 м. висока и 0·75 широка съ особно интересна и своеобразна тектоника (обр. 106). Върху висока съ нишовиденъ изрѣзъ основа, която завършва съ корнизъ, се издига наискось, съ силно подчертани архитектурни елементи. Въ него е вмъкната върху цокълъ полуфигурата на жена, облѣчена съ хитонъ и химатий, който покрива и главата. Ние се намираме тукъ вече напълно въ кржга на елинистично-римската надгробна пластика. За

Обр. 104. — Надгробна плоча отъ Палмира (споредъ Ingholt).

Abb. 104. — Grabstele aus Palmyra (nach Ingholt).

¹⁾ Studniczka, *Tropeum Traiani*, 132. За характера на палмирското и изобщо на сирийското изкуство срв. V. Müller, *Zwei syrische Bildnisse römischer Zeit*, 86 BWPf 1927, 3 сл. и особно 26 сл.; P. V. C. Baur, *Excavations at Dura-Europos, Third Season*, 103; C. Hopkins, пакъ тамъ, *Fifth Season*, 60 сл., 291; Rostovtzeff, *Dura and the Parthian Art*, *Yale Classical Studies V*, 1935, 225 сл.; Syrig, *Syria XVIII*, 1937, 31 сл.; Rodenwaldt, *Jdl XXXIV*, 1919, 85 сл.

²⁾ G. Treu, *AA XV*, 1900, 108, обр. 7.

³⁾ Keil, *ÖJh XVI*, 1913, 178 сл., обр. 90.

плочата е избран голѣмиятъ форматъ. Съ силно подчертанитѣ си архитектурни елементи и сложна тектоника, този паметникъ се сближава повече до плочитѣ отъ Фригия. Липсата, обаче, на растителна орнаментация, проститѣ и строги форми, на линията говорятъ по-скоро съ езика на класическата традиция. Тази традиция обаче, се подчертава, най-силно въ третирането на портрета. Всички форми на главата, тѣлото, дрехитѣ сж проучени и реалистично предадени.

Явява се въпросъ: могатъ ли да се установятъ нѣкакви влияния на този типъ плочи върху македонскитѣ? И тукъ въпросътъ за датата е важна пред-

Обр. 105. — Надгробна плоча отъ Палмира (споредъ Ingholt).

Abb. 105. — Grabstele aus Palmyra (nach Ingholt).

поставка. За жалостъ датирането, което предлага Keil, I вѣкъ пр. Хр., не почива на нѣкаква сигурна основа.¹⁾ Надписътъ по начертание на буквитѣ би могълъ да бжде и отъ началото на I вѣкъ и отъ началото на II вѣкъ сл. Хр. Мжното въ случая е, че надписътъ не намира почти никакви успоредици въ известнитѣ епиграфски паметници отъ Магнезия.²⁾ Третирането на релефа сжщо не може да бжде въ случая отъ решаваще значение, защото ние нѣмаме цѣла група отъ сродни паметници, възъ основа на които да установимъ стилового развитие. Релефътъ се отличава съ ясно подчертани класически елементи, но тѣ биха могли да бждатъ характерни, както за Августовия ренесансъ, така и за Хадриановия. Но дори и възприетата отъ Keil дата (срѣдата на I вѣкъ пр. Хр.) да бѣше сигурна, все пакъ не може да се вади заключение за нѣкакво въздействие върху създаването на надгробния релефъ съ портретни изображения въ Македония. Плочата отъ Магнезия е изолиранъ за сега паметникъ, а освенъ

това, въ Македония ние посочихме вече на нѣкои ранни паметници, отъ които, напимѣръ, този отъ Битоля (обр. 80) може да се датира отъ края на републиканската епоха. За насъ е важно, че плочата отъ Магнезия даже и да произхожда отъ срѣдата на I вѣкъ пр. Хр., все пакъ си остава паметникъ отъ времето следъ настаняването на римлянитѣ въ Азия, 129 год. пр. Хр.

¹⁾ ОJh XVI, 1913, 180.

²⁾ Срв. факсимилетата отъ надписи у O. Kern, Inschriften von Magnesia a. M.

Отъ Северозападното крайбрѣжие на Мала-Азия имаме сжщо така нѣкои находки отъ подобни надгробни плочи, повечето, обаче, сж късни — III вѣкъ следъ Хр.¹⁾ Тѣ показватъ форма и техника сходна съ плочитѣ отъ дунавскитѣ провинции и Северна Италия. Портретитѣ сж поставени въ четвъртита ниша, въ горната частъ на плочата, а долната е оставена за надписа, който, подобно на плочитѣ отъ дунавскитѣ земи, е обширенъ.

Отъ островъ Самосъ ни сж известни две плочи съ бюстове. И дветѣ сж отъ началото на християнската ера. Особно важна е плочата на Γαρίκη Ζωσίμου (обр. 107), защото тя е датирана. Представя обикновена малка, само 42 см. висока плоча, въ горната частъ на която е поставенъ бюстъ на жена (лицето е съвсемъ очупено). Надписътъ е издълбанъ върху цокъла. Тамъ е отбелязана и датата — ετους ρνα' = 151.²⁾ Тѣй като въ Самосъ е била доста разпространена актийската ера, 22 септ. 31 год. пр. Хр.,³⁾ датата на плочата може да отговаря на 120 год. отъ нашето лѣточисление. Значи плочата е отъ времето на Хадриана.

Много по-важна за насъ е една плоча отъ Ердекъ,⁴⁾ въ околността на стария Кизикъ, която по отношение на тектониката си има много общо съ плочата отъ Магнезия. Размѣритѣ сж почти двойно по-малки, но тукъ сж ясно подчертани основата (безъ нишовиденъ изрѣзъ) и подъ нея наискосътъ, въ който е поставенъ бюстътъ на мжжъ. Важното въ случая е, че прическата на мжжа е характерна за времето, отъ третата четвъртъ на I вѣкъ сл. Хр.

Пакъ отъ областта на стария Кизикъ, както изглежда, произхожда и единъ цилиндриченъ стълбъ, горе и долу профилуванъ, върху ствола на който е представенъ въ една ниша бюстъ на жена съ характерна за времето на Траяна прическа. Този паметникъ може съ сигурность да се датира поради това отъ началото на II вѣкъ сл. Хр.⁵⁾

Особно важна е, обаче, друга една надгробна плоча,⁶⁾ въ формата на четвъртита дълбока ниша, въ която върху малка, продълговата, профилувана подставка е сложенъ бюстътъ на мжжъ съ вчесана

Обр. 106. — Надгробна плоча отъ Магнезия (споредъ Keil).
Abb. 106. — Grabstele aus Magnesia a. M. (nach Keil).

¹⁾ Mendel, Catal. III № 954, 955.

²⁾ Wiegand, Antike Sculpturen in Samos, AM XXV, 1900, 201; E. Fabricius, Alterthümer auf der Insel Samos, AM IX, 1884, 263.

³⁾ За лѣтоброенето въ Samos вж. Büchner, RE Ia, 2205; Fabricius, AM IX, 1884, 258 сл.

⁴⁾ Mendel, Catal. III № 946.

⁵⁾ Пакъ тамъ, III № 944.

⁶⁾ Пакъ тамъ, I № 35; Zadoks-Jitta, цит. съч., 26, заб. 4.

напредъ коса, съ силно реалистично подчертани черти на лицето. Както прическата, така и сухата, набръчкана кожа, подъ която се открива цълата структура на коститѣ на лицето, сближава този портретъ съ редица портрети върху надгробни плочи отъ Римъ отъ края на републиката до първата четвъртъ на I вѣкъ сл. Хр.¹⁾

Отъ прегледа, който направихме, може да се извади едно важно заключение: най-ранниятъ известенъ до сега материалъ отъ Мала-Азия не предхожда настаняването на римлянитѣ тамъ и второ, не предхожда и появата на сродната надгробна пластика въ Македония. Освенъ това, докато въ Палмира и Фригия бюстътъ е извънредно разпространена тема въ надгробния релефъ, по Малоазийското крайбрежие и по островитѣ тази тема се срѣща вече сравнително рѣдко.

Обр. 107. — Надгробна плоча отъ Самосъ (споредъ Wiegand).

Abb. 107. — Grabstele aus Samos (nach Wiegand).

Западно Черноморско крайбрежие

Любопитно е да се изтъкне обстоятелството, че отсамъ морскитѣ тѣснини, които отдѣлятъ Мала-Азия отъ Европа, т. е. по Тракийското крайбрежие, този мотивъ почти не се срѣща.

По Черноморското крайбрежие на Тракия, въ самата Източна Тракия и въ Тракийския Херсонесъ, дето още въ архаичната епоха е цъвтѣла гръцката надгробна пластика, бюстътъ като тема на надгробния релефъ, не е билъ никога разпространенъ, доколкото можемъ да сждимъ за това отъ известния до сега материалъ. Тукъ главната тема на украсата е погребалното угощение, конникътъ и стоящата човѣшка фигура²⁾. Тукъ ние не познаваме плочи съ бюстове отъ първитѣ години на римското владичество. Единствениятъ известенъ до сега паметникъ съ такъвъ сюжетъ произхожда отъ Варна,³⁾ но той е късенъ — най-рано отъ III вѣкъ, и сочи на късни влияния отвънъ, главно отъ страна на надгробната пластика въ Мизия.

Южна Русия

Сжщото явление наблюдаваме и въ надгробната пластика на Южна Русия. Тази областъ се придържа къмъ типовеѣ и сюжетитѣ на гръцкия художественъ кржгъ. Изобиленъ материалъ отъ тамъ ни поднася трудътъ на Kieseritzky и Watzinger.⁴⁾ Тукъ ние ще намѣримъ всички онѣзи теми, които познаваме отъ южнитѣ части на Западното Черноморско крайбрежие, разбира се, изпълнени въ другъ стилъ и съ силно подчертаване на нѣкои етнографски особености. Въ

¹⁾ Срв. у Zadoks-Jitta, цит. съч., табл. XVIII с.

²⁾ Вж. Dimitrov, AA LI, 1937, 525 сл.

³⁾ E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, обр. 108; Dimitrov, ИАИ XII, 1938, 305, обр. 114.

⁴⁾ Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin 1909.

събрания огроменъ материалъ отъ Kieseritzky и Watzinger, ние намираме само нѣколко примѣра, дето и бюстътъ да е използванъ за украса на плочата. Тѣзи нѣколко стели, отъ които едната възпроизвеждаме на обр. 108, показватъ най-ясно, колко чуждъ е тукъ този мотивъ. Въпросната плоча има четвъртита форма: състои се отъ една плитка ниша съ полуфигурата на брадатъ мжжъ. Надъ нишата е означенъ низкъкъ релефенъ фронтонъ, а подъ нишата рамката се разширява и се образува мѣсто за кжсъ надписъ: Σεβηρᾶς Ἀλλωνος ὁ καὶ [Δ]ι[ᾱ]λῆς, ζή<ση> σας ἔτη τριάκοντα ζ'. Изображениятъ мжжъ е облѣченъ съ хитонъ и химатий. Ако се сѣди по прическата, плочата ще трѣбва да се датира въ втората половина на II вѣкъ сл. Хр.¹⁾

Подобна на горната е и плочата Kieseritzky-Watzinger № 481, табл. XXXIV, дето, обаче, ние наблюдаваме подъ нишата да се обособява специално поле за надписа. Надписътъ е латински и гласи: *Aur. Victor mil. leg. I Ital. v(i)xit. an. XXXV mil. an. XVIII Val. Marcia uxor eius et Val. Bessa filia heredes b. m. p.* Паметникътъ е отъ края на II вѣкъ. Влиянието на надгробната пластика отъ романизованитѣ провинции е явно.

Долна Мизия

Надгробнитѣ паметници отъ Северна България, нѣкогашната римска провинция Мизия, показватъ едва отъ II вѣкъ насамъ бюста като тема на украсата.²⁾ Примѣри отъ I вѣкъ не сж ни още известни. Плочитѣ тукъ иматъ изключително голѣмия форматъ на северо-италийскитѣ паметници, раздѣлени на нѣколко полета, съ точно определено мѣсто за надписа. Презъ I вѣкъ главната украса въ надгробната пластика тукъ е растителниятъ орнаментъ.³⁾ Преди идването на римлянитѣ въ тази областъ релефната надгробна пластика не е позната.

Обр. 108. — Надгробна плоча отъ Южна Русия (споредъ Латышевъ).

Abb. 108. — Grabstele aus Südrussland (nach Latišev).

Тракия

Достатъчно е само да се прехвърли Балканътъ, за да се озовемъ отново въ единъ другъ миръ, дето лхътъ на гръцката култура започва да се чувствува.

¹⁾ Griechische Grabreliefs, 85, № 482, табл. XXXIV; В. Латышевъ, Греческия и латинския надписи, наиденни въ южной Россіи въ 1900 году, ИИАК вып. 2, 1902, 61.

²⁾ Срв. напр. Kalinka, цит. съч., обр. 127 сл.; Ferri, Arte romana sul Danubio, обр. 415, 423.

³⁾ Срв. Dimitroff, AA LII, 1937, 517 сл.

Северна или Вжтрешна Тракия до идването на римлянитѣ, както изглежда, сжщо така не е познавала обичая да се издигатъ скулптурни паметници надъ гробоветѣ на умрѣлитѣ. Този обичай добива ши-

Обр. 109. — Надгробна плоча отъ София (София, Народенъ музей).
Abb. 109. — Grabstele aus Sofia, (Sofia, Nationalmuseum).

роко разпространение едва, следъ като тази страна бива организирана въ римска провинция и привлѣчена по-близко въ сферата на античния културенъ свѣтъ. Въ противовесъ на Мизия тукъ културата се развива подъ влияние на елинизма. Това влияние проличава между другото и въ надгробната пластика, защото и тукъ темитѣ на украсата сж заети отъ познатия намъ художественъ кржгъ на източно-гръцкия свѣтъ. Погребалната трапеза, конникътъ-Херосъ и стоящата човѣшка фигура сж любимитѣ теми. Докато, обаче, въ избора на темата гръцката традиция се е наложила напълно, въ формата на плочата и въ нейната тектоника наблюдаваме известна двойственостъ. Наредъ съ малкия източно-гръцки форматъ на плочата¹⁾ тукъ се явява и единъ по-голѣмъ форматъ, а при много плочи наблюдаваме и отдѣлянето на надписа въ засебено поле, обикновено въ долната частъ на плочата, докато горната е оставена за релефа.²⁾ Явно е тукъ влиянието на римската надгробна пластика отъ севернитѣ и западнитѣ провинции. Отъ Сердика, най-западния градъ на Тракия, произхождатъ две надгробни плочи съ изображение на бюстове.³⁾ Едната (обр. 109) е отъ началото на II вѣкъ и представя до голѣма степенъ все още тази контаминация между източни и западни елементи. Гръцкиятъ надписъ е поставенъ въ специално поле. Надъ него следва кржгла ниша съ бюстъ, който, обаче, е доста очуканъ. Другата стела⁴⁾ има напълно западно-провинциаленъ характеръ (обр. 110). Тя има и латински надписъ, поставенъ въ отдѣлно поле, заградено отъ две колони, надъ които е издълбана полукржгла ниша съ изображение на два бюста отъ дветѣ страни на едно дърво. Особно важенъ

¹⁾ Filov, L'art antique, 41, обр. 30; В. Добруски, Материали по археологията на България, Мсб XVI. XVII, 1900, 10 № 7.

²⁾ Dimitrov, AA LII, 1937, 525, обр. 8 сл.

³⁾ Добруски, Мсб XVIII, 1901, 777 № 86.

⁴⁾ Филовъ, Софийската църква св. София, 97, обр. 98.

за насъ е, обаче, единъ надгробенъ паметникъ отъ Пазарджикъ, който ще бжде наскоро обнародванъ отъ проф. Дечевъ. Съ неговото любезно разрешение ние можемъ тукъ да дадемъ кратко описание на този паметникъ. Запазена е само дѣсната половина на една плоча около 2 м. висока, завършваща съ високъ фронтонъ и акротери. Повърхността ѝ е раздѣлена на три полета. Горѣ сж запазени твърде очукани полуфигуритѣ на жена (въ дѣсно) и предъ нея на едно дете, до които въ лѣво се вижда по-малка по ръстъ полуфигура. Подъ това поле следва поясъ съ релефно изображение на погребално угощение(?) и полето съ латински надписъ. Този паметникъ е важенъ въ нѣколко отношения. Първо, той ни поднася полуфигурата като тема на украса; второ, плочата е отъ голѣмия форматъ съ строго тектоническо устройство, съ разграничени полета за релефитѣ и надписа, и най-после важенъ е и за това, че неговиятъ притежателъ е дошълъ отъ *Raetia inferior*, една провинция, дето се срѣщатъ много често плочи съ подобна конструкция и украса.¹⁾ За жалость точната дата на плочата не може съ сигурность да се установи.

Гърция

Разглеждайки надгробната пластика на Северна Тракия, т. е. на земитѣ между Стара Планина и Родопитѣ, ние вече сме се надвесили надъ Македонската областъ. Съ това обржчтъ на нашитѣ проучвания се е свилъ до минимумъ около тази областъ, като остава отворенъ само отъ югъ и западъ, т. е. откъмъ тази страна, отъ дето се отправятъ пѣтищата къмъ двата най-голѣми и динамични центъра на античната художествена продукция — Гърция и Римъ.

Да видимъ сега, какво мѣсто заема бюстътъ като тема въ надгробната пластика въ тѣзи два центъра. Надгробнитѣ стели отъ Атина сж събрани и

Обр. 110. — Надгробна плоча отъ София (София, Народенъ музей).

Abb. 110. — Grabstele aus Sofia (Sofia, Nationalmuseum).

¹⁾ Вж. у Schobert, *Römische Grabsteine*, обр. 97, 100, 103.

проучени.¹⁾ И чудно, нито известнитъ до сега плочи отъ елинистичната епоха, нито отъ императорската епоха показватъ нѣкаква склонностъ къмъ бюста като украса. И ако въ Атинския Народенъ музей все още могатъ да се видятъ нѣколко плочи съ изображение на бюстове, то тѣ изглеждатъ като нѣщо чуждо за околната срѣда. И не е никакъ чудно, ако тѣ сж пренесени въ музея отъ нѣкъде другаде,²⁾ или пъкъ сж се появили въ тази областъ случайно.

Много интересна въ случая се явява една надгробна плоча отъ Спарта³⁾ (обр. 111). Тя е четвъртита, има малъкъ форматъ (45×32 см.) и завършва на

Обр. 111. — Надгробна плоча отъ Спарта (споредъ Kuruniotes).

Abb. 111. — Grabstele aus Sparta (nach Kuruniotes).

долната страна съ цокълъ, върху който е издѣланъ надписъ. Представени сж полуфигуритъ на мъжъ и жена и между тѣхъ бюстъ на малко дете. Релефътъ е много плосъкъ и много не-срочно изпълненъ. Ако се сжи по прическата на мъжа, плочата ще трѣбва да се отнесе къмъ началото на II вѣкъ. Мѣстонахождението на плочата е сигурно, следователно, ние имаме едно сигурно свидетелство, че този мотивъ се срѣща и въ надгробната пластика на Пелопонезъ. Въ случая, обаче, трѣбва да се обърне внимание на надписа, който гласи: Αὐρηλία Ἀφροδίτῃ ἑαυτῇ καὶ τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ Βεῖθῳ καὶ τέκνῳ Περυλλίῳ μνηίας χάριν. Споменатиятъ въ надписа мъжъ е тракиецъ. Въ този случай ние можемъ да обяснимъ донѣкъде появата на единъ чуждъ на пелопонезката надгробна пластика сюжетъ съ това, че релефътъ не е билъ приготвенъ съобразно мѣстнитъ традиции, но съобразно вкуса и изискванията на единъ клиентъ, който идва отъ друга областъ.

Бюстътъ започва да се явява по-често въ украсата на надгробнитъ паметници на Северна Гърция и главно на Тесалия. Музеитъ на Воло и на Лариса съхраняватъ многобройни надгробни паметници, между които много често се срѣща бюстътъ като тема на украсата. Надгробнитъ плочи отъ Тесалия иматъ много разнообразна форма. Освенъ малкия източно-грѣцки форматъ тукъ се срѣщатъ и потомцитъ на класическата тесалийска висока плоча съ антемионъ.⁴⁾ Върху такива плочи, които сега вече завършватъ на върха съ красиво извиващъ се придатъкъ, отгласъ на формата на антемиона, се изобразяватъ въ съвсемъ плосъкъ релефъ

¹⁾ Conze, Die attischen Grabreliefs, IV № 1922.

²⁾ Пакъ тамъ IV, № 2134 а, табл. 471. Така напримѣръ една надгробна плоча 'Εφην 1913, 201, обр. 9, е постѣпила въ Атинския Народенъ музей отъ сбирката на I. Γλυκενόπουλος, безъ да се знае нейниятъ произходъ. Композицията и стилътъ на релефа указватъ на македонската областъ.

³⁾ K. Kourouniotes, 'Εφην 1913, 96, обр. 18.

⁴⁾ H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit, Berlin 1929, 59 сл.

бюстове и конници. За надписа е отдѣлено специално мѣсто.¹⁾ Този типъ стели, обаче, доколкото може да се сѣди по стила на релефа, сѣ вече отъ много късно време. Единъ другъ видъ паметници сѣ четвъртититѣ плочи съ ниши, въ които сѣ изобразени единъ или повече бюстове. Този видъ плочи отговаря много на обикновената македонска плоча, дето, обаче, нишата не е тъй дълбока. Надгробнитѣ плочи въ Лариса Inv. № 83 (обр. 131) и Воло Inv. № 679 (необна-родвана)²⁾ ни даватъ примѣри за този типъ. Само че и тѣ не сѣ по-ранни отъ III вѣкъ. Най-после надгробната пластика отъ Тесалия показва още една и то много интересна група отъ плочи, главно отъ Воло (напр. Inv. № 705) и отъ Лариса (Inv. № 169), които се отличаватъ съ особната си форма. Стелата се състои отъ четвъртита основа, която може да бѣде гладка или пѣкъ съ врѣзана четвъртита ниша съ релефъ. Надъ тази основа се издига една дълбока ниша съ островърха арка (обр. 132). Подъ нея е поставенъ бюстътъ. Тѣзи плочи се отличаватъ съ много строга конструкция на формата и съ хубаво изпълнение на релефа. Както въ третирането на портрета, така и въ третирането на драперията майсторътъ се е водѣлъ по традицията на грѣцкото изкуство. Съ това може да се обясни обстоятелството, дето Mendel смѣта, че единъ отъ тѣзи паметници, публикувани отъ него, е отъ елинистичната епоха.³⁾ Надгробната пластика отъ Тесалия е толкова по-интересна за насъ, защото тя принадлежи на една непосредствено съседна провинция на Македония. За жалость, и тукъ материалътъ не е събранъ, нито пѣкъ проученъ, за да може да се установи най-важното, именно, кога се появява тукъ бюстътъ върху надгробнитѣ плочи.

Тесалия затваря цѣлия онзи обрѣчъ отъ земи около Македония, които въ културно и художествено отношение носятъ непосредственитѣ традиции на класическия грѣцки свѣтъ. Възъ основа на досега известния материалъ ние можемъ да направимъ следнитѣ заключения относно разпространението на бюста като мотивъ върху надгробнитѣ релефи по тѣзи земи: Той се явява като любима и широко разпространена тема освенъ въ Македония още въ надгробната пластика на две само елинистически провинции — Фригия и Палмира. Въ останалитѣ земи, особно, въ тѣзи, дето грѣцката културна и художествена традиция е била пуснала дълбоки корени още въ най-отдалечени времена, като Северното и Западното Черноморско крайбрѣжие, Егейскитѣ брѣгове на Тракия и Мала-Азия, въ островитѣ и самата Гърция, бюстътъ се явява само спорадически. Той се явява тукъ като чуждъ мотивъ, като чуждо художествено благо въ една срѣда, която продължава да живѣе съ своитѣ художествени традиции и обичаи.

За единъ отъ пжтищата, по които този мотивъ е могълъ да проникне тукъ, можемъ да сѣдимъ по паметницитѣ, които вече споменахме:¹⁾ отъ Спарта, дето паметникътъ е направенъ за семейството на единъ тракиецъ,²⁾ отъ Пазарджикъ,

¹⁾ Ν. Γιαννόπουλος, 'Εφημ 1932 ΑΧ, 27, обр. 5, отъ Ферс.

²⁾ Γιαννόπουλος, Θεσσαλικαὶ ἐπιγραφαί, 'Εφημ 1930, 103 обр. 5, публикува отъ Лариса единъ фрагментъ отъ плоча съ три портрета, която изглежда да е сѣщо така отъ III вѣкъ. Обилень материалъ отъ тесалийскитѣ музеи ми бѣ предоставенъ на разположение за сравнение отъ D-r J. W e g e r, Франкфуртъ на Майнъ, за което тукъ му изказвамъ моята благодарность. Вж. стр. 122.

³⁾ Catal. III № 943.

дето плочата е приготвена за семейството на единъ панонецъ. Че действително имаме работа съ външно влияние, ни говори и обстоятелството, дето бюстътъ отъ релефитъ на Северна Тракия и Фригия се явява върху плочи съ форма и тектоника, характерни за плочитъ отъ западнитъ и северни римски провинции. Сжщото това явление може да се отбележи и за Южна Русия. Най-после за сега трѣбва да отговоримъ отрицателно и на въпроса, дали източнитъ земи сж оказали нѣкакво влияние върху появата на бюста въ украсата на надгробния релефъ отъ Македония. Защото въ всички други области известнитъ до сега най-

Обр. 112. — Римска надгробна плоча въ Копенхагенъ (споредъ Zadoks-Jitta).
Abb. 112. — Römische Grabstele in Kopenhagen (nach Zadoks-Jitta).

ранни плочи съ изображение на бюстове не сж по-ранни отъ най-ранната до сега известна плоча съ подобенъ мотивъ отъ Македония, плочата отъ Битоля (обр. 80). Заслужава да се подчертае и фактътъ, че плочитъ съ бюстове отъ източнитъ римски провинции се явяватъ едва следъ настаняването на римската властъ въ тѣхъ, 129 год. пр. Хр.

Римъ

Да обърнемъ сега погледа си къмъ западъ, къмъ Римъ и Италия, къмъ центъра, дето се е родилъ реалистичниятъ портретъ, дето бюстътъ или полуфигурата се наложили като широко разпространена тема въ украсата на надгробната плоча още преди възникването на принципата. Днесъ вече всички прие-

матъ, че въ Римъ и Италия появата на тази тема върху надгробнитъ плочи стои въ връзка съ посмъртнитъ восъчни маски на умрѣлитъ прадѣди, които сж били запазвани въ особни дъсчени армarii въ атриума на патрицианскитъ домове като едно отъ най-голѣмитъ достоинства и гордостъ за всѣки знатенъ родъ.¹⁾ За връзката между тѣзи *imagines maiorum* и портретитъ върху надгробнитъ плочи ни говорятъ две обстоятелства: 1) върху по-късни плочи, главно отъ Августовата епоха, сж представени бюстоветъ тъкмо въ такива пластично изобразени армarii²⁾ и 2) най-старитъ надгробни плочи съ портретни изображения отъ Римъ показватъ много ясно, че образитъ сж правени възъ основа на действителни маски, снети непосредствено отъ лицето на мъртвеца.

Хронологията въ развитието на тази пластика е доста сигурно установена.³⁾ Ние ще хвърлимъ бѣгло погледъ върху нея, за да видимъ въ какво отношение

¹⁾ Вж. стр. 71, заб. 1.

²⁾ Dimitrov, *Germania* XXII, 1939, 29.

³⁾ Altman, *Grabaltäre*, 198 сл.; Goethert, цит. съч., 38 сл.; Zadoks-Jitta, цит. съч., 61 сл.; West, цит. съч., 48 сл.; единъ много интересенъ паметникъ отъ I вѣкъ пр. Хр. е обнародванъ отъ L. C. D. въ *BMusFA* XXXV, 1937, 20 сл.

се намира тя къмъ сроднитѣ паметници отъ Македония и Струмската област. Най-ранниятъ отъ познатитѣ до сега паметници е надгробната плоча на Септумия отъ Вулчи, сега въ музея Ny-Carlsberg, Копенхагенъ (обр. 112). Тя представя четвъртата плоча съ дълбока ниша, въ която е представенъ бюстътъ на Септумия, фронтално, облѣченъ съ тога, изподъ която се подава дѣсната ржка. Надписътъ е поставенъ на долната рамка на нишата. Особно характерно е лицето съ своята сурова реалистичностъ, съ широко отворени очи и отпрани уши, съ набръчкана увѣхнала кожа на лицето, плътно прилепена къмъ коститѣ, като по този начинъ е изтъкната цѣлата костна структура.¹⁾ Най-новитѣ изследвания поставятъ този паметникъ въ първата четвъртъ на I вѣкъ пр. Хр. или по-точно между 80-75 год. пр. Хр.²⁾ При този паметникъ се откроява най-добре

Обр. 113. — Римска надгробна плоча по-рано въ колекцията Lansdowne (споредъ Zadoks-Jitta).

Abb. 113. — Römische Grabstele, früher in Coll. Lansdowne (nach Zadoks-Jitta)

художественото чувство и воля, както на скулптора, така и на клиента, който е поръчалъ паметника. По отношение на гръцкото художествено изискване това е действително едно непоносимо творение, защото гръцкото художествено чувство, не би възприело едно такова обезобразено лице, върху което отвращаващата смъртъ е сложила своя отпечатъкъ. Умрѣлиятъ за гърцитѣ е херой, а образътъ на хероизирания мъртвецъ бива идеализиранъ. Тукъ, обаче, цѣлиятъ стремежъ на скулптора е да постигне не формална хубостъ на модела, но вѣрно предаване на единъ образъ, който е билъ живъ, но сега е мъртавъ. За потомството трѣбва да се запази въ пълна вѣрностъ отъ неговия обликъ това, което смъртъта е още пощадила. Този реализъмъ или, както по-точно се казва, този веризъмъ въ римския портретъ е въ сжщностъ единственото благо отъ старата нѣкогашна

¹⁾ Altmann, Grabaltäre, 198.

²⁾ Zadoks-Jitta, цит. съч., 73; West, цит. съч., 50, табл. X 34.

художествена воля на италиейцитѣ, която бѣ задушена отъ елинизма въ всички други прояви, освенъ въ портретното изкуство, дето остана да вирѣе още дълго време.¹⁾

Този паметникъ както и другъ единъ отъ Берлинския музей²⁾ показватъ ясно и други проблеми, които художникътъ си поставя за разрешаване. Художникътъ има единъ моделъ, отъ който се стреми да пренесе на камъка истинскитѣ черти, но той иска каменното копие на този моделъ да бжде поставено въ една подобаваща срѣда. Той разполага съ дълбочината на каменната основа,

Обр. 114. — Римска надгробна плоча (Ватиканъ; споредъ Zadoks-Jitta).

Abb. 114. — Römische Grabstele (Rom, Vatican; nach Zadoks-Jitta).

отъ нея той създава нишата и то дълбока, за да може и релефътъ да е високъ. По този начинъ се добива една постоянна игра на свѣтлина и сѣнка, която заедно съ умѣлото прекарване на линиитѣ дава на релефа особно ценни декоративни достоинства.³⁾

Паметникътъ който възпроизвеждаме на обр. 113 (по-рано частъ отъ колекцията Lansdowne),⁴⁾ представя една по-нататъшна степенъ въ развитието на релефния портретъ. Той ни показва новитѣ проблеми, съ които художникътъ е трѣбвало да се справя. Нужно е било да се нанесатъ на камъка не единъ, не два, а образитѣ на цѣла фамилия отъ петъ члена, на примѣръ. Художникътъ избира въ

случая една проста композиция: фигуритѣ, предадени въ полурусьтъ, се нареждатъ една до друга въ водоравна линия, така както сж били наредени въ атриума образитѣ на дѣдитѣ на старитѣ патрициански родове. Съ огледъ на това се избира и дългиятъ форматъ на плочата. При нареждането на фигуритѣ, обаче, скулпторътъ се е ръководѣлъ още и отъ съображението за тѣхното симетрично разположение. Художникътъ подчертава ясно центъра на композицията, като поставя голата полуфигура на младежа въ срѣдата, отъ дветѣ страни се разполагатъ симетрично две съпружески двойки. Достатъчно е да се хвърли погледъ върху израза и третирането на лицата, за да се види, какъ силно е подчертано не само индивидуалното, но и типичното. Представени сж три генерации съ тѣхнитѣ модни прически. Фигурата на младежа носи бележитѣ на най-новото изкуство отъ времето на късната Августова епоха. Той е представенъ полуголъ. Преди това време статуята въ римското изкуство се пред-

¹⁾ West, цит. съч., 53 сл., 56.

²⁾ Пакъ тамъ, табл. XII, обр. 44; Blümel, цит. съч., табл. IV R 7.

³⁾ West, цит. съч., 53.

⁴⁾ Zadoks-Jitta, цит. съч., 73, табл. XV b.

ставя винаги облѣчена въ тога или военно облѣкло.¹⁾ Сжщо и прическата отговаря на това време. Съпружеската двойка въ лѣво показва по-ранна степенъ въ изкуството на римския портретъ. При своята работа надъ тази плоча скулпторътъ е ималъ, може би, все още възможность да види живи своитѣ модели, докато образитѣ въ дѣсно, дѣдитѣ на младия мжжъ, сж били работени или възъ основа на восъчни посмъртни маски или сж пренесени отъ нѣкой другъ паметникъ, работенъ, може би, не много по-късно отъ паметника на Септумия.

Съ надгробната плоча на Вибия въ Ватиканския музей²⁾ ние виждаме да се промъкватъ вече нови елементи въ композицията (обр. 114). Новъ елементъ е вмъкването на детето между фигуритѣ. Макаръ все още фигуритѣ на родителитѣ да сж разположени фронтално, все пакъ съ вмъкването на фигурата на детето между тѣхъ и то въ видъ на бюстъ се внася известно разнообразие въ композицията, като се нарушава онази сериозна и строга тържественость, която лѣха отъ редицата фронтално и изокефално наредени, еднакви по голѣмина полуфигури отъ по-раншнитѣ плочи. И тукъ личатъ дветѣ генерации: малкото

Обр. 116. — Римска надгробна плоча (Парижъ, Лувръ; споредъ Zadoks-Jitta).

Abb. 116. — Römische Grabstele (Paris, Louvre; nach Zadoks-Jitta).

Обр. 115. — Надгробна плоча отъ Римъ (споредъ L'Orange).

Abb. 115. — Grabstele aus Rom (nach L'Orange).

дете носи всички белези на новото класицистично изкуство отъ времето на Августа. Сухото изражение на бащиното лице показва все още старата традиция на портретното изкуство на посмъртнитѣ маски. Наредъ съ мѣстнитѣ елементи ние виждаме да се вмъкватъ и гръцки мотиви. Тържествената поза на жената е нарушена съ вмъкването на заетия отъ гръцкото изкуство мотивъ на тжгата, т. е вдигане лѣвата ржка къмъ вуала на главата. Явно е, че художникътъ търси вече нѣщо красиво и елегантно въ стойката. Той го намира въ чуждото

¹⁾ Zadoks-Jitta, цит. съч., 73.

²⁾ За тази плоча вж. пакъ тамъ, табл. XVIa; West, цит. съч., 55, табл. XII 45; Altmann, Grabaltäre, 199.

изкуство. Вмъкването на детето между родителитѣ е едно най-обикновено явление въ надгробната пластика отъ времето на Августа.¹⁾

Единъ другъ интересенъ паметникъ е плочата отъ Есквилина, сега въ Museo delle Terme (обр. 115).²⁾ Празното пространство между дветѣ глави на родителитѣ се запълва съ фигурата въ цѣлъ ръстъ на детето, съ което композицията добива известна свързаностъ. Въ нея се внася вече новъ интименъ елементъ. Този новъ духъ намира по-нататъкъ изразъ въ изоставянето на фронталното разположение, и въ обръщането на фигуритѣ една къмъ друга.

При паметника на Кавиитѣ³⁾ въ Латеранския музей тази стѣпка е силно подчертана. Представени сж четири фигури. Изокефалията е нарушена главно отъ бюста на детето. Но най-важното е, че, докато тритѣ фигури въ лѣво сж наредени фронтално, главата на мъжа въ дѣсно е вече леко извърната на страни.

Обр. 117. — Римска надгробна плоча (Римъ, Националенъ музей; споредъ Zadoks-Jitta).

Abb. 117. — Römische Grabstele (Rom, Museo Nazionale; nach Zadoks-Jitta).

Въ паметника на Клодиитѣ въ Лувръ (обр. 116), отъ началото на императорската епоха,⁴⁾ ние виждаме и едно слабо обръщане на съпрузитѣ единъ къмъ другъ. Съ това вече се внася по-голъма живостъ и разнообразие между образитѣ, Тѣ се поставятъ въ известно отношение помежду си, отговарящо на тѣхнитѣ отношения приживе.

Още по-ясно сж изтъкнати тѣзи отношения при единъ другъ паметникъ отъ Народния музей въ Римъ, дето е въведенъ и мотивътъ *jungtio dextrarum*⁵⁾ (обр. 117).

Установили тѣзи елементи въ композицията, ние виждаме надгробната релефна пластика въ Римъ да ги пази ревниво и при по-нататъшното си развитие.

¹⁾ Altman n, цит. съч., 199.

²⁾ L'Orange, Zum frühromischen Frauenporträt, RM XLIV, 1929, 173, обр. 4.

³⁾ Срв. у Zadoks-Jitta, цит. съч., 75, табл. XVII b.

⁴⁾ Пакъ тамъ 75, табл. XVI b.

⁵⁾ Пакъ тамъ 72, табл. XVIII b.

Най-консервативна, обаче, се показва римската портретна надгробна плоча по отношение на своята форма, запазвайки я непожтната. Нареждането на бюстчетъ остава едно и сжщо. Редицата се развива само въ хоризонтална посока и за това плочата остава ниска и продълговата, издълбаната ниша остава като четвъртита правоъгълна форма. Тя се развива, обаче, и въ дълбочина, и това

Обр. 118. — Виа Аппиа, паметникътъ на Рабириитъ
(фото Alinari № 28823).

Abb. 118. — Via Appia, Grabdenkmal der Rabirii
(Photo Alinari № 28823).

довежда до почти статуарно третиране на релефа. Една плоча въ Лувърския музей¹⁾ показва, че тази форма е запазена и въ времето на Флавиитъ, само че нишата е толкова дълбока, че релефитъ на петътъ фигури преминаватъ почти въ свободни скулптури.

¹⁾ Altman, Grabaltäre, 201, обр. 160.

Обр. 119. — Надгробна плоча отъ Болоня
(споредъ Ferri).
Abb. 119. — Grabstele aus Bologna (nach Ferri).

Най-късниятъ, познатъ намъ, представителъ на тази надгробна релефна пластика е споменатата вече надгробна едикула въ Museo Nazionale delle Terme (обр. 17), дето виждаме сжщо така почти статуарно извадени отъ каменната основа релефи, нѣкои отъ които сж представени въ три четвърти профилъ. Паметникътъ датира отъ срѣдата на II вѣкъ сл. Хр., отъ времето на Антонинитѣ.¹⁾

Що се отнася до надписа на тѣзи плочи, то той заема скромно мѣсто: обикновено само долната страна на рамката. Но не всѣкога тѣзи плочи иматъ надписъ. Прави впечатление, че тѣ нѣматъ и клинъ за закрепване. Това указва вече на тѣхното предназначение. Тѣ не сж били самостоятелни паметници, но сж използвани като декорация на стени на нѣкои по-голъми гробни архитектури или пъкъ сж бивали вграждани въ вътрешнитѣ стени на гробни камари и храмове.²⁾ Паметникътъ на Рабириитѣ на Виа Апия (обр. 118) може да ни даде представа за изгледа на подобни гробни архитектури.

Северна Италия

Обичаятъ да се изобразява портрета на покойника върху плочи преминава отъ Римъ и въ Северна Италия и добива още въ началото на I вѣкъ сл. Хр. широко разпространение.³⁾

Огроменъ, още не проученъ материалъ криятъ музеитѣ на Болоня, Верона, Виченца, Падуа, Модена, Милано, Равена и другитѣ градове на Ломбардия.⁴⁾

¹⁾ Wegner, AA LIII, 1938, 323, обр. 23.

²⁾ Altmann, Grabaltäre, 197; срв. напр. у Furtwängler, цит. съч., табл. VIII 1.

³⁾ Furtwängler, цит. съч., 506 сл.; Schöber, Römische Grabsteine, 192 сл.

⁴⁾ Срв. у Furtwängler, цит. съч., 506 сл., табл. VIII сл.; Schöber, Römische Grabsteine, 195, обр. 202; Ferri, Arte romana sul Reno, обр. 52 сл.

Тукъ, обаче, римската плоча претърпява значителни измѣнения. Преди всичко тя измѣня формата си: тя става висока и сравнително тѣсна. Бюстоветъ не се нареждатъ въ водоравна редица, но въ нѣколко пояса единъ надъ другъ, така, че плочата се развива въ отвесна посока (обр. 119). Освенъ това североиталийската плоча се освобождава отъ своето декоративно предназначение и се превръща въ самостоятеленъ паметникъ. При такова положение тя добива и много архитектуронични и орнаментни мотиви (обр. 120). Като особно любима декорация на стелата се явява тукъ фронтонътъ съ истински или фалшиви акротери (обр. 121 и 122).

Североиталийската група, както изглежда, още твърде рано прескача границитъ на своето отечество, като се разклонява въ две посоки: на западъ къмъ Галия и Рейнъ и на изтокъ къмъ Балканския полуостровъ.¹⁾

Галия и Рейнъ

Въ Галия ние намираме множество паметници съ бюстове още отъ началото на I вѣкъ сл. Хр. Отъ Арлъ произхожда единъ надгробенъ камъкъ, нишата на който образува нѣщо като екседра, обградена съ пиластри и покрита съ раковина и фронтонъ. Вжтре сж изобразени въ релефъ мжжъ и жена, свързани чрезъ *jungtio dextrarum* и между тѣхъ бюстътъ на малко дете.²⁾ Както се вижда, разположението на фигуритъ следва напълно римско-италийската традиция. Въ други паметници, обаче, ние намираме следи на елинистично влияние, което се разпростира отъ Южна Галия главно презъ *Massilia*³⁾ и измѣстя римско-италийскитъ форми.

По Рейнъ бюстътъ като тема на украса на надгробнитъ плочи се явява сжщо така въ I вѣкъ сл. Хр. Тази тема остава характерна за паметницитъ отъ преди Клавдиевата епоха. Тукъ много по-разпространенъ е типътъ на цѣлата фигура и то главно при войнишкитъ паметници.⁴⁾

Обр. 120. — Надгробна плоча отъ Равена (споредъ Ferri).

Abb. 120. — Grabstele aus Ravenna (nach Ferri).

¹⁾ Hofmann, *Römische Militärgrabsteine*, 33.

²⁾ Altman, *Grabaltäre* 207, обр. 166; срв. сжщо обр. 164 сл.

³⁾ Пакъ тамъ, 208.

⁴⁾ Altman, *Grabaltäre*, 210; R. Weynand, *Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert*, BJb 108/109, 221. За други примѣри вж. Espérandieu, *Rec X*, 45, 107; F. Koepf, *Germania romana*, III², *Die Grabdenkmäler*, 10 сл., табл. III.

Илирикъ

За насъ е много по-интересно да видимъ, какво става съ разпространението на североиталийския типъ на изтокъ. Въ Аквилея ние намираме първата станция на това разпространение (обр. 121).¹⁾ Формата на плочата се запазва, само че отъ тукъ, особно на югоизтокъ, почватъ да се чувствуватъ все по-силно източнитъ влияния. Най-интересни въ това отношения сж онѣзи високи плочи отъ Далматинското крайбрѣжие, съ изображения на врати, който елементъ е характеренъ, както знаемъ, за малоазийскитъ надгробни паметници.²⁾ Отъ Аквилея ние можемъ

Обр. 121 — Надгробна плоча отъ Аквилея (споредъ Altmann).

Abb. 121. — Grabstele aus Aquileja (nach Altmann).

да проследимъ разпространението на североиталийския типъ плочи въ две нови посоки. На изтокъ по течението на Дунава и на югоизтокъ по Далматинското крайбрѣжие. За разпространението на бюста (нѣкъде се явява и полуфигурата) върху надгробнитъ плочи въ басейна на Дунава ни дава известна представа споменатата вече не веднажъ работа на Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 108 сл., обр. 109 сл.³⁾ Възъ основа на този материалъ, обаче, ние можемъ да установимъ само това, че действително въ областъта на днешнитъ Клагенфуртъ, Любляна, Загребъ, Грацъ, Линцъ, Виена, Будапеща, Петау този типъ стели е билъ разпространенъ. Какъ е вървѣло разпространението хронологически, за това не може да се каже нищо положително, защото изобщо хронологията на тѣзи паметници не е установена. А това е много важно, защото, напимѣръ, ние казахме, че на Рейнъ бюстътъ се задържа само за кратко време, първата половина на I вѣкъ сл. Хр., въ областъта на Долни Дунавъ, напротивъ, ние имаме основание да твърдимъ, че въ течение на I вѣкъ североиталийската стела се е появила, лишена отъ характерната тема за украсата ѝ — портрета. Въ римскитъ лагери по Долния Дунавъ ние намираме североиталийската плоча съ нейнитъ стройни пропорции, обаче, съ по-особно тектонично устройство и по-проста украса. Сжществената частъ на плочата е отдѣлена като поле за надписа, рамката на което е украсена съ лозови и бръшлянови вейки, а горе плочата завършва съ тригълънъ или полукръгълъ фронтонъ. Често пжти тя е построена надъ цокълъ, украсенъ сжщо така съ релефъ отъ растителни или

¹⁾ Примѣри у Altmann, *Grabaltäre*, обр. 163; Schöber, *Römische Grabsteine*, обр. 200, 205; B. Forlati Tamargo, *Aquileia nostra* 4, 1933, 3 сл.

²⁾ Altmann, *Grabaltäre*, 14.

³⁾ Вж. и *Arte romana sul Reno*, 115 сл.; сжщо Schöber, *Römische Grabsteine*, 192 сл.; Hofmann, *Römische Militärgabsteine*, 33 сл.

фигуративни мотиви.¹⁾ Едва отъ II вѣкъ върху надгробнитѣ плочи отъ Дунавска България и Югославия почва да се явява и портретътъ, който презъ III вѣкъ става най-разпространениятъ мотивъ въ надгробната пластика на тѣзи земи. Въ случая много по-голѣмо разпространение добива полуфигурата отколкото бюста.²⁾

По пѣтя къмъ югоизтокъ североиталийската плоча запазва характерния мотивъ на своята декорация — портрета. Той се явява върху надгробнитѣ паметници веднага следъ римската окупация.³⁾ Надгробната плоча съ бюстове или съ полуфигури намираме по протежение на цѣлото Далматинско крайбрѣжие: при Триестъ (Tergeste)⁴⁾ (обр. 122), Пола (Pola)⁵⁾ (обр. 123), Зара (Jader) и Asseria⁶⁾ (обр. 124), Салона⁷⁾ (обр. 125), Сплитъ⁸⁾, Гардунъ (Delminium)⁹⁾, Пояни (Apollonia).¹⁰⁾

Североиталийската група следва при своята експанзия на изтокъ голѣмитѣ пѣтища: дунавския на изтокъ и далматинския на югоизтокъ. Спускайки се на югоизтокъ, тя достига Via Egnatia, при Драчъ (Dyrrhachium), по протежението на който пѣтъ се разпростира македонската група надгробни плочи (обр. 126).

При така установената схема на разпространението на този видъ паметници не може да има никакво съмнение, че появата на бюста като мотивъ въ надгробната плоча на Македония стои въ връзка съ надгробната пластика на Римъ и Северна Италия. Отъ тамъ, обаче, сж дошли само първитѣ инспирации. Защото по-нататъкъ развитието на плочата съ портретъ въ Македония трѣгва по другъ пѣтъ. Преди всичко подъ влияние на източногрѣцката плоча североиталийската промѣня тукъ формата

Обр. 122. — Надгробна плоча отъ Триестъ (споредъ Furtwängler).

Abb. 122. — Grabstele aus Triest (nach Furtwängler),

¹⁾ Срв. Kalinka, цит. съч., обр. 131 сл.; Filov, L'art antique, обр. 28 сл.; ИАД III, 1912/13, 3 сл., обр. 1 сл.; Кацаровъ, пакъ тамъ, 193, обр. 105; Dimitrov, AA LII, 1937, 518 сл., обр. 2 сл.

²⁾ Срв. напр. у Вулић, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, №№ 99, 116 сл., 247, 252 сл., 272 сл., 527, 542; LXXV, др. разр. 58, 1933, №№ 2, сл., 169, 212.

³⁾ Hofmann, Römische Grabsteine aus Walbersdorf bei Odenburg, ÖJh XII, 1909, 230.

⁴⁾ Furtwängler, цит. съч., 508, табл. IX 3; Schöber, Römische Grabsteine, обр. 198.

⁵⁾ Ferri, Arte romana sul Danubio, обр. 117.

⁶⁾ Срв. фото Dr. F. Stöedner № 55025; Schöber, Römische Grabsteine, обр. 201. Този паметникъ е, обаче, отъ Asseria; срв. Führer durch das K. K. Staatsmuseum in S. Donato in Zara, Wien 1912, 45.

⁷⁾ M. Abramčić, Spomenici iz bedema Salone, Bull. d'archéol. et d'histoire Dalmate L, 1928/29, 64, табл. V. Плочата е отъ началото на I вѣкъ.

⁸⁾ Срв. фото Dr. F. Stöedner № 55109; Hofmann, Römische Militärgabsteine, обр. 38.

⁹⁾ Срв. Hofmann, Römische Militärgabsteine, 47, обр. 64.

¹⁰⁾ C. Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, Schriften der Balkankommission, AA III, Wien 1904, 174 сл., обр. 149 сл.

си. Плочитѣ отъ Градешница (обр. 5) и Църнилище (обр. 82), които сж отъ I вѣкъ сл. Хр., показватъ все още североиталийска традиция, по-къснитѣ, обаче, възприематъ формата на малката източногрѣцка надгробна плоча. Северната граница на разпространението на тази плоча достига нѣкъде между Велесъ и Скопие. Плочитѣ отъ Скопие запазватъ формата на мизийскитѣ паметници, т. е. високата стройна форма отъ Северна Италия¹⁾ (обр. 127). Принципътъ за раздѣлянето на лицето на плочата на нѣколко пояса бива сжщо така изоставенъ. На негово мѣсто при изобразяване на повече фигури се въвежда степенуването (щафелуването),

Обр. 123. — Надгробна плоча отъ Пола (споредъ Ferri).

Abb. 123. — Grabstele aus Pola (nach Ferri).

т. е. нареждането въ нѣколко плана. Сжщо и надписътъ изгубва онова значение, което имаше при стелитѣ на Северна Италия и севернитѣ провинции. Той изгубва много отъ съдържанието си и затова нему се отдѣля незначително мѣсто върху рамката на плочата. Подъ влияние на източногрѣцката надгробна пластика и подъ влияние на нѣкои мѣстни религиозни представи се явяватъ случаитѣ, дето портретната ниша се свързва съ нѣкои изображения и сцени, като напримѣръ съ сцената на погребалното угощение или пъкъ съ изображението на Хероса (обр. 53, 86).

По отношение на изпълнението на портрета може да се каже, че елинистическата традиция се чувствува винаги силно. Даже и въ епохи, когато въ официалното римско изкуство владѣятъ реалистични и веристични течения, тукъ въ долинитѣ на Струма, Места и останала Македония ние

наблюдаваме стремежъ къмъ омекотяване на израза, на портретнитѣ черти, ние чувствуваме една тенденция къмъ идеализиране на чертитѣ, като се използватъ и прилагатъ онѣзи форми, които въ официалното римско изкуство се проявяватъ само въ епохи на повратъ къмъ традициитѣ на класицизма. Най-после, като характерна черта на пластиката въ нашата областъ е и особната склонность къмъ низъкъ релефъ. Още отъ начало тукъ се явява плоскостниятъ релефъ. Подробеноститѣ се нанасятъ графически, чрезъ дълбеитѣ на длетото. Така ние виждаме и тукъ въ Североизточна Македония още отъ рано да се проявява онзи художественъ вкусъ, онази художествена воля, склонността къмъ плоскостното, линеарното, двуизмѣрното, която по-късно овладѣва цѣлата късно-антична и византийска пластика.

Тѣзи сж главнитѣ изводи, които ние можемъ да направимъ възъ основа на наличния материалъ, за появата и развитието на портрета върху надгробната плоча отъ долината на Струма и Места. Ние се помжчихме да изтъкнемъ раз-

¹⁾ Вж. В у л и ъ, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 527 сл.; LXXV, др. разр. 58, 1933, № 212.

ликитъ, които отдѣлятъ тази пластика отъ изкуството на другитъ провинции. Тѣзи разлики засѣгатъ формата и тектониката на каменната основа, композицията на релефа както и нѣкои стилови особености на портрета. Освенъ разликитъ ние можемъ, обаче, да посочимъ въ развоя на тази пластика нѣкои главни линии, които сж общи за официалното римско изкуство. Като общи явления изпъкватъ преди всичко класицистичното направление на II вѣкъ, следъ това илюзионизмътъ на III вѣкъ, тенденцията къмъ плоскостно и линеарно третиране на формитъ въ IV вѣкъ и най-после модата, която се създава въ дворцовия и патрициански центъръ Римъ и отъ тамъ, било едновременно, било съ закъснение, налага своя отпечатъкъ върху изкуството на всички провинции презъ всички епохи.

Каменодѣлскитъ ателиета въ долината на Струма и Места

Въ настоящето изследване би се чувствувала известна празнота, ако не се опитае да хвърлимъ малко свѣтлина и върху единъ другъ въпросъ, който засѣга не вече историческото развитие на портретната надгробна пластика, но производството на тази пластика, работата въ самитъ ателиета отъ долините на Струма и Места.

Изработването на надгробни плочи, олтари и саркофази въ римската епоха е било въ ржцетъ на специални занаятчии. Още отъ рано, изглежда, били създадени ателиета или фабрики, дето започва масово производство. Въ това отношение много характерни сж саркофазитъ съ портрети. Една голѣма частъ отъ запазенитъ саркофази отъ този видъ показватъ завършенъ цѣлия релефъ на стенитъ и драпериитъ на бюстоветъ или фигуритъ, а само лицата сж грубо одѣлани, босирани.¹⁾ Явно е, че тѣзи саркофази сж стояли на складъ въ ателиетата и сж очаквали своя клиентъ, който ще изкаже желанията си по отношение на портрета, за да бжде той допълнително изваянъ. Въ романа *Satyricon* на C. Petronius,²⁾ Trimalchio говори за нѣкой си Habinnas lapidarius:

Обр. 124. — Надгробна плоча отъ Asseria (споредъ Schober).

Abb. 124. — Grabstele aus Asseria (nach Schober).

¹⁾ Wulff, цит. съч. I, 103, обр. 83; Altmann, Grabaltäre, 35.

²⁾ Изд. A. Ernout, Coll. Budé, Paris 1922, с. 65.

„Habinnas sevir est idemque lapidarius, qui videtur monumenta optime facere.“ Пандектитъ¹⁾ взематъ като примѣръ едно предприятие за изработване на надгробни паметници, на което единъ отъ участниците дава капитала, докато другиятъ взема върху си техническото ръководство. Въ единъ надписъ (CIL VI 9556)

четемъ: *titulos scribendos vel si quid operis marmorari opus fuerit hic habes*. Въ единъ другъ надписъ се споменува единъ *scriptor titulorum* (CIL VI 9557).²⁾ Съ надгробнитѣ паметници сж се занимавали и *marmorarii* или *lapidarii* или *λατῦποι*. Въ надгробнитѣ плочи отъ Фригия сж отбелязани много често имената на каменодѣлцитѣ.³⁾

За жалость краткитѣ надписи на плочитѣ отъ Струма и Места не откриватъ нито едно име на нѣкой майсторъ-скулпторъ. Глаголътъ *ἐποίησεν* въ надписа на паметника на *Ἰούλιος Μερκάτωρ*, I, има значение, безъ съмнение, на *ἀνέθηκεν*, *ἀνέστησεν* или *fecit* — въздигна. Надписътъ гласи следователно: Юлий Меркаторъ въздигна на своята жена..... тази плоча.⁴⁾ Сжщото значение има глаголътъ *ποιέω* и въ надписитѣ на плочитѣ 12, 20 и 34.

По другъ начинъ, обаче, ще трѣбва да се обясни глаголътъ *ἐποίησεν* въ надписа на споменатия вече олтаръ на великия богъ *Πυρρῆ-ρουύλας* отъ Св. Врачъ. (обр. 128). Текстътъ гласи: *Θεῷ μεγάλῳ Πυρρῆρουύλα Δ(ούκιος) Κέσσιος Οὐλπιανὸς Λονγεῖνος κατ' ἐπιταγὴν. τοῦ γρς' ἔτου[ς] Δαισίου. Γελασεῖνος ἐποίησεν*. Текстътъ е много ясенъ: посвещението е направено отъ нѣкой си *Δ. Κέσσιος Οὐλπιανὸς Λονγεῖνος*, следователно той е издигналъ олтара. На другото лице *Γελασεῖνος* ще трѣбва да се припише направата на самия олтаръ. Този *Γελασεῖνος* е билъ единъ отъ онѣзи лапидарии, които сж работили въ каменодѣлскитѣ ателиета на античното селище при Св. Врачъ. Въ надписа на споме-

Обр. 125. — Надгробна плоча отъ Салона (споредъ Abramić).

Abb. 125. — Grabstele aus Salonae (nach Abramić).

¹⁾ Corpus iuris civilis I, Institutiones, Berlin 1928, 258, XVII, 2, 52 7: Inter Flavium Victorem et Bellicum Asianum placuerat, ut locis emptis pecunia Victoris monumenta fierent opera et peritia Asiani, quibus distractis pecuniam Victor cum certa quantitate reciperet, superfluum Asianus acciperet.

²⁾ Срв. Altmann, Grabaltäre, 33.

³⁾ Mendel, Catal. III № 1077; E. Löwy, Inschriften griechischer Bildhauer, Leipzig 1885, № 386 сл.; Fr. Simon, Fouilles de Doura Europos, 81, 227.

⁴⁾ Срв. Tod, Macedonia, BSA XXIII, 1918/19, 90 сл.. Въ сжщия смисълъ сж употребявани и други глаголи въ късната епоха, срв. P. Roussel, Notes épigraphiques, REG XXIX, 1916, 181 сл.

⁵⁾ Дечевъ, ИАД XII, 1938, 288 сл., обр. 94.

ната вече надгробна плоча отъ Владиловецъ (обр. 99),¹⁾ която, както видѣхме, се отличава съ особното си примитивно третиране на релефа, стои глаголътъ *ἐγλυφεν*. Следователно, и тукъ каменодѣлецътъ ще е искалъ да свърже името си съ своето издѣлие, както сж правѣли и лапидариитѣ въ Фригия.²⁾ Тѣзи два примѣра сж важни за насъ до толкова, до колкото тѣ даватъ надежда, че въ бѣдаще все ще попаднемъ на находки, които ще ни поднесатъ имената и на други каменодѣлци-майстори отъ долините на Струма и Места.

Обр. 126. — Разпространение на надгробнитѣ плочи съ портретни изображения въ Балканския п-въ.

Abb. 126. — Ausbreitung der Grabstelen mit Porträtdarstellungen auf der Balkanhalbinsel.

Какво е било отношението на тѣзи майстори къмъ тѣхния моделъ, какъ тѣ сж работѣли, доколко портретитѣ отъ надгробнитѣ паметници могатъ да се разглеждатъ като истински реалистични портрети, ето нѣколко въпроса, върху които би трѣбвало да се хвърли макаръ и малко свѣтлина. Независимо отъ интерпрета-

¹⁾ В у л и ђ, Споменик LXXI, др. разр. 55, 1931, № 62.

²⁾ Въ надписа на една надгробна плоча отъ Витолище е споменато също така името на майстора, който произхождалъ отъ Стоби διὰ τεχνίτου . . . Τουλίου Κελάδου Στοβαίου, срв. В у л и ѝ, Споменик LXXV, др. разр. 58, 1933, № 193.

цията, която художественият талант на скулптора или живописеца ще даде на модела върху камъка или платното, реалистичният или веристичният портрет изисква едно главно условие: произведението да има физиономията на модела, да се спази физическата прилика между портрета и неговия първообразъ.

Обр. 127. — Надгробна плоча от Скопие (споредъ Вуличъ).

Abb. 127. — Grabstele aus Skopje, Nordmakedonien (nach Vulić).

При никое друго отъ тъй нареченитъ изобразителни изкуства това условие не е така необходимо, както тука при веристичния портретъ или при ландшафтната живопись.¹⁾ Е добре, какъ бихме могли въ нашия случай да установимъ такова едно отношение между портрета и модела? Какъ бихме могли да установимъ, доколко майсторътъ се е стремѣлъ или е билъ въ състояние да постигне приликата съ модела? На тѣзи въпроси ние бихме могли да отговоримъ само по косвенъ пътъ, като прибѣгнемъ до аналогии.

Надгробнитъ олтари отъ Италия съ портретни образи ни поднасятъ нерѣдко извънредно интересни случаи въ това отношение. Така напримѣръ, отъ надписа на единъ олтаръ се вижда, че той е билъ издигнатъ въ паметъ на една и половинъ годишната *Hateria Superba*.²⁾ Въ сжщностъ представената фигура показва лицето на едно много по-възрастно момиче. Явно е, че тукъ не се касае за портретъ, но сж използвани готови мотиви отъ гръцкото изкуство.³⁾ При много други случаи може да се установи, обаче, стремежъ да се предаде на изобразената фигура, поне съ приблизителностъ, възрастта, която е упомената въ надписа. Така напримѣръ, ние виждаме много добре изпълнена задачата въ това отношение при образа на *Flavia Iucunda*, която е умрѣла на 83 години.⁴⁾

Една цѣла редица паметници, главно надгробни релефи, изобразяватъ и на-

чина на работата на майсторитѣ. Така единъ релефъ отъ Галерията на Канде-

¹⁾ Срв. L. Volkman n, Grundfragen der Kunstbetrachtung, Leipzig 1925, 102 сл.

²⁾ Altmann, Grabaltäre, 115 № 109.

³⁾ Пакъ тамъ, 115, 202.

⁴⁾ Пакъ тамъ, 202; W. Amelung, Galleria Lapid., 28a.

лабритъ въ Ватикана¹⁾ ни представя брадатъ мжжъ, седналъ на столъ, какъ работи нѣкакъвъ образъ, представенъ въ медалионъ. Въ дѣсно стои една жена, облѣчена въ дълга дреха. Тя държи въ лѣвата си ржка ябълка. Явно е, че е представена сцена отъ ателието на единъ скулпторъ, предъ когото позира моделътъ. Паметникътъ е отъ времето на Домициана. Сжщо така особно интересенъ е и другъ релефъ отъ Вила Албани,²⁾ който ни представя единъ седналъ мжжъ — Decemvir Q. Lollius Alkamenes, който държи на скута си восъченъ образъ на своя синъ и съ дѣсната си ржка, въ която държи длето, поставя надписа. На дѣсно една жена хвърля таманъ въ пламъцитъ на единъ тимиатерионъ.

Може да се приеме, че не само въ I вѣкъ пр. Хр., но и въ по-сетнешно време восъчните маски на покойниците сж служели често като образци на надгробните портрети и въ такива случаи, разбира се, сходността между портрета и покойника ще бжде доста голѣма.

Какъ работятъ обаче каменодѣлцитъ отъ долините на Струма и Места? Нека сравнимъ, напимѣръ, портрета на мжжетъ отъ дветъ плочи **31** и **32** (обр. 46 и 47). Тѣ сж съвсемъ еднакви не само въ стилово отношение, но и въ физиономично. При по-подробно анализиране на чертитъ на лицата и тѣхния изразъ ще добиемъ впечатление, като че ли върху тѣзи две плочи е избразено едно и сжщо лице. Въ сжщностъ лицата сж различни. Нека сега сравнимъ физиономиитъ на портретитъ на медалиона **51** (обр. 74) и на плочата **52** (обр. 76). Сжщо и тукъ виждаме голѣма прилика. При това тази прилика е не само между мжжетъ отъ дветъ плочи, но и между мжжетъ и женитъ отъ всѣка една отъ плочитъ. Най-после нека сравнимъ и портретитъ на плочитъ **42**, **43** (обр. 61, 62). И тукъ ние забелязваме едно поразяващо сходство на физиономиитъ. Сжщата кубическа, блокова форма на главитъ, сжщитъ засѣнени, дълбоко поставени очи, съвсемъ сжщиятъ изразъ на цѣлото лице. Човѣкъ би могълъ да си помисли, че имаме работа съ образитъ на едно семейство. Тѣзи нѣколко примѣра ни разкриватъ една страна отъ начина на работата на нашитъ майстори: една голѣма частъ отъ плочитъ сж работени по шаблоненъ начинъ. Не е чудно тѣ да произхождатъ отъ единъ „фабриченъ“ складъ, дето клиентътъ е могълъ всѣкога да си купи единъ паметникъ, почти готовъ. Каменодѣлецътъ тогава е поправялъ само нѣкои отъ чертитъ, като се е стремѣлъ да имъ даде поне малко прилика съ модела.

Въ тѣзи шаблонно изработени портрети каменодѣлецътъ, обаче, се е стараелъ особно много, да предаде съвременната мода въ прическата, както при женскитъ

Обр. 128. — Жертвеникъ отъ Ковачево.

Abb. 128. — Altar mit griechischer Inschrift aus Kovačevo.

¹⁾ Altman n, Grabaltäre, 203.

²⁾ W. Helbig, Führer durch die Sammlungen klassischer Altertümer in Rom II³ № 1862; K. Esdaile, A statue in the Palazzo Barberini, JRS I, 1911, 209.

Обр. 129. — Отломъкът от надгробна плоча от Видинско (Видински музей).

Abb. 129. — Bruchstück einer Grabstele aus der Umgebung von Vidin (Vidin, Lokalmuseum).

портретъ, който по своята особна прическа показва голъмо сходство съ начина, по който се носи Луций Веръ. Още по-смайваща е, обаче, онази навжсеностъ, онзи тягостенъ, недоволенъ изразъ на лицето, който е така характеренъ за портрета на Луция Вера (обр. 28).

Този портретъ е важенъ и въ друго отношение. Той ни дава възможность да го съпоставимъ съ два образа отъ Северна България (обр. 129 и 130), отъ което сравнение се вижда, все пакъ каква голъма разлика вече съществува въ художественото чувство на дунавскитъ земи и бълморскитъ земи на Тракия и Македония. Докато на югъ, макаръ и да се работи по единъ шаблонъ, все още се чувствува свобода въ третирането на формитъ, на северъ около Дунава се започва едно особно силно стилизиране, една условность въ предаване на човъшката фигура.

Разбира се, че това шаблонизиране на работата трѣбва да е засегнало

портрети, така и при мжжкитъ. Разбира се мѣродавна е била модата въ Римъ. Тя ще е била пренасяна главно посрѣдствомъ портретитъ на императоритъ и императрицитъ, които сж бивали издигани често отъ селищата. Тѣзи портрети влияятъ не само съ модата си, но почватъ да действуватъ и съ физиономиятъ си върху работитъ на каменодѣлцитъ. Така напримѣръ, ние виждаме портретитъ въ двата медалиона отъ Гевгели (обр. 87, 88) и особно тѣзи на мжжетъ, колко много общо иматъ тѣ въ израза на лицето съ портрета на Антонина Пия. Но най-интересенъ е за насъ фрагментътъ 18 (обр. 27). Той ни поднася единъ такъвъ частенъ

Обр. 130. — Варовникова главичка отъ Дерманци, Врачанско (София, Нар. музей; фото на музея).
Abb. 130. — Kalksteinköpfchen aus Dermanci, Bez. Vraca (Sofia, Nationalmuseum; Photo des Museums).

онѣзи занаятчийски работилници, дето е имало масово производство. Ние имаме, обаче, доста примѣри, дето отъ надписитѣ се учимъ, че паметникътъ е билъ приготвенъ още приживе на изобразенитѣ лица. Въ такъвъ случай трѣбва да се предположи, че поржкмата на паметника не ще да е била бърза, плочата не ще да е била избрана измежду готовитѣ паметници. Сигурно въ повечето случаи поржкмитѣ сж били изпълвани при такива условия. Майсторътъ ще е ималъ възможностъ да наблюдава и чертитѣ на лицата, които трѣбвало да изобрази на паметника. И действително, ние имаме въ нашата група плочи доста портрети, дето ясно могатъ да се различатъ индивидуални черти (напр. 49 обр. 68). При тѣзи портрети за шаблонъ не може да се говори, напротивъ, ние наблюдаваме при тѣхъ работа, въ която разбирането и похватността на майстора сж надхвърляли далечъ изискванията на занаятчийското производство.

КАТАЛОГЪ

1. (Обр. 2). Сушица¹⁾ (Горна или Долна?). НМ²⁾ № 5711, фото НМ³⁾.

Филовъ, ИАД VI, 1916/18, 169.

Четвъртита плоча, горе стрѣховиденъ ржбъ съ срѣденъ и страниченъ акротеръ. Долу клинъ за закрепване; лѣвата страна очупена; 78×50×11 см.

Въ обкръженото съ рамка поле е представено погребално угощение. Младъ, голобрадъ мжжъ лежи, подпрѣнъ на лѣвата си ржка, въ която държи плодъ; съ дѣсната си ржка посѣга къмъ пълната съ плодове трикрака маса. На дѣсно отъ леглото седи на масивенъ столъ жена, облѣчена съ двоенъ хитонъ и съ було около главата. Дѣсната ржка е на скута, а лѣвата е вдигната къмъ булото въ знакъ на тжга. На лѣво отъ масата стои обърнатъ напредъ прислужникъ, облѣченъ съ кжсъ хитонъ, намѣтало и високи обуца, лѣвата ржка протѣга къмъ масата. На цокъла:

Ἰούλιος Μερκάτωρ

. ΝΟΑΙΒΑΡΙ τῇ γυναίκῃ ἐαυτ-

οῦ ζώσῃ ἐποίησεν⁴⁾ στήν

2. (Обр. 3). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ, фото Дечевъ.

Detschew, АВ XXX, 1936, 77 № 6, обр. 45; Dimitrov, АА 1937, 524, обр. 11.

Четвъртита плоча съ клинъ за закрепване, рамката слабо очупена; 64×45×8 см.

Въ ограденото съ рамка поле сж изобразени бюстоветѣ на мжжъ и жена, облѣчени въ хитонъ и химатий. Химатиятъ на жената покрива и

¹⁾ Селищата, на които не е означена административната принадлежностъ, спадатъ къмъ околията Св. Врачъ.

²⁾ НМ = сега въ Народния Музей, София.

³⁾ Фотографиитѣ, които сж правени отъ насъ, не сж означени въ каталога.

⁴⁾ За ζώσῃ ἐποίησεν вж. Дечевъ, ИАИ XII, 1938, 281 сл.

главата. Коситъ отпредъ се криятъ подъ особна покривка-кърпа. Релефътъ на плочата **15** (обр. 21) показва, че действително въ този случай се касае не за нѣкаква фризура (Detschew, пакъ тамъ, 77), но за едно особно локривало на главата. Подобна кърпа носятъ и женитъ отъ релефитъ **24, 30** (обр. 39, 45). При портрета на жената **25** (обр. 40) личатъ подъ покривалото и кичури коса.

Върху горната и долна страна на рамката:

Πυρέτη Μητόκου τετελε[υ]τηκότι Κοῖντα Δείδου | τῷ ἀνδρὶ καὶ ἑαυτῇ ζῶσα εἰρη

3. (Обр. 4). Враня. НМ № 6310, фото Дечевъ.

Detschew, АВ ХХХ, 1936, 70, обр. 43; Герасимовъ, ИАИ VIII, 1934, 180, обр. 121 (рисунок).

Четвъртита плоча съ клинъ; 61×54×9 см.

Въ оградено то съ рамка поле е представено погребално угощение. Полулегналиятъ върху леглото мжжъ е изобразенъ както при **1** (обр. 2). Той носи кжса брада, безржкавенъ хитонъ и държи въ лѣвата си ржка сждъ (силно очуканъ). Въ дѣсно отъ леглото седи жена, обърната напредъ, облѣчена съ двойна дреха, препасана и съ було на главата. Издигнатата дѣсна ржка държи булото съ познатия жестъ на скръбъ, лѣвата ржка е на скута, а краката почиватъ върху малко столче. На лѣво отъ леглото стои друга жена, права, обърната напредъ, съ дълга раздѣлена на пжтъ коса, облѣчена въ двойна дреха и отгоре съ плътно прилепнала къмъ тѣлото кожена дреха. Тя носи гривна и огърлица, въ издигнатата си дѣсница държи горяща факла, въ спуснатата надолу лѣвица — нѣкакъвъ сждъ. Касае се за изображението на Хеката.¹⁾ Надъ леглото е изобразенъ малъкъ бюстъ.

Върху долната и горна частъ на рамката и отчасти въ полето на релефа:

Ἔτους θ' καὶ Πανήμου. | Βεΐθους Παράμονου ἑαυτῷ καὶ Ζαίῃα τῇ γυναικὶ καὶ Πυρουσάλα τῇ θυγατρὶ μνήμης χάριν

4. (Обр. 5). Градешница (Горна?). НМ № 6350, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 91, обр. 79.

Четвъртита плоча, горе и въ дѣсно очупена; 84×53×20 см.

Повърхнината на плочата е раздѣлена на две полета, страничните рамки на които сж украсени съ бръшлянови вейки (личи само орнаментътъ на лѣвата страна). Въ горното полукръгло поле сж помѣстени бюстоветъ на съпружеска двойка. Мжжътъ въ лѣво е облѣченъ въ хитонъ и химатий, а жената съ гжсто надипленъ химатий, който покрива и главата. Въ долното четирижгълно поле сж изобразени бюстоветъ на две деца, въ лѣво момиче и до него момче. Тѣ сж облѣчени съ мантии, които покриватъ цѣлата горна частъ на тѣлото.

Върху раздѣлителната рамка е запазенъ краятъ на надписа:

καὶ τῶν τέκνων μνήμη[ς χάριν]

¹⁾ Detschew, пакъ тамъ, 73.

5. (Обр. 6). Пиперица. НМ № 5708, фото НМ.
Филовъ, ИАД VI, 1916/18, 167, обр. 169; L'art antique, обр. 32.
Четвъртита плоча съ фронтонъ, долу леко очупена; 86×63×12 см.
Въ вдлъбнатото поле е представено погребално угощение. На дървено легло съ изработени на стругъ крака лежатъ двама мъже както при релефитъ 1 (обр. 2) и 3 (обр. 4). Лежациятъ въ дѣсно мъжъ носи кжса брада; и двамата държатъ въ дѣсницитъ си по една чаша съ подставка (Fussschale). Надѣсно отъ леглото седи, на масивенъ столъ съ облѣгало, обърната тричетвърти въ страни жена, която е облѣчена въ двойна дреха и главата ѝ е покрита съ було. Тя носи високи обуца, дѣсната ѝ ржка, вдигната, държи булото, а съ лѣвата ржка придържа на скута малко дете. Предъ леглото е представена дървена трапеза съ наредени отгоре плодове. Подъ масата се вижда сждъ. Полето на фронтонъ е украсено съ розета и вейки.
Върху цокъла:
Νείκαρχος Ζωίλου Ζωίλω τῷ υἱῷ μνήμης χάριν
6. (Обр. 7). Хърсово. НМ № 6311, фото НМ.
Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 91, обр. 81; детайлна снимка у Ferri, Arte romana sul Danubio, 390, обр. 550.
Четвъртита плоча съ клинъ, счупена на две части; 97×60×9 см.
Въ вдлъбнатото поле сж изобразени тринадесетъ фигури, наредени една задъ друга въ три реда. Горѣ се редятъ бюстоветъ на двама мъже и една жена, облѣчени въ химатии, при което химатиятъ на жената покрива и главата. Отдолу сж представени четири доста повредени бюста, и за това не може да се опредѣли съ сигурностъ полтъ ѝмъ. Въ най-долния редъ следватъ, изобразени въ цѣлъ рѣстъ, две фигури, обърнати напредъ, и бюстътъ на младъ мъжъ. Между тѣхъ сж вмъкнати още два малки бюста. Фигурата въ лѣво представя момиче, облѣчено въ дълга дреха. То държи въ дѣсницата си нѣкакъвъ предметъ.¹⁾ Следващитъ две фигури носятъ кжсъ хитонъ.
7. (Обр. 8). Ладарево (Горни-Орманъ). Сега притежание на Алекси Арnaudовъ Стойчевъ отъ сжщото село. Фото Дечевъ.
Необнародвана.
Четвъртита, горѣ закржглена плоча, доста очукана. Изглежда, че полето на релефа е било заградено само отгорѣ съ рамка; 70×44×8 см.
Представени сж бюстоветъ на мъжъ, жена и дете, което е изобразено надъ главитъ ѝмъ. Мъжътъ въ лѣво носи кжса брада и е облѣченъ въ хитонъ и химатий, жената до него носи химатий, който е увитъ около главата.
8. (Обр. 9). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ № 6205, фото НМ.
Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 93 сл., обр. 84.
Четвъртита, горѣ закржглена плоча, отдолу съ клинъ; 66×39×6 см.
Въ вдлъбнатото поле, рамкитъ на което сж украсени съ безлистни вейки, сж представени фронтално три правостоящи фигури: жена, надѣсно

¹⁾ Може би раковина, срв. 8 (обр. 9).

до нея мжжъ, а налѣво долу на рамката е изобразена една много малка фигурка на момиче, облѣчено съ дълъгъ двоенъ хитонъ, съ разплетени, падащи на плещитѣ коси. То държи въ ржцетѣ си раковина. Жената, съ облекченъ лѣвъ кракъ, е обута съ сандали и носи хитонъ и химатий. Дѣсната ржка, поставена предъ, гърдитѣ, прехвърля края на химатия върху лѣвото рамо, а лѣвата полупокрита ржка е спусната на долу. Въ тази фигура може лесно да се открие влиянието на статуарния типъ на така нареченитѣ „херкуланки“. (За тѣзи първообрази вж. M ü h s a m, цит. съч., 49). Жената носи фризура въ форма на пъпешъ (Melonenfrisur) отгоре съ вѣнецъ отъ плитка. Шията е украсена съ огърлица, а ушитѣ съ обеци. Голобрадиятъ мжжъ е босъ и облѣченъ съ кжсоржкавенъ, двоенъ хитонъ, достигащъ до колѣнетѣ и съ мантия (Sagum), закачена на дѣсното рамо съ кржгла фибула. Съ дѣсната ржка той взема отъ плодоветѣ, съ които е препълнена гънката на мантията. Надъ главитѣ висятъ гирлянди.

Типътъ на момичето, държащо въ ржцетѣ си мида, напомня на релефитѣ съ тритѣ нимфи, при нѣкои отъ които сръдната нимфа е изобразена съ раковина въ ржцетѣ.¹⁾

9. (Обр. 11 и 12). Св. Врачко, точното мѣстонахождение неизвестно. НМ № 6834, купенъ отъ софийския антикваръ А. Сахакянъ.

Непубликуванъ.²⁾

Отломъкъ отъ мраморна плоча; 29×20×13 см.

Запазена само главата на голобрадия мжжъ. Лицето силно очукано, косата вчесана напредъ, е раздѣлена на пламъковидни кичури, които се спускатъ надъ челото. Отъ облѣклото на мжжа личатъ следи около врата.

10. (Обр. 13). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ, фото Дечевъ.

Detschew, АВ XXXI, 1939, 121, обр. 46; детайлна снимка у Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 391, обр. 555.

Четвъртата плоча, горе, долу и въ дѣсно силно очупена, отдолу следи отъ клинъ; 49×69×7.5 см.

Въ ограденото съ рамка поле е представено погребално угощение. Върху масивно легло безъ облѣгало се е облакътитъ мжжъ (главата и частъ отъ тѣлото до гърдитѣ отчупени), облѣченъ въ кжсоржкавенъ хитонъ и химатий. Въ лѣвата ржка държи чаша, а дѣсната почива на скута. Въ лѣво отъ леглото, на масивенъ столъ седи жена, обърната надѣсно, облѣчена съ препасанъ подъ гърдитѣ хитонъ и химатий, който покрива и главата. Лѣвата ржка лежи на скута, а съ дѣсната се опира на ржба на стола. Краката почиватъ върху малко столче. Между жената и леглото стои момиче, облѣчено и въ стойката на жената отъ плочата 8 (обр. 9). Предъ стола малка фигура на слугиня въ дълъгъ хитонъ, обърната надѣсно, поднася сждъ. Предъ леглото е поставена трикрака маса съ сладки

¹⁾ Срв. у Филовъ, ИАД III, 1912/13, 38, обр. 33; Добруски, Мсб XIII, 412; за раковината при нимфитѣ срв. М. Bratschkova, *Die Muschel in der antiken Kunst*, ИАИ XII, 1938, 12.

²⁾ Този релефъ, както и релефитѣ 15, 27, 46 и 50, обнародваме тукъ благодарение на любезното разрешение на г. Хр. М. Дановъ, уредникъ въ Народния музей.

и плодове, надѣсно отъ нея кратеръ, отъ който единъ слуга (лича само частъ отъ ржката му) черпи съ ойнохое.

Върху долната частъ на рамката надписъ:

Δεζάβενζις Δειδικύρου γ[υνή]

11. (Обр. 15). Неврокопско, точното мѣстонаходище неизвестно. НМ № 6618, фото НМ.

Кацаровъ, ИАИ VIII, 1934, 58, обр. 43.

Четвъртитя плоча, горе отчупена; 50×44×8 см.

Въ вдлъбнатото поле е представено погребално угощение. Въ срѣдата на легло лежи мжжъ (главата отчупена) както при 1, 3, 5 (обр. 2, 4, 6). Въ дѣсно седи на масивенъ столъ жена (главата липсва), облѣчена въ препасанъ химатий, дѣсната ржка вдигната къмъ лицето, а лѣвата поставена на колѣното. Надѣсно отъ леглото правостояща мжжка фигура въ хитонъ и химатий. Предъ леглото върху подставка е изобразена трапеца съ плодове.

Подъ релефа върху рамката:

Σεῦθης Βεῖθρος Πυρούλα τῶ | υῖῶ (sic) καὶ Κάλπη γυνεὶ καὶ ἑαυτῶ | μνήμης χάριν

12. (Обр. 16). Дебрене. НМ, фото Дечевъ.

Detschew, АВ XXXI, 1939, 122 сл., обр. 47.

Четвъртитя плоча, горе съ фронтонъ, долу съ клинъ; 64×31×6 см.

Въ обиколеното съ рамка поле сж представени бюстоветъ на съпружеска двойка. Лицата сж силно очукани, личатъ само горнитъ дрехи. Жената носи фризура „пъпешъ“ съ увита плитка отгоре. Фронтонътъ е украсенъ съ розета между графично представени полумесеци съ звезди.

Върху рамката е издѣланъ надписъ:

Νηναῖς Δουλέου[ς . . . Π]υ[ρ]ούλας Σεδάλα [. . .] Γαίου. | Γαῖος Διόσκουρος
Πυρούλα καὶ Ζέκη ἐποίησιν μνήμης χάριν ἔτους ρρ'

13. (Обр. 18). Св. Врачко, точното мѣстонаходище неизвестно. Сега не се знае, где се намира. Фото Дечевъ.

Необнародванъ.

Отломъкъ отъ надгробна плоча, запазена само главата на брадатъ мжжъ.

14. (Обр. 19 и 20). Св. Врачъ (мѣстността „Ушитъ“). Сега въ мѣстния музей. Необнародванъ.

Отломъкъ отъ плоча съ кржгълъ ржбъ (частъ отъ медалионъ?), 20×23×12 см., запазена е само главата на брадатъ мжжъ. Очитъ сж съ вдлъбната бобовидна зеница.

15. (Обр. 21). Североизточна Македония, точното мѣстонаходище неизвестно. НМ № 6835; купена за музея отъ софийския антиктваръ А. Сахакянъ.

Необнародвана.

Частъ отъ мраморна надгробна плоча; 35×26×11.5 см.

Запазени сж горниятъ дѣсенъ жгълъ съ рамката и частъ отъ низкия фронтонъ, полето на който е било изпълнено съ безлистни вейки. Отъ релефа е останала само главата на жена (лицето силно очукано), покрита съ забрадка, надъ която е прехвърлена горната частъ на химатия.

На горната рамка частъ отъ надписа:

[κ]αὶ Δάδο[υ]

16. (Обр. 22). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.
Дечевъ, ИАИ XII, 1938, 293, обр. 99.

Стѣсняваща се надолу четирижгълна плоча; 50×35×8 см.

Въ дълбоко вдлъбнато поле сж представени горе бюстоветъ на съпружеска двойка въ обикновено облѣкло и подъ тѣхъ гръдната фигура на голъ юноша. Лицата сж силно повредени.

На горната рамка и въ полето между главитъ на съпрузитъ се чете:

Πύρρος Ὑαίου Ἀρτεμιδώρῳ τῷ υἱῷ μνήμης χάριν | κὲ αἰ|αυτῷ | κὲ τῇ |
γυναικὶ ζῶσιν

17. (Обр. 23 и 24). Св. Врачъ, мѣстността Ушитъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.

Необнародванъ.

Отломъкъ отъ долната частъ на медалионъ; 29×20×7 см., долу личи частъ отъ клина.

Ржбътъ украсенъ съ яйцевиденъ орнаментъ. Запазенъ бюстътъ на младо момиче, вчесано на пжтъ.

18. (Обр. 27). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей.

Необнародванъ.

Горна лѣва частъ отъ надгробна плоча; 35×25×8 см.

Плочата е била горе закржглена и завършвала съ недоразвити странични акротери. Запазена е само главата на брадатъ мжжъ съ буйна коса. Очитъ сж графично означени.

Върху рамката личи частъ отъ надписа, който ще бжде обнародванъ отъ Д. Дечевъ.

19. (Обр. 29). Отъ долината на Струма. Мѣстонаходището неизвестно. НМ № 6789, фото НМ, купенъ за музея отъ А. Сахакянъ.

Дановъ, ИАИ XI, 1937, 308, обр. 238 (даденото мѣстонаходище Лилячъ, Кюстендилско, е погрѣшно; срв. инвентара НМ).

Отломъкъ отъ надгробна плоча; 28×31 см.

Запазена е долната частъ на плочата съ бюста на младежъ, облѣченъ въ хитонъ и химатий. Надъ главата следи отъ другъ бюстъ.

Отъ дветъ страни на празното поле следи отъ надпись:

ΕΥΤ С
НСΚΗ ΡΙ
ΝΙΑΣΧΙ ΤΕΚ ΚΕΤΥ

20. (Обр. 30). Пиперица. НМ № 5709, фото НМ.

Филовъ, ИАД VI, 1916/18, 167, обр. 170.

Четвъртита, горе закржглена плоча; 77×55×13 см.

Въ вдлъбнатото поле сж изобразени гръднитъ фигури на мжжъ и жена въ обикновено одяние, между главитъ имъ върху четвъртита подставка права фигура на малко момиче въ обикновена дреха. То държи въ спуснатата си лѣва ржка вѣнецъ, а дѣсната ржка е поставена на гърдитъ.

Въ полето надъ главитѣ се чете:

Μουσάσης Ἀρτεμιδώρα τῇ θυγατρὶ καὶ Σούρα τῇ γυναικὶ καὶ αὐτῶ (sic)
ζῶν ἐποίησιν.

Представянето на покойника като статуя върху подставка се срѣща често въ тази областъ, а сжщо така и въ други провинции. Срв. Conze, Attische Grabreliefs № 2114 сл.; Schöber, Römische Grabsteine, 74, обр. 77.

21. (Обр. 34). Отъ околността на Неврокопъ. НМ № 6041, фото НМ. Велковъ, ИАИ I, 1921/22, 250, обр. 150.

Четвъртитя плоча; 64×44×7 см.

Оградената съ рамка повърхнина на плочата е раздѣлена на две полета. Горѣ е представенъ тракийскиятъ конникъ въ схема, която се срѣща особно често въ Македонската областъ. Конникътъ се впуска съ кучето си срещу глиганъ, който изкача изподъ едно дърво съ увиваща се змия. Предъ дървото има олтаръ. Конникътъ, облѣченъ въ хитонъ, мантия и панталони, е издигналъ дѣсната си ржка въ жеста на benedictio latina.¹⁾ Въ долното поле сж представени бюстоветъ на жена и мжжъ, въ обикновено облѣкло.

Върху рамката:

Πύρρος Βράσου Δαμαρίωνι καὶ Ἀκούτα . . . συνβίω αὐτοῦ μνήμης χάριν.

22. (Обр. 35). Пиперица. НМ № 5710, фото НМ.

Филовъ, ИАД VI, 1916/18, 168, обр. 171; L'art antique, обр. 33; Кацаровъ, България въ древността, обр. 29; Marconi, Le vie d'Italia e del Mondo IV, № 5, 1936, 445.

Плоча съ закржглени странични ржбове, отдолу следи отъ клинъ; 78×60×14 см.

Въ вдлѣбнатото поле сж представени, наредени въ хоризонталенъ редъ три бюста: на жена и двама мжже, облѣчени въ обикновено одеяние, единиятъ отъ които е брадатъ, и между тѣхъ статуята на дете, облѣчено въ кжсоржжавенъ препасанъ хитонъ, който достига до колѣнетѣ. Детето е босо. То държи въ лѣвата си ржка дълго копие, а дѣсната е спусната надолу, задъ нея личи дълъгъ предметъ (боздуганъ). Подставката на статуята горѣ и долу е профилирована и украсена на предната страна съ гирлянда и маска.

Интересно е, че детето е представено като възрастенъ войникъ. Този обичай се срѣща и въ надгробната пластика на други провинции отъ покъсно време и стои въ връзка, безъ съмнение, съ наследствеността на военната служба. Срв. Hofmann, Römische Militärgrabsteine, 80.

¹⁾ За разпространението и сжщността на тракийския конникъ вж. Kazanow, RE III Suppl., 1132 сл.; VJa, 478 сл.; Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes, Diss. Pannonicae II, 14, 1938, 3 сл. Схемата на изобразената ловна сцена има много общо съ сценитѣ отъ т. н. ловни саркофази, съ изображение на Хиполитъ въ борба съ глигана, срв. F. Saxl, Mithras, 35, обр. 110, 111; Seurge, REA XIV, 1912, 157, заб. 4. Ловнитѣ саркофази се появяватъ презъ II вѣкъ сл. Хр. (вж. Rodenwaldt, Jdl LI, 1936, 83).

Мжнотията да се установи сигурно отношението на сценитѣ отъ единитѣ паметници къмъ другитѣ се крие въ обстоятелството, че за сега още не е изработенъ единъ критерий за датирането на паметницитѣ на тракийския конникъ (ср. Seyrig, Quatre cultes de Thasos, BCH LI, 1927, 200, заб. 2).

23. (Обр. 37). Св. Врачъ, мѣстността Ушитъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.

Необнародванъ.

Отломъкъ отъ плоча; 23×25×8 см.

Запазена е главата на жена (уста и брада отчупени) и частъ отъ облѣклото на гръдна фигура надъ нея. Отъ лѣво на главата върху гладко поле следи отъ надписъ. За композицията на релефа можемъ да сждимъ отъ плочитѣ обр. 29 и 38.

24. (Обр. 39). Св. Врачъ. НМ № 6316, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 87, обр. 71.

Дѣсна горна частъ отъ четвъртита плоча; 39×27×9 см.

Запазена гръдна фигура на забулена жена и подъ нея горната частъ отъ главата на момче.

Отъ надписа, който е изпълвалъ не само рамката, но и пространството между образитѣ, сж запазени следи:

ορω τω κω τῷ υἱῷ
 μνησίας χάριν
 ἸΤΗ
 ΝΙΣ
 ΚΝΟΙ
 ΣΑΣ
 ΣΙΝ
 ΟΙΕΙ

25. (Обр. 40). Бѣлица. НМ № 6351, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1934/36, 90, обр. 78.

Долна частъ на плоча отъ всички страни отчупена; 50×38×9 см.

Запазени сж гръднитѣ образи на мжжъ и жена, облѣчени въ хитонъ и химатий. Жената носи на главата подъ химатия забрадка, подъ която се вижда частъ отъ косата. Надъ тѣзи образи личи частъ отъ другъ бюстъ.

26. (Обр. 41). Хърсово, Петричко. НМ № 6318, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1934/36, 86, обр. 70.

Четвъртита плоча, страничните рѣбове на която се стѣсняватъ надолу; 48×36×7 см. На долната страна клинъ.

Въ вдлѣбнатото поле сж изобразени четири бюста, наредени въ два плана: горе мжжъ и жена въ обикновено одеяние, подъ тѣхъ две деца.

Следи отъ надписа надъ главитѣ на горнитѣ фигури и върху мантиитѣ на долнитѣ:

γυναίκῃ
 μνησίας
 χάριν

27. (Обр. 42). Св. Врачко, точното мѣстонахождение не е сигурно. НМ № 6838, добитъ чрезъ антикваря А. Сахакянъ.

Необнародванъ.

Отломъкът отъ плоча съ главата на брадатъ мжжъ; 22×19×8 см.

Носъ и брада повредени. Кжсо остриганата коса, брада и мустаци сж предадени съ тригълни вдлъбнатини, получени чрезъ лекитъ удари на длетото. Челото е оживено съ една бръчка, очнитъ ябълки сж гладки, зеницата е била означена съ багри.

28. (Обр. 43). Св. Врачко, точното мѣстонаходище неизвестно. Сега частно притежание, фото Дечевъ.

Необнародванъ.

Отломъкът отъ плоча съ главата на брадатъ мжжъ. Кжсата брада, която се отдѣля отъ повърхността на лицето, е предадена чрезъ удари на длетото. Зеницитъ на очитъ сж предадени пластично.

29. (Обр. 44). Св. Врачко. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.

Необнародвана.

Отломъкът отъ медалионъ, върху който е запазена главата на брадатъ мжжъ. Косата е предадена чрезъ кжси нарѣзи, а мустацитъ и низко остриганата коса — съ кратки чертици, нанесени върху повърхността на лицето.

Върху рамката следи отъ надписъ: $\sigma\omega$

30. (Обр. 45). Св. Врачъ. НМ № 6323, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 89, обр. 75.

Горна частъ на четвъртита плоча; 31×41×8 см.

Въ вдлъбнатото поле сж запазени главитъ на брадатъ мжжъ и жена.

Жената облѣчена както при 24 (обр. 39). Косата на мжжа е предадена чрезъ нарѣзи. По сжщия начинъ сж предадени мустацитъ и брадата. Очитъ сж съ гладки ябълки. Въ горната рамка е вписанъ низъкъ фронтонъ.

31. (Обр. 46). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.

Необнародвана.

Четвъртита, горе закржглена плоча съ клинъ; 52×36×9 см.

Въ вдлъбнатото поле е представенъ бюстътъ на брадатъ мжжъ, облѣченъ въ хитонъ и химатий. Коситъ сж предадени чрезъ лжкатушни нарѣзи, които се събиратъ въ малки снопчета. Сжщо и брадата показва обособяване на кжси кичури. Очитъ сж широко отворени, ирисътъ е означенъ чрезъ очертание.

На горната рамка следи отъ надписъ:

$\Pi\upsilon\rho\acute{o}\lambda\alpha$

32. (Обр. 47). Ширбаново, Петричко. Сега частно притежание, фото Дечевъ. Дечевъ, ИАИ XII, 1938, 284, обр. 88.

Четвъртита плоча съ клинъ. Рамката горе образува гладъкъ, низъкъ фронтонъ; 61×48×5 см.

Въ вдлъбнатото поле сж изобразени бюстоветъ на мжжъ и жена, облѣчени по сжщия начинъ както при релефа 31 (обр. 46). Сжщо така сж предадени коситъ и брадата на мжжа, само че снопчетата сж по-ясно обособени.

Въ полето на фронтонa:

Μαρκέλλος τῇ συνβίῳ.

33. (Обр. 48). Св. Врачъ. НМ № 6324, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 87, обр. 72; Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 390, обр. 549.

Горна частъ на четвъртита плоча; 25×52×10 см.

Въ ограденото съ рамка поле сж запазени главитѣ на мжжъ и жена наедно съ тѣхната дъщеря помежду имъ. Формитѣ на косата, лицето и дрехитѣ сж предадени както при релефа 34 (обр. 49).

34. (Обр. 49). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ, фото Дечевъ.

Detschew, AB XXX, 1936, 76, обр. 44; Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 390, обр. 547.

Четвъртита плоча, горе слабо закръглена, долу завършва съ клинъ; 64×51×7 см.

Въ вдлъбнатото поле сж представени бюстоветѣ на брадатъ мжжъ и жена, въ обикновено одяние. Жената е забулила главата си. Коситѣ на мжжа сж предадени чрезъ сърповидни нарѣзи, които се събиратъ въ отдѣлни снопчета. Кжсо остриганата брада е образувана отъ малки снопчета, наредени въ нѣколко реда единъ надъ другъ. Ирисътъ на очитѣ е предаденъ чрезъ сърповидно очертание.

Върху долната рамка на плочата:

Ζίλης. Πυρόυλα Κάτου ζῶσα ἐπὶ τῷ ἀνδρί.

35. (Обр. 50). Плоски. НМ № 6347, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 89, обр. 77.

Четвъртита, горе закръглена плоча, дѣсната долна страна отчупена; 46×49×8.5 см.

Въ вдлъбнатото поле сж изобразени бюстоветѣ на мжжъ и жена въ обикновено одяние и между тѣхъ въ цѣлъ ръстъ фигурата на тѣхното дете, облѣчено като войникъ (за това вж. 22). Войникътъ носи кжса tunica manicata. Единъ поясъ, снабденъ съ пръстеновидна тока, замѣства cingulum militiae. Върху гърба пада намѣталото (сагумъ), което се закопчава на гърдитѣ посрѣдствомъ пръстеновидна фибула. Въ лѣвата ржка войникътъ държи обърнато надолу кжсо копие, а въ спуснатата дѣсница — vitis. Интересно е да се отбележи, че ржкавитѣ на туниката сж украсени съ ивици. Това войнишко одяние се срѣща често върху кѣснитѣ надгробни паметници въ Дунавската област.¹⁾ Туниката съ ржкави изглежда, че е въведена общо като облѣкло на римската войска едва отъ III вѣкъ насамъ.²⁾

36. (Обр. 53). Враня. НМ № 6309, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 92, обр. 82.

¹⁾ Вж. сжшо Hofmann, *Römische Militärgrabsteine*, обр. 51, 52, 56; Вулиѣ. Споменик, LXXI, др. разр. 55, 1931, № 34, 382, 423 и др.

²⁾ Bieńkowski, AB XIX-XX, 1919, 261 сл.

Плочата, снабдена съ клинъ, е раздѣлена на две полета. Долното е четвъртито и по-широко (57 см.) отъ горното (47 см.), което е закржглено; обща височина 80 см., деб. 7 см.

Въ горното поле е представенъ тракийскиятъ конникъ въ схема както при релефа 21 (обр. 34). Конникътъ е обутъ съ високи обуца. Конътъ скача върху дървенъ олтаръ. Въ долното поле сж представени три бюста: двама мжже съ кжсо остригана брада и до тѣхъ забулена жена.

37. (Обр. 54). Пиперица. Сега въ музея Св. Врачъ, фото Дечевъ.

Дечевъ, Прометей II, 1937, кн. I, 11 сл.

Четвъртити плоча, горе закржглена, клинътъ на долната страна отчупенъ; 65×58×5 см.

Лицевата страна на плочата е раздѣлена на две полета. Горе е изобразенъ тракийскиятъ конникъ въ схемата както при релефа 36 (обр. 53), само че конникътъ държи въ дѣсницата си камшикъ, а глиганътъ е изобразенъ задъ дървото, въ лѣвия жгълъ личи пиластъръ. Въ долното поле сж представени бюстоветъ на четири фигури: единъ мжжъ между две жени, отъ които дѣсната е забулена, надѣсно отъ нея е представенъ бюстъ на младо момче.

38. (Обр. 55). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ № 6307, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 93, обр. 83; Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 390, обр. 546.

Отломъкъ отъ плоча съ лѣвата частъ на рамката; 55×38×7 см.

Плочата е била раздѣлена на две полета. Горе личатъ следи отъ изображението на тракийския конникъ. Сцената се отличава отъ предишнитъ изброени случаи съ това, че предъ конника е била изобразена обърната напредъ жена (запазени само краката и долната частъ на мантията). Други надгробни паметници съ изобразена фигура предъ конника вж. у Kazanow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes*, табл. I, № 2 сл. Задъ коня е представенъ слугата (горната частъ на тѣлото отчупена), обърнатъ напредъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и обутъ съ високи обуца. Въ долното поле сж запазени бюстоветъ на двама мжже. Дѣсниятъ носи кжса брада и е облѣченъ съ хитонъ и сагумъ, който е закопчанъ на дѣсното рамо съ кржгла фибула.

39. (Обр. 56). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ № 6308, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 87 сл., обр. 73. Детайлна снимка у Ferri, *Arte romana sul Danubio*, 390, обр. 545 и 548.

Четвъртити плоча, горе закржглена, разбита на 5 кжса, отъ които дѣсниятъ горенъ кжсъ липсва; 65×60×4 см.

Отъ седемътъ бюста, които сж били представени въ два реда единъ задъ другъ, горе три и долу четири, липсва дѣсниятъ горенъ бюстъ. Въ горния редъ сж запазени бюстоветъ на брадатъ мжжъ въ обикновено одяние и на жена, която носи прическа въ видъ на шлемъ (*Helmfrisur*). Долу сж изобразени трима брадати мжже, отъ които двамата носятъ сагумъ, закопчанъ съ кржгла фибула, до тѣхъ личи бюстътъ на една жена, вчесана на пжтъ. Брадата на мжжетъ е предадена чрезъ удари на длетото. Женитъ носятъ спираловидно увити огърлици.

40. (Обр. 59). Джигурово, намѣрена отъ Стефанъ Черневъ Бързовъ, въ мѣстността „Грамадитъ“, дето имало зидове. Плочата е била намѣрена легнала. Сега въ музея Св. Врачъ.

Необнародвана.

Медалионъ завършващъ съ клинъ, диаметръ 70×63 см., деб. 9 см..

Въ вдлъбнатото поле сж представени седемъ фигури съ очукани лица, разположени въ два реда: горе бюстоветъ на брататъ мжжъ и забулена жена, а между тѣхъ въ цѣлѣ ръстъ образътъ на дете (момиче), което носи въ полата на хитона си нѣкакъвъ предметъ (срв. 42 обр. 61). Въ долния редъ сж изобразени бюстоветъ на две деца и между тѣхъ на единъ младъ мжжъ и млада жена. Жената носи фризурата въ видъ на шлемъ, останалитѣ фигури носятъ обикновено одеяние.

Рамката на медалиона е украсена съ перловъ низъ.

41. (Обр. 60). Ласкарево (Долни-Орманъ). НМ № 5712, фото НМ.

Спомената отъ Филовъ, ИАД VI, 1916/18, 169.

Четвъртита плоча съ клинъ, горе закръглена съ стѣсняващи се надолу страни; 52×42×5 см.

Тема и композиция на релефа както при 35 (обр. 50). Военното облѣкло на детето се отличава по това, че намѣталото (сагумъ) е закопчано на дѣсното рамо. Лѣвата ржка, която е полупокрита отъ намѣталото, почива върху ржката на дълъгъ мечъ, неговата ножница завършва съ кръгълъ край (scheibenartiges Ortband). Краката сж обути въ високи обуца. За представянето на детето въ войнишко одеяние вж. 22. Въ този релефъ е интересно въоръжението и новиятъ начинъ за носене на меча отъ лѣвата страна. Този видъ мечъ (spata) се явява едва въ късни времена като оръжие въ римската войска.¹⁾

42. (Обр. 61). Хотово. НМ № 6306, фото НМ.

Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 88, обр. 74.

Четвъртита плоча, горе закръглена, лѣвата страна очупена, долу завършвала съ клинъ, който е отчупенъ; 58×34×8 см.

Въ вдлъбнатото поле сж изобразени четири бюста, поставени въ два реда, единъ задъ другъ. Горе голобратъ мжжъ и забулена жена, долу две жени, лѣвата вчесана на пжтъ, другата носи фризурата „пъпешъ“; дветѣ носятъ огърлици. Между тѣхъ е изобразена въ пълень ръстъ фигурата на момиче, обърнато напредъ и облѣчено съ хитонъ и високо препасанъ химатий, който е възпретнатъ (срв. 40 обр. 59) и въ него момичето държи нѣкаква птица.

¹⁾ Срв. P. Couissin, *Les armes romains*, Paris 1936, 489 сл.. Сжщата форма има мечътъ и на конника отъ саркофага Ludovisi, срв. Rodenwaldt, *Der grosse Schlachtsarkophag Ludovisi*, Rom, Thermesmuseum In. 8565 bis, Ant. Denkmäler IV, 1931, 63, обр. 3. Сжщата форма се срѣща и върху множество надгробни паметници, особено отъ Дунавскитѣ провинции, вж. у Hofmann, *Römische Militärgabsteine*, обр. 58; Schöber, *Römische Grabsteine*, 75; Stuart Jones, *Catalogue of the ancient sculptures*, pl. 82, 30A.; Kalinka, цит. съч., 420 сл.. За находки отъ Рейнскитѣ земи вж. *Germania Romana* V², табл. XXXV 5, 6; G. Behrens, *Mainz* XIV, 1919, 1, 3, табл. I, 1; Bienkowski, *AB* XIX-XX, 1919, обр. 118 сл.

43. (Обр. 62). Кърнолово, Петричко. НМ № 6268, фото НМ.
Велковъ, ИАИ VI, 1930/31, 313, обр. 241.
Четвъртата плоча, горе закръглена съ стъсняващи се надолу страни, долу завършва съ клинъ, отъ всички страни очукана; 53×29×7 см.
Въ вдлъбнатото поле сж изобразени, горе бюстоветъ на мжжъ и жена, долу въ лѣво личи главата на дете, до него е изобразено момче въ цѣль ръстъ, облѣчено съ военно одяние както при релефа 41 (обр. 60).
44. (Обр. 63). Мѣстонаходище неизвестно. Пренесена презъ време на все-свѣтската война отъ Македония въ Буховския манастиръ, дето ние я открихме и пренесохме въ НМ.
Велковъ, ГНМ VI, 1932/34, 89, обр. 76.
Мраморна глава на брадатъ мжжъ отъ надгробна плоча. Изпълнение на релефа както при 45 (обр. 64). По очнитъ ябълки следи отъ синя багра.
45. (Обр. 64). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей.
Необнародвана.
Глава на брадатъ мжжъ отъ надгробна плоча, изпълнена въ високъ релефъ, вис. 22·5 см., очнитъ ябълки гладки. Коситъ предадени чрезъ нарѣзи, които се събиратъ въ снопчета, а кжсо остриганата брада е означена чрезъ ударитъ на длетото.
46. (Обр. 65). Струмска областъ, точното мѣстонаходище неизвестно. НМ № 6839. Купена за музея отъ А. Сахакянъ.
Необнародвана.
Лѣва долна частъ отъ мраморна надгробна плоча; 30·5×21×6 см.. Запазени сж: частъ отъ рамката, бюстъ на момче и надъ него долната частъ отъ другъ бюстъ. Момчето е облѣчено съ хитонъ и химатий, косата е предадена както при предидущитъ паметници. Носъ, очи и брада сж силно очукани.
47. (Обр. 66). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.
Необнародвана.
Дѣсна долна частъ отъ мраморна, надгробна плоча. Запазена частъ отъ рамката, бюстъ на жена (момиче), надъ него следи отъ дрехата на другъ бюстъ. Жената е вчесана на пѣтъ и забулена. Очнитъ ябълки гладки.
48. (Обр. 67). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей, фото Дечевъ.
Необнародванъ.
Отломъкъ отъ надгробна плоча, запазена само главата на забулена жена.
49. (Обр. 68). Каменица. Сега изчезнала. Фото Дечевъ.
Необнародвана.
Две части отъ кръгла плоча, завършваща съ клинъ. Отъ горната частъ липсва доста голѣмъ кжсъ, сжщо и отъ лѣвата страна, диам. 95 см., деб. 8·5 см.
Въ издълбаното поле, оградено съ профиливана рамка, сж били изобразени деветъ бюста, наредени въ три реда единъ задъ другъ, отъ тѣхъ двата най-горни въ дѣсно сж отчупени. Горе е представенъ мжжъ съ кжсо подстригана брада, до него личатъ само следи отъ дрехитъ на други два бюста, въ втория редъ е представенъ сжщо така брадатъ мжжъ между

две жени, съ гладко причесана коса, въ най-долния редъ сж помѣстени бюстове на три деца: едно момиче между две момчета. Всички сж облѣчени въ обикновено одеяние, коситѣ сж представени както при предишнитѣ релефи. Очнитѣ ябълки сж гладки.

50. (Обр. 70). Струмска областъ, точното мѣстонаходище неизвестно. Паметникътъ купенъ за НМ № 6837 отъ А. Сахакянъ.

Отломъкъ отъ мраморна, надгробна плоча, 24×22×7 см. Необнародванъ.

Запазенъ горниятъ лѣвъ жгълъ съ часть отъ рамката и главата на брадатъ мжжъ, на който носътъ е повреденъ, а частта отъ устата надолу е отчупена. Косата е предадена както при 46 (обр. 65), а брадата чрезъ олюпване,

51. (Обр. 74). Пиперица. Сега въ музея Св. Врачъ, фото Дечевъ.

Необнародвана.

Мраморенъ медалионъ, счупенъ на три части, диам. 70 см., деб. 8 см., долу завършва съ клинъ.

Въ леко вдлъбнатия дискъ, обкръженъ съ проста рамка, сж изобразени бюстоветѣ на петъ фигури, наредени въ два плана. Отзадъ сж изобразени брадатъ мжжъ между две жени, отъ които лѣвата има нахждрена коса. а дѣсната гладко вчесана коса, която е покрита съ края на химатия, Предъ тази група сж представени момче и момиче, което е вчесано както жената въ дѣсно. Женитѣ носятъ витловидно увити огърлици.

52. (Обр. 76). Св. Врачъ. Сега въ мѣстния музей № 27.

Необнародвана.

Четвъртита плоча, горе закръглена, долу завършва съ клинъ, 51×43×7 см.

Въ вдлъбнатото поле сж представени три бюста на мжжъ, жена и предъ тѣхъ на едно момиче. Прическата и одеянието на фигуритѣ както при предишния релефъ.

Обр. 131. — Надгробна плоча отъ Тесалия (Лариса, Археол. музей; фото Dr. J. Werner. Обнародвана съ разрешение на гръцкото Министерство на Просвѣщението).

Abb. 131. — Grabstele aus Thessalien (Larisa, Archaeol. Museum; Photo Dr. J. Werner. Veröffentlicht mit Genehmigung des Griechischen Unterrichtsministeriums).

Обр. 132. — Надгробна плоча отъ Тесалия (Лариса, Археол. музей; фото Dr. J. Werner. Обнародвана съ разрешение на гръцкото Министерство на Просвѣщението).

Abb. 132. — Grabstele aus Thessalien (Larisa, Archaeol. Museum; Photo Dr. J. Werner. Veröffentlicht mit Genehmigung des Griechischen Unterrichtsministeriums).

Επιγραφски указатель

- Ἀγάθων 3.
 Αἴλιος Εἰουλιανός 70.
 Ἀκούτα 115.
 Ἀννία Τρύφαινα 13.
 Ἀννιος Βάσσος 13.
 Ἀρτεμιδώρα 115.
 Ἀρτεμίδωρος 114.
 Αὐρηλία 90.
 Ἀφροδιτώ 90.
 Βάσσος 13.
 Βεΐθυσ 62, 90, 113; Β. Παραμόνου 110.
 Βράσος 115.
 Γαῖος 78; Γ. Διόσκουνος 113.
 Γελασεῖνος 104.
 Γερμανός 62.
 Δάδης 114.
 Δαΐσιος (μῆν) 104.
 Δαμαρίων 115.
 Δεβάβενζις Δειδικύρου 113.
 Δειδίκυρος 113.
 Δεῖδου, γεν. отъ Δεΐδας (?) 110.
 Διζάλας Γερμανοῦ 62.
 Διόσκουνος 113.
 Δουλαρίων 62.
 Δούλης 113.
 ἔγλυψεν 78.
 Εἰουλιανός 70.
 (ἔτους) ςνρ' 109.
 (ἔτους) ςqr' 110.
 ἔτους ξορ' 3.
 ἔτους θκς' 110.
 ἔτους γqς' 104.
 ἔτους qρ' 113.
 Ἰούλιος Μερκάτωρ 109.
 Ζαίνα 3, 110; вж. Ζέκη.
 Ζέκη 113; вж. Ζαίνα.
 Ζίλης 118.
 Ζωίλος 111.
 Κάλπη 113.
 Κάτος 118.
 Κέστιος Οὐλπιανός Λονγεῖνος, Α. 74.
 Κοῖντα Δεΐδου 110.
 Κρεῖσπος 70.
 Λονγεῖνος 104.
 Λούκιος Γαίου 78; Α. Κέστιος Οὐλπιανός
 Λονγεῖνος 104.
 Μαρκέλλος 118.
 Μερκάτωρ 109.
 Μήτοκος 110.
 Μουκάσης 115.
 Νείκαρχος Ζωίλου 111.
 Νηναῖς Δουλέους 113.
 Οὐλπιανός Λονγεῖνος, Α. Κέστιος 104.
 Πάννημος (μῆν) 110.
 Παράμονος 110.
 Περυλλίων 90.
 Πυρέτης Μητόκου 110.
 Πυρμηρούλας, θεὸς μέγας 104.
 Πυρούλα Κάτου 118.
 Πυρούλας 113, 117; Π. Σεδάλα 113.
 Πυρουσάλα 110.
 Πύρρος Ἀγάθωνος 3; Π. Βάσου 115.
 Πύρρος Ὑαίου 114.
 Σεδάλα 113.
 Σεύθης Βεΐθυος 113.
 Σούρα 115.
 στρατιώτης 70.
 Τρύφαινα 13.
 Ὑαῖος 114.

Das Porträt auf den Grabstelen römischer Zeit in Nordostmakedonien

Der Fundbereich der in dieser Untersuchung herangezogenen Grabstelen umfasst den Mittellauf des Strumaflusses und den Oberlauf der Mesta (Abb. 1). Das ist das heutige Nordostmakedonien, ein Gebiet, das in der römischen Kaiserzeit zur

Provinz Makedonien gehörte. Es war ein Grenzgebiet mit starkem thrakischen Einschlag (Vgl. den Index S. 123). Die Grenze zwischen den beiden Provinzen Thrakien und Makedonien soll, wenigstens im 2. und 3. Jahrhundert, so verlaufen sein, dass das Gebiet um das antike Dorf Skaptopara (nicht weit vom heutigen Gorna-Džumaja), so wie die Stadt Nikopolis ad Nestum (Ruinen in der Nähe von dem heutigen Nevrokop) zur Provinz Thrakien gehörten. Der Unterlauf des Mestaflusses bildete die Südostgrenze von Makedonien.

Die Grabstelen aus Nordostmakedonien zeigen in ihrer Form und in den Schmuckmotiven eine grosse Mannigfaltigkeit. Jedenfalls sind sie in den Proportionen etwas niedriger und breiter. Die hohe, schlanke Stele, die wir in Nordbulgarien, in den übrigen Donauländern und Oberitalien antreffen, ist hier wenig bekannt. Die Stelen sind viereckig mit parallelen Seitenrändern oder mit solchen, die sich nach oben oder nach unten verjüngen; oben mit wagrechtem, giebelartig abgeschrägtem oder bogenförmigem Schlussrand. Die Vorderfläche besteht gewöhnlich aus einem Feld. Das Aufteilen in zwei Felder ist dagegen viel seltener. Es kommen auch Stelen vor, deren oberes Feld von geringerer Breite als das untere ist (Abb. 53) und endlich scheint auch die medaillonförmige Stele in diesem Gebiete besonders grosse Verbreitung gehabt zu haben. Alle diese Stelen enden unten mit einem Zapfen zum Einlassen.

Das Relieffeld nimmt die ganze Fläche ein, die meistens von einem Rahmen umgeben ist. Der Inschrift dagegen ist keine besondere Stelle eingeräumt. Sie wird entweder auf dem Rahmen eingemeisselt oder füllt den freien Raum zwischen dem Relief und den Rändern der Stele aus. Sie ist kurz, begnügt sich mit der Angabe der Namen der Verstorbenen und einer kurzen Formel, wie das bei den Grabstelen griechischen Kunstkreises eigentümlich ist. Wenn wir Grabstelen ohne Inschriften begegnen, so sollen diese auf der Vorderseite eines Untersatzes, in den die Stele eingelassen wurde, eingemeisselt worden sein.

Was das Thema des Reliefschmuckes anbelangt, so zeigt sich als beliebtestes Motiv das Bildnis des Toten. Die gewöhnlichste Art der Darstellung ist die Brustfigur und die Figur in der Verbindung mit der Totenmahldarstellung und mit anderen Szenen.

Das zahlreiche Material dieser Gattung gibt die Möglichkeit, eine chronologische Reihenfolge dieser Grabstelen feststellen zu können und als Folgerung daraus die Stilentwicklung, wenn auch in Grundzügen, zu verfolgen. Bei dieser Untersuchung geht der Verfasser hauptsächlich von solchen Beispielen aus, die nach epigraphischen oder antiquarischen Merkmalen feste Punkte zur Datierung verschaffen, um die er das übrige Material nach stilistischen Grundsätzen gruppiert.

Auf diesem Wege wird folgende Chronologie festgestellt:¹⁾

Jahr 8 n. Chr. **1** (Abb. 2).

Jahr 48 n. Chr. **2** (Abb. 3).

Jahr 81 n. Chr. **3** (Abb. 4).

Zwischen der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts und Anfang des 2. Jahrhunderts: **4—6** (Abb. 5—7).

¹⁾ Man muss sich vorbehalten besonders bei den Reliefs, die auf Grund der Haarmode zu datieren sind, mit mehreren Jahren Verspätung zu rechnen.

In der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts: **7** (Abb. 8).
 Zeit der Antoninen: **8—17** (Abb. 9—23).
 Jahr 159 n. Chr.: **12** (Abb. 16).
 Zeit des L. Verus: **18** (Abb. 27).
 Spätes 2. Jahrhundert oder Anfang des dritten: **19—21** (Abb. 29—34).
 Zeit des Caracalla: **22** (Abb. 35).
 Zeit des Alexander Severus: **24—25** (Abb. 39—40).
 Zweites Viertel des 3. Jahrhunderts: **26—30** (Abb. 41—45).
 Um die Mitte des 3. Jahrhunderts: **31—32** (Abb. 46—47).
 Zeit des Gallienus: **33—34** (Abb. 48—49).
 Letztes Viertel des 3. Jahrhunderts und Anfang des 4. Jahrhunderts: **35—38** (Abb. 50—55).
 Zeit des Constantinus: **39—52** (Abb. 56—76).

Das Hauptkennzeichen des Stilwandels bei diesen Grabstelen ist das Hervorheben und Hineinsinken des Plastischen bei der Reliefbehandlung. Dieses Merkmal kommt besonders bei der Wiedergabe der Gewandmotive zur Geltung. Für das erste Jahrhundert ist von besonderer Wichtigkeit die Grabstele **2** (Abb. 3). Die Gewandpartien bilden eine Fläche, darauf sind die Falten durch unterbrochene eingeschnittene Linien angedeutet. Trotzdem aber ist der Eindruck der Plastizität nicht verloren gegangen. Die Meisselgänge folgen sehr geschickt dem natürlichen Lauf der Gewandmotive, sogar der stoffliche Unterschied zwischen dem Chiton und dem Himation ist zum Ausdruck gebracht. Wir haben den Eindruck, dass alle Formen und Motive ganz naturhaft, ganz realistisch wiedergegeben sind. In der Behandlung des Porträts sehen wir den tiefen Einfluss des zeitgenössischen Porträts der Claudier. Das nach vorne gestrichene Haar bei dem Mann, der ernste, etwas bekümmerte, müde Ausdruck des Gesichtes, der durch die überschatteten Augen und die leicht gefaltete Stirn zum Ausdruck gebracht ist, sind die Charakterzüge, die wir auf jedem Claudiusporträt wiederfinden.

Die Grabstele Abb. 6 offenbart uns eine Stufe des primitiven krassen Realismus in den Grabreliefs. Der Haushalt, die Hände der gelagerten Männer sind mit den geringsten Einzelheiten wiedergegeben. Wir befinden uns hier inmitten einer volkstümlichen, einer primitiven bäuerlichen Kunst, deren Wurzel bis tief in die vorrömische Zeit zu suchen ist, und die, wie uns die Stele Abb. 2 zeigt, noch von Anfang an neben der städtischen, klassischen gleichzeitig existiert haben soll. Diese parallele Entwicklung springt besonders ins Auge, wenn wir die Stele Abb. 13 wohl aus der 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts mit der Stele Abb. 15 in Vergleich bringen. Die runden plastischen Formen, die eleganten Linien, die genaue Kenntnis der Körperformen verraten noch den starken Einfluss der klassischen Tradition. Nur in der Wiedergabe der Gewandfalten taucht ein neues Motiv auf, das mit der klassischen Tradition gar nichts zu tun hat, nämlich diese parallel herabfallenden Falten, die die Körper wie geriffelte Kolonnen erscheinen lassen. Darin offenbart sich wieder die Kraft des bodenständigen Elements, das im Kampf mit der alten Tradition steht. Die alte Tradition spüren wir sehr deutlich und sogar in voller Kraft herrschend bei den Stelen Abb. 8, 18. Wir sehen wieder die runden Formen, das Bestreben

zur Wiedergabe der klassischen Formen der Gewandmotive (Abb. 21, 22). Das Relief ist hoch, hebt sich möglichst mehr aus der Grundfläche heraus. Alle diese Grabstelen sind aus dem 2. Jahrhundert, aus der Zeit von Hadrian und den Antoninen, aus der Zeit, die mit einer Wiedergeburt des Klassizismus zu kennzeichnen ist. Haben wir hier in Nordostmakedonien mit einem Nachklang dieses neuen Geistes in der offiziellen römisch-höfischen Kunst zu tun? Auf den Grabporträts dieses Zeitraumes in unserem Gebiet ist noch auf zwei Stilmerkmale hinzuweisen. Die Augen sind von schnurartigen Lidern umgeben (Abb. 6, 7, 8, 9). In der Haarwiedergabe der Männer wird die Haarkalotte einfach geriffelt (Abb. 5, 6, 7). Diese Darstellung ist eigentlich eine primitive volkstümliche Art der Wiedergabe einfach nach vorne glatt gekämmter Haare. Die Vorbilder solcher Frisur finden wir in der römisch-höfischen Mode augusteischer Zeit, der flavisch-trajanischen Zeit und in der Zeit der spätrömischen Kaiser vom 4. Jahrhundert an.

Die Haarmode der antoninischen Zeit erscheint ebenso auf dem Porträt der Damen wie auch auf dem Porträt der Männer in diesem Gebiet. Bei den Frauenbildnissen erscheint auf dem Kopf das Flechtenest (Abb. 9, 16), bei den Männern beobachten wir die aufgelockten Haare und den Vollbart (Abb. 19, 27). Etwas später setzt sich eine neue Stilisierung der Haarlocken durch, indem sie verflacht werden und in einzelnen Büscheln schuppenartig angeordnet sind (Abb. 30, 34). In dieser Erscheinung nämlich wollen wir wieder den Sieg der Art und Weise des einheimischen Steinmetzes feststellen, der wohl einer fremden Formgebung interpretiert, die aus dem Osten kommt. (Vgl. die Haarwiedergabe bei den Porträts auf Abb. 77, 101, 105).

Wir sind nun an der Wende des Jahrhunderts. Im 3. Jahrhundert wird der Stilwandel beschleunigt und nervöser. Noch im Anfang erscheinen zwei Richtungen in der Kunstübung unseres Gebietes: eine derbe mit volkstümlichem Einschlag, die zu einem Realismus neigt und die andere, in der die Idealisierung, die Kunstübung in der Art des Klassischen, noch laufend ist. Die erschrockenen Gesichter, die weit geöffneten Augen, die stark gefalteten Stirnflächen, die Innenzeichnung der Augen sind die Merkmale der ersten Richtung (Abb. 35, 43, 45, 46, 47). Die Porträts der anderen Richtung zeigen gemilderte Gesichtszüge, ruhige, sanfte Blicke. Die Augäpfel sind glatt (Abb. 39, 41, 44). Die beiden Richtungen verweilen das ganze Jahrhundert hindurch ohne Rücksicht auf die anderen Veränderungen, die in dem Stil des 3. Jahrhunderts auftreten. Diese Veränderungen offenbaren sich zuerst in der illusionistischen Wiedergabe der kurzgeschnittenen Kopf- und Barthaare durch Pointierung, was ein sicherer Nachklang der offiziellen römischen Porträtkunst ist, und zweitens durch die immer zunehmende Verflachung des Reliefs, besonders der Gewandpartien.

Ein Versuch für die Wiederbelebung der plastischen Haarformen, ein Versuch der natürlichen Wiedergabe der Haargebilde, was in der Reichskunst zur Zeit Gallienus festzustellen ist, ist hier nicht gut gelungen (Abb. 48, 49). Jedenfalls erscheint seitdem eine neue Art der Haarwiedergabe bei den Männern, indem die Haarkalotte durch lange Striche schraffiert wird. Das betrifft aber nur die Kopfhare. Der Bart und Schnurrbart wird auch weiter durch Pointierung angedeutet (Abb. 53, 54 ff.).

Das beginnende 4. Jahrhundert kennt nur die Schraffierung der Haarkalotte. Bei der Behandlung des Barthaars erscheint neben der Pointierung eine andere Art, nämlich die: aus der Gesichtsfläche splittert man kleine Schuppen ab, wodurch der Eindruck des kurzgeschnittenen Haars vollständig wird (Abb. 68, 70).

Die klassizistische Richtung, die wir im 3. Jahrhundert festgestellt haben, äussert sich auch in den Denkmälern des 4. Jahrhunderts. Die Gewandformen aber sinken in dieser Zeit vollständig in den Steingrund hinein und die Falten, die als plastische Gebilde völlig verschwinden, werden nur durch liniere Einschnitte angedeutet. Eine parallele Erscheinung ist auch bei dem Relief der zeitgenössischen Denkmäler Roms, Saloniki und der westlichen Provinzen zu verzeichnen (Vgl. Abb. 72, 73, 74).

Die Grabstelen mit den Porträtdarstellungen gehören zu einer Gattung, die auch im übrigen Makedonien verbreitet ist (Abb. 31, 77, 80 ff.). Ein grosses Zentrum für die Produktion ähnlicher Grabstelen war Saloniki. Aus der Zusammenstellung der Grabstelen (Abb. 48, 49, 63, 64, 68, 70) aus Nordostmakedonien mit den Stelen (Abb. 91, 93) aus Saloniki ergibt sich die Tatsache, dass zwischen den beiden Gebieten, wenigstens hinsichtlich der Grabplastik mit der Darstellung des Brustbildnisses, eine vollkommene Übereinstimmung in der Entwicklung herrscht.

Um die Frage nach der Entstehung dieser Gattung der Grabstelen in Makedonien zu beantworten, geht der Verfasser von zwei Voraussetzungen aus: erstens, dass im makedonischen Gebiete das Porträt als Thema des Grabreliefs noch um die Zeitwende festzustellen ist (Abb. 80) und zweitens, dass ausser in Makedonien dieses Motiv als beliebtes und verbreitetes Thema der Grabreliefsverzierung nur noch in Rom, Norditalien, in den romanisierten Donauprovinzen und in den östlichen Provinzen Phrygien und Syrien (Palmyra) erscheint. In Griechenland und in den Ländern wie Thrakien, an der Westküste vom Schwarzen Meere, Südrussland, an der Küste von Kleinasien und auf den Inseln, wo die griechische Kunsttradition zu Hause oder seit langem hergebracht ist und tiefe Wurzeln gelassen hat, wird dieses Motiv, obgleich es auch hier nicht unbekannt ist doch als fremdes Kunstgut empfunden.

Manche von den bis zu uns herübergebrachten Reliefs mit der Porträtdarstellung aus diesen Provinzen weisen ganz klar durch die Form und Tektonik der Stele, durch ihre Inschriften, den Einfluss vom Westen auf. Es ist dem hinzuzufügen, dass die bekannten phrygischen Grabreliefs ziemlich jung sind, denn die ältesten Beispiele davon gehen nicht in die Zeit vor dem 3. nachchristlichen Jahrhundert zurück.

Die ältesten Grabstelen aus Palmyra erreichen nur die zweite Hälfte des 1. nachchristlichen Jahrhunderts. Überhaupt gibt es bis jetzt aus dem Osten kaum eine Grabstele mit Brustbildnissen, die in der Zeit vor der Gründung der römischen Provinz Asien (129 v. Chr.) zu datieren ist. Man ist nämlich gezwungen, auf Grund der chronologischen Verhältnisse wie auch der stilistischen Unterschiede, jegliche Vermutungen auf einen gewissen Beitrag des Ostens an der Entstehung dieses Themas in der Grabplastik in Makedonien zu beseitigen. Was die Einzelheiten aber in der Behandlung des Reliefs anbelangt, so sind doch manche Einflüsse vom Osten nicht zu verkennen.

In Rom kommt das Brustbildnis des Verstorbenen auf dem Grabrelief schon früh zum Vorschein. Die Entwicklung dieses Themas hier ist durch die zahlreichen Forschungen ziemlich gut geklärt. Die Grabstele mit der Porträtdarstellung breitet sich von Rom nach Norditalien aus. Hier sind aber manche Veränderungen eingeführt, die vor allem die Form der Stele und die Komposition des Reliefs betreffen. Die Büste oder die Halbfigur wird auf hohen, schlanken Stelen angebracht. Diese norditalische Gattung entwickelt sich zu einem Donaugebietstypus.

Aus der Karte auf der Abb. 126 wird die weitere Wanderung dieses Typus ostwärts veranschaulicht. Die norditalische Gattung wird auf zwei Wegen ostwärts verbreitet: erstens Donauabwärts, wo aber im ersten Jahrhundert n. Chr. die Stele bloss mit ornamentaler Verzierung erscheint und erst seit dem 2. Jahrhundert wird die Halbfigur und die Büste verwendet und zweitens, die dalmatinische Küste entlang. Auf dem zweiten Wege gelangt sie schliesslich auch nach Makedonien, wo sie jedoch unter dem Einfluss hellenistischer Tradition starke Umwandlungen erfährt. Einmal tritt hier an Stelle der hohen schlanken Steleform die niedrigere ostgriechische Proportion, wobei der Inschrift nur mehr eine sekundäre Rolle eingeräumt und das Hauptgewicht auf die Reliefverzierung gelegt wurde. Zweitens traten auch inhaltlich neue Elemente in der Komposition auf. Die wichtigste Neuerung hinsichtlich der Behandlung des Reliefs vollzog sich insofern, als die alte Tradition des griechischen Südens und Ostens ihm ihr Gepräge aufdrückte.

In dem letzten Kapitel dieses Aufsatzes schneidet der Verfasser kurz die Frage nach der Art der Arbeit in den Handwerkstätten von Struma und Mestatal an. Man arbeitet gewöhnlich schablonenhaft, indem das Porträt des Kaisers mit seiner Physiognomie, mit seiner Haartracht einen grossen Einfluss ausgeübt hat (Vgl. z. B. Abb. 27 und 28). Es können aber oft auch solche Stücke angeführt werden, die auf ein selbstständiges Schaffen hinweisen, indem die Arbeit des Steinmetzes über die gewöhnliche handwerksmässige und schablonenhafte hinausgeht. (Abb. 19, 53, 54, 68).

Dimitar P. Dimitrov

Антични паметници съ изображение на тракийски конникъ въ Варненския музей

отъ Карелъ Шкорпилъ¹⁾

А. Паметници отъ Варненска околия

1. Обр. 131 [III 783].²⁾ — Четвъртата мраморна плочка безъ лѣвъ край, висока 20, широка 14, дебела 2·5 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена при кана-

Обр. 131. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 131. — Marmorplatte aus Varna.

Обр. 132. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 132. — Marmorplatte aus Varna.

лизирането на ул. „Борисъ“ въ Варна. Въ релефното поле: конникъ,³⁾ облѣченъ въ хитонъ и въ спусната върху гърба му хламида; главата му украсена

¹⁾ Статията, която излиза тукъ подъ редакцията на Л. Дечевъ, е продължение на изданието отъ Народния музей въ София „Описъ на старинитъ въ Черноморската област отъ К. Шкорпилъ, часть II, I. Свещища и паметници съ изображение на конници“ (1927).

²⁾ Заграденитъ въ жгловати скоби числа предаватъ инвентарния брой на съхраняванния въ Варненския музей паметникъ.

³⁾ Тукъ описанитъ конници сж винаги въ ходъ надѣсно.

съ металическа диадема; юздата въ дѣсницата му не е предадена релефно; предъ коня четвъртито олтарче, задъ което стои дърво, означено съ контурни линии.

2. Обр. 132 [III 896]. — Доленъ дѣсенъ жгълъ отъ четвъртита мраморна плочка, високъ 20, широкъ 17, дебелъ 4 см., намѣренъ въ Варна, III участъкъ. Налѣво отъ пиластра съ троставна база, който ограничава отдѣсно релефното поле, стои профиливанъ горе и долу олтаръ, върху чиято предна страна е изобразено нѣкакво жертвено животно. Задъ олтара се подава женски бюстъ съ вдигната нагоре дѣсница. Върху долната рамка надписъ (височина на буквитъ 1—2 см.):

Обр. 133. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 133. — Marmorplatte aus Varna.

... . ἱδρ]υσεν ἡρωε[ι Ἐπ]ιποθ[ήτ]ω]
... . Φυταλίη σέβομαι(?).¹⁾

3. Обр. 133 [III 905]. — Четвъртита мраморна плочка, висока 68, широка 35, дебела 16 см., отстрани и отзадъ огладена, намѣрена въ Варна, ул. „Арда“. Въ релефното поле, което обхваща горната частъ на плочката, е изобразенъ голобрадъ конникъ съ кждрава коса и извърнато напредъ лице, облѣченъ въ припасанъ хитонъ съ дълги ржкави и въ хламида, спусната върху гърба на коня; обушата му кжси; въ дѣсната му ржка патера. Чрезъ пристѣгане

Обр. 134. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 134. — Marmorplatte aus Varna.

на юздата главата на коня е извита напредъ. Предъ конника четвъртито профиливано горе и долу олтарче, предъ което пристѣпва налѣво бикъ. Задъ олтарчето се подава горната половина на голобрадъ мжжъ съ лице обвърнато налѣво къмъ конника, облѣченъ въ хитонъ съ дълги ржкави и въ праметната

¹⁾ За формата ἡρωε вж. Kazanow, Denkmäler des thrakischen Reitergottes, Budapest 1938, № 106, обр. 43. Д. Д.

презъ рамото му хламида, която минава отпредъ край кръста му и се спуща отстрани на олтарчето; въ ржцетѣ му чаша. Надѣсно отъ него между олтарчето и бика е застаналъ единъ другъ не толкова високъ мжжъ, тъй също глобладъ, облѣченъ въ хитонъ съ дълги ржави и въ праметната презъ раменетѣ хламида, чийто лѣвъ край се спуща отдѣсно надолу; въ лѣвата му ржка ножъ. Надъ главитѣ на двамата мжже, които се тъкмятъ да принесатъ жертва, се издига корона на дърво съ едри заострени листа; изподъ тѣхъ се подава дебела змия, която насочва главата си къмъ конника. Подъ релефа надписъ (височина на буквитѣ 3·5—4 см.):

Μ(άρκον) Αὐρ(ήλιον) Σκόντιν
ἄρξαντα καὶ
ἀγορανομήσαν-
τα καὶ ἱερέα Φοίβου
ὁ υἱὸς Ζουράζ[ης]
τὸν πατέρα μνή[ας]
χάρι[ιν].¹⁾

Обр. 135. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 135. — Marmorplatte aus Varna.

Обр. 136. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 136. — Marmorplatte aus Varna.

4. [III 908]. — Откъслекъ отъ лѣвата частъ на четвъртита мраморна плоча, високъ 21, широкъ 9, дебелъ 11·5 см., намѣренъ въ Варна. — Отъ релефа запазена опашката на коня заедно съ облѣченото въ припасанъ хитонъ момче, което се придържа о нея.

5. Обр. 134 [III 874]. — Откъслекъ отъ мраморна плочка, високъ 12, широкъ 17, дебелъ 5 см., намѣренъ въ Варна, ул. „Жинзифовъ“. Отъ релефа запазена предната горна частъ на коня заедно съ горната половина на конника, облѣченъ въ хитонъ съ дълги ржави и въ спусната върху гърба му хламида; въ дѣснищата му юздитѣ на коня. Главата на конника и на коня силно очукани.

¹⁾ Отъ израза μνή[ας] (= μνί[ας]) χάρι[ιν] става ясно, че паметникътъ е надгробенъ. Д. Д.

6. Обр. 135 [III 1016]. — Четвъртата мраморна плочка, горе и долу отчупена, висока 46, широка 55·5, дебела 10 см., отзадъ слабо огладена, намърена на ул. „Князь Александър“ до бул. „Фердинанд“ във Варна. Въз релефното поле: конникъ (главата му отчупена), облеченъ въ дългъ припасанъ хитонъ съ дълги ржави и въ спусната върху гърба на коня хламида; въ дъсната му ржка, просната до врата на коня, рогъ на изобилие; седлото, на което краишниците сж подвити, е прикрепено къмъ коня съ подопашникъ, подкоремникъ и предгръдникъ; дъснитъ крака на коня, чиято грива е грижливо подредена,

Обр. 137. — Мраморна плочка отъ Варна.

Abb. 137. — Marmorplatte aus Varna.

на конь, извърнатъ налѣво, а надъ него нѣщо, което наподобява завеса. Предъ поставката следи отъ нѣкакъвъ предметъ.

8. Обр. 137. [III 143]. — Часть отъ лѣвата половина на четвъртата мраморна плочка, висока 33, широка 26, дебела 9·5 см., намърена въ Варна, ул. „Преславска“, домъ Аврамъ Христовъ. Въ релефното поле отлѣво Херакълъ правъ, голъ, съ брада и къдрава коса, а отдѣсно тракийски конникъ, както показва запазената опашка на коня му. Дъсната ржка на Херакла се опира върху изправения до него кривакъ. Презъ лѣвата ржка, въ която държи ябълки, е праметната лѣвската му кожа.

9. [III 510]. — Четвъртата мраморна плочка безъ горния ѝ лѣвъ жгълъ, счупена на 6 части, висока 50, широка 44, дебела 8 см., намърена въ Варна,

сж отчупени, а сжщо и опашката му, която е стояла върху лѣвата рамка на плочката. Предъ конника четвъртитъ профиливанъ горе олтаръ, предъ който личи задната часть на змия, овита около дърво край дъсната рамка на плочата. Копитото на лѣвия преденъ кракъ на коня се издига надъ олтара. Отъ лѣвата страна на хламидата следи отъ нѣкакъвъ предметъ.

7. Обр. 136 [III 5]. — Горенъ дъсенъ жгълъ отъ четвъртата мраморна плочка, високъ 23, широкъ 30, дебелъ 11 см., отзадъ грубо одѣланъ, намъренъ въ Варна, бул. „Фердинандъ“. Релефното поле ограничено отдѣсно съ пиластъръ, а отгоре съ архитравъ. Въ запазената часть отъ релефа: корона на дърво, означено съ контурна линия; около него се извива змия съ дигната нагоре глава, отворена уста и изплезенъ езикъ; предъ дървото стои върху подставка глава и шия

IV участъкъ, ул. „Батова“, № 350, обнародвана отъ Salač-Škorpič, Rozpravy České Akad. 74, 1928, 12, № 4. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ приподпласанъ хитонъ и въ развѣваща се назадъ хламида, обутъ въ високи обуца; въ дѣсницата му юздата на коня; предъ него олтаръ, върху чиято предна страна е изобразена една херма и едно жертвено животно; върху олтара кратеръ съ похлупакъ; задъ него дърво съ змия, чиято глава е насочена къмъ кратера; надѣсно отъ олтара жена въ двойна дреха, както държи съ лѣвицата си предъ гърдитѣ една патера и осланя дѣсницата си върху кратера. Подъ релефа надписъ:

Ἡρώι Μανιμάζωι¹⁾ θυνεῖται Ἑρμᾶν-
τος οἱ περὶ τὸν ἱερέα Ἑπταίκενθον
Ἀσιατικοῦ διὰ ἐπιμελητῶν Θεοδό-
του Ἡράκλειος καὶ Ζήνι Ποσιδωνίου.

Срв. G. I. Kazanow, Die Denkmäler des thrakischen Heros, Budapest 1938, № 975, обр. 470.

10. [III 818]. — Откъслекъ отъ четвъртита мраморна плочка, отзадъ грубо одѣлана, високъ 14·5, широкъ 16·5, дебелъ 5 см., намѣренъ въ крайбрѣжния насипъ Кумъ-тепелеръ при Варна.²⁾ Отъ релефа запазени задната частъ на коня, кракътъ на конника и подъ него частъ отъ куче, което се втурва надѣсно. Подъ релефа напълно изтритъ надписъ.

11. [III 817]. — Откъслекъ отъ четвъртита мраморна плочка, високъ 16, широкъ 12, дебелъ 8 см., намѣренъ на сѣщото мѣсто. Отъ релефа запазена само частъ отъ развѣта назадъ хламида.

12. [III 926]. — Доленъ дѣсенъ жгълъ отъ мраморна плочка, високъ 15, широкъ 11, дебелъ 1·5 см., намѣренъ на сѣщото мѣсто. Отъ релефа запазени преднитѣ крака на коня и долната частъ отъ дѣсния кракъ на конника. Подъ релефа надписъ (височина на буквитѣ 1·5 см.):

. . . . ἀνέθη[κεν]

Обр. 138. — Мраморна плочка отъ Варна.
Abb. 138. — Marmorplatte aus Varna.

¹⁾ На хероса съ това прозвище е посветена и мраморната четвъртита плочка, висока 41·3, широка 37·4 долу и дебела 7 см., намѣрена сѣщо въ Варна, сега пазена въ Народния музей въ София, (№ 180). Вж. Kazanow, цит. съч., № 974, обр. 469.

²⁾ За тоя видъ насипи вж. ИВАД IV, 77.

13. [III 1277]. — Долната част на четвъртита мраморна плочка, висока 26, широка 31, дебела 7 см., намърена въ лозята между Траката и Св. Константинъ на североизтокъ отъ Варна, обнародвана отъ Ст. Велковъ, ИАИ VIII, 460. Въ запазеното релефно поле: преднитъ и отчасти заднитъ крака на коня, очу-

Обр. 139. — Мраморна плочка отъ Бѣлово (Гебедже).
Abb. 139. — Marmorplatte aus Bělovo (Gebedže).

каниятъ дѣсенъ кракъ на конника; предъ него четвъртитъ широкъ олтаръ, върху чиято предна страна е изобразено едно животно; задъ олтара дърво; надѣсно отъ олтара мжжка фигура (главата ѝ липсва), чиято дѣсница прави възлияние върху олтара. Подъ релефа надписъ:

[Ἦ]ρωι Μυροίνῃ Ἀρτεμίδωρος
Σίμωνος
χαριστήριον.

Срв. Kazanow, цит. съч., № 1122, обр. 525.

14. Обр. 138 [III 832]. — Срѣдна частъ на мраморна плоча, висока 15, широка 12, дебела 5·5 см., намърена въ мѣстността „Кемеръ-дере“ въ

варненскитъ лозя. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ дълъгъ хитонъ съ кжси ржкави и въ закопчана на дѣсното му рамо хламида, спускаща се върху гърдитъ му и върху гърба на коня, отъ който е запазено само туловището; въ дѣсната му ржка юздитъ на коня, а до лѣвата му ржка кржгълъ щитъ.

15. Обр. 139 [III 935]. — Доленъ лѣвъ жгълъ отъ четвъртита мраморна плочка, високъ 16·5, широкъ 17, дебелъ 4 см., намъренъ въ мѣстността Дикили-ташъ на северъ отъ с. Бѣлово (Гебедже). Въ плочката две релефни полета, отдѣлени чрезъ поясче, високо 2 см. Въ горното поле запазено само копитото отъ задния кракъ на коня. Въ долното поле (високо 6·7 см.) се нахвърля едро куче съ щръкнали уши върху мечка; само предната частъ на кучето е представена. Върху долната рамка надписъ (височина на буквитъ 1·5 см):

Μαξίμου υἱὸς [. . . .
ριανὸς τὸν θεόν [. . . .

16. Обр. 140 [III 932]. — Четвъртита мраморна плочка, висока 53, широка 27, дебела 6·3 см., отзадъ долу и горе клинообразно отсѣчена; две дупки въ лѣвата странична площъ и една въ дѣсната за закрепването ѝ, намърена въ с. Езерово (Малъкъ-Аладънъ). Въ релефното поле: конникъ съ брада и буйна кждрава коса, откъмъ шията завита нагоре, облѣченъ въ кжсъ препа-

санъ хитонъ безъ ржкaви, отдолу украсенъ съ набраздена бордюра, и въ хламида, спускаща се върху гърба на коня; въ дѣсната му ржка, вдигната нагоре, рогъ на изобилие. Преднитѣ крака на коня насочени къмъ олтаръ съ триставна база и корнизъ; гривата му добре подредена, а сжщо и опашката му. Надъ олтара дърво съ обилна корона. Подъ релефа надписъ съ букви високи 1·5 см.:

Προμαθίων Φιλόπατρις
καὶ Ἀγαθήνῳρ καὶ Διονύσι-
ος οἱ Ἀπολλωνίου Ἡρωὶ
ᾠρδιανῶι χαριστήριον.

17. Обр. 141 [III 1002]. — Долна лѣва половина отъ четвъртита мраморна плочка, висока 18·5, широка 13, дебела 3·2 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена въ мѣстността „Кьоръ-бунаръ“ при с. Владиславово (Паша-кьой). Отъ релефа запазени задната частъ на конь съ дълга опашка, долната частъ на дѣсния кракъ на конника, обутъ въ високи подвити горе ловджийски обуца и по-голѣмата частъ отъ куче, което се втурва надѣсно. Отдолу надписъ съ букви високи 1·5 см.:

Ἀὐλοῦζαν[ις]
εὐχαριστ[ήριον]

18. Обр. 142 [III 933]. — Долната частъ на четвъртита мраморна плоча, счупена на две, висока 21, широка 47, дебела 3 см., намѣрена наблизу до с. Надежда (Голѣма Франга). Отъ релефа запазени коремътъ, заднитѣ крака и опашката на коня, долната частъ отъ краката на конника, обутъ въ кжси ловджийски обуца, две кучета, които се втурватъ подъ коня едно следъ друго; отъ тѣхъ последното напада отлѣво глиганъ съ настрѣхнала четина, както бѣга надѣсно; предъ него долната частъ на трапецовиденъ олтаръ съ дупка 2·5 × 2·5 см. за закрепване на плочата.

Обр. 140. — Мраморна плоча отъ Езерово (Малѣкъ-Аладънъ).

Abb. 140. — Marmoplatte aus Ezerovo (Malâk-Aladân).

19. Обр. 143 [III 1244]. — Откъслекъ отъ долната частъ на четвъртита мраморна плочка, високъ 15, широкъ 19, дебелъ 6·5 см., намѣренъ въ мѣстността „Кумъ-хендеклеръ“ до с. Долни Близнакъ (Петре). Отъ релефа запазена само по-голѣмата частъ отъ живоотно съ подвити крака, съ кжса опашка и двойно копито; тѣлото му пунктирано. Подъ релефа надписъ (букви високи 1 см.):

. . . . ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν ἰδίων ἀνέ[θεσαν].

20. Обр. 144 [III 899]. — Четвъртита мраморна плоча съ наклоненъ лѣвъ край, висока и широка 15·5, дебела 3·5 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена въ двора на Д. Станевъ въ с. Авренъ. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; въ дѣсната му ржка юздата на коня.

Обр. 141. — Мраморна плоча отъ Владиславово (Паша-кьой).

Abb. 141. — Marmorplatte aus Vladislavovo (Paša-kjoj).

21. Обр. 145 [III 902]. — Четвъртита мраморна плоча, висока 24, широка 18·5, дебела 3·5 см., отзадъ гладка,

Обр. 142. — Мраморна плоча отъ Надежда (Голѣма Франга).

Abb. 142. — Marmorplatte aus Nadežda (Golēma Franga).

намѣрена въ сѣщото мѣсто.¹⁾ Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; въ дѣсната му ржка кжсо копие;

Обр. 143. — Мраморна плоча отъ Д. Близнакъ (Петре).
Abb. 143. — Marmorplatte aus Dolni Bliznak (Petre).

Обр. 144. — Мраморна плоча отъ Авренъ.
Abb. 144. — Marmorplatte aus Avren.

коньтъ безъ опашка съ юзда; от-
долу глиганъ, който бѣга надѣсно;
задъ него предната часть на куче.

22. [III 502]. — Четвъртата
мраморна плочка, горе заоблена,
висока 22, широка долу 14·5 (го-
ре 12), дебела 2·5 см., намѣрена въ мѣ-
стността „Маринъ тепе“ при с. Дол-
ни чифликъ, обнародвана отъ Salač-
Škorpil, Rozpravy České Akad, 74,
10, № 3. Въ релефното поле:
конникъ, облѣченъ въ хитонъ и въ
развѣта надѣсно хламида; въ дѣс-
ницата му юздата на коня. Върху
долната рамка надпись:

Βίσσος Ἀντόνιος Βανδίκου.

Срв. K a z a g o w, цит. съч., № 248.

Обр. 145. — Мраморна плочка отъ Авренъ.
Abb. 145. — Marmorplatte aus Avren.

¹⁾ Въ двора на Д. Станевъ е намѣрена и една монета съ образа на Александра Велики, съ-
чена въ Одесосъ.

Б. Паметници отъ Провадийска околия

23. Обр. 146 [III 512]. — Четвъртата мраморна плочка съ три очукани жгла, висока 23, широка 19·5, дебела 3·5 см., отзадъ грубо огладена, намърена наблизу до с. Бръстино (Караачъ-Софуларъ). Въ релефното поле, чиито странични рамки сж джгообразни, е изобразенъ конникъ, облѣченъ въ кжсъ

Обр. 146. — Мраморна плочка отъ Бръстино (Караачъ-Софуларъ).

Abb. 146. — Marmorplatte aus Brëstino (Karaač-Sofular).

Обр. 147. — Мраморна плоча отъ Бръстино (Караачъ-Софуларъ).

Abb. 147. — Marmorplatte aus Brëstino (Karaač-Sofular).

хитонъ и въ развѣта назадъ хламида. Конѣтъ съ подредена грива и съ перчемъ на главата. Предъ него личатъ върху горната частъ на дѣсната рамка нѣколко листа отъ короната на дървото.

24. Обр. 147 [III 513]. — Четвъртата мраморна плочка безъ доленъ лѣвъ жгълъ, силно заоблена горе, висока 23, широка 17, дебела 2·5 см., отзадъ грубо одѣлана, намърена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ спускаща се върху гърба на коня хламида; въ дѣсната му ржка юздитѣ на коня; лѣвата му ржка, както ясно личи върху камъка, се подава надъ главата на коня.

25. Обр. 148 [III 514]. — Откъслекъ отъ мраморна плочка, високъ 8·5, широкъ 9, дебелъ 2 см., отзадъ гладкъ, намъренъ на сжщото мѣсто. — Отъ релефа запазена само главата на голобрадъ конникъ съ вълнообразно наждрана коса.

26. Обр. 149 [III 897]. — Долната половина на четвъртита мраморна плочка, счупена на 3 части, висока 17, широка 22, дебела 3 см., отзадъ огладена, намърена въ нивитъ подъ върха Куртъ-тепе до с. Бръстино (Караачъ-Софуларъ). Въ релефното поле: задната половина на конь, частъ отъ развѣтата назадъ хламида, краката на конника и подъ коня куче, което се спуща

Обр. 148. — Мраморна плоча отъ Бръстино (Караачъ-Софуларъ).

Abb. 148. — Marmorplatte aus Brästino (Karaač-Sofular).

Обр. 149. — Мраморна плочка отъ Бръстино (Караачъ-Софуларъ).

Abb. 149. — Marmorplatte aus Brästino (Karaač-Sofular).

надѣсно върху глиганъ съ настрѣхнала четина, подаващъ се задъ долната частъ на едно дърво. Върху долната рамка надписъ съ букви високи 0·8—1·3 см.:

Μάρκος προβατοβοσχός
θεῶ ἡρώι ἀνέδθηκεν.¹⁾

27. Обр. 150 [III 784]. — Откъслекъ отъ варовникова плоча, отчупена отгоре и отдѣсно, високъ 41, широкъ 34, дебелъ 11 см., отзадъ шриховато огладенъ, намъренъ въ Бейската могила до с. Султанци (Султанларъ). Въ релефното поле: конникъ съ извърнато напредъ лице, облѣченъ въ дълъгъ до колѣне хитонъ и въ спускаща се върху гърба на коня хламида. Задъ конника жена, седнала на столъ, който остава затуленъ, облѣчена въ дълъгъ хитонъ и въ химатионъ, прехвърленъ презъ главата ѝ; съ лѣвата ръка подпира главата си, а дѣсната ѝ ръка лежи въ скута. Задъ жената изправено момиче съ кръстосани ръце, облѣчено въ хитонъ съ подпоясна подвивка и въ химатионъ, сжщо прехвърленъ презъ главата ѝ.²⁾

28. Обр. 151 [III 781]. — Четвъртита мраморна плочка съ заобленъ горенъ край, висока 10·5, широка 12, дебела 1·3 см., отзадъ гладка, намърена

¹⁾ Плочките № № 23—26 показватъ, че наблизу до с. Бръстино (Караачъ-Софуларъ) е имало светилище на тракийския конникъ. Въ единъ дворъ на това село сж намърени и 30 монети [нум. инв. I № № 1239—1268], които принадлежатъ на II вѣкъ пр. Хр., когато именно светилището е сжществувало.

²⁾ Паметникътъ е очевидно надгробенъ, тъй като позата на дветъ женски фигури е характерна за соепа funebris. Д. Д.

въ с. Житница (Тестеджи). Въ релефното поле: конникъ облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣваща се назадъ хламида; въ дѣсницата му юздитѣ на коня, чийто преденъ кракъ се опира върху четвъртито олтарче.

29. Обр. 152 [III 837]. — Четвъртита варовникова плоча съ заобленъ горенъ край, висока 23, широка 19, дебела 3·5 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена на сѣщото мѣсто. Въ релефното поле: голобрадъ конникъ съ вълнообразно нахвостена коса, облѣченъ въ кжсъ хитонъ съ тѣсни рѣжави и въ развѣта назадъ хламида; въ издигната му нагоре дѣсница копие; преднитѣ крака

Обр. 150. — Мраморна плочка отъ Султанци (Султанларъ).

Abb. 150. — Marmorplatte aus Sultanlar.

Обр. 151. — Мраморна плоча отъ Житница (Тестеджи).

Abb. 151. — Marmorplatte aus Žitnica (Testedži).

на коня надъ четвъртито олтарче, гривата му настрѣхнала; подъ конника глиганъ въ скокъ на дѣсно, преследванъ отъ куче. Релефътъ грижливо изработенъ.

30. [III 782]. — Откъслекъ отъ мраморна плочка, високъ 17, широкъ 14·5, добелъ 4·8 см., отзадъ грубо одѣланъ, намѣренъ въ лозята до с. Мънастиръ. Отъ релефа запазена задната частъ на коня, кракътъ на конника и подъ коня по-големата частъ отъ куче, което се придвижва надѣсно.

31. Обр. 153 [III 546]. — Откъслекъ отъ варовникова плоча, високъ 22, широкъ 17, дебелъ 5·5 см., отзадъ грубо одѣланъ, намѣренъ въ с. Мънастиръ. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ хитонъ съ надпоясна подвивка и въ спускаща се върху гърба на коня хламида, отъ която е запазена една малка частъ; въ дѣсната му рѣжа юздитѣ на коня, а въ издигнатата му напредъ лѣвица лира. Отъ коня запазена предната половина, ушитѣ му полулегнали. Предъ

конника, чиято глава е наведена напредъ къмъ лирата, стои горе на дѣсно корона на дърво, загатната само съ две линии.

32. Обр. 154 [III 816]. — Четвъртата мраморна плочка съ заобленъ горенъ край, висока 12·6, широка 10·5, дебела 2 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; издигната му дѣсница показва жеста на *benedictio latina*; коньтъ съ перчемъ на главата.

Обр. 152. — Мраморна плоча отъ Житница (Тестеджи).

Abb. 152. — Marmorplatte aus Žitnica (Testedži).

Обр. 153. — Варовникова плоча отъ Мънастиръ.

Abb. 153. — Kalksteinplatte aus Mănastir.

33. [III 547]. — Откъслекъ отъ варовникова плоча, високъ 15, широкъ 11, дебелъ 8 см., намѣренъ на сжщото мѣсто. Отъ релефа запазена главата на конника и частъ отъ вдигнатата му нагоре ржка.¹⁾

34. Обр. 155 [III 527]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 14, широка 11·5, дебела 2·6 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена въ лозята на западъ отъ с. Староселецъ (Ески-Арнаутларъ). Въ контурни линии конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; въ вдигнатата му нагоре ржка копие; коньтъ безъ опашка.

¹⁾ Отъ плочкитѣ № № 30—33 става ясно, че въ лозята до с. Мънастиръ е имало светилище на тракийския херосъ.

Обр. 154. — Мраморна плоча отъ Мънастиръ.
Abb. 154. — Marmorplatte aus Mânastir

Обр. 155. — Мраморна плоча отъ Староселецъ
(Ески-Арнаутларъ).
Abb. 155. — Marmorplatte aus Staroselec
(Eski-Arnavutlar).

Обр. 156. — Мраморна плоча отъ Старо-
селецъ (Ески-Арнаутларъ).
Abb. 156. — Marmorplatte aus Staroselec
(Eski-Arnavutlar).

Обр. 157. — Мраморна плоча отъ Ста-
роселецъ (Ески-Арнаутларъ).
Abb. 157. — Marmorplatte aus Staro-
selec (Eski-Arnavutlar).

35. Обр. 156 [III 528]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 11·5, широка 9·5, дебела 1·5 см., отзадъ гладка, намърена на същото място. Въ контурни линии конникъ облѣченъ само въ кжсъ хитонъ; въ вдигнатата му нагоре дѣсница копие; главата на коня съ голѣмъ перчемъ.

36. Обр. 157 [III 529]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 14, широка 11·5, дебела 2·1 см.; отзадъ гладка съ отвесна дупчица горе, дълбока 1·5 см., за закрѣпването ѝ. Намърена на същото място. Релефъ, както въ предходната плочка, но коньтъ безъ опашка.

Обр. 158. — Мраморна плоча отъ Староселецъ
(Ески-Арнаутларъ).

Abb. 158. — Marmorplatte aus Staroselec
(Eski-Arnautlar).

Обр. 159. — Мраморна плоча отъ Староселецъ
(Ески-Арнаутларъ).

Abb. 159. — Marmorplatte aus Staroselec
(Eski-Arnautlar).

37. Обр. 158 [III 533]. — Четвъртата мраморна плочка безъ горенъ дѣсенъ жгълъ, отгоре слабо заоблена, отзадъ огладена, намърена на същото място. Релефъ, както въ предходната плочка, но безъ главата на коня.

38. [III 534]. — Горенъ лѣвъ жгълъ отъ четвъртата мраморна плочка, висока 6·5, широка 8·5, дебела 1·3 см., намъренъ на същото място. Отъ конника запазени главата, гърдитѣ и дѣсната ржка, а отъ коня — частъ отъ опашката му.

39. Обр. 159 [III 831]. — Четвъртата мраморна плоча, висока 14·5, широка 11, дебела 1·5 см., намърена на същото място. Въ контурни линии конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; въ дѣсната му ржка копие; коньтъ му безъ опашка съ дълги уши и юзда.

40. [III 525—526]. — Четвъртата мраморна плоча, горе заоблена, висока 26·5, широка 22·5, дебела 3·5 см., вмъкната въ нишата на орнаментирана варовникова стела съ фронтонъ, счупена на нѣколко части, висока 1·08 м., широка 46 см., дебела 18 см., намѣрена на сжщото мѣсто, обнародвана отъ Salač-Škorpi, Rozpravy České Akad. 74, 1928, 5, № 1. Въ релефното поле на мраморната плоча: конникъ въ ходъ надѣсно, облѣченъ въ спускащъ се чакъ

Обр. 160. — Мраморна плоча отъ Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 160. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

Обр. 161. — Мраморна плоча отъ Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 161. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

до колѣнетѣ хитонъ и въ развѣваща се назадъ хламида, обутъ въ кжси обуца; въ издигнатата му нагоре дѣсница факла, предъ нея дърво съ змия и олтаръ; подъ коня лъвъ, който напада поваленъ бикъ. Върху горната рамка на плочата надписъ:

Ἡρωι Παλαδαινῆων

а върху долната:

Στατίλις Οὐάλεντις ἀνέ-
θηκεν

Варовниковата стела ни поднася надписа:

Θεῶ Παλα-
δεινηῶ Στ-
ατί[λις Οὐ-
άλεντος ἀνέ-
θηκεν]!

Срв. Kazanow, цит. съч., № 287, обр. 150 и 156.¹⁾

Обр. 162. — Мраморна плоча отъ Бозвелийско (Кадж-кьой).

Abb. 162. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

Обр. 163. — Мраморна плочка отъ Бозвелийско (Кадж-кьой).

Abb. 163. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

41. Обр. 160 [III 789]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 26, широка 19·5, дебела 3·2 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена на югозападъ отъ с. Бозвелийско (Кадж-кьой) въ мѣстността „Канара-алтж“ (Подъ скалата). Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ въ кжсъ хитонъ и въ спусната върху гърба на коня хламида; дѣсната му ржка съ жеста на benedictio latina; главата на коня съ заостренъ и извитъ качуль.

42. Обр. 161 [III 790]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 18·5, широка 11, дебела 1·7 см., отзадъ гладка, намѣрена на същото мѣсто. Въ релефното поле: голобрадъ конникъ съ кржгло лице, облѣченъ въ кжсъ препасанъ

¹⁾ Отъ плочките № № 34—40 може да се заключи, че въ лозята на западъ отъ с. Староселецъ (Ески-Арнауларъ) е имало светилище на тракийския херосъ.

хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; въ издигнатата му дѣсна ржка копие, което не е предадено пластично; коньтъ съ качуль, подъ заднитѣ му крака глава на втурващъ се надѣсно глиганъ.

43. Обр. 162 [III 791]. — Четвъртита мраморна плочка съ релефно квадратче въ горния дѣсенъ жгълъ, висока 11, широка 10, дебела 2·6 см., отзадъ гладка, намѣрена на сжщото мѣсто. Релефъ, както въ плочка № 36.

44. [III 272]. — Четвъртита мраморна плочка, отгоре слабо заоблена, висока 10·5, широка 9·3, дебела 1·7 см., отзадъ гладка, намѣрена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле: конникъ, облѣченъ само въ кжсъ хитонъ¹; въ дѣсната му ржка кжсо копие.

45. Обр. 163 [III 793]. — Четвъртита мраморна плочка, висока 11,,

Обр. 164. — Мраморна плочка отъ Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 164. — Marmorplatte aus Bozveliisko (Kadā-kjoj).

Обр. 165. — Мраморна плоча отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй).

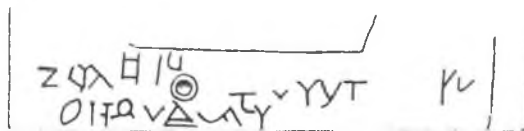
Abb. 165. — Marmorplatte aus Bozveliisko (Kadā-kjoj).

широка 10·2, дебела 1·7 см., отзадъ гладка, намѣрена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле, чиито горни жгли сж заоблени, е изобразенъ конникъ, облѣченъ само въ кжсъ хитонъ; въ издигнатата му дѣсница копие, което не е релефно предадено; коньтъ му съ вирнатъ качуль.

46. Обр. 164 [III 794]. — Четвъртита мраморна плочка, отгоре заоблена, висока 10·6, широка 12·5, дебела 2·5 см., отзадъ гладка, намѣрена на сжщото мѣсто. Въ контурни линии конникъ, облѣченъ само въ кжсъ хитонъ; въ дѣсницата му копие въ замахъ, което обаче не е релефно предадено; коньтъ му безъ опашка съ вирнатъ качуль на главата; предъ конника надѣсно фигура въ двойно припасанъ хитонъ.

47. Обр. 165 [III 795]. — Четвъртата мраморна плочка, отгоре заоблена, висока 22·3, широка 17·2, дебела 3 см., отзадъ грубо одълана, намърена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле: голобрадъ конникъ съ накждрена коса, облѣченъ съ едва очъртанъ хитонъ и въ хламида, спускаща се върху гърба на коня; дѣсната му ржка съ жеста на benedictio latina; коньтъ му безъ юзда съ отворени уста; преднитѣ му крака надъ четвъртитъ олтаръ, чиято предна частъ се слива съ долната рамка на плочката. Подъ релефа нечетливъ надписъ (обр. 166).

48. Обр. 167 [III 796]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 18·4, широка 17·8, дебела 2·3 см., отзадъ гладка, намърена на сжщото мѣсто. Въ релефното поле: голобрадъ конникъ съ дълга коса, облѣченъ само въ хламида, развѣта назадъ; въ дѣсницата му юздата на коня; предъ конника дърво, загатнато съ контурна

Обр. 166. — Надписъ върху плочата отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 166. — Inschrift auf der Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

Обр. 167. — Мраморна плочка отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 167. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

Обр. 168. — Мраморна плочка отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 168. — Marmorplatte aus Bozvelijsko (Kadâ-kjoj).

линия и сливаще се съ дѣсната рамка на плочката; подъ дървото малъкъ олтаръ съ база и корнизъ. Надъ релефа надписъ (височина на буквитѣ 1·5 см.):

Ἡρωὶ Πιέζεις Εἰσατρά-
λεος¹⁾

¹⁾ Плочкитѣ № № 41—48 показватъ, че въ мѣстността „Канара-алтж“ на югозападъ отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй) е имало светилище на тракийския конникъ. То е било открито отъ селянина Костадинъ Славовъ презъ 1927 год.

49. Обр. 168 [III 799]. — Четвъртата мраморна плочка, висока 22·5, широка 23, дебела 2·8 см., отзадъ грубо одѣлана, намѣрена въ мѣстността „Бешъ-тепе“ до с. Бозвелийско (Кадж-кѡй) презъ 1926 год. Въ релефното поле: голобрадъ конникъ съ кждрава коса, облѣченъ въ надипленъ препасанъ хитонъ и въ развѣта назадъ хламида; на краката му кжси обувки; юздата въ дѣсницата му не е предадена релефно; гривата на коня-жеребецъ вчесана нагоре; предъ конника палмово дърво съ три клона, въ срѣдата на което се овива змия съ насочена къмъ коня глава.

50. Обр. 169 [VI 211]. — Бронзова кржгла плочка съ диаметъръ 6·7 — 6·9 см., отзадъ грубо одѣлана и незначително вдлѣбната, намѣрена на сж-

Обр. 169. — Бронзова плочка отъ с. Бозвелийско (Кадж-кѡй).

Abb. 169. — Bronzeplatte aus Bozveliisko (Kadä-kjoj).

Обр. 170. — Мраморна статуйка отъ с. Бата (Батаджикъ).

Abb. 170. — Marmorstatuette aus Bata (Batadžik).

щото мѣсто. Релефътъ представя конникъ, облѣченъ само съ кжси гащи; въ дѣсницата си държи въ хоризонтално положение тежко копие, чиято дръжка е надлъжно набраздена; конътъ-жеребецъ низъкъ, опашката му голѣма, гривата му буйна, главата му пристегната съ юзда; седлото съ подопашникъ и подкоремникъ.

В. Паметници отъ околията Поморие (Анхиало)

51. Обр. 170 [III 517]. — Откжслекъ отъ ажурна мраморна статуйка, закрепена върху подставка, висока 3·5, широка 4·5 и дебела 4 см., намѣрена въ мѣстността „Бей-кѡй“ между селата Бата (Батаджикъ) и Порой (Копаранъ). Отъ статуйката запазена долната частъ на задния дѣсенъ кракъ на коня заедно съ опашката му. Върху подставката начало на надпись (височина на буквитъ 1·5 см.):

Нρω [.]

52. Обр. 171 [III 518]. — Четвъртата мраморна плочка, горе слабо заоблена, висока 17·3, широка 15, дебела 3·5 см., отзадъ грубо одълана, намърена на сжщото мѣсто. Въ контурни линии конникъ облѣченъ въ препасанъ хитонъ и развѣта назадъ хламида; въ дѣсната му ржка копие; преднитѣ крака на коня върху олтаръ, задъ който личи женска фигура.

53. Обр. 172 [III 519]. — Горната дѣсна частъ отъ мраморна плоча, отгоре заоблена, висока 20, широка 10, дебела 3·4 см., отзадъ грубо одълана, намърена на сжщото мѣсто. Отъ релефа запазена

Обр. 171. — Мраморна плочка отъ с. Бата (Батаджикъ).¹

Abb. 171. — Marmorplatte aus Bata (Batadžik).

Обр. 172. — Мраморна плоча отъ с. Бата (Батаджикъ).

Abb. 172. — Marmorplatte aus Bata (Batadžik).

само горната предна частъ на коня съ вдигнати нагоре предни крака, съ голѣмъ топчестъ перчемъ и дебела юзда.¹⁾

Denkmäler des thrakischen Heros im Museum zu Varna

Im vorstehenden Aufsatz beschreibt Karel Škorpil die im Museum zu Varna aufbewahrten Denkmäler des thrakischen Heros, von denen 22 in der Stadt Varna

¹⁾ Плочкитѣ № № 51—53 показватъ, че въ мѣстността „Бей-къой“ е имало светилище на тракийския конникъ. У Кирилъ Андреевъ отъ с. Бата (Батаджикъ), притежателъ на мѣстонаходището на тия плочки, се намира и долната дѣсна частъ на мраморна плоча съ коннишко изображение, отъ което е запазено само копитото на коня покрай надписа върху долната ѝ рамка: . . . Ἀπολλὸς θεὸς] π [. Отъ това светилище произлиза и горната половина на мраморна четвъртата плочка, горе заоблена, висока 12·5, широка 26·5, дебела 4 см., посветена на Ἡρώς Προπάλαιος, сега въ Бургаския музей, у K a z a g o w, цит. съч., № 90, обр. 36.

und deren Umgebung (№ № 1—22), 28 im Bezirk Provadija (№ № 23—50) und 3 im Bezirk Anchialo (№ № 51—53) gefunden worden sind. In № № 1, 5, 6, 9, 14, 20, 22, 24, 27, 28, 31, 48, 49 hält der Heros in der vorgestreckten Rechten den Zügel. Hingegen schwingt er in № № 21, 29, 34—37, 42—45 mit der erhobenen Rechten einen Jagdspeer. Es ist dabei zu bemerken, dass der Zügel in № № 1 und 49 und der Jagdspeer in № № 42, 45, 46 nicht plastisch angegeben sind. Ausserdem schwingt der Heros mit seiner erhobenen Rechten in № 40 eine Fackel, während er in derselben Hand in № 50 eine schwere Lanze, in № 3 eine Schale und in № № 6 und 16 cornu abundantiae hält. Die sogenannte benedictio latina zeigt die erhobene rechte Hand des Heros in № № 41 und 47. Dies ist sicher der Fall auch in № 23. Wie sich mit der Rechten des Heros in № № 2, 4, 8, 10—13, 15, 17—19, 23, 25, 26, 30, 33, 38, 40, 53 verhält, lässt sich wegen deren Fragmentierung nicht feststellen. Was seine Linke anbelangt, so trägt sie in № 31 eine Lyra und in № 14 einen runden Schild. — Einen Pferdschwanz haltenden Diener zeigt № 4; an dessen Stelle erscheint in № 8 Herakles und in № 27 eine auf einem Sessel sitzende Frau nebst ihrer Magd in der der coena funebris ähnlichen Stellung. Vor dem Pferde stehen in № № 3, 6, 9, 40 ein Altar und ein Baum mit Schlange, in № № 1, 13, 16 wiederum ein Altar und ein Baum, aber ohne Schlange, in № № 7 und 49 nur ein Baum mit Schlange, in № № 23, 26 und 31 wiederum nur ein Baum, aber ohne Schlange, in № № 18, 28, 47, 48, 52 nur ein Altar. Auf der Vorderseite des Altars ist in № № 2, 9 und 13 ein Opfertier dargestellt, wozu in № 9 noch eine Herme hinzutritt. Ausserdem sieht man in № 3 vor dem Altar einen Stier, der von zwei da stehenden Männern geopfert werden soll. Vor dem Heros steht in № № 9, 46, 52 eine Frauengestalt und in № 13 eine spendende Mannesfigur. Unter dem Pferde erscheint in № № 21, 26, 29 ein laufender Hund, der einen Eber verfolgt. In № 18 sehen wir sogar zwei nacheinander laufenden Hunde, die ebenso einen Eber verfolgen. In № 40 ist unter dem Pferde ein Löwe abgebildet, der einen niedergesunkenen Stier angreift. In № № 10, 17, 30 steht unter dem Pferde nur ein Hund, während in № 19 nur ein niedergesunkenes Tier und in № 42 nur der Kopf eines Ebers sichtbar sind. — Unter den in dem Aufsatz beschriebenen Denkmälern nimmt eine besondere Stellung № 7, wo vor dem Baum, um den sich eine Schlange mit langer hervorgestreckten Zunge ringelt, Kopf und Hals eines Pferdes auf einem Gestell nebst einem Vorhange zu sehen sind. Bemerkenswert ist auch № 16 mit den zwei übereinander stehenden Relieffeldern, von denen das obere den thrakischen Heros und das untere einen auf einen Bären sich stürzenden Hund zeigt. — Beachtung verdienen die thrakischen Personennamen Σκόντις und Ζουράζης (№ 3), Πιέξεις und Εισάτραλις (№ 48), und die Beinamen des Heros Μανίμαχος (№ 9), Μυρσίνης (№ 13) und Ὁρδιανός in (№ 16). — Es sei zuletzt bemerkt, dass von den in dem Aufsatz 53 beschriebenen Denkmälern des thrakischen Heros nur № № 9, 13, 22 und 40 schon früher veröffentlicht worden sind (vgl. G. I. K a z a r o w, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes, Budapest 1938 № № 975 [Abb. 470], 1122 [Abb. 525], 248 und 287 [Abb. 155 und 156]).

D. D.

Зевсова статуица у Нишу

од Н. Вулића

Г. Димитер Димитров објавио је у *Archäologischer Anzeiger* за 1937 год., стр. 309 и даље једну лепу бронзану статуицу која представља Зевса на престолу из Старе-Загоре (*Bronzestatuetten eines sitzenden Zeus aus Stara-Zagora — Augusta Traiana*).

Обр. 173. — Бронзана статуица у Нишу.

Abb. 173. — Bronzestatuetten in Niš.

У допуну те разправе Г. Димитрова, који је своју тему обрадио врло савесно и врло изцрпно, хоћу овде да прикажем једну сличну статуицу, која је ту скоро извађена из Нишаве и која се сад чува у лепом нишком музеју.

Из приложених слика, које су довољно добре, видеће се сви детаљи статуице од неког значаја. Никакав опис није ту потребан. Рећи ћемо само да је статуица висока 0·23 м. (престо има у висину 0·15 м.) (сл. 173, 174, 175).

Ако се нишка статуица упореди с бугарском, лако ће се опазити да између њих, поред велике сличности у главном, постоје и многе разлике у поједи-

Обр. 174. — Бронзана статуица у Нишу.

Abb. 174. — Bronzestatuetten in Niš.

ностима. Различна је коса, брада и бркови, одело, престо и др. У понечем наш Зевс више личи него онај из Старе-Загоре на неке сличне кипове у Reinach, Répertoire statuaire.

После разправе Г. Димитрова изгледа да је узалудан посао тражити углед по коме су ове статуице израђене. На то питање даће можда нов материјал одговор. Тако исто, чини се, засад је тешко објаснити и неке друге проблеме који нас интересују код ових малих кипова,

На крају објавићемо једну сличну статуицу која је такођер пре кратког времена нађена. Она је из села Равне, код Књажевца (Timacum minus?), а висока је 0.10 м. Престо на ком је Зевс сигурно седео није очуван (сл. 176).

Обр. 175. — Бронзана статуица у Нишу.
Abb. 175. — Bronzestatue in Niš.

Обр. 176. — Бронзана статуица из Равне.
Abb. 176. — Bronzestatue aus Ravna.

Као што се из приложене слике види, ни овде није потребан опис. Ова статуица разликује се од горње нишке, поред осталог, тим што у коси има венац, што у левој руци држи муњу, а у десној патеру.

Bronzestatue eines sitzenden Zeus aus Niš

In Niš wurde neulich eine Bronzestatue des Zeus gefunden, die sehr ähnlich der von D. Dimitrov im Archäologischen Anzeiger 1937, S. 309 ff. veröffentlichten Statue ist. Neben der Ähnlichkeit bestehen mehrere kleinere Verschiedenheiten zwischen beiden Gegenständen. Eine kleinere Bronzestatue des sitzenden Zeus ist in der letzten Zeit auch in Ravna (bei Knjaževac) gefunden worden.

N. Vulić.

Grabhügelforschung in Ostthrakien

von Dr. Arif Müfid Mansel

Die Grabhügelforschung, die die türkische Geschichtskommission seit 1936 an verschiedenen Orten Ostthakiens unter der Leitung des Verfassers dieser Zeilen durchführen liess, hat Jahr für Jahr zu wichtigen Ergebnissen geführt. So wurde im Jahre 1936 bei Alpulu unter einem Tumulus (Basisdurchm. 50 m; Höhe 7 m), der kein Grab enthalten zu haben schien, eine prähistorische Siedlung angeschnitten und darin, in einer Lehmschicht, neben zahlreichen Tierknochen eine grosse Menge monochromer grauschwarzer oder brauner, zuweilen mit eingeritzter Ornamentik versehener Keramik entdeckt, die wegen ihrer Technik und Formen eine auffallende Ähnlichkeit mit der frühbronzezeitlichen Keramik Ungarns aufweist, die als Toszeg A Keramik bezeichnet wird.¹⁾

Im Jahre 1937 wurden in einem grossen Grabhügel (Basisdurchm. 65 m; Höhe 11 m), 4 km. östlich von Lüleburgaz, dem alten Bergule oder Arkadiupolis²⁾ gelegen, zwei Frauengräber entdeckt, einfache, rechteckige Gruben, die mit Holzbalken oder mit grossen flachen Ziegelplatten bedeckt waren und die, neben der Asche der verbrannten Toten, sehr reiche und mannigfaltige Vasen und Hausgegenstände aus Bronze, Glas und Ton enthielten, und die, nach darin gefundenen Silbermünzen, die von Vespasian bis Hadrian reichen, mit Sicherheit in die erste Hälfte des II. Jh. n. Chr. zu datieren sind.³⁾

Im Jahre 1938 wurden zwei Grabhügel bei Kirkclareli⁴⁾ untersucht. In dem ersten, von uns mit dem Buchstaben A bezeichneten Hügel wurde ein aus zwei rechteckigen Kammern bestehendes und mit einem steinernen Tonnengewölbe bedeck-

¹⁾ Diese Ausgrabung habe ich kurz in folgenden Werken skizziert: A. Müfid Mansel, *Les fouilles de 1936—37 en Thrace (La Turquie Kémaliste, Numéro spécial consacré au IIe Congrès d'Histoire Turque et à l'Exposition d'Histoire, № 21—22, Déc. 1937), 37—38, Abb. 1—4*; A. Müfid Mansel, *Trakyanin Kültür ve Tarihi* (Edirne ve Yöresi eski eserleri sevenler Kurumu yayinlarindan, № 5, 1938), 22—23, Abb. 29—31. Über die Toszeg A Kultur, die mit der Aunjetitzer Kultur gewisse Berührungspunkte aufweist vgl. V. G. Childe, *The Dawn of the European Civilisation*, 1927, 200 ff; *The Danube in the Praehistory*, 1929, 246 ff; F. v. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936*, 24/25. *BerRGK* 1934/5, 61 ff.

²⁾ R E III¹ 293 (Oberhummer).

³⁾ Vgl. die kurzen Berichte darüber in „*La Turquie Kémaliste*“ (№ 21—22, Déc. 1937), 38 ff. Abb. 5 ff.; A. M. Mansel, *Trakyanin Kültür ve Tarihi*, 18—19, Taf. VIII—XVIII.

⁴⁾ Über Kirkclareli, das alte Kirkkilise vgl. M. Christodoulos, *Περιγραφή ιστοριογεωγραφική της επαρχίας Σαράντζα Έκκλησιών*, Athen 1881. Von demselben Verfasser, *Ἡ Θράκη καὶ αἱ Σαράντζα Ἐκκλησίαι*, Konstantinopel 1897.

tes Grab vom „makedonischen“ Typus entdeckt. In dem zweiten Hügel B kam ein stattliches Kuppelgrab zutage, bestehend aus einer rechteckigen Vorkammer und der eigentlichen runden (Durchm. 6,80 m), mit einer bienenkorbartigen Kuppel versehenen Grabkammer, das grösste der bisher in Thrakien entdeckten Kuppelgräber des V.—IV. Jh. v. Chr.¹⁾ Diese Gräber waren schon früher aufgemacht und geplündert worden.

Die wichtigsten Resultate wurden jedoch in demselben Jahre 1938 in den Ausgrabungen von Vize, dem alten Bizye²⁾ erzielt. Es wurden in der breiten und fruchtbaren Ebene, die sich vor dieser, an den letzten Westabhängen des Strandjagebirges gelegenen Stadt ausbreitet, vier Grabhügel untersucht. Diesse lagen etwa 4 km. südlich von der Stadt, dicht an einem Bache, welcher den Namen „Vize deresi“ oder „Anadere“ führt. In dem grössten, von uns mit dem Buchstaben A

Abb. 177. — Grabhügel A bei Vize. — Обр.*177. — Надгробна могила при Виза.

bezeichneten Hügel (Basisdurchm. 55 m;) Höhe 9·50 m (Abb. 177) wurde, nach zweiwöchiger Arbeit, fast im Zentrum, eine von Osten nach Westen orientierte rechteckige (Innenmaasse: Länge 4·62 m; Breite 3·12 m) mit einem Tonnengewölbe bedeckte Grabkammer (Höhe bis zum obersten Scheitel des Gewölbes 2·74 m.) entdeckt, deren aus rechteckigen Ziegeln bestehender Fussboden 1·30 m. unter dem äusseren Terrainniveau lag (Abb. 178—179). Die Grabkammer, die aus sorgfältig bearbeiteten, isodome Schichten (Höhe dieser Schichten 0·35—0·54 m) bildenden, einheimischen, gelblichen Kalksteinquadern errichtet ist (Abb. 183) (die Mauern sind durchschnittlich 0·50 m dick), hat an den vier Ecken vier Vorsprünge (Länge 1·50 m Breite 0·40 m), die die Schmalseiten nach Süden, bzw. nach Norden verlängern (Abb. 178 und 182). Im Aussen, an den Langseiten der Kammer, befinden sich Kalksteinfragmente sehr

¹⁾ Das erste Kuppelgrab in dieser Gegend wurde bei Festungsarbeiten im Jahre 1891 entdeckt (vgl. Christodulos, *Ἡ Θράκη καὶ αἱ Σαράντα Ἐκκλησίαι*, 268) und später von Hasluck ausführlich beschrieben (BSA 17, 1910/11, 76 ff und 18, 1912/13, 216). Über die Kuppelgräber von Mezck und die darin gemachten sehr interessanten Funde vgl. B. Filow in Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare XI, 1937, 1 ff.

²⁾ Über diese alte thrakische Stadt, die von Stephanos Byzantios und Strabo (VII, 331) als „τῶν Ἀστών βασιλεῖον“, von Plinius (N. H. IV, 47) als „arx regum Thraciae“ bezeichnet wird vgl. RE III 1, 552 (Oberhummer); M. Christodulos, *Περιγραφή ἱστοριογεωγραφικὴ τῆς ἐπαρχίας Σαράντα Ἐκκλησιῶν*, 35, ff.; T. n. Lakidis *Ἱστορία Βιζύης καὶ Μηδείας*, Konstantinopel 1899; F. Schaffner, Österreichische Jahrbücher 6, 1903, Beibl., 63 ff.; K. Škorpil, Notes sur les antiquités de Strandja-Planina, Bulletin de la Société archéologique Bulgare III, 1912/13, 238 ff. Über die dort gefundenen Inschriften Kalinka, Ö. Jh. XXIII, Beibl. 119 ff. Dawkine-Wace, BSA. XII, 1905/06, 175 f.

verschiedener Grösse, die, zusammen mit den vorher erwähnten Mauervorsprüngen dazu bestimmt waren, den seitlichen Schub des Tonnengewölbes aufzunehmen (Abb. 181). Das Tonnengewölbe ist, wie die Kammer, aus sorgfältig bearbeiteten Kalksteinquadern errichtet (Abb. 185). Auf der östlichen Schmalseite der Grabkammer

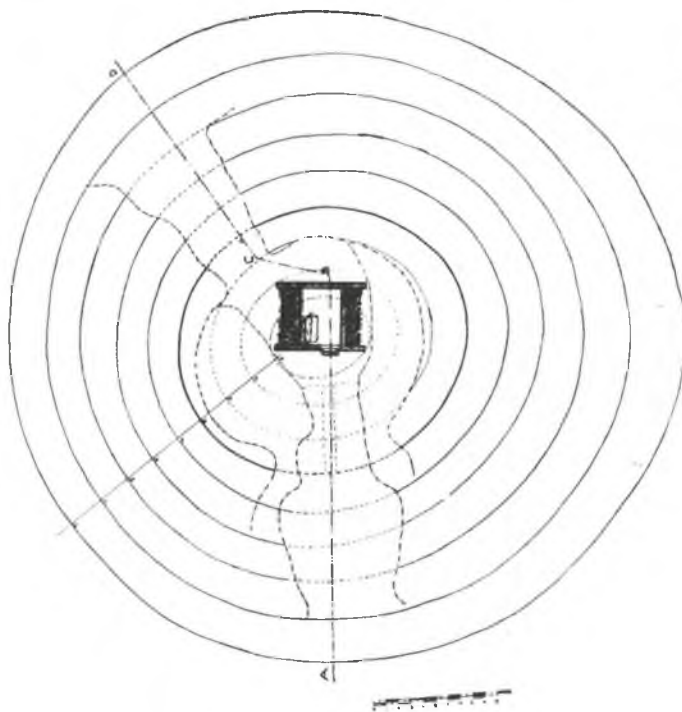

Abb. 178. — Plan des Hügels A und der Grabkammer.

Обр. 178. — Планъ на могила А и на гробницата.

befindet sich eine Tür (Breite 1·40 m; Höhe 1·17 m) mit Marmorumrahmung, die durch eine mächtige monolithische Steinplatte (Breite 1·45 m; Höhe 1·70 m), die mittelst dreier grosser und starker Eisendübel an den oberen Türsturz befestigt war, zugedeckt war (Abb. 182 u. 184).¹⁾

Im Inneren der Grabkammer, nahe der Südost-ecke, befindet sich ein steinerner Sarkophag mit satteldachförmigem Deckel und von etwas unregelmässiger Form (Abb. 186). Dieser Sarkophag ist in seinem unteren Teil 2 m lang, an der östlichen Schmalseite 0·90 m breit und 1·08 m hoch, an der westlichen Schmalseite dagegen 1·02 m

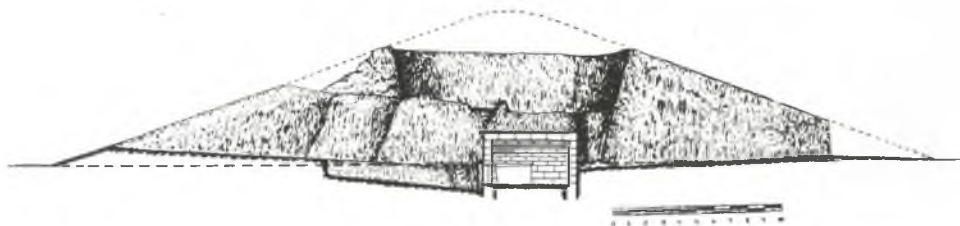

Abb. 179. — Längendurchschnitt des Hügels A.

Обр. 179. Надлъженъ разрѣзъ на могила А.

breit und 1·18 hoch. Der Deckel, dessen Länge 2·12 m beträgt, ist an den Seiten 0·20 m, in der Mitte jedoch 0·30 m hoch. Dieser Deckel war mit zahlreichen Eisendübeln an dem Kasten befestigt. Die ziemlich roh gelassene Ober-

¹⁾ Ähnliche Grabkammern sind auch in südrussischen Grabhügeln gefunden worden. Vgl. z. B. S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, 2 Aufl., 37, Plan C, № 7—10.

fläche war mit Stuck überzogen (mit Ausnahme der der Wand zugekehrten südlichen Langseite) und bemalt. Die nördliche Langseite war, auf weissem mit kleinen schwarzen Flecken versehenem Hintergrund mit einer zweiflügeligen Tür und rechts und links davon mit je einer Girlande, die an den Enden von langen, herabhängenden Tänien umwunden wird, geschmückt. Die doppelte Türum-

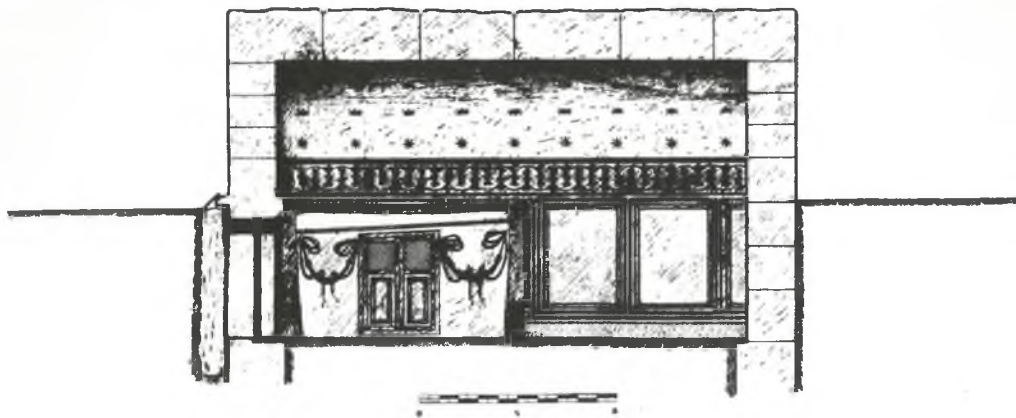

Abb. 180. — Längendurchschnitt durch die Grabkammer.
Обр. 180. — Надлъженъ разрѣзъ на гробницата.

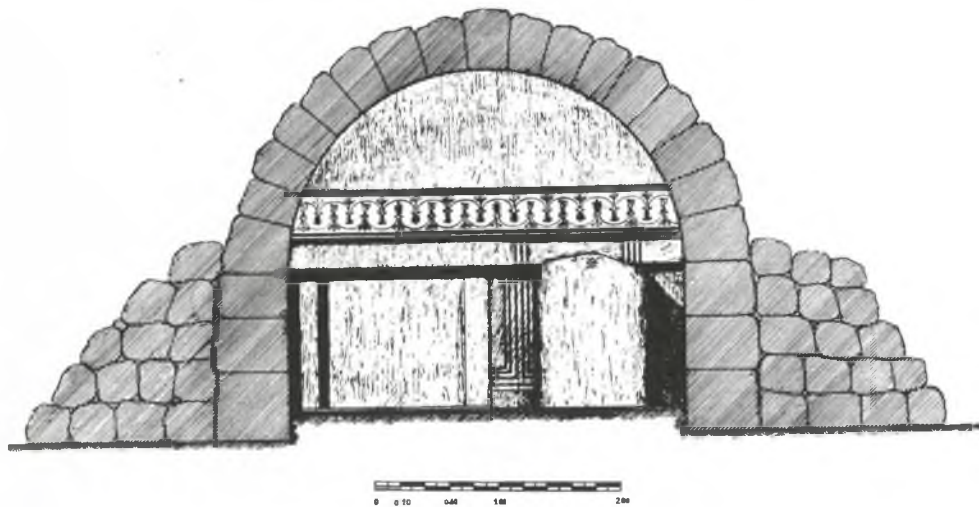

Abb. 181. — Breitendurchschnitt der Grabkammer.
Обр. 181. — Напрѣченъ разрѣзъ на гробницата.

rahmung war gelb und blau, die an ihrem oberen Teil mit Gittern versehenen Türflügel rotbraun, die Girlanden dunkelrot und braun, die Rosetten in deren Mitte schwarz. Die Schmalseiten waren weiss mit schwarzen Flecken, und enthielten im Giebelfeld des Deckels eine achtarmige schwarze Rosette (Abb. 187—188). Ausser dem Sarkopag war die ganze Innenseite sowie die gewölbte Decke der Grabkammer mit einer etwa ein cm dicken Stuckschicht überzogen und bemalt. Die bei der Ent-

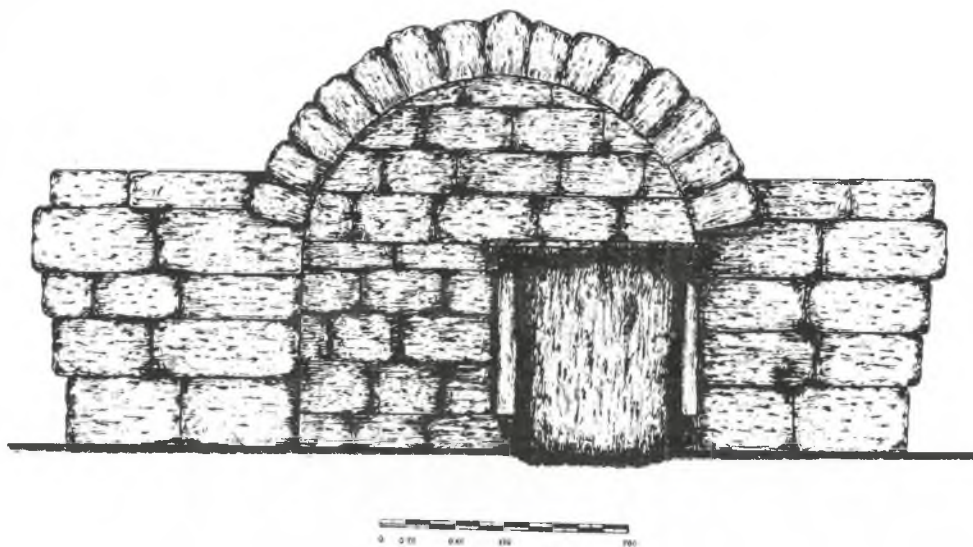

Abb. 182. — Ostfassade der Grabkammer.
Обр. 182. — Източна фасада на гробницата.

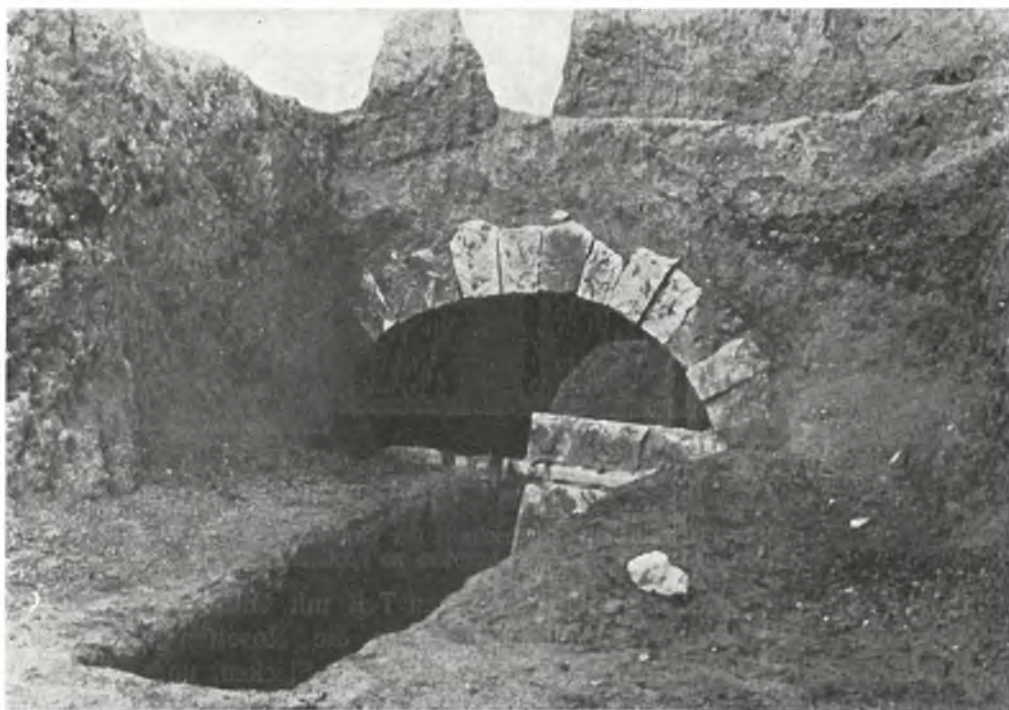

Abb. 183. — Die Grabkammer von Osten gesehen.
Обр. 183. — Изгледъ на гробницата отъ изтокъ.

deckung noch an Ort und Stelle haftenden Freskoreste (Abb. 185, 186, 189 und 190) haben uns erlaubt, die Dekoration der Grabkammer mit Sicherheit wiederherzustellen.

Am untersten Teil der Wände befand sich ein 0.20 m hoher Sockelfries mit bunten, Marmordern nachahmenden Strichen und Punkten versehen; darüber eine, mit dicken dunkelrot und gelben, mit schmalen schwarzen Linien eingefasste, 1.25 m hohe weisse Marmorvertäfelung (Breite der Tafel 0.95 m); als Abschluss des Ganzen endlich ein 0.32 m hoher, dunkelroter, von dicken schwarzen Linien umrahmter Fries, mit, durch weisse, blaue, schwarze und braune Farbe wiedergebenen, in zwei Reihen angeordneten Halbbögen geschmückt, deren Treffpunkte und Zwickel mit schmalen, einhenkeligen Vasen, Palmetten und verschiedenen Blüten geschmückt sind. Die gewölbte Decke war blau, mit grossen weissen, achtarmigen Sternen versehen (Abb. 193, 194). Auf dem halbbogenförmigen oberen Teil der östlichen Wand war eine figürliche Szene dargestellt, die aber leider in einem fast gänzlich zerstörten Zustand auf uns gekommen ist. Dank der materiellen Unterstützung der türkischen Geschichtskommission ist es uns gelungen, die Grabkammer und deren Dekoration in natürlicher Grösse in einem der Säle des Istanbuler Museums wiederherzustellen. Die Abbildungen 192—194 geben davon eine Vorstellung.¹⁾

Abb. 184. — Die Tür der Grabkammer.

Обр. 184. — Вратата на гробницата.

¹⁾ Diese, an den Inkrustationsstil erinnernde Wanddekoration findet sich an vielen Grabkammern in Südrussland. Auch da sind zuweilen figürliche Szenen dargestellt: N. Kondakoff—J. Tolstoi—S. Reinach, *Antiquités de la Russie méridionale*, 1891, 30 ff., 191 ff., Abb. 30 ff. Der obere dunkelrote Fries zeigt mit einigen Friesen des Liviahauses auf dem Palatin auffallende Ähnlichkeit. Die Fresken dieses Hauses gehören, wie bekannt, dem späteren II. Stil (z. B. W. Zschietzschmann, *Die Antike Kunst* II, 2, Taf. X). Der mit Stuck überzogene und bemalte Sarkophag weist m. E. wieder nach Südrussland: hier sind Stein- oder Holzsarkophag gefunden worden, die z. T. mit Stuck überzogen waren und mit Aufsätzen aus Gips oder Knochen geschmückt sind. Vgl. Kondakoff—Tolstoi—Reinach, op. cit., 39 ff., Abb. 46; C. Watzinger, *Griechische Holzsarkophag* (Wiss. Veröffentl. der D. Orient-Gesellschaft, Heft 16). Über einen bemalten Sarkophag aus Kertschs. C. Bursian, *Archäologische Zeitung* X, 1852, D. u. F. 433—444, Taf. 40—41.

Im Sarkophag, der die Asche mit einigen unverbrannten Knochenresten des Toten enthielt, kamen folgende Gegenstände zutage:

1. 60 Goldblätter in Form von Lorbeerblättern; nach ihrer Verteilung im Sarkophaginneren ist anzunehmen, dass sie nicht bloss zu einem Kranz, dessen mit einem dünnen, tüllartigen Stoff umwickelte Lederreste an der Ostseite gefunden worden sind, angehört haben, sondern z. T. auf einen Purpurmantel aufgenäht, waren, der im Sarkophag ausgebreitet gewesen zu sein scheint. Eine dunkelrote Staubschicht, die sämtliche, im Sarkophag befindliche Gegenstände bedeckte, deutet m. E. darauf.

Abb. 185. — Die gewölbte Decke der Grabkammer.

Обр. 185. — Сводът на гробницата.

2. Zwei massive Goldringe, von denen der eine für den Daumen bestimmt (innerer Durchmesser 2·5 cm), auf seiner dunkelroten Glaspaste folgende Darstellung hat: in der Mitte eine grosse Vase; rechts ein Hund oder ein Fuchs, der zu einem Schmetterling hinaufblickt; links ein Storch oder ein Kranich (Abb. 195 a). Auf dem Karneol des zweiten, viel kleineren Ringes ist die nach dem Siege sich ausruhende Athena mit Helm, Speer und Schild dargestellt (Abb. 195 b).¹⁾

3. Runder, nach der Mündung zu sich ausbreitender silberner Becher, dessen Aussenseite mit getriebenen Reliefs (emblemata), deren Details durch Vergoldung

¹⁾ Vgl. E. Pernice — F. Winter, Der Hildesheimer Silberfund, 1901, 21—24, Taf. I—II. Vgl. auch Abb. 6 auf S. 24.

hervorgehoben werden, geschmückt ist und der mit einem Henkel in Form von einem geflügelten, vor der Brust eine Taube haltenden Eros versehen ist. Auf der Hauptseite ist ein Satyr dargestellt, der in verzückter Bewegung, mit zurückgeworfenem Kopf, nach rechts eilt und in der einen Hand einen langen Thyrsosstab mit Pantherfell, in der anderen einen Kantharos hält. Die übrige Aussenfläche ist mit Masken und verschiedenen dionysischen Geräten geschmückt, die auf durch punktierte Linien

Abb. 186. — Innenansicht der Grabkammer.
Обр. 186. — Изгледъ отъ вътрешността на гробницата.

wiedergegebenen Postamenten liegen oder von diesen herabhängen. Unter den Masken sind im Profil oder in der Vorderansicht dargestellte Satyr-, Silens- oder Mänadenmasken, z. T. mit Lorbeerkränzen geschmückt, oder über der Stirn mit struppigem Haar oder mit Hörnern versehen, zu erwähnen. Unter den Geräten sind mit Bändern geschmückte Thyrsosstäbe, Stäbe mit gekrümmten Enden (*pedum*), runde Kisten, aus denen eine Schlange herauskriecht (*cista mystica*), Tympana, Schallbeckens eine *Syrinx*, ein runder Altar, auf welchem eine Flamme lodert, eine Pinie oder mit Epheublättern umwickelte Weinschläuche hervorzuheben. Höhe 0·10 m. (Abb. 195—197).¹⁾

¹⁾ Über Vasen ähnlicher Form: Monuments Piot V, Taf. VII—VIII und vor allem XXIII, 1. Vgl. auch die S. 224 ff. angeführten Parallelen. Am unteren Teil unserer Vase waren drei kleine Füße, wie Lötspuren zeigen; diese werden wir uns etwa in Muschelform vorzustellen haben: vgl. Mon Piot V, 62, Abb. 14 und Taf. VII—VIII. Über den Satyr in verzückter Bewegung, der dem reichen Schatz neuattischer Reliefs entnommen ist vgl. Archäologische Zeitung 25, 1867, 78 ff. und 80—81 angeführten Parallelen. Die dionysischen Masken- und Gerätdarstellungen gehen mit den Maskenbechern aus Hildesheim (Pernice-Winter, op. cit., 35 ff., Taf. XII—XVI) oder mit einer ganzen Reihe von Gefäßen zusammen, die Maskenfrieze enthalten (F. Drexel, BJbb 118, 1909, 182 ff.).

4. Vier Silberbecher von ovaler Form, mit überhöhten Henkeln und gedrehtem Fuss, auf denen zwei, einander in verschiedenen Haltungen gegenüber stehende, manchmal einen Schmetterling, manchmal eine Schlange verschlingende Störche dargestellt sind. Die Henkel, in Form von grossen Ohren sind an dem einen Ende mit einer Palmette, am anderen dagegen mit Entenköpfen, die unter zwei Voluten

Abb. 187. — Der Sarkophag.

Обр. 187. — Саркофагътъ.

zum Vorschein kommen, geschmückt. Da einige Teile dieser Becher zerdrückt und abgerieben sind und der Fuss des einen fehlt, ist anzunehmen, dass sie lange Zeit in Gebrauch gewesen sind. Höhe 0·10 m; mit den Henkeln 0·11 m hoch. (Abb. 198).¹⁾

5. Silberner Schöpflöffel mit senkrechtem Griff (simpulum oder kyathos). Höhe 0·095 m.²⁾

¹⁾ Ähnliche Form und ähnliche Darstellung ist an einigen Silberbechern aus Boscoreale zu finden: Mon Piot V, 76 ff., 216 ff., Taf. XI—XII (Kraniche), Taf. XIII—XIV (Störche). Auch die Henkel sind fast identisch (vgl. Mon, Piot V, 222—223, Abb. 54—55). Über ähnliche Becher vgl. noch: Pompeji: Museo Borbonico XIII, Taf. 49, XV, Taf. 35. Schatz von Berthouville: S. Reinach, Repert. d. Reliefs, 75, № 1—2.

²⁾ Eine reiche Sammlung ähnlicher Schöpflöffel befindet sich im Museum zu Neapel. Über ein ähnliches Stück aus Boscoreale vgl. Mon Piot V, 111 und Taf. XXIV, 3.

6. Ein aus Bronze getriebener, aus einem Kopfstück und einem Visier bestehender Gesichtshelm, der in Form und Grösse (Höhe 0·27 m) einem normalen Männerkopf entspricht und dessen Visier die Porträtzüge eines bartlosen jungen Mannes zeigt. Der ganze Helm war einst versilbert, wie Spuren an den Haaren zeigen. Die Augäpfel sind, bis auf einen dünnen Ring, der der Iris entspricht, durchbohrt, desgleichen Nasenöffnungen und Lippenspalte. All diese Eigentümlichkeiten zeigen, dass der Helm tatsächlich getragen worden ist. Das Kopfstück und das Visier hängen vermittelst eines Scharniers, das über der Stirn angebracht ist, zu-

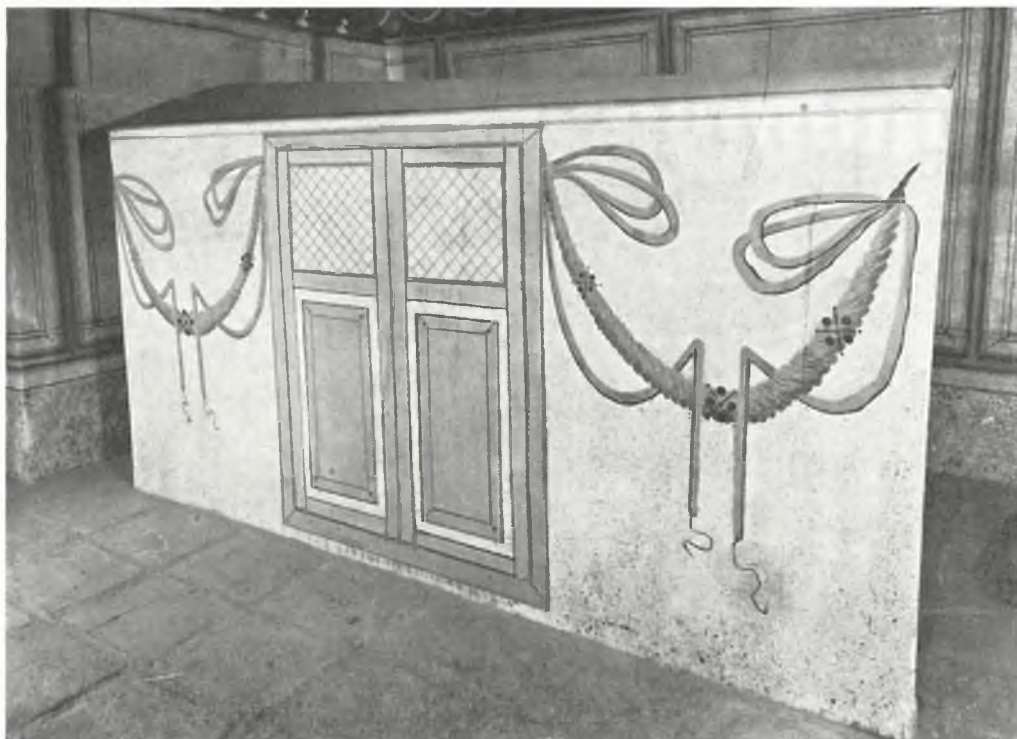

Abb. 188. — Der Sarkophag, so wie er im Museum restauriert ist.

Обр. 188. — Саркофагът, така както е реставриранъ въ музея.

sammen. Am Visier, unter den Ohren ist je ein Ring angebracht, dem auf dem Nackenschirm ein Loch entspricht. So wurde denn das Visier, durch Lederriemen, die am Loch und am Ring befestigt waren, am Gesicht festgehalten.

Der Helm ist reich verziert. Das Kopfstück ist mit einem nach der Mitte zunehmenden, eine Skylladarstellung enthaltenden Relief sowie einem Eichenkranz versehen. Auf dem fast horizontalen Nackenschirm ist ein elegantes Rankenornament dargestellt. Auf den Backenklappen ist je eine, auf einer Kugel stehende, ein aus zwei Ovalschilden, einem Panzerhemd und einem Helm bestehendes Tropaion schul-

ternde und mit der einen erhobenen Hand das Tropaion unterstützende Viktoria dargestellt (Abb. 201—202).¹⁾

Dieser, nach Technik und Stil römische, der Idee und Verwendung nach unrömische Gesichtshelm gehört in eine Reihe von Monumenten, die zum ersten Mal von O. Benndorf zusammenfassend behandelt worden sind. Benndorf bezeichnet diese

Abb. 189. — Die Wandbemalung der Grabkammer und verschiedene Gegenstände.

Обр. 189. — Стенната мазилка на гробницата и разни предмети.

Helme, von denen die Mehrzahl in Westeuropa, in Bulgarien dagegen nur zwei Stück gefunden worden sind, als Parade-oder Prozessionshelme, ohne diesen Monumenten, die zu den Totenmasken gewisse Beziehungen aufweisen, eine gewisse

¹⁾ Über Skylladarstellungen vgl. O. Waser, *Skylla und Charybdis in der Literatur und Kunst der Griechen und Römer*. Diss. Zürich 1894; O. Waser „Skylla“ in Roscher's Lexikon der griech. u. röm. Mythologie IV, Sp. 1035 ff. Skylla als Helmverzierung kommt auf Münzen der unteritalischen Städte vor. Vgl. die von Waser, op. cit., Sp. 1038/9 angeführte Literatur. Die Skylla ist auch auf den Backenklappen des Prachthelmes aus der Krim dargestellt: S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien*, Taf. XXVIII, 1. Stilistisch geht unsere Skylladarstellung am ehesten mit einem Bronzebecher aus Boscoreale zusammen: Walters, *Catalogue of Bronzes in the Brit. Mus.*, 1899, 162, Taf. XXV. Der Eichenkranz (corona civica) ist auch auf dem Gesichtshelm aus Džambaztepe zu sehen: B. Filow, *Annuaire de la Bibliothèque de Plovdiv* 1923, 140—142, Abb. 1—3. Über die corona civica und deren Darstellungen auf frühkaiserzeitlichen Münzen: DA I 2, 1535—36. Die Haarbehandlung weist auf Augustusporträts: A. Hekler, *Bildniskunst der Griechen und Römer*, Taf. 166—168, 171. G. Rodenwaldt, *Die Antike XIII*, Abb. 1, 3, Taf. V. Das Rankenornament weist Analogien zu den Randornamenten einiger Silberteller aus Hildesheim: Pernice—Winter, op. cit., 57 ff., Taf. XXIX. Ähnliche Nikedarstellungen sind von K. Wölke, BJbb 120, 1911, 167—168, zusammengestellt worden.

sepulcrale Bedeutung abzusprechen.¹⁾ Unser Helm, der stilistisch am ehesten mit einem, in einem frühkaiserzeitlichen Grabe bei Bettenberge (Württemberg) gefundenen Gesichtshelm zusammengeht,²⁾ ist eines der schönsten und besterhaltenen Stücke dieser Gruppe.

7. Ein vollständig erhaltener Schuppenpanzer mit zwei Schliessen, dessen aus Silber, Bronze und Eisen bestehende und auf der Aussenseite Rautenmuster bildende Schuppen nicht, wie es üblich ist, auf Stoff oder Leder aufgenäht sind, sondern auf einer Kettenunterlage mittelst kleiner Ringe befestigt sind; darunter befindet sich ein z. T. noch vortrefflich erhaltener Leinenstoff. Der Panzer wurde, bevor er in den Sarg gelegt war, zusammengefaltet; die Abb. 203 a zeigt diesen Zustand. Maximale Länge 0·58 m.³⁾

8. Eisernes Schwert, dessen Holzscheide z. T. noch erhalten ist (Länge 0·80 m); zwei eiserne Lanzen spitzen (Länge 0·41) (Abb. 203 b).⁴⁾

9. Ein Weinkrug, dessen Mündung bei der Auffindung mit einem Tuch umwickelt war (Abb. 223a). Daneben einige kleine Flaschen mit kegelförmigem Bauch und langem, zylindrischem Hals.

Im Inneren der Grabkammer, an verschiedenen Plätzen (Abb. 191) befanden sich folgende Gegenstände:

Abb. 190. — Die Wanddekoration der Grabkammer.

Обр. 190. — Стенна украса на гробницата.

¹⁾ O. Benndorf, Gesichtshelme und Sepulcralmasken. Denkschriften der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe XXVIII, 1878, 61 ff. Über in Bulgarien gefundene Gesichtshelme: Benndorf, op. cit., 30, Taf. XII 3a—3c (Nikopolis); Diakowitsch, Sbornik za narodni umotvorenia XXII—XXIII, (Džambaztepe).

²⁾ Benndorf, op. cit., 22 ff., Taf. VII—VIII und XV 2.

³⁾ Über Schuppenpanzer im Allgemeinen: DA III 2, 1315, I 2, 966; RE VI A 1, Sp. 335/336 (Fr. Lamert). Über in Südrussland gefundene Schuppen: Reinach, op. cit., 75, Taf. XXVII 4—6.

⁴⁾ Ähnliche Lanzen spitzen sind in Bulgarien, in Ajazlar gefunden worden: Bulletin de l'Inst. arch. Bulgare V, 1928/29, 51, Abb. 77.

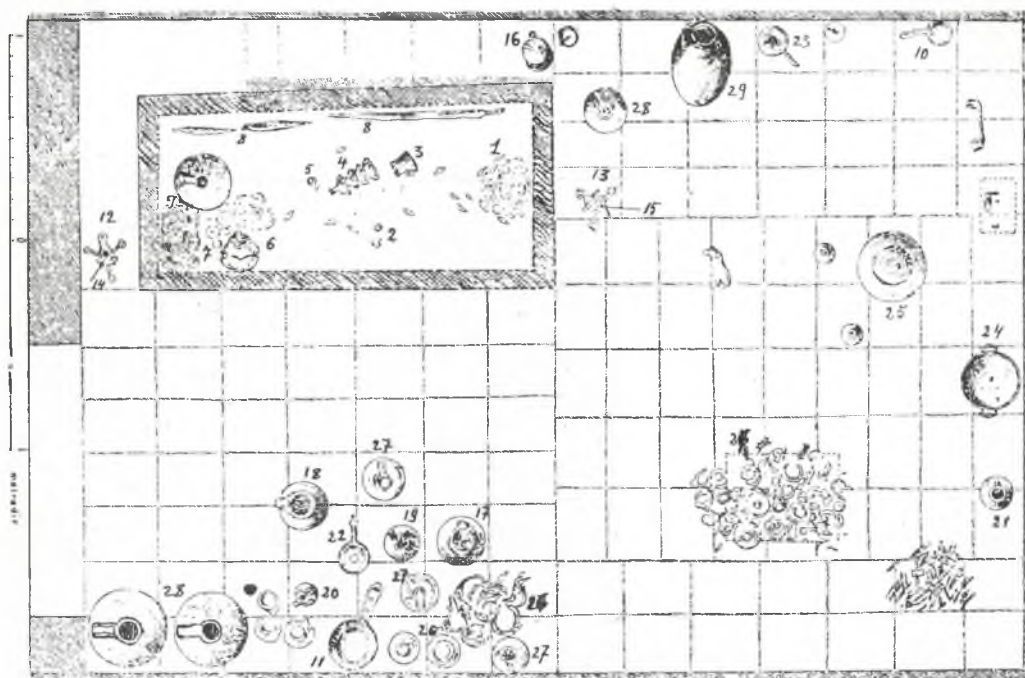

Abb. 191. — Plan der Grabkammer.
Обр. 191. — Планъ на гробницата.

Abb. 192. — Das Innere der Grabkammer (Restauration im Museum).
Обр. 192. — Вътрешността на гробницата (реставрация въ музея).

10—11. Eine kleine, tiefe Kasserolle mit langem, schmucklosem Griff (Trulla). Länge mit dem Griff 0·25 (Abb. 204). Eine grössere und tiefere Kasserolle ähnlicher Form wurde an der Nordseite der Grabkammer entdeckt (Abb. 205).¹⁾

12—13. Zwei Kandelaber. Das auf der Ostseite des Sarkophages gefundene Exemplar ist in Form eines Schilfrohrstengels mit senkrechten Verknötungen und länglichen Blättern, die davon ausgehen und deren Spitzen nach aussen gebogen sind, versehen; oben drei auseinander gehende dünne Stengel, die einen runden Teller für die Lampe tragen. Höhe 0·95 m (Abb. 206 a). Der zweite Kandelaber mit drei Füßen in Form von Löwentatzen, dem schlanken, geriefelten Schaft und dem kalathosartigen Lampenträger stellt einen viel häufigeren Typus dar. Höhe 1·37 m. (Abb. 206 b).²⁾

14—15. Zwei Bronzeleuchten, die auf den soeben beschriebenen Kandelabern standen. Der überhöhte und nach vorne gebogene Henkel der Lampe, die auf dem Kandelaber Nr. 12 gestanden hat, endet mit einem Delphinkopf (Abb. 208). Die zweite, zu dem Kandelaber Nr. 13 gehörige Lampe hat einen stilisierten Henkel in Blattform und einen vortrefflich erhaltenen Deckel über der Öffnung des Ölbehälters (Abb. 209).³⁾

Abb. 193. — Innenansicht der Grabkammer (Restauration im Museum).

Обр. 193. — Вътрешен изглед на гробницата (реставрация въ музея).

¹⁾ Ähnliche Stücke aus Hildesheim (Pernice — Winter, op. cit., 71 ff., Taf. 43—46) und Boscorcaie (Mon Piot V, № 51—54, 247—8). Über Kasserollen allgemein: H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien, 1907, 73 ff.

²⁾ E. Pernice, Gefässe und Geräte aus Bronze (Hellenistische Kunst in Pompeji IV), 1925, 47 ff., 55 ff.

³⁾ Lampen der ersten Form mit gebogenen Henkeln sind ziemlich häufig: z. B. DA III 2, 1327—28, Abb. 4591, 4596; Bullet. de l'Institut arch. Bulgare V, 1928/9, 35, Abb. 40 und die dort angegebene Literatur. Eine Lampe zweiter Form befindet sich im Istanbuler Museum. Über eine ähnliche Lampe im Museum zu Kairo vgl. C. C. Edgar, Greek Bronzes, 1904, 38, № 27781, Taf. XI.

16. Eine Laterne aus Bronze, bestehend aus einem runden Boden, auf welchem ein, zur Aufnahme des Öles bestimmtes zylindrisches Gefäß sitzt, und an welchem

Abb. 194. — Innenansicht der Grabkammer (Restauration im Museum).

Обр. 194. — Изгледъ отъ вътрешността на гробницата (реставрация въ музея).

zwei senkrechte Stützen angeordnet sind; aus einem glockenförmigen, mit Ventilationslöchern versehenen Deckel und Trageketten (nur z. T. erhalten), die in die senkrechten Stützen eingreifen und einem Griff. Auf der Aussenseite des zylindrischen Gerüsts war nicht Glas, sondern der Wärme und Feuchtigkeit gut widerstehendes, dünngeschabtes Horn verwendet. Durchm. 0·24 m, Höhe 0·13 m. (Abb. 197).¹⁾

17—18. Zwei Wasserkannen aus Bronze mit reich verzierten, kräftigen Henkeln: am unteren Ansatzteil ein weiblicher Kopf mit Diadem; am oberen Teil legt sich der Henkel in Entenköpfe auslaufend, um die runde Gefässmündung, der ein Ausguss fehlt. Am oberen Rand des Henkels befindet sich eine vorspringende Palmette, die als Auflager für den Daumen gedient hat. Höhe 0·34 m (Abb. 210).²⁾

19. Kleine Bronzekanne (vielleicht Ölkanne) mit einem breiten und gedrückten Bauch, treffelförmiger Mündung und einem geschwungenen, ebenfalls mit einem zum Auflager für den Daumen bestimmte Blatt. Höhe 0·34 m (Abb. 211).³⁾

¹⁾ Solche Laternen sind ausführlich behandelt worden von S. Löschke, *Antike Laternen und Lichthäuschen*, BJbb 119, 1909, 370 ff. Eine ganz ähnliche Laterne ist im Bronzeschatz von Boscoreale gefunden worden: AA 1900, 192 ff., Abb. 23—24. Vgl. auch die im Hügel Karaagaç gefundene Laterne: *Bullet. de l'Inst. arch. Bulgare* V, 1928/9, 24 ff., Abb. 25.

²⁾ Ganz ähnliche Stücke aus Pompeji: Museo Borbonico XII, Taf. LVIII 3—4; Th. Schreiber, *Alexandrinische Toreutik*, 334—335, Abb. 82, 86. Aus Boscoreale: AA 1900, 189—190, Abb. 17.

³⁾ Analogien aus Pompeji: Avellino, *Mém. d. R. Accad. Ercolanese di Archeologia* VI, 1853 99 ff., Taf. IX; H. Willers, *Neue Untersuchungen*, 70 ff., Abb. 41. Aus Boscoreale: AA 1900, 187, Abb. 13.

20. Kleine einhenkelige Weinkanne (Oinochoe) mit treffelförmiger Mündung und gedrehtem Fuss. Am unteren Ansatzteil des Henkels eine weibliche Maske (Maenade); auf dem oberen Teil ein Silen, der nicht ohne Humor, die Gefässmündung umarmt. Höhe 0·16 m (Abb. 212).¹⁾

Abb. 195 — Die geschnitzten Steine der Goldringe a—b aus dem Hügel A. c — vom Hügel B.
Обр. 195. — Гравираниѣ камъчета на златниѣ пръстени: а—b, могила А, с — могила Б.

21. Kleine zweihenkelige, bauchige Vase aus Bronze. Höhe 0·17 m (Abb. 213).

22—23. Zwei flache, pfannenartige Kasserollen mit langem Griff. Der Griff des ersten Exemplars ist an seinen Enden mit einem Satyr- und einem Ziegenkopf geschmückt. Durchm. 0·15 m (Abb. 214a). Der Griff des zweiten Stückes endet mit dem Vorderteil eines galoppierenden Hundes. Durchm. 0·17 m (Abb. 214b).²⁾

24. Einfache Bronzeschüssel mit sorgfältiger Dreharbeit unter dem Fuss, in der Mitte profilierten und an den Ecken in Schlangenköpfe auslaufenden Henkeln. Durchm. 0·28 m. Höhe 0·11 m (Abb. 215).³⁾

25. Ein Bronzekessel mit einem kleinen runden Deckel und mit zwei aufklappbaren, halbbogenförmigen Eisenhenkeln, die z. T. noch erhalten sind. Durchm. 0·33 m. Höhe 0·10 m (Abb. 216).

26. Es sind noch in der Grabkammer eine ganze Anzahl von Schalen, Trinkbechern und Tellern aus sehr dünnem, vollkommen durchsichtigem gelbem Glas zu erwähnen, von

¹⁾ Ähnliche Gefässe sind in den Tumuli von Alikaria und Elehča (I. Jahrhundert n. Chr.) in Bulgarien zutage getreten: *Bullet. d. l'Inst. arch. Bulgare V*, 1928/9, 27, Abb. 26—28, 36, Abb. 45.

²⁾ Solche pfannenartige Kasserollen lassen sich häufig in Tumuli finden; die Henkel sind meistens mit Widderköpfen versehen. Über den Schmuck der Stücke aus Vize vgl. *Bull. de l'Inst. arch. Bulgare V*, 1928/9, 29, Abb. 30—31.

³⁾ Ähnliches Stück aus Lüleburgaz, noch nicht publiziert. Aus Bulgarien: *Bull. de l'Inst. arch. Bulgare V*, 1928/9, 22, Abb. 18—19. Boscoreale: *AA* 1900, 190, Abb. 18.

denen der grösste Teil nahe der Nordwestecke der Kammer, aber leider in zerbrochenem Zustand gefunden worden ist. Es ist uns jedoch gelungen, einige Gefässe wiederherzustellen und so eine Vorstellung von den Hauptformen zu erhalten. Zu erwähnen

Abb. 196. — Silberbecher mit Satyr- und Maskendarstellungen.

Обр. 196. — Сребърна чаша с изображения на сатиръ и маски.

sind: ganz flache, mit schmalem, senkrechtem Rand versehene Teller (Abb. 217); kleine, pyxidenförmige, nach der Mündung sich erweiternde Gefässe (Abb. 218); tiefe,

Abb. 197. — Silberbecher mit Satyr- und Maskendarstellungen.

Обр. 197. — Сребърна чаша с изображения на сатиръ и маски.

mit Fuss versehene Schalen (Abb. 219); und schliesslich tiefe, nach der Mündung abnehmende Becher (Abb. 220). Diese äusserst zerbrechlichen und im Altertum

gewiss sehr hoch geschätzten Glaswaren befanden sich in einer grossen Holzkiste, wie Reste von mit Stierköpfen geschmückten Schlosskasten, Schlossriegel, Schlüssel,

Abb. 198. — Silberbecher mit Storchdarstellungen.

Обр. 198. — Сребърна чаша с изображения на щъркели.

Überfallstangen aus Bronze, Nägel und Haken aus Eisen, die bei diesen Gläsern

Abb. 199. — Silberbecher mit Storchdarstellungen.

Обр. 199. — Сребърна чаша с изображения на щъркели.

gefunden wurden, zeigen. Einige Gläser (hauptsächlich flache Teller) befanden sich an der Nordwand, neben den oben beschriebenen Bronzevasen.

27. Ausser diesen Gegenständen aus gelbem Glas sind noch drei grosse einhenkelige Flaschen mit grossem kegelförmigem Bauch und im Verhältnis zum Körper kurzem und zylindrischem Hals, entdeckt worden. Alle drei sind aus ziemlich gut gereinigtem, bläulichem Glas hergestellt. Höhe 0·28 m (Abb. 221).

28. Drei grosse einhenkelige Wasserkrüge, mit breitem Bauch und zylindrischem Hals, aus rötlich braunem Ton hergestellt. Respektive Höhen 0·40 m; 0·41 m; 0·46 m (Abb. 222a-b, 223b).

Abb. 200. — Silberbecher mit Storchdarstellungen.
Обр. 200. — Сребърна чаша съ изображения
на щъркели.

29. Ein grosser, zweihenkeliger Weinkrug, dessen langgestreckter Bauch nach unten spitz zuläuft und der dazu bestimmt war, z. T. in die Erde hineingelassen zu werden. Höhe 0·87 m (Abb. 224).

Ausserdem fanden sich an verschiedenen Stellen der Kammer einige Vasen aus Glas und aus Ton, mit kegelförmigem Bauch und langem, zylindrischem Hals (Balsamaria).

In einem kleinen, von uns mit dem Buchstaben B bezeichneten Hügel, etwa 50 m westlich vom Hügel A gelegen (Basisdurchm. 30 m; Höhe 4 m) (Abb. 226) wurden im Zentrum, 0·50 m unter dem äusseren Terrainniveau, nebeneinander zwei von Osten nach Westen orientierte Brandgräber entdeckt (Länge des ersten Grabes 2·05 m; dessen Breite 0·55 m. Länge des zweiten Grabes 1·65 m. Dessen Breite 0·60). Diese Gräber waren auf folgende Weise hergestellt:

auf geebnetem und festgestampftem Boden war die Asche der Toten mit verschiedenen Beigaben ausgebreitet und das Ganze mit starken, rechteckigen Ziegeln satteldachförmig zugedeckt (Abb. 225). In dem grossen Grabe kamen folgende Gegenstände zutage:

1. Am Ostende 58 Goldblätter, von denen ein Teil die Form von Eichenblättern aufweist. Daneben kleine Ton- und Glasgefässe.

2. In der Mitte ein kleiner Ohrring, dessen kleiner roter Stein von einem runden Goldrahmen eingefasst ist. Ein Halsband aus Gold, bestehend aus einer 38 cm langen Kette und einem halbmondförmigen Anhänger, mit Eichen und

Abb. 201. — Der Gesichtshelm.

Обр. 201. — Шлемъ-маска.

verschiedenen Blattornamenten in Filigrantechnik geschmückt.¹⁾ Zwei Armbänder,

Abb. 202. — Der Gesichtshelm (Seitenansicht).
Обр. 202. — Шлемъ-маска гледанъ отъ страни.

die aus 2 cm breiten, mit punktierten geometrischen Ornamenten versehenen Gold-

¹⁾ Über Anhängsel in Form von einem Halbmond s. F. H. Marshall, British Museum. Catalogue of the Jewellery, 1911, Taf. 57, Nr 2718, Taf. 68, Nr 2920, 2932—2934. Ähnliche Ornamentik findet sich auf Goldzylindern, die einen Halsband bildeten; Marshall, op. cit., Nr 2697, Taf. 57. Ähnliches Stück aus Pompeji: Trollope, Illustrations of ancient Art 1854, Taf. XXV 5. Solche halbmondförmige Anhängsel (μηνίσκοι, lunulae) wurden von Frauen und Kindern als Amulette getragen (Marshall, op. cit., XLVI).

blechen bestehen und in der Mitte einen ovalen Steinkasten enthalten. Durchm. 5·5 cm (Abb. 228). Zwei Goldringe. Auf der weissen Glaspaste des einen ist Artemis

a.

b.

Abb. 203. — Panzerhemd (a), eisernes Schwert und Lanzenspitzen (b).

Обр. 203. — Ризница (a), желѣзенъ мечъ и върхове на копия (b).

Abb. 204. — Silberkasserolle.

Обр. 204. — Сребърна гребачка.

dargestellt, mit einem ärmellosen Chiton bekleidet und mit dem Köcher auf dem Rücken (Abb. 195 und 228).

3. Die auf der Westseite gefundenen Bronzegegenstände, wie eine zweihenkelige Schüssel, kleine Weinkanne mit treffelförmiger Mündung, flache Kasserolle mit langem Griff, Lampe und dergl., haben durch den Erddruck und die Feuchtigkeit stark gelitten (vgl. Abb. 227). Es wurden auf dieser Seite kleine Flaschen und Vasen mit kegelförmigem Bauch und langem zylindrischem Hals gefunden.

In dem kleinen Grab kamen eine ganze Anzahl von Terrakottastatuetten zutage, von denen zwei wiederhergestellt werden konnten. Es sind auf roten, mit Greifenreliefs versehenen würfelförmigen Postamenten sitzende, nackte, nur ein Halsband tragende Kinderstatuetten, die durch ihre gedrungenen Formen auffallen. Sie halten in der einen Hand eine Frucht (Granatapfel?), in der anderen einen rosettenartigen

Abb. 205. — Tiefe Kasserolle aus Bronze.
Обр. 205. — Дълбока гребачка отъ бронзъ

Gegenstand, die sie wie Schallbecken an einander schlugen. Höhe 0·18 m (Abb. 229) Im Norden des Doppelgrabes ist ein Kandelaber gefunden worden, der senkrecht in die Erde eingelassen war. Der Fuss fehlt. Auf einem schlanken, geriefelten Schaft sitzt ein Kompositkapitell mit einem kalathosartigen Aufsatz, der den Teller für die Lampe trug.¹⁾ Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieses Doppelgrab der Frau und dem Kinde des im Hügel A begrabenen Fürsten gehört.

Ein dritter kleiner Hügel, von uns als Hügel C bezeichnet, etwa 80 m südlich von B (Basisdurchm. 50 m, Höhe 2·50 m) enthielt auf seiner Südostseite und in einer Tiefe von 2·50 m eine breite Brandstelle: im Schutt ist es uns gelungen kleine Reste von Pferdehäuten zu finden, was eben zeigt, dass dieser Hügel für ein Pferd, wahrscheinlich für das Lieblingssperd des im Hügel A begrabenen Fürsten errichtet worden ist.²⁾

¹⁾ Ähnliches Stück aus Bulgarien: Bull. de l'Institut arch. Bulgare V, 1928/29, 32, Abb. 38.

²⁾ Das Pferd spielte, wie bekannt, bei den alten Thrakern eine grosse Rolle. In einem kleinen Grabhügel, ebenfalls bei Vize (Tumulus F), den wir im Jahre 1939 ausgruben, ist ein vollständiges Pferdeskelett gefunden worden. Beigaben fehlten aber auch hier.

Es ist klar, dass der Grabhügel A mit seiner sorgfältig bemalten stattlichen Grabkammer, dem steinernen, ebenfalls bemalten Sarkophag und den reichen Beigaben einem ostthrakischen König oder einem Fürsten der königlichen Familie, der in Bizye residiert hat, angehört hat. Die kostbaren Silber- und Bronzegegenstände, die zweifellos römische Produkte sind,¹⁾ sind entweder als Geschenk des römischen Kaiserhauses an die thrakische Königsfamilie, mit denen sie in freundschaftlicher Beziehung stand, aufzufassen, oder diese Gegenstände sind auf besondere Bestellung

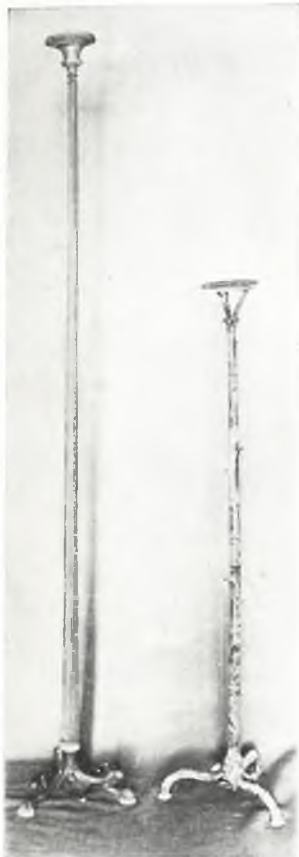

Abb. 206. — Kandelaber.
Обр. 206. — Канделабри.

Abb. 207. — Laterne.
Обр. 207. — Свѣтилникъ.

für thrakische Fürsten in Rom oder anderswo in Italien hergestellt worden.

Die Zeit lässt sich mit ziemlicher Sicherheit ermitteln. Der rote Fries der Grabkammer, der mit den Friesen des Liviahauses auf dem Palatin (späterer zweiter Stil) zusammengeht, die Silberbecher, die mit Bechern aus dem Schatz von Hildes-

¹⁾ Über die alexandrinische Herkunft der Silber- und Bronzegefäße, deren Henkel in Vögelköpfe auslaufen: Th. Schreiber, Alexandrinische Toreutik, SächsGesAb, philos-hist. Classe XIV; Drexel, Alexandrinische Gefäße der Kaiserzeit, BJbb 118, 1909, 182 ff. hat eine ganze Anzahl von Metallgefäßen mit Masken- und Tierfriesen ebenfalls dem alexandrinischen Kunstkreis zugeschrieben. Bei der Herstellung solcher Gefäße, hauptsächlich der Silbergefäße, wird man wohl auch Kleinasien in Betracht ziehen müssen (H. de Villefosse, Mon Piot V, 261—262). Auch Rom, ein diesen verschiedenen künstlerischen Einflüssen ausgesetztes Zentrum, wird in der Herstellung kostbarer Gefäße eine wichtige Rolle gespielt haben. Das Zentrum der Bronzeindustrie war dagegen Capua, die Hauptstadt Campaniens (Willers, Die römischen Bronzebecher von Hemmoor, 1901, 203 ff.).

heim und Boscoreale Ähnlichkeiten aufweisen, der Gesichtshelm, der nach seinem Stil und Dekoration mit augusteischen Monumenten Analogien aufweist, die Gefässe

Abb. 208. — Bronzelampe zum Kandelaber № 12 (Abb. 206 a) gehörig.
Обр. 208. — Бронзова лампа принадлежаща къмъ канделябъръ № 12 (обр. 206 а).

Abb. 209. — Bronzelampe zum Kandelaber № 13 (Abb. 206 b) gehörig.
Обр. 209. — Бронзова лампа принадлежаща къмъ канделябъръ № 13 (обр. 206 б).

und Geräte aus Bronze, deren fast identische Exemplare in Pompeji und Herkulaneum gefunden worden sind, gewisse auffallende Beziehungen zu den Funden, die in den

Abb. 210. — Wasserkanne aus Bronze.
Обр. 210. — Бронзова кана за вода.

Abb. 211. — Olkanne.
Обр. 211. — Бронзова кана за масло.

Abb. 212. — Weinkanne.
Обр. 212. — Бронзова кана за вино.

Abb. 213. — Zweihenkelige Bronzekanne.
Обр. 213. — Бронзовъ сждъ съ две дръжки.

a

b

Abb. 214. — Pfannenartige flache Kasserollen.
Обр. 214. — Бронзови патери.

bulgarischen Tumuli von Džambaztepe, Alikaria und Elehča gemacht worden sind, zeigen, dass das Grab A dem I Jh. n. Chr. zuzuschreiben ist, und wenn man

Abb. 215. — Schüssel aus Bronze.

Обр. 215. — Бронзова паница.

Abb. 216. — Bronzekessel.

Обр. 216. — Бронзовъ котелъ.

Abb. 217. — Flache Teller aus gelbem Glas.
Обр. 217. — Плоски паници отъ жълто стъкло.

es als Königsgrab annimmt, einer Zeit vor 44 n. Chr., also einer Periode, in welcher das ostthrakische Königreich noch bestand. Die Funde vom Hügel B sind, wie schon erwähnt, in dieselbe Periode zu setzen.

Es ist m. E. noch verfrüht, aus diesen Funden allgemeine Schlüsse über die religiösen Anschauungen und die Bestattungsriten der Asten, die dieses Gebiet bewohn-

Abb. 218. — Pyxidenförmige Gefässe aus gelbem Glas.
Обр. 218. — Сждчета отъ жълто стъкло въ видъ на пиксида.

Abb. 219. — Schalen aus gelbem Glas.
Обр. 219. — Паници отъ жълто стъкло.

Abb. 220. — Becher aus gelbem Glas.
Обр. 220. — Купички отъ жълто стъкло.

ten, zu ziehen. Immerhin können wir sagen, dass hier, in den ersten Jahrhunderten n. Chr. die Sitte der Leichenverbrennung herrscht, dass aber trotzdem die Vorstellung

Abb. 221. — Grosse Karaffe aus glas.
Обр. 221. — Голѣма стѣкленица.

a

b

Abb. 223. — Krüge aus Ton.
Обр. 223. — Глинени стомни.

Abb. 222. — Krüge aus Ton.
Обр. 222. — Глинени стомни.

vom Leichnam sehr lebendig bleibt: Der Sarkophag im Hügel A, sowie die mit Ziegeln bedeckten Gräber vom Hügel B sind gross genug, um einen Leichnam aufzu-

Abb. 224. — Weinkrung.
Обр. 224. — Амфора.

Abb. 225. — Doppelgrab im Hügel B.

Обр. 225. — Двоенъ гробъ
въ могила В.

Abb. 226. — Hügel B bei Vize.
Обр. 226. — Могила В при Виза.

nehmen.¹⁾ Unter den hier verehrten Göttern ist Dionysos an erster Stelle zu erwähnen. Dionysische Symbole, die sich auf den meisten der oben beschriebenen Gefässe und Geräte befinden, Weinkrüge und Weinkannen, Trinkbecher, deuten darauf, dass im religiösen Leben der Thraker der Dionysoskult eine grosse Rolle gespielt hat.²⁾ Die Athena, die wir auf einem Goldring fanden, deutet wohl, ebenso wie „corona civica“ und die Trophäen tragenden Viktorien des Gesichts-

Abb. 227. — Beigaben im grossen Grab B.
Обр. 227. — Разни сждове въ голѣмия гробъ B.

helmes, auf die militärischen Erfolge des im Tumulus A begrabenen Fürsten. Die Athena scheint sonst bei den Thrakern keine allzu grosse Verehrung genossen zu haben.³⁾ Die Artemis, deren Darstellung wir auf einem Ring aus dem Frauengrab B gefunden haben, ist die thrakische Bendis.⁴⁾ Es ist durchaus wahrscheinlich, dass das halbmondförmige Anhängsel des Halsbandes aus dem Grabe B irgendwie mit dem Kult dieser Göttin zusammenhängt.

¹⁾ Ähnliche Vorstellung war auch in Lüleburgaz vorherrschend.

²⁾ Vgl. darüber RE VI A 1, 488 ff. (Kazarow). Ein Überbleibsel des Dionysoskultes ist im Karneval zu sehen, der bis ins 20. Jh. hinein in Vize gefeiert wurde: R. M. Dawkins. The modern Carnival in Thrace and the cult of Dionysos. JHS. 26, 1906, 191 ff.

³⁾ Vgl. den vorher zitierten Aufsatz von Kazarow, 526.

⁴⁾ Ebenda, 505 ff.

Die Funde von Vize sind durch Beziehungen, die sie zu verschiedenen Kulturkreisen aufweisen, von besonderer Wichtigkeit. Ausser römischem Import und starkem römischem Einfluss sind aber auch skythische Einflüsse, die von Südrussland

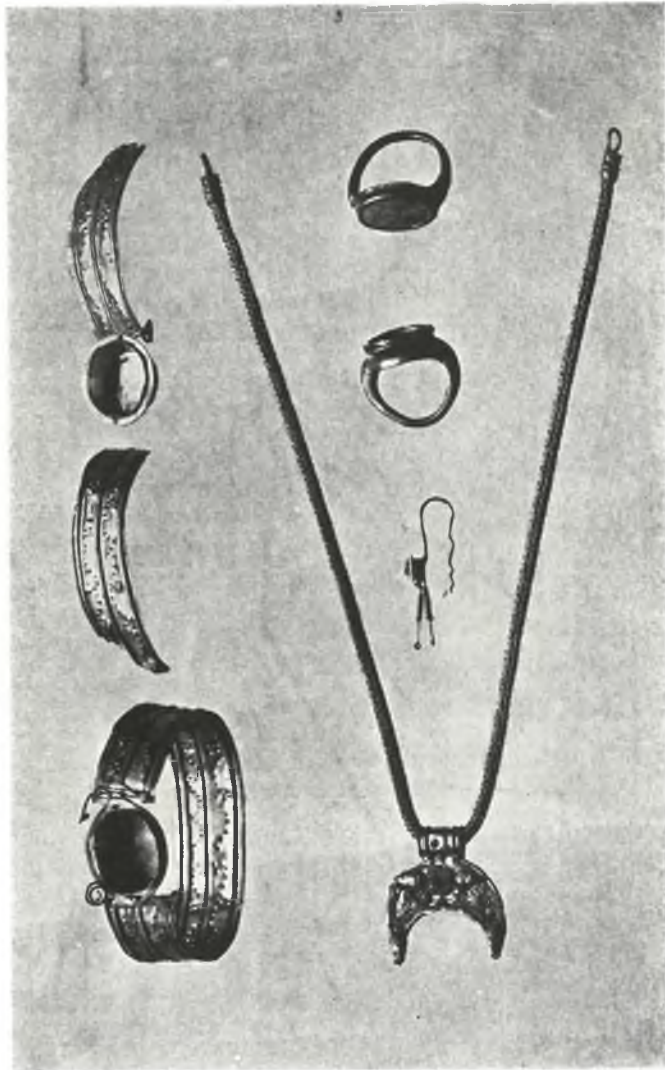

Abb. 228. — Goldgegenstände aus dem Hügel B.

Обр. 228. — Златни предмети отъ могила В.

kommen, in Betracht zu ziehen. Dem letzteren Kulturkreis ist die Bemalung der Grabkammer und vor allem die des Sarkophages, sowie der Gesichtshelm und der Schuppenpanzer zuzuschreiben.

So hoffe ich denn, dass diese Funde, die sich Jahr für Jahr vermehren¹⁾ geeignet sein werden, in der antiken Kunst- und Religionsgeschichte eine wichtige Rolle zu spielen und dass sie in der Lage sein werden, das Bild der antiken thra-

Abb. 229. Kinderstatuetten aus Ton aus dem kleinen Grab B.
Обр. 229. — Детски глинени статуйки отъ гробъ B.

kischen Kultur, das die bulgarische archäologische Forschung auf mustergültige Weise zu entwerfen bemüht ist, zu vervollständigen.

Istanbul, April 1940.

Изследвания на надгробни могили въ източна Тракия

Авторътъ дава кратъкъ отчетъ за резултатитъ отъ извършенитъ подъ негово ръководство разкопки на могили на нѣколко мѣста въ източна Тракия.

Презъ 1936 год. била разкопана една могила при Алполу, гдето разкрили предисторическо селище отъ бронзовата епоха. Въ 1937 год. при Люлебургасъ е била разкопана друга могила. Въ нея сж намѣрили два гроба на жени, да-

¹⁾ Es sei hier noch erwähnt, dass die Ausgrabung im Jahre 1939 bei Vize und Kirkclareli fortgesetzt worden ist, dass bei Vize fünf Tumuli (E, F, G, H, I) die eine ganze Anzahl von Brandgräbern enthielten, und der letzte Tumulus im Süden von Kirkclareli (C), der ein aus vier Abteilungen bestehendes längliches Kammergrab enthielt, ausgegraben worden sind. Die Ergebnisse werden in der türkischen Zeitschrift „Belleten“ demnächst publiziert werden.

тираци отъ II вѣкъ сл. Хр. На следната година били изследвани две могили въ околността на Лозенградъ (Къркъ-клисе). Въ едната отъ могилитѣ открили една полуразрушена куполна гробница отъ т. н. „македонски типъ“, цѣла изградена отъ дѣлани камъни. Тя е била ограбвана въ миналото.

Най-важни резултати дали разкопкитѣ на нѣколко могили при гр. Виза. Въ една могила (А) съ голѣми размѣри (обр. 177) при р. Ана-дере, била открита голѣма засводена гробница, изградена отъ каменни блокове и украсена отвътре съ живопись.

Въ гробницата намѣрили единъ камененъ саркофагъ (обр. 187—188) и множество предмети отъ разенъ материалъ. Въ коритото на саркофага, който отвънъ билъ измазанъ и украсенъ съ живопись, били намѣрени при пепелъта на изгорѣния трупъ 60 златни листа, два златни прѣстена съ гемички (обр. 195), една сребърна чаша съ релефни изсѣжания на подскачащъ сатиръ и разни маски (обр. 196—197), четири сребърни чашки съ столчета, съ релефни изсѣжания на щъркели (обр. 198—200), единъ бронзовъ шлемъ-маска, богато украсенъ (обр. 201 и 202), металическа ризница (обр. 203), желѣзенъ мечъ, два върха на копия и глинена стомничка за вино.

Около саркофага по пода на гробницата се намирали следнитѣ нѣща: сребърна гребалка (обр. 204), два бронзови канделабра (обр. 206) съ лампички, единъ бронзовъ свѣтилникъ, бронзови кани (обр. 210, 212 и 213), бронзова паница, патери, множество сѣдове съ различни форми отъ прозрачно жълто стъкло (обр. 216—220), и глинени стомнички (обр. 222—224).

Въ една втора могила съ по-малки размѣри (В), били открити два гроба покрити съ голѣми керамиди, поставени стрѣховидно надъ трупа. Въ по-голѣмия гробъ намѣрили 58 златни листа, малка златна обеца, два златни прѣстена съ гемички отъ стъклена паста (обр. 195с), малки бронзови канички, бронзова гребалка, лампа и др. Въ по-малкия гробъ се намѣрили множество разчупени теракотени статуйки представляващи седнало дете (обр. 229).

Въ една трета могила (С) съ малки размѣри, южно отъ могилата В, били намѣрени останки отъ коѣска кожа, което показва, споредъ автора, че тая могила е била издигната за любимия конь на погребания князь.

Съдейки по богатия инвентаръ отъ зиданата гробница въ могила А, авторътъ предполага, че въ нея е билъ погребанъ нѣкой мѣстенъ тракийски владѣтель или членъ отъ царска фамилия.

Възъ основа на стиливитѣ особености на стенната живопись въ гробницата, както и на особеноститѣ на нѣкои отъ предметитѣ, авторътъ датира гробницата и погребението къмъ първата половина на I в. сл. Хр.

Д-ръ Арифъ Мюфидъ Манселъ

Едно дарение отъ областъта на сръдна Струма

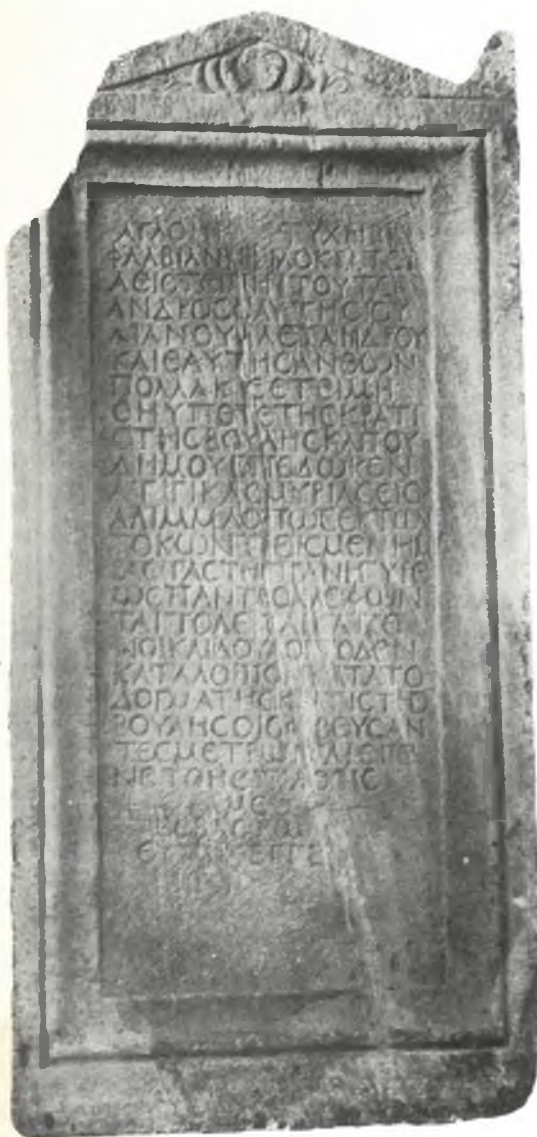
Отъ Д. Дечевъ

Презъ априлъ 1938 г., когато била преоравана една нива въ разположената непосредствено до гр. Свети Врачъ мѣстность „Ушитѣ“, била намѣрена една мраморна плоча, висока 1·23, широка 0·56, дебела 0·15 м.¹⁾ Тя се завършва съ тригъленъ фронтонъ и акротерии, отъ които единътъ е отчупенъ.²⁾ Въ обкръженото ѝ съ профилирана рамка вдлъбнатото поле стои следниятъ надписъ, тукъ и тамъ повреденъ отъ палешника на ралото (обр. 230):

Ἀγαθῇ τύχῃ.
Φλαβιανῇ Φιλοκράτει-
α εἰς τειμὴν τοῦ τε
ἀνδρὸς ἑαυτῆς Ἰου-
5 λιανοῦ [Ἀ]λεξάνδρου
καὶ ἑαυτῆς, ἀνθ' ὧν
πολλάκ[ι]ς ἐτειμή-
θη ὑπὸ τε τῆς κρατί-
στης βουλῆς καὶ τοῦ
10 δήμου, [ἐ]πέδωκεν Ἰ (= δραχμας)
Ἀττικᾶς μυρίας εἰς
ἄλιμμα, ὅπως ἐκ τῶν
τόκων τ[ρ]εῖς μὲν ἡμέ-
ρας τὰς τῆς πανηγύρε-
15 ως πάντες ἀλείφων
ται πολ[ε]ῖται καὶ ξέ-
νοι καὶ δοῦλοι, τὸ δὲν
κατάλοιπον κατὰ τὸ
δόγμα τῆς κ[ρ]ατίστης

¹⁾ Щастливиятъ откривачъ на плочата е билъ ученикътъ отъ Свети-Врачката прогимназия Димитъръ Ив. Илиевъ. За находката уведомилъ своя учителъ и директоръ г. Вельо Велевъ. Последниятъ наредилъ веднага да се прибере паметникътъ въ музея на мѣстното археологическо дружество „Струма“. Тѣй се е запазилъ отъ унищожение най-ценниятъ античенъ надписъ отъ гр. Св. Врачъ.

²⁾ Орнаментътъ на фронтонa е характеренъ за произлизанитѣ отъ Македония антични паметници (вж. В у л и н, Споменик LXXI, № 57, 375, 416, 612 и др.).

Обр. 230. — Мраморна плоча отъ Свети Врачъ.
Abb. 230. — Marmorstele aus Sveti Vrač.

(р. 3—6) ни показватъ, че Флавиана Филократия е направила дарението, за да прослави мъжа си и себе си. Подобно признание се срѣща въ дари-

20 βουλῆς οἱ ἐ[φε]βεύσαν-
τες μετρῶ[ν]ται. Ἐγέ-
νετο ἡ ἐπίδοσις
 , αμσ'
 σεβαστῶ.
25 Εὐτυχεῖτε¹⁾

Височина на буквитѣ — 0·024 м. HN (р. 3), QN (р. 12), НГ (р. 14) и НС (р. 19) сж лигирани. Крайната буква въ 13. р. е издълбана върху рамката на надписа. Сигмата въ 19. р., гдето тя е лигирана съ Н, е жгловата, докато другаде тя е закржглена. Своеобразна е формата на буквата I въ 20. р. Почти наклонено положение иматъ буквитѣ въ последнитѣ два реда. Итацизми се срѣщатъ въ 3. р.: τειμήν, въ 7. и 8. р.: ἐτειμήθη, въ 12 р.: ἄλιμμα и въ 16. р.: πολ[ε]ῖται. Много ясно се долавятъ върху камъка следитѣ отъ знака I въ 10. р.²⁾ Р. 23 и 24 ни показватъ, че дарението, за което тукъ става дума, е станало въ 241 г. по македонската ера, която е почвала въ 31 г. пр. Хр., и следователно принадлежи на 210 г. по нашата ера.³⁾ Съ влиянието, което въ това време е упражнявалъ латински езикъ върху гръцки (вж. Kretschmer, Die Sprache, 120—121), се обяснява, гдето дарителката Флавиана Филократия и нейниятъ съпругъ Юлианъ Александъръ се назоваватъ едновременно съ едно латинско и съ едно гръцко име.

Думитѣ εἰς τειμήν τοῦ τε ἀνδρὸς ἑαυτῆς Ἰουλιανοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἑαυτῆς

¹⁾ За превода на тоя текстъ вж. сп. „Прометей“ III, 2, 7.

²⁾ Възъ основа на фотоснимката проф. Клафенбахъ установи въ 13. р. четението τρεῖς. Допълнителното преглеждане на камъка потвърди напълно това четение.

³⁾ Дативната форма σεβαστῶ (р. 24), при която се подразбира по смисълъ ἔται, иде да подкрепи предположението на Tod, BSA XXIV, 56, че въ означаването на актийската ера σεβαστῶς представя въ сжщностъ прилагателното augustus, а не сжществителното Augustus, както мисли Kubitschek, RE, I, 640, 38.

телни грамоти много рѣдко. За това могат да се намѣратъ само два примѣра у Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* II, 153, № 211 и 128, № 157, гдето изрично се подчѣртава, че дарението става *τειμῆς καὶ μνήμης χάριν*, resp. *ἐκ φιλοτιμίας*. Обаче думитѣ *ἀνθ' ὧν πολλάκις ἐταιμήθη ὑπὸ τε κρατίστης βουλῆς καὶ τοῦ δήμου* (р. 6—10) идатъ да придадатъ на славолубието на Флавиана Филократия отсѣнката на благодарностъ, която тя дължала на родния си градъ заради оказанитѣ на съпруга ѝ почести. Такъвъ е случаятъ и съ приведеното у Laum, *цит. съч.*, 168 № 14 дарение на нѣкой-си Фабий отъ Остия, което сѣщо е мотивирано и съ оказанитѣ на починалия му синъ обществени почести. Нека забележа, че въ нашия надписъ липсва всѣко загатване, че Юлианъ Александъръ не е билъ вече живъ, когато съпругата му е направила дарението. Ако въпрѣки това дарението, което не е могло да стане безъ съгласието му, е представено тукъ като нейно лично дѣло, както може да се заключи отъ сингуларната форма *ἐπέδωκεν* (р. 10), то причината за това се крие въ желанието ѝ да си осигури и тя чрезъ дарението почести, каквито сѣ били оказани на съпруга ѝ. Като оставимъ на страна приведеното у Laum, *цит. съч.*, 66, № 57 дарение, което една жена прави лично отъ свое име, за да осигури за себе си, за живия си още съпругъ и за децата си благоволенieto на Посейдона и Зевса, въ всички други случаи мжжътъ и съпругата се явяватъ като равноправни дарители, щомъ сѣ живи и двамата.

Докато целта на дарението въ подобни надписи, какъвто е нашиятъ, се предава или само съ *εἰς* и *асс.* или само съ *ὅπως* и *coniunctivus*, тукъ тя е означена и по двата начина. Съ израза *εἰς ἄλιμνα* (р. 11—12) се посочва като целъ на дарението изобщо доставянето на масло за мазане, а съ *ὅπως* и *coniunctivus* (р. 12—21) се установява използването на самото масло. Възъ основа на това доставеното отъ лихвитѣ на завещания фондъ масло може да бѣде използвано отъ всички граждани, гости и роби само презъ третѣ дена на панаира, докато въ останалото време разполагатъ съ него тия, които сѣ станали вече ефеби. Тукъ заслужава да се отбележи, че Флавиана Филократия въ случая не е изключила робитѣ. Такава хуманна чѣрта се срѣща само въ едно приведено у Laum, *цит. съч.*, II, 12—13, № 9 дарение отъ Гитеонъ, гдето сѣщо се дава право и на роби да се ползватъ отъ фондовото масло по шестъ дена всѣка година. Изразътъ *οἱ ἐφηβεύσαντες*, който често се срѣща въ ефебски каталози (вж. Dittenberger, *Sylloge*³, № 385, 697 E, 870; IG XII, 3, № 338, 339 и др.), ни показва, че въ родния градъ на дарителката е имало гимназия.

Комплексътъ отъ букви *ΤΟΔΕΝΚΑΤΑΛΟΙΠΟΝ* (р. 17—18), който се противопоставя на думитѣ *τρεῖς μὲν ἡμέρας τὰς τῆς πανηγύρεως* (р. 13—14), едва ли допуска словораздѣлянето *τόδ' ἐνκατάλοιπον*, тъй като въ такъвъ случай щѣ трѣбва да припишемъ на съставителя на надписа едно до сега несрѣщано *ἐγκατάλοιπον*, на което мжчно би могълъ да попадне при наличността на нему равнозначното и общепотрѣбително *κατάλοιπον*. Впрочемъ изразътъ *εἰς τειμὴν τοῦ τε ἀνδρός* не ни позволява да приемемъ, че гласната *ε* въ *δέ¹*) е могла да

¹) Що се отнася до *ἀνθ' ὧν* (р. 6), то тая елизия отговаря на народностния езиковъ усѣтъ, който е долавялъ тия две думи като едно цѣло.

бжде елидирана предъ мнимото ἐγκατάλοιπον. По-скоро тукъ трѣбва да разчитаме на едно неорганично ν, което се е притурило къмъ крайния вокалъ на всѣкакъвъ видъ, думи още въ времето на Птолемейтъ (срв. ἐπαφροδισίαν = ἐπαφροδισία, εὐτελέστεραν = εὐτελέστερα, προσέχων = προσέχω, μήτεν = μήτε и т. п. у Mayser, Grammatik der griech. Papyri I, 1906, 197—198 и Dieterich, Untersuchungen zur Geschichte der griech. Sprache, 96 и 159).

Допълването на ΜΕΤΡΩΑΙ (р. 21) въ μετρῶνται „измѣрватъ си“ почива на обстоятелството, че отдѣлнитѣ градове сж предоставяли на своитѣ ефеби масло за мазане въ една строго опредѣлена отъ бюджета имъ мѣра, както ни показва между другото и дарението у Laum, цит. съч., II, 116, № 125. Отъ думитѣ κατὰ τὸ δόγμα τῆς κρατίστης βουλῆς (р. 18—19) става явно, че изпълнението на наредбитѣ на дарителния актъ и тукъ, както и въ други подобни случаи, се е намирало подъ непосредствения контролъ на общинския съветъ, който като представител на града е билъ длъженъ да ги възприеме или отхвърли. Дори не е изключено, че нашиятъ надписъ е билъ издѣлбанъ по нареждане на самата общинска власть, какъвто е случаятъ и съ една подобна грамота у Laum, цит. съч. I, 54.

Маслодайниятъ фондъ е възлизалъ на сумата 10.000 драхми, които въ надписа (р. 10—11) изрично сж отбелязани като атически. Навѣрно това посочва на известни мжно опредѣлими отношения между Атина и родината на дарителката. Обаче не трѣбва да се изпуска изъ предъ видъ, че и въ малоазиатски дарителни грамоти, принадлежащи почти на сжщото време, къмъ което се отнася и нашиятъ надписъ, става дума за атически драхми (вж. Buckler, JHS LVII, 2—10). Обратътъ ἐκ τῶν τόκων ἀλείφονται (р. 12—15) ни напомня израза: ἀλειφούσης τῆς πίλεως ἐκ τῶν ὑπὸ Μ. Οὐεττίου Φίλωνος δεδωμένων δηναρίων у Laum, цит. съч., II, 40, № 36. Срв. и изразитѣ: ὡς γυμνασιαρχεῖσθαι ἐκ τῶν τόκων и ἵνα στεφανοῦται ἐκ τῶν τόκων у Laum, цит. съч., II, 40, № 166 и 140, № 193.

Съветътъ (ἡ βουλὴ) и народътъ (ὁ δῆμος), за който тукъ (р. 9—10 и 20—21) става дума, принадлежатъ безъ съмнение на античното селище, чието мѣсто сега заема Св. Врачъ, както ни подсѣща мѣстонахождението на плочата. Обикновено сж склонни да отъждествятъ Св. Врачъ съ античния градъ Desudaba, който се споменува у Титъ Ливия въ връзка съ събитията презъ 168 г. пр. Хр. (вж. Philippon, RE. IX, 255). Обаче сигурни доказателства за това липсватъ. Въ всѣки случай не подлежи на съмнение, че Св. Врачъ лежи на мѣстото на едно значително антично селище. Къмъ това ни насочватъ тамошнитѣ остатъци отъ градски и водопроводни канали, а сжщо и тамъ намѣренитѣ паметници, които изцѣло принадлежатъ на римската императорска и ранновизантийска епоха.¹⁾ На римската императорска епоха принадлежи и каптажътъ на дветѣ минерални бани, отъ които едната се намира на дѣсния, а другата на лѣвия брѣгъ на течащата презъ града рѣка Бистрица. Ако при това се вземе предъ видъ и централното мѣсто, което заема тоя градъ въ областъта на срѣдна Струма, то

¹⁾ Вж. Ив. Велковъ, ГИМ VI, 87, 89, 91, № 2, 3, 6, 10; Detschew, OJh XXX, Beiblatt 69, № 3; Balasčev, Photographische Reproduktionen zum Referat „Ungedruckte und wenig bekannte Grabinschriften in Bulgarien“, Sofia 1927, табл. 1; Дечевъ, ИАИ XII, 1939, 290—294, № 11, 12, 14, 15.

трѣбва да приемемъ, че античното селище, за което тукъ става дума, е образувало въ римската императорска епоха срѣдище на градска територия.

Що се отнася до споменатия въ надписа тридневенъ панаиръ (р. 13—15), то той стои въ тѣсна връзка съ култа на лѣчебнитѣ богове — Асклепий, Хигея и Телесфоръ, чиято оздравителна сила се е откроявала и въ топлитѣ минерални води на споменатитѣ по-горе бани. Съ това схващане се съгласува напълно и надписътъ отъ Скаптопара при Горна-Джумая, понеже на това мѣсто, гдето сжщо е ставалъ панаиръ презъ римската епоха, има сжщо топли минерални бани (вж. Dittenberger, *Sylloge*³, № 888). Навѣрно участващитѣ въ панаира сж се чувствували задължени да направятъ поне една баня, за да си осигурятъ по тоя начинъ благосклонността на лѣчебнитѣ богове. Къмъ това култово кжпане вѣроятно се отнася и нареждането въ дарителния актъ на Флавиана Филократия: *τρεῖς μὲν ἡμέρας τὰς πανηγύρεως πάντες ἀλείφονται* (р. 13—16), доколкото у древнитѣ презъ класическата и следкласическата епоха кжпането е било немислимо безъ употреба на масло. Съ античния култъ на лѣчебнитѣ богове може да се обясни, гдето старата църква въ Св. Врачъ е посветена на св. св. Козма и Дамянъ, които сж минавали за лѣчители. Въ връзка съ това стои и самото име на града Св. Врачъ, т. е. „Свети лѣчителъ“, при което не трѣбва да се забравя, че доскоро вмѣсто него се е употребявала съответната плурална форма.

Най-сетне нека забележа, че мѣстото, гдето е намѣрена плочата подхожда напълно за панаиръ (вж. Pauly-Teuffel, *RE*, V, 1848, 1155—1116). То се намира извънъ античнитѣ градски стени и дава достатъчно просторъ, за да изложатъ удобно своитѣ стоки привлѣченитѣ отъ панаира търговци. А като се вземе предъ видъ, че плочата изотзадъ не е огладена, може да се предположи, че тя е била първоначално прикрепена на стената на нѣкое здание или храмъ, който специално е билъ издигнатъ тамъ поради панаира.

Eine Ölstiftungsurkunde aus dem Gebiete des mittleren Strymon

In dem vorstehenden Aufsatz wird eine neuentdeckte Ölstiftungsurkunde aus dem Gebiete des mittleren Strymon behandelt. Deren Veröffentlichung erscheint hoffentlich bald auch in den Akten des in Amsterdam abgehaltenen epigraphischen Kongresses.

D. Detschew

Селищна могила отъ бронзовата епоха до с. Веселиново

отъ В. Миковъ

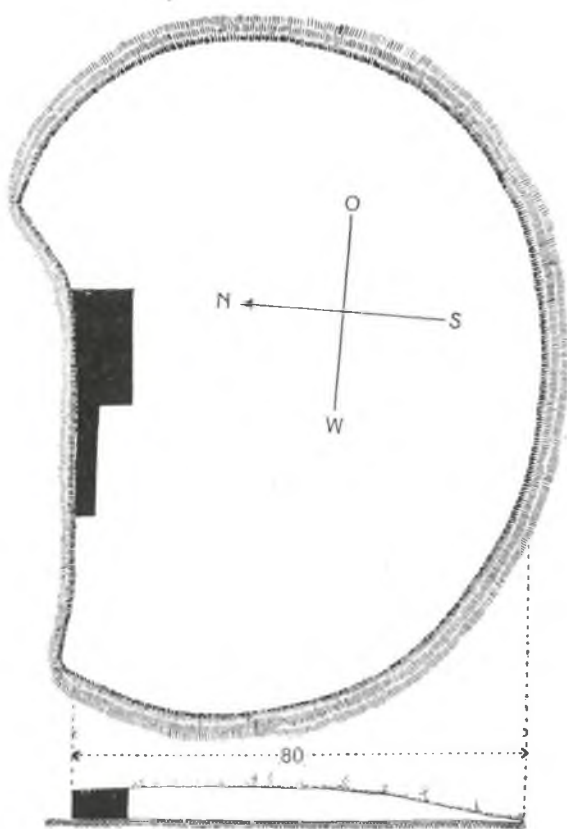
На около 2 клм. ю.-з. отъ с. Веселиново (Азапъ-къой), Ямболска околия, въ мѣстността „Малево“, непосредствено до лѣвия брѣгъ на р. Тунджа се намира една селищна могила, висока до 5·30 м., при диаметри на основата около 80/120 м. По-голѣмата частъ отъ северната половина на могилата е отнесена отъ рѣката така, че се е образувалъ високъ отвесенъ брѣгъ, въ който се виждатъ пепелища, глинена мазилка отъ колиби, глинени фрагменти отъ сѣдове, кости отъ животни, каменни орждия и пр. Много фрагменти отъ сѣдове, кости отъ животни мазилка отъ колиби и др. се намиратъ и при разораването на могилата.

Този именно високъ брѣгъ е обърналъ вниманието на единъ любителъ на старини, който презъ 1921 год. направилъ незначителни разкопки откъмъ тази частъ на могилата, дето намѣрилъ доста материали, по интереснитѣ отъ които успѣлъ да изнесе въ чужбина, а останалитѣ предалъ на музейната сбирка при гимназията въ Ямболъ. Презъ 1927 година, учителътъ отъ сѣщата гимназия, Захари Измиревъ, съ помощта на ученици-трудоващи копалъ върху най-високата частъ на могилата, непосредствено до рѣката, като намѣренитѣ материали (глинени сѣдове и фрагменти, каменни орждия и пр.) прибралъ въ музейната сбирка при гимназията.

Намѣренитѣ при двата сондажа нѣколко глинени сѣда и фрагменти, които по своитѣ особени форми съвършено се отличаватъ отъ многобройнитѣ сѣдове на селищнитѣ могили отъ каменно-медната епоха, възбудиха голѣмъ интересъ и затова още презъ 1929 год., тѣ бѣха публикувани въ една кратка статия въ Годишника на Пловдивската народна библиотека и музей.¹⁾ Тѣй като досега въ нито една отъ малкото у насъ селищни могили съ подобна керамика не бѣха правени никакви разкопки, Българскиятъ археологически институтъ ми отпусна презъ 1935 год. една сума отъ 10,000 лева, съ която можахъ да разкопая отчасти и проуча могилата до Веселиново. Резултатитѣ излагамъ по-долу.

¹⁾ В. Миковъ, Селищна могила отъ бронзовата епоха до Азапъ-къой (Ямболска ок.), ГПНБ 1928—1929, 171—177.

За да открия повече материали и за улеснение при изхвърляне на пръстът, избрахъ най-високата част на могилата — тази до рѣката. Определената за разкопаване плоскостъ имаше дължина 20 метра и ширина 10 м. Разкопкитѣ се водиха системно, строго стратиграфски, като на всѣки разкопанъ пластъ отъ 20 см., колкото можеше да обхване една лопата, се отбелязваше всичко каквото се откриваше изъ пръстѣта (обр. 231).

Обр. 231. — Планъ и разрѣзъ на селищната могила до Веселиново.

Fig. 231. — Plan et coupe du tell près de Veselinovo (district de Jambol).

На дълбочина до 0.20 м. се намѣриха разчупени при разораването глинени фрагменти отъ сждове, между които имаше и такива отъ времето между XII—XIV вѣкъ сл. Хр. Отъ 0.20—0.40 м. почнаха да се откриватъ по-значителни останки: следи отъ разрушени колиби, счупени хромелни камъни, бойни топки, глинени фрагменти отъ сждове съ тъменъ цвѣтъ, единични дрѣжки съ пѣпки въ горния край, глинени тежести и кости отъ животни. Между 0.40—0.60 м. се откриха повече следи отъ разрушени колиби, въ нѣкои отъ които се намѣриха тежести отъ глина, цилиндрични дрѣжки цилиндрични крачета отъ сждове и парчета отъ сждове, нѣкои орнаментирани съ нарѣзи, и кости отъ животни. На дълбочина отъ 0.60—1 м. се разкриха следи отъ много колиби съ добре запазени огнища, плитки сждове съ улейчета около рѣбоветѣ на устата, сждове снабдени съ чучурки и дрѣжки, както и крачета отъ сждове. И тукъ сждовѣтѣ сж съ тъменъ цвѣтъ. Отъ 1 м. до 1.20 м. се откриха следи на нѣколко колиби, глинени фрагменти, подобни на тѣзи отъ горнитѣ пластове, една медна игла, каменни бравички и пр. Между

1.20—1.60 м. се разкриха материали, подобни на тѣзи отъ 0.60—1.20 м. Въ една колиба на дълбочина 1.40 м. се намѣри много уровъ. Въ пласта между 1.60—2.0 м. се откриха основитѣ на нѣколко колиби, въ една отъ които имаше добре запазена подковообразна мелница. На дълбочина между 2—2.20 м., заедно съ сждове и следи отъ колиби, каквито се откриха въ горнитѣ пластове, се намѣри и единъ добре запазенъ сждъ съ улейче и дрѣжка, — форма, която не се откри вече въ пластовѣтѣ подъ 2.20 м. Въ пласта отъ 2.20—2.50 м. се намѣ-

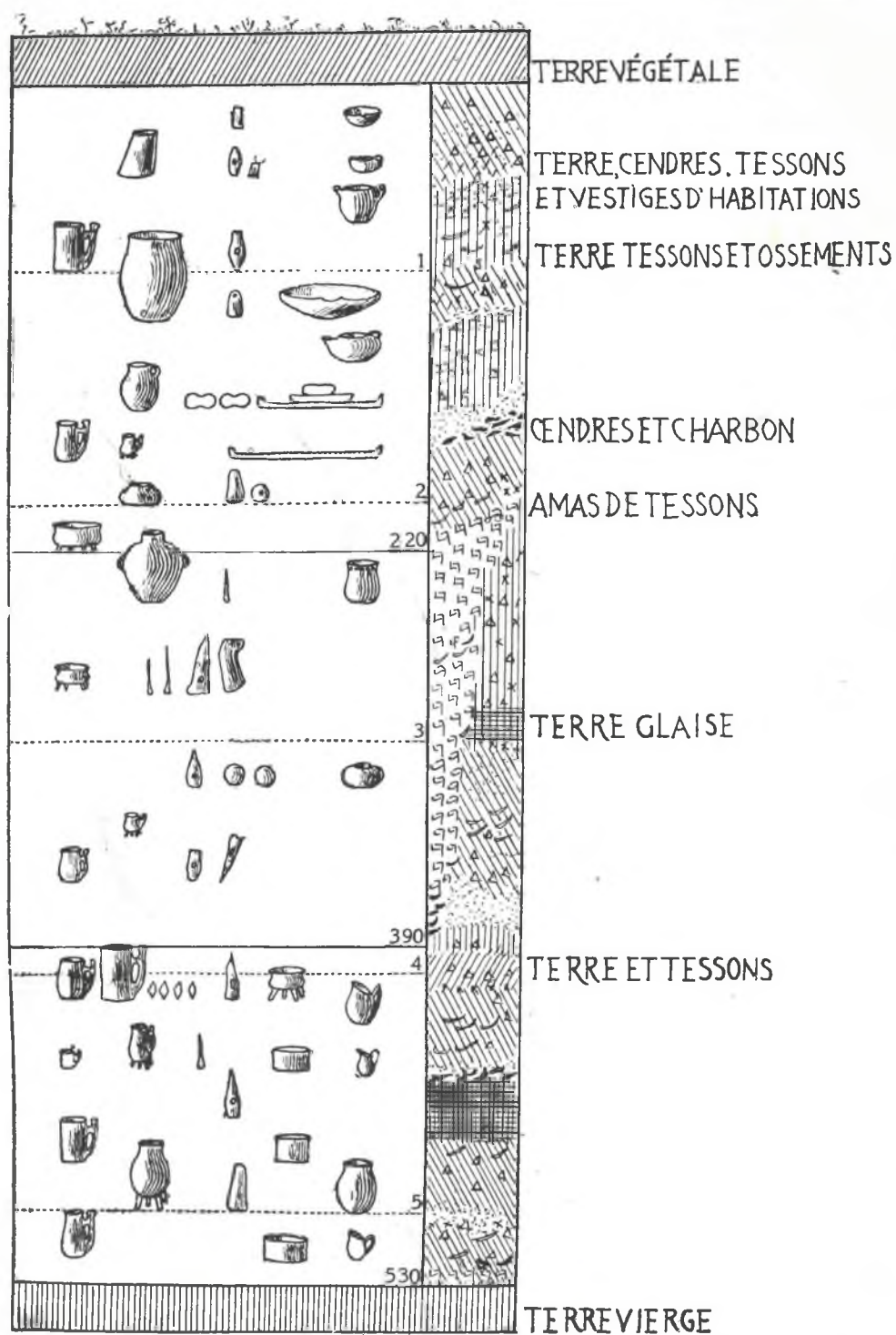
риха по-малко фрагменти отъ сждове, между които и такива съ дупки подъ периферията на устата (обр. 240). Въ дебелия пластъ отъ пръстъ и пепель, между 2·50—3·90 м., се откриха по-малко следи отъ колиби и глинени откъслечи отъ сждове, нѣколко каменни брадвички и кости отъ животни. Въ северния край, между 2·90—4·40 м. дълбочина се разкри горѣла пръстъ, примѣсена съ голѣмо количество глинени фрагменти отъ сждове и цилиндрични дръжки съ пѣпки и крачета. Тѣзи фрагменти произхождатъ по всѣка вѣроятностъ отъ пещъ, въ която сж били изпичани глинени сждове. Въ дълбочина между 3·90—5·30 м. се разкриха останките на нѣколко колиби, съ съвършено разрушени огнища, глинени кжсове отъ сждове съ цилиндрични дръжки и крачета. Въ този последенъ слой се намѣриха и малки сждинки, снабдени съ по една висока дръжка, подобни на тѣзи отъ Св. Кирилово.¹⁾ И тукъ имаше каменни брадвички и чукове, костени предмети и кости отъ животни.

Отъ разкопаната по този начинъ селищна могила до Веселиново се вижда че на разни дълбочини се намиратъ различни материали. Докато въ всички дълбочини се намиратъ напълно еднакви по форма каменни брадвички и чукове, бойни топки, хромелни камъни, двойно конусовидни глинени предмети и пр., не така, обаче, е съ разнитѣ видове форми глинени сждове, едни отъ които намираме въ всички слоеве, други — само въ най-горнитѣ, а трети само въ най-долнитѣ пластове. Освенъ нѣкои отъ познатитѣ ни отъ други селищни могили форми сждове, въ всички дълбочини най-много се намиратъ сждоветѣ, снабдени съ цилиндрични дръжки, горниятъ край на които завършва съ цилиндриченъ израстъкъ или широка пѣпка и сждоветѣ, които иматъ по четири цилиндрични крачета. Плитките паници, снабдени съ по едно улейче откъмъ рѣба на устата и сждоветѣ съ чучурче и малка дръжка се срѣщатъ само въ най-горнитѣ пластове, а малките, почти остроудънни сждчета съ високи дръжки намираме само въ най-долнитѣ слоеве. На какви дълбочини, какви материали и форми сждове сж намѣрени, най-добре личи отъ таблицата на обр. 232.

Колиби

Въ всички дълбочини се откриха останки отъ колиби. На дълбочина до 2·10 м., тѣзи останки бѣха много по значителни и, главно, самитѣ колиби сж били по-добре градени, отколкото въ по-долнитѣ пластове. И тукъ постройките, както въ могиленитѣ селища на каменно-медната епоха, сж правени отъ по-дебели въ жглитѣ и по-тънки въ странитѣ дървени колове, преплетени съ тънки прѣти, които отвънъ и отвътре сж били измазвани съ глина примѣсена съ слама. За да бжде мазилката по-устойчива, тя е била изпичана отвътре и отвънъ. Отъ разкопките на селищнитѣ могили у насъ, както и отъ нѣкои модели на колиби, открити въ селищата на каменно-медната епоха, се установява, че колибитѣ сж имали почти правоугълна форма. И при разкопаването на Малева могила, доколкото можа да се установи, колибитѣ сж имали такава форма съ приблизителна дължина между 4·50—5 метра, при ширина 3·80—4 метра. Колибитѣ,

¹⁾ G. I. K a z a r o w, Vorgeschichtliche Funde aus Sv. Kirilovo, Südbulgarien. PZ VI, 1914, 77—78.

Обр. 232. — Отвесенъ разрѣзъ на могилата съ разпредѣление на различнитѣ форми
сѣдове споредъ пластоветѣ.

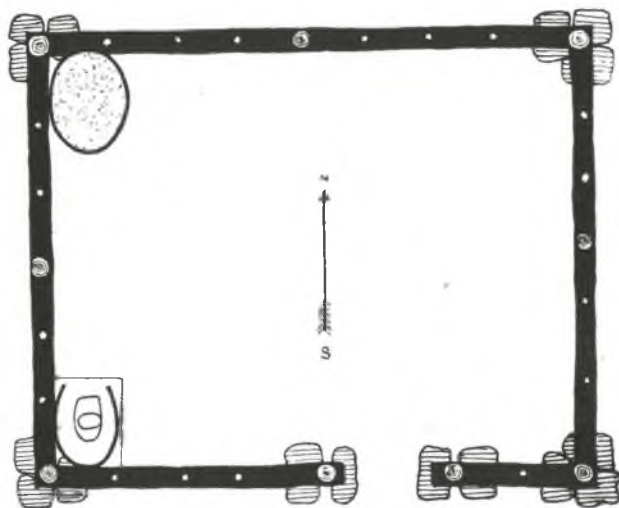
Fig. 232. — Coupe verticale du tell près de Veselinovo, avec disposition des différentes
formes des vases suivant les couches.

колкото и да сж били въ безпорядъкъ, сж били ориентирани съ входоветъ си къмъ югъ или юго-изтокъ. И тукъ жилищата сж били почти наполовина въ земята, както това вече е установено при разкопаването на много отъ селищнитъ могили на каменно-медната епоха.

Въ нѣкои отъ колибитъ бѣха запазени жгловитъ камъни при основитъ и по единъ камъкъ отъ дветъ страни на вратата. Въ по-добре запазенитъ следи отъ постройки имаше и части отъ подова мазилка. Каква форма е ималъ покривътъ и дали сж имали колибитъ прозорци, това не може да се установи. До огнището на една отъ кжщичкитъ на дълбочина между 0.40—0.60 м. се намѣри единъ кухъ, въ форма на пресѣченъ конусъ предметъ, вис. 19 см., при диаметри 14/11 см., който едва ли ще да е служелъ за друго, освенъ за куминъ, презъ който е излизалъ димътъ (обр. 267 а).

Въ разрушенитъ колиби на по-горнитъ пластове, освенъ глинени откжследи отъ сждове, глинени тежести и пр. се откриха и мѣста на мелници. На обр. 233 е даденъ планъ на една колиба отъ пласта между 1.80—2 м. Въ жглитъ на западната ѝ частъ личатъ много добре огнището и мелницата.

Огнища. Въ всички колиби се намѣриха останки отъ огнища, но не можа да се установи дали въ всички постройки огнищата сж били строени само въ жглитъ, както това се констатира въ по-добре запазенитъ основи или и на други мѣста. Положително е, обаче, че въ слоеветъ до 2 м. дълбочина отъ повърхността на могилата, огнищата сж били правени много по-грижливо, отколкото въ долнитъ пластове. Тѣ иматъ обикновено почти елипсовидна или кржгла форма, при диаметри отъ 0.70—0.90 м. и сж обградени съ единъ поясъ отъ глина, дебелъ между 10—12 см. и високъ отъ 6—12 см. Огнищата отъ по-горнитъ пластове иматъ следното устройство: най-

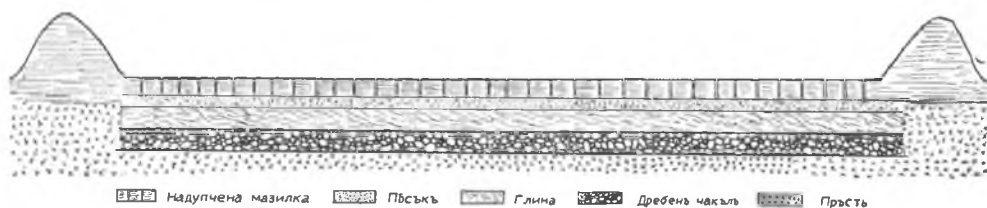

Обр. 233. — Планъ на една колиба отъ пласта на дълбочина между 1.80—2 м. съ огнището и мелницата.

Fig. 233. — Plan d'une habitation 1.80—2 m. de profondeur avec foyer et meule.

долу, върху здравата основа е насипанъ единъ тънъкъ около 2—3 см. пластъ отъ дребенъ чакълъ, върху който следва сжщо толкова дебелъ пластъ глина, надъ която идва единъ тънъкъ пластъ отъ пѣсѣкъ и най-отгоре една дебела до 2.5 см. мазилка отъ глина, надупчена съ много дупчици (обр. 234). Огнищата въ пластове между 1.80—3.40 м. сж правени по сжщия начинъ, но съ тази разлика, че вмѣсто чакълъ и пѣсѣкъ сж поставяни начупени глинени откжследи отъ сждове, които образуватъ единъ пластъ отъ 3 до 5 см. Въ осно-

вата на по-голямата част отъ огнищата на селищнитѣ могили до Заветѣ (Айтоско) и Юнацитѣ (Пазарджишко) сѣщо така сѣ поставяни глинени откъслечи отъ сѣдове.¹⁾ Въ още по-долнитѣ пластове, огнищата сѣ само измазани безъ да сѣ били надупчени или обграждани.

Обр. 234. — Разрѣзъ на огнище отъ колиба на дълбочина между 1·60—1·80 м.

Fig. 234. — Coupe d'un foyer d'une habitation de 1·60—1·80 m. de profondeur.

Мелници. Въ всички дълбочини се откриха следи отъ мелници, но най-добре бѣ запазена мелницата въ една колиба между 1·60—1·80 м. Тя има подковообразна форма съ размѣри 0·75/0·55 м. Основата на тази мелница е направена отъ дебелъ пластъ глинена мазилка, която е съ около 6 см. по-висока отъ подовата мазилка. Тя е обградена съ подковообразна стена, дебела отъ 4—15 см. и висока въ краищата къмъ 4 см., а въ срѣдата 14 см. Въ срѣдата на мелницата имаше единъ хромеленъ камъкъ и до него другъ по-малъкъ, който е служелъ за стриване на житото. Тази мелница е съвсемъ подобна на мелницата открита въ могилата Коджа-Дерменъ до Шуменъ (обр. 233).²⁾

Предмети отъ кремъкъ и камъкъ

Въ всички пластове на могилата при Веселиново се намѣриха разнообразни орждия, направени отъ кремъкъ и камъкъ. Макаръ че тѣзи орждия почти не се различаватъ отъ орждията, които сѣ открити въ селищнитѣ могили на каменно-медната епоха, не би било безинтересно накратко да се запознаемъ и съ тѣхъ.

Кремъкъ. Въ всички дълбочини на изкопа се намѣриха въ твърде ограничено количество кременни орждия. За отбелязване е, че въ всички селищни могили въ Южна България — Прославъ (Мечкюръ), Рашевата могила, Костиево, Салали, Деве-Барганъ, Габарево,³⁾ Караново,⁴⁾ Юнацитѣ⁵⁾ и др., кременнитѣ орждия се срѣщатъ много по-нарѣдко, отколкото въ селищата на Северна България. Това може лесно да се обясни, като се има предъ видъ, че въ Северна България на много мѣста (Ново-Пазарско, Шуменско, Никополско, Бѣлоградчишко и др.) се намиратъ голѣми кременни залежи, каквито липсватъ въ Южна България.⁶⁾

¹⁾ Необнародвани материали въ Народнитѣ музеи въ София и Пловдивъ.

²⁾ Р. Поповъ, Коджа-Дерменската могила до Шуменъ, ИАД VI, 1916—1918, 76.

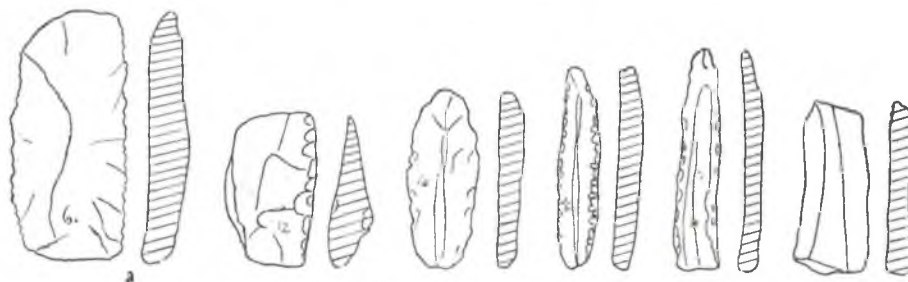
³⁾ В. Миковъ, Селищна могила въ Габарево, ГНМ VI, 1926—32, 84.

⁴⁾ В. Миковъ, Селищната могила до Караново, ИГД V, 1937, 160.

⁵⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ Пловдивъ.

⁶⁾ Интересно е, че и до днесъ селянитѣ въ Тракийската равнина си доставятъ кремъци за диканитѣ отъ Северна България.

Отъ дълбочина между 0·20—0·40 м. произхожда единъ назъбенъ отъ едната си страна кремененъ ламелъ, дълъгъ 6 см., (обр. 235 а). По начина на назъбването този кремъкъ ще да е съставлялъ частъ отъ кремъцитъ, които сж били поставяни въ издълбанъ въ кривъ рогъ жлебъ, за да служи за сърпъ. У насъ въ много други селища на каменно-медната и бронзовата епоха сж намѣрени назъбени кремъци, а отъ селищната могила до Караново произхожда и единъ сърпъ отъ

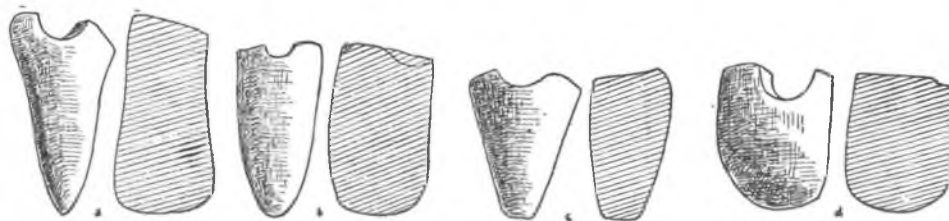

Обр. 235. — Кременни орждия.

Fig. 235. — Objets en silex.

рогъ съ нѣколко кремъка.¹⁾ Другитъ кременни ламели отъ Малева могила не се различаватъ отъ тия, известни намъ отъ селищнитъ могили на каменно-медната епоха.

Камъкъ. Отъ всички дълбочини произхождатъ и каменни бравички, чукове и брадви съ дупки и бойни топки. Каменнитъ бравички сж направени отъ различни скали и обикновено, тѣ по размѣри сж по-малки отъ бравитъ, които познаваме отъ други селища. По-големата частъ отъ тѣхъ сж заострени повече отъ едната и по-малко отъ другата страна (обр. 236).

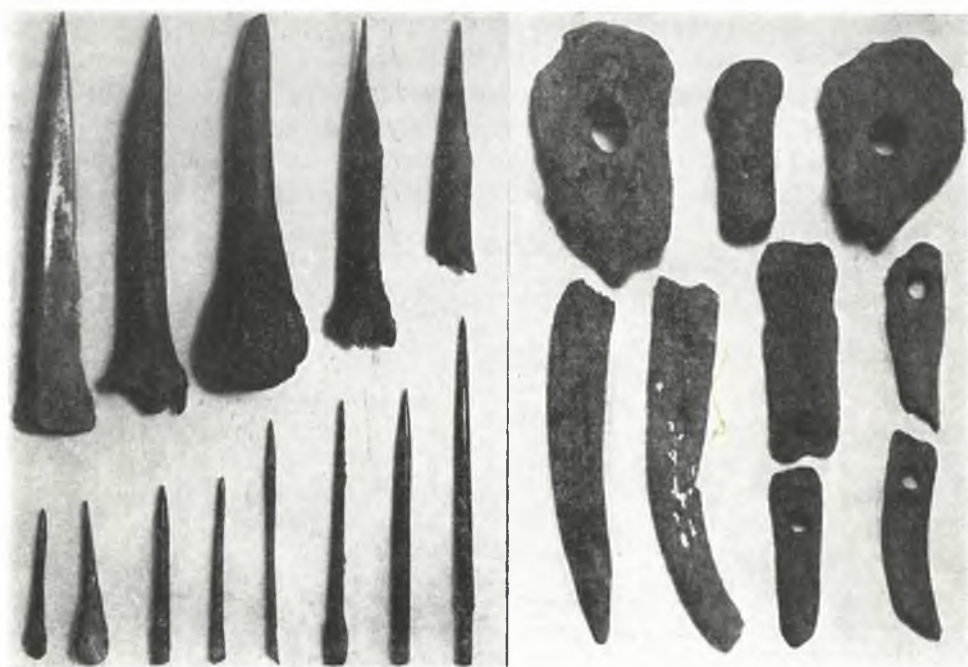

Обр. 236. — Отломъци отъ каменни чукове и брадви съ дупки.

Fig. 236. — Fragments de haches et de marteaux en pierre.

Въ всички пластове на това селище се намѣриха и нѣколко откъслека отъ каменни чукове и брадви съ дупки (обр. 238). Тѣхнитъ форми въ повечето случаи се различаватъ малко отъ бравитъ на по-старата епоха. Една отъ тѣзи брадви прилича по форма на металнитъ брадви.

¹⁾ Миковъ, ИГД V, 1937, 161.

Обр. 237. — Предмети отъ кость и рогъ.
Fig. 237. — Objets en os et en bois de serf.

Обр. 238. — Предмети отъ камъкъ, кость, рогъ, черупки и медь.
Fig. 238. — Objets en pierre, os, bois de serf, coquilles et cuivre.

Отъ всички дълбочини произхождатъ и много каменни бойни топки, които по нищо не се отличаватъ отъ топките, намѣрени въ другитѣ предисторически селища.

Хромелнитѣ камъни, каквито се откриха въ голѣмо количество въ всички пластове на това селище, сжъ така сжъ напълно подобни на хромелитѣ, познати намъ отъ всички селища на новокаменната, каменно-медната и бронзовата епоха.

Отъ пласта между 0.60—0.80 м. произхожда единъ камененъ предметъ, дълъгъ 8 см., шир. 4.3 см., който е равно изгладенъ отъ едната и заобленъ отъ другата страна. По дължината на равната страна има една широка вдлъбната линия (обр. 238). Вѣроятно този камъкъ представя едната половина отъ калжпъ, който е служелъ за изливане на медни или бронзови върхове за шила или стрели.

Предмети отъ кость и рогъ

Въ всички пластове се намѣриха въ голѣмо количество костени шила, върхове за копия, игли, чукове и дрѣжки, направени отъ рогъ и др., които сжъ напълно подобни на тѣзи отъ селищата на каменно-медната епоха (обр. 237 t).

На обр. 238 а е представенъ единъ кремененъ ножъ съ дрѣжка, направена отъ еленовъ рогъ, напълно приличенъ на този отъ Денница (Кюсе-Бизирганъ, Шуменска ок.)¹⁾, а на обр. 238 с. — единъ пръстенъ, направенъ отъ кость, съ диаметъръ 2.5 см.

На много мѣста изъ този изкопъ се намѣриха и пробити на единия край зѣби отъ глиганъ, както и други накитни предмети, направени отъ морски мидени черупки (обр. 238 d).

Обр. 239. — Медна бравда.
Fig. 239. — Nache en cuivre.

Предмети отъ медъ

Въ най-горнитѣ пластове на дълбочина до 1 м., въ почти всички селищни могили на каменно-медната епоха сжъ намѣрени и по нѣколко медни предмета — игли, върхове за стрели или бравди.²⁾ И отъ могилата до Веселиново произхождатъ единъ меденъ връхъ за стрела и една медна бравда, намѣрени, обаче, на много по-голѣми дълбочини.³⁾

Въ пласта между 2.20—2.40 м. се откри единъ четирирѣбестъ меденъ връхъ за стрела, дветѣ срещуположни страни на който сжъ по-широки, отколкото другитѣ две. Той има дължина 9.3 см., при максимални ширини 0.7/0.4 см.,

¹⁾ Миковъ, ИАИ III, 1925, 201.

²⁾ Миковъ, ГИМ VI, 1926—32, 111.

³⁾ Въ статията ми Селищна могила отъ бронзовата епоха до Азатъ-кьой, ГИИБ, 1928—29, погрѣшно е казано, че тази бравда произхожда отъ горнитѣ пластове. Отъ провѣрката, която направихъ презъ време на разкопките се указа, че тя е намѣрена на дълбочина между 2.50—3 метра.

(обр. 238b). По форма този връхъ се отличава отъ познатитѣ ни медни върхове, четиритѣ страни на които сж еднакво широки. Въ нашия случай две отъ срещуположнитѣ страни, освенъ че сж по-широки, но сж и сплестнати къмъ единия си край.

Между 2:50—3 м. дълбочина на това селище е намѣрена отъ стопанина на могилата още презъ 1927 г. медната бравда, представена на обр. 239. Бравдата, която е отъ така наречения „унгарски типъ“, има дължина 22·4 см. при ширина на острието 6·8 см. Тя е покрита съ хубава зелена патина. Медни брадви сж открити въ много селищни могили на каменно-медната епоха, обаче тѣ се отличаватъ съвършено по форма отъ бравдата отъ Веселиново. Тѣ иматъ обикновено плоска или овална форма, каквито сж бравдитѣ отъ Коджа-Дерменъ, Деве-Барганъ, Карнобатъ¹⁾ и Хоталъ (Айтоско)²⁾ или сж въ форма на бравди-чукове съ дупки откъмъ горния край, като бравдичкитѣ отъ Габарево.³⁾ Бравдата отъ Малева могила, както вече казахме, е отъ така наречения „унгарски типъ“, който е общъ за южна Русия и юго-източна Европа,⁴⁾ включително и България и който, заедно съ другия типъ медни брадви — кирко-мотикитѣ, добива еднакво разпространение въ дунавскитѣ земи въ началото на бронзовата епоха. Нашата бравда е съвсемъ подобна на многобройнитѣ брадви, направени отъ медъ или бронзъ, открити, почти по всички краища на днешнитѣ български земи. За съжаление, обаче, всички тѣзи бравдички сж намѣрени при неизвестни обстоятелства и на нито една отъ тѣхъ не се знае точното мѣстонахождение, та затова и ние не можемъ да ги датираме съ по-голъма сигурностъ. Сигурно е само, че тѣзи бравдички не произхождатъ отъ селищнитѣ могили на каменно-медната епоха, а отъ селища отъ по-късно време. Казахме по-горе, че заедно съ „унгарския типъ“ брадви сж били разпространени и то повечето въ западната половина на нашитѣ земи и кирко-мотикитѣ. Отъ последнитѣ, само на две (Кремиковци и Св. Кирилово)⁵⁾ се знаятъ точнитѣ мѣстонахождения, безъ, обаче, да имаме данни за културния пластъ, въ който сж намѣрени.

Предмети отъ глина

Отъ всички материали, каквито изобщо се откриватъ въ предисторическитѣ селища отъ ново-каменната, каменно-медната и бронзовата епоха, първо мѣсто заематъ предметитѣ направени отъ глина. Както въ другитѣ селищни могили, така и въ Малева могила се откриха извънредно много глинени откъслечи отъ сждове и цѣли сждове, както и тежести и прешлени, двойноконусовидни предмети и части отъ идоли и масички. Отъ всички глинени предмети, безспорно най-голъмъ интересъ представятъ сждоветѣ и откъслечитѣ отъ сждове.

Сждове. Въ почти всички пластове на това селище се откриха много глинени сждове и фрагменти, които нѣматъ нищо общо съ сждоветѣ на нито

¹⁾ Миковъ, ГНМ VI, 1926—32, 111.

²⁾ Необнародвани материали въ Народния музей.

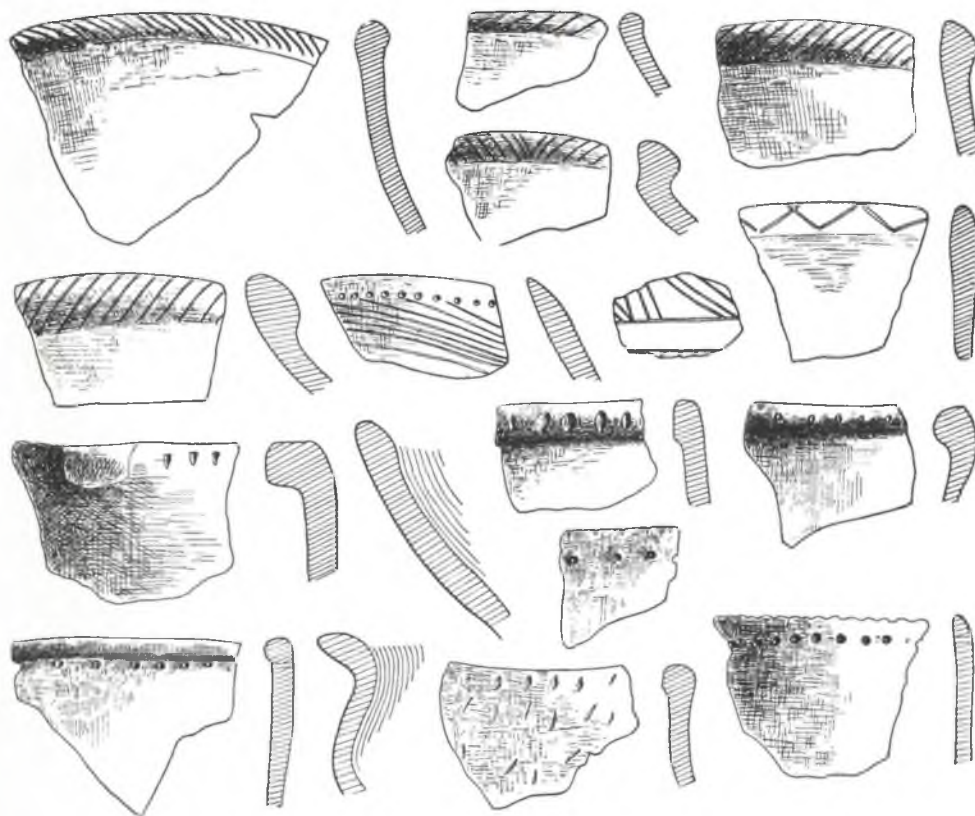
³⁾ Миковъ, ГНМ VI, 1926—32, 111.

⁴⁾ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilization*, London 1939, 148.

⁵⁾ Миковъ, *Предисторически селища и находки въ България*, София 1933, 89 и 92.

една отъ разкопанитѣ преди 1935 год. селищни могили отъ каменно-медната епоха. Тѣ се различаватъ напълно отъ сждоветѣ и на всички други селища отъ ново-каменната, каменно-медната, късно-бронзовата и старата и новата желѣзна епоха. Тази разлика се състои главно въ формата и украсата.

И въ това селище сждоветѣ сж направени безъ грънчарско колело отъ добре пречистена глина, която още докато е била влажна е опушвана или

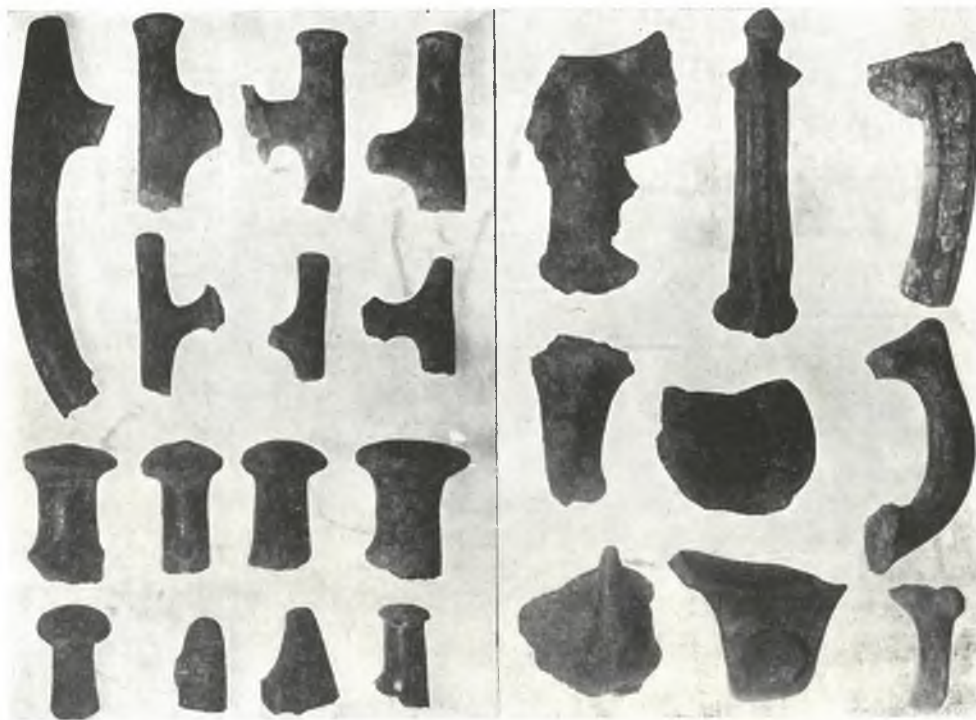
Обр. 240. — Видове орнаменти върху глинени сждове.

Fig. 240. — Fragments de vases à décorations en relief, insisées et imprimées.

примѣсвана съ ситно начукани дървени въглища. По-големитѣ сждове сж правени отъ не така добре пречистена глина, въ която е имало примѣсени и дребни камъчета. Сждоветѣ сж били изпичани въ пещи. Следи отъ такава пещъ бѣха открити откъмъ източната страна на изкопа, дето имаше извънредно много насипани фрагменти отъ сждове.

Почти всички сждове и откъслечи отъ всички дълбочини на това селище иматъ тъмно-сивъ, опушено-червеникавъ или лъскаво-черенъ цвѣтъ. Въ по-долнитѣ пластове се намѣриха фрагменти съ силно лъскаво-черенъ цвѣтъ, каквито липсваха въ по-горнитѣ пластове. Сждоветѣ съ червенъ или червеникаво-тъменъ цвѣтъ, както въ селищата на каменно-медната епоха се намиратъ само въ разрушенитѣ при опожаряване колиби.

Докато повечето от сждоветъ на селищата отъ каменно-медната епоха сж украсени съ най-разнообразни орнаменти, въ това селище, напротивъ, се намиратъ рѣдко украсени сждове. Най-честиятъ орнаментъ въ тази керамика сж плитки нарѣзи върху профилуванитъ уста на сждоветъ съ четири крачета. Срѣщатъ се още сждове украсени съ по единъ или нѣколко врѣзани пояса, зигзаговидни ленти или отвесни линии, въ повечето случаи запълнени съ бѣла материя, както и сждове съ релефни пояси, пжпки, вдлъбнатинки или малки дупчици подъ ржба на устата (обр. 240).

Обр. 241. — Дръжки отъ глинени сждове съ пжпки на горния край.
Fig. 241. — Anses de cruches surmontées de boutons.

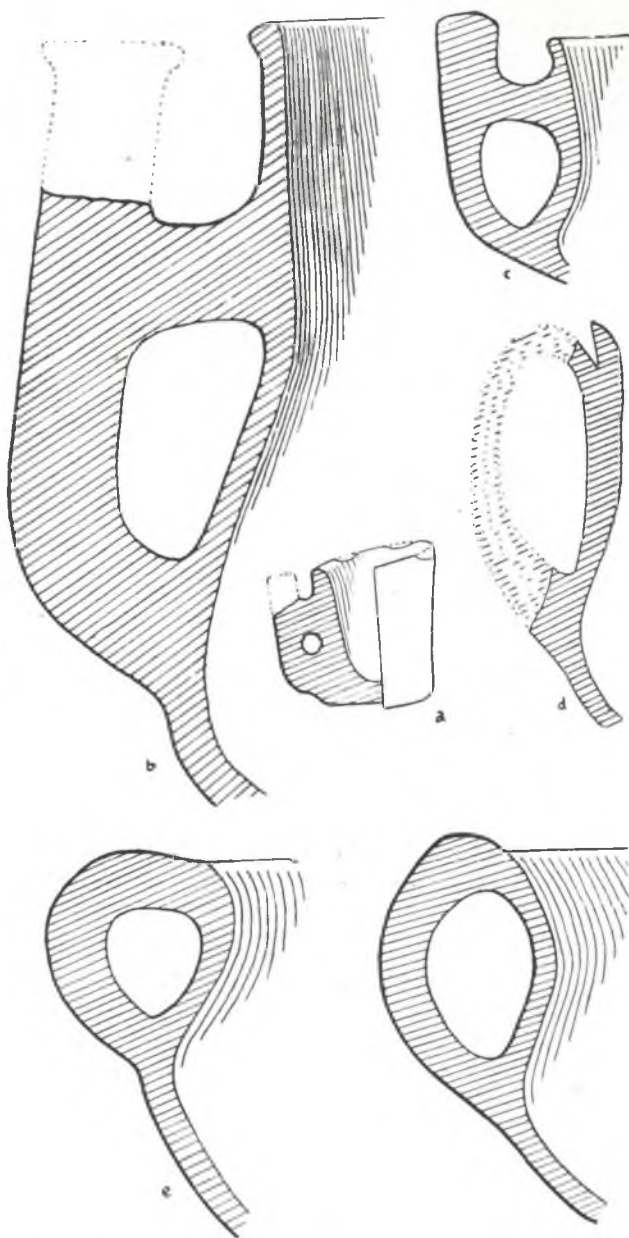
Ако сждоветъ отъ селищнитъ могили на каменно-медната епоха се отличаватъ съ своитъ разнообразни орнаменти, то сждоветъ отъ Малева могила се характеризиратъ съ богатство на формитъ. Освенъ нѣкои отъ познатитъ ни отъ други мѣста по-общии форми, въ това селище се откриха и нѣколко нови или малко познати форми. Като най-характерни и общи за всички пластове сж: 1) цилиндричнитъ или крушовидни сждове, снабдени съ по една дръжка, горниятъ край на които завършва съ широка пжпка или цилиндриченъ израстъкъ и 2) плиткитъ или по-дълбоки сждове съ по четири цилиндрични крачета на дъното. По-рѣдки, и то само отъ горнитъ пластове, сж сждоветъ, снабдени съ чучурче и малки дръжки и плиткитъ паници съ по едно улейче върху ржба на устата. Други типични за тази култура сждове сж малкитъ снабдени съ

високи дръжки и съ косо отрѣзани уста сждчета, както и плиткитѣ, цилиндрични паници, които намѣрихме само въ по-долнитѣ пластове. Общи за всички дълбочини сж и малкитѣ или по-голѣми сждове, съставени отъ долна издута или конусовидна и горна цилиндрична части, много често снабдени съ по една или две широки дръжки. Срѣщатъ се още и сждове, които едновременно сж снабдени съ дръжки, съ пжпки въ горния край и съ по четири цилиндрични крачета или чучурки.

Сждоветѣ на това селище се отличаватъ отъ сждоветѣ на рисуваната керамика и по това че по-голѣмата частъ отъ тѣхъ сж снабдени съ по една и въ рѣдки случаи съ по две дръжки. Повечето отъ дръжкитѣ сж цилиндрични и завършватъ въ горния си край съ широка пжпка, конусовиденъ или цилиндриченъ израстъкъ. По-малко сж овалнитѣ или широкитѣ, плоски дръжки, които излизатъ отъ ржба или подъ ржба на устата и съединяватъ горната или най-издута частъ на сжда. Не липсватъ и малки пжпчести дръжчици, понѣкога пробити съ хоризонтални или отвестни дупчици (обр. 243).

Почти всички сждове иматъ плоски, равни дъна. Изключение правятъ само нѣколко фрагментирани сжда съ много високи, кухи дъна (обр. 244).

Както е известно, ние дѣлимъ сждоветѣ на рисуваната керамика споредъ тѣхнитѣ орнаменти, а сждоветѣ отъ селищната могила до Веселиново ще раздѣлимъ възъ основа на разнообразнитѣ имъ форми. Различаваме седемъ главни форми сждове, а именно: 1) Малки сждове, съ косо от-

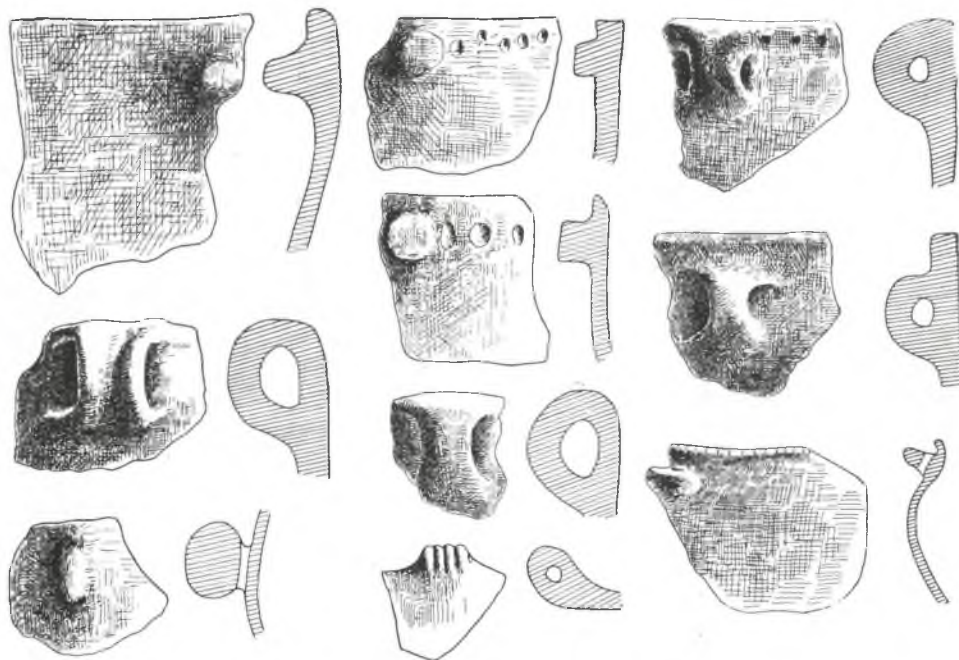

Обр. 242. — а. Малка сждинка съ косо отрѣзани уста.
b, c, d, e. Дръжки отъ глинени сждове.

Fig. 242. — a. Tasse à anse.
b, c, d, e. Anses de cruches.

рѣзани уста, 2) Цилиндрични или крушовидни сждове съ пѣпчести дръжки, 3) Сждове съ крачета, 4) Сждове съ чучурки, 5) Сждове съ улейчета, 6) Сждове съ широки дръжки и 7) Сждове безъ дръжки.

1. Малки сждове съ косо отрѣзани уста. Отъ долнитѣ пластове между 3·90—5·30 м., произхождатъ единъ здравъ и нѣколко отчасти фрагментирани малки сждчета съ високи дръжчици и косо отрѣзани уста.

Обр. 243. — Дръжки на глинени сждове отъ различни дебелени.

Fig. 243. — Anses de vases provenant de différentes profondeurs.

На обр. 245 е представенъ възстановенъ малкъ сждъ, който се състои отъ долна издута и горна цилиндрична, косо отрѣзана частъ, високъ 14·7 см. при диаметръ на най-издадената частъ 12·6 см. и на устата — 9·8 см. Сждътъ е снабденъ съ почти сплестната и съ заостренъ горенъ край дръжка. Той е украсенъ съ единъ кръгъ и четири, две срещу две, четворни отвесни и успоредни помежду си врѣзани линии, които сж получени чрезъ отпечатване на тънка връвъ върху влажнитѣ стени на сжда. Тѣзи врѣзани линии сж били запълнени съ бѣла материя. Тъмно-черенъ цвѣтъ.

На обр. 246 а, в, с, д и е сж представени петъ отчасти фрагментирани малки глинени сждинки съ косо отрѣзани уста и малки високи дръжчици, сега отчупени. Тѣ сж високи отъ 6·7 до 15·2 см., при диаметри на най-издаденитѣ части отъ 5·2—13·3 см. Тъмно-сивъ цвѣтъ.

Все отъ долнитѣ пластове, на дълбочина около 5 метра е и малката, почти цилиндрична и съ косо отрѣзани уста сждинка на обр. 242 а, която има

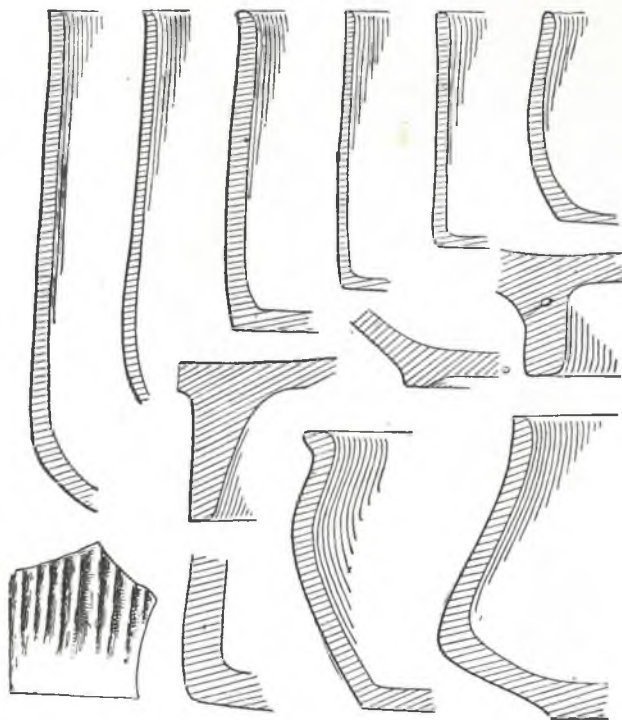
височина 4·4 см., при диам. на устата 3·5 см. Дръжката на сждинката е завършвала въ горния си край съ цилиндриченъ израстъкъ.

Малки сждове съ дръжки и косо отрѣзани уста сж познати отъ нѣколко мѣста у насъ и то главно отъ Южна България. Такива сждове сж намѣрени въ горнитѣ пластове на селищнитѣ могили до Св. Кирилово (Ст.-Загорско), Ст.-Загора, Срѣднотогово (Казанлъшко),¹⁾ Юнацитѣ (Пазарджишко)²⁾ и др., които сж отъ бронзовата епоха. Все отъ това време сж и сждинкитѣ съ косо отрѣзани уста отъ Небетъ-тепе и Джендемъ-тепе въ Пловдивъ.³⁾ Подобни сждове сж известни и отъ Троя и други селища на бронзовата епоха въ Мала-Азия.⁴⁾

2. Цилиндрични или крушовидни сждове съ пжпчести дръжки. Въ всички дълбочини на могилното селище до Веселиново, се намѣриха нѣколко по-здрави и значителенъ брой начупени, характерни за тази култура, цилиндрични, крушовидни или пресѣчено-конусовидни сждове, снабдени съ по една дръжка, горнитѣ краища на които завършватъ съ широка пжпка, конусовиденъ или цилиндриченъ израстъкъ.

Отъ една колиба на 4·10 м. дълбочина произхожда единъ високъ съ почти цилиндрична форма глиненъ сждъ, вис. 21·5 см. и съ диаметъръ на устата 12·4 см., който е снабденъ съ почти цилиндрична дръжка, чийто горенъ край завършва съ широка пжпка. Червенъ цвѣтъ (обр. 247).

Въ сжщата колиба е намѣренъ и сждътъ представенъ на обр. 248. Той има почти крушовидна форма, височина 16·1 см., диаметъръ на издутата частъ 12·6 см. и на устата 8·8 см. Сждътъ е билъ снабденъ съ слабо сплестната дръжка, горниятъ край на която е завършвалъ съ широка пжпка или цилиндриченъ израстъкъ. Червенъ цвѣтъ.

Обр. 244. — Разни форми сждове и кухи и високи дѣна на сждове.

Fig. 244. — Coupe verticale de vases en argile.

¹⁾ Миковъ, Предисторически селища, 109.

²⁾ Необнародвани материали въ Пловдивския народенъ музей.

³⁾ Д. Цончевъ, Приносъ къмъ старата история на Пловдивъ, София 1939, 12—13.

⁴⁾ K. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul 1934, Табл. VI.

Възстановенъ цилиндриченъ сждъ (обр. 249) който произхожда отъ дълбочина 4·80 м.; вис. 17·8 см., диаметръ 9·5 см., снабденъ е съ дръжка, горниятъ край на която завършва съ цилиндриченъ израстъкъ. Черенъ цвѣтъ.

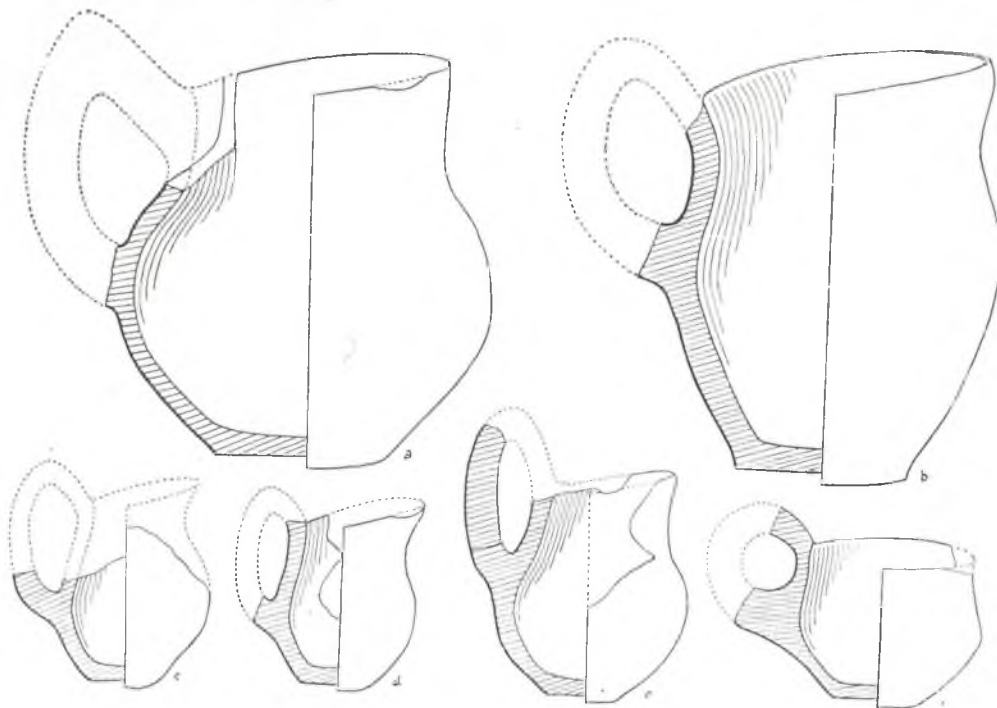

Обр. 245. — Малъкъ сждъ съ косо отрѣзана уста.
Fig. 245. — Petite cruche à bec.

Крушовиденъ сждъ (обр. 250) намѣренъ на дълбочина 1·80 м. Вис. 17 см., диаметръ на издутата часть 12·2 см., а на устата 8 см. Сждътъ е билъ снабденъ съ цилиндрична дръжка, горниятъ край на която е завършвала съ широка пжпка или цилиндриченъ израстъкъ. Тъмно-черенъ цвѣтъ.

Отъ пласта между 3·50—3·70 м. произхожда долна часть отъ сждъ съ крушовидна форма, снабденъ съ цилиндрична дръжка, горниятъ край на която е завършвала съ пжпка или израстъкъ. Вис. 8·3 см., диам. на най-издутата часть 7·8 см. Тъмно-черенъ цвѣтъ (обр. 251).

Долна часть отъ сждъ съ почти

Обр. 246. — Малки сждинки съ косо отрѣзани уста.
Fig. 246. — Petites cruches en terre cuite à bec.

конусовидна форма, намѣренъ на дълбочина 5 метра, който е снабденъ съ цилиндрична дръжка, горниятъ край на която е завършвала съ пжпка или

цилиндриченъ израстъкъ (обр. 252). Вис. 12·6 см., диаметъръ на основата 9·7 см. Тъмно-пепелявъ цвѣтъ.

Отъ долнитѣ пластове произхожда представениятъ на обр. 248 сждъ, вис. 16·5 см., диам. на най-издутата частъ 14·1 см., който е снабденъ съ цилиндрична дръжка, горниятъ край на която завършва съ цилиндриченъ израстъкъ. Долната издута частъ е украсена съ два, единъ срещу другъ широко врѣзани орнамента, подобни на буквата М. Тъмно-кафявъ цвѣтъ.

Цилиндрични или крушовидни глинени сждове съ дръжки, горниятъ край на които завършва съ цилиндриченъ израстъкъ или пжпки, за сега сж известни само въ земитѣ, които се простиратъ между Стара-планина и Егейско-море и отъ Ихтиманска Сръдна-гора до Черно-море. Въ горнитѣ пластове на селищнитѣ могили въ тази областъ като до Св. Кирилово, Аспарухово и Михайлово (Ст.-Загорско),¹⁾ Караново²⁾ и Загорци (Н.-Загорско)³⁾, Зелениково и Перушица (Пловдивско),⁴⁾ Карнобатъ⁵⁾ и др. както и въ всички пластове на Дипсиската могила при Нова-Загора,⁶⁾ могилата до Орѣховица (Ст.-Загорско), Шопова могила до Ст.-Загора,⁷⁾ могилата Бъзунека до Графъ Игнатиево, могилата Монастиря до Черничево (Дудене) (Пловдивско),⁸⁾ разрушената могила до Дуванли,⁹⁾ селищната могила до Гюмюрджина,¹⁰⁾ селището до Макри¹¹⁾ и др. се намиратъ начупени сждове и извънредно много глинени кжсове отъ сждове съ дръжки, които завършватъ съ пжпки или израстъци въ горния си край. Отъ разкопаването на могилитѣ до Св. Кирилово, Караново, Юнацитѣ (Пазарджишко)¹²⁾ и други селища у насъ

Обр. 247. — Цилиндриченъ сждъ съ дръжка съ пжпка на горния край отъ дълбочина 4·10 м.

Fig. 247. — Vase en argile de forme cylindrique à anse surmontée d'un bouton.

¹⁾ Необнародвани материали въ Ст.-Загорската музейна сбирка.

²⁾ Мик ов ъ, ИГД V, 1937, 165.

³⁾ Необнародвани материали въ Ново-Загорската музейна сбирка.

⁴⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ Пловдивъ.

⁵⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ Пловдивъ.

⁶⁾ Необнародвани материали въ Ново-Загорската музейна сбирка.

⁷⁾ Необнародвани материали въ Старо-Загорската музейна сбирка.

⁸⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ Пловдивъ.

⁹⁾ Б. Ф и л о в ъ. Надгробнитѣ могили при Дуванли въ Пловдивско, София 1934, 30.

¹⁰⁾ Необнародвани материали въ музея въ Солунъ.

¹¹⁾ G. I. K a z a g o w, Vorgeschichtliches aus Bulgarien, PZ 71, X, 1918, 182.

¹²⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ София.

Обр. 248. — Глиненъ сждъ отъ дълбочина 4-10 м.
Глиненъ сждъ съ врѣзанъ орнаментъ.
Fig. 248. — Vase en argile de forme pigiforme.
Vase en argile à decor incisé.

Обр. 249. — Разчупенъ и напълно възстановенъ сждъ съ дръжка съ цилиндриченъ изра-
стъкъ на горния край.
Fig. 249. — Vase en argile de forme cylindrique à anse avec protubérance.*

се вижда, че този типъ керамика се е развивала, ако не непосредствено, то не много време следъ рисуваната керамика, която, както вече се знае, се датира презъ каменно-медната епоха. Следователно културата съ сждоветъ, чийто дръжки завършватъ съ пжпки въ горния си край, ще бжде отъ следващата бронзова епоха. Единични сждове и откъслечи съ дръжки съ пжпки въ горния край сж известни и отъ съседнитъ области, както и отъ втората гръцка керамика отъ Топшинъ въ Македония¹⁾ и Тесалия,²⁾ която се е развивала презъ бронзовата

Обр. 250. — Глиненъ сждъ съ дръжка отъ дълбочина 1·80 м.
Fig. 250. — Vase en argile à anse provenant d'une profondeur de 1·80 m.

Обр. 251. — Долна часть отъ сждъ съ дръжка.
Fig. 251. — Partie inférieure d'un vase en argile.

Обр. 252. — Долна часть отъ сждъ съ дръжка.
Fig. 252. — Partie inférieure d'un vase en argile.

епоха. Къмъ тази епоха се отнасятъ и сждоветъ съ пжпчести дръжки отъ горнитъ пластове на могилинтъ селища при Късчиореле,³⁾ Гумелница⁴⁾ и Пояна⁵⁾ въ Румъния. Единични или двойни пжпчести дръжки отъ бронзовата епоха намираме и въ сждове на още по-отдалечена областъ, каквато е долината на р. По. Дръжки съ пжпки въ горния край срѣщаме и въ нѣкои сждове отъ старата желѣзна епоха, като при Долни-Ломъ (Бѣлоградчишко)⁶⁾ Долна-Долина и Дебело-Бърдо въ Босна,⁷⁾ Чаушица (Дойранско)⁸⁾ Константиново (Волинска губерния)⁹⁾ и др.

3. Сждове съ по четири цилиндрични крачета. На всички дълбочини въ Малева могила се намѣри само единъ по-добре запазенъ сждъ съ четири цилиндрични крачета и извънредно много фрагментирани сждове,

¹⁾ L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, Paris 1921, 197 и табл. IX 1.

²⁾ X. Τσοῦντας, Διμήριον και Σέσκλον, 1908, 164, обр. 214.

³⁾ G. Stefan, Les fouilles de Câsciorele, Dacia II, 1925, 168.

⁴⁾ V. I. Dumitrescu, Dacia II, 1925, 62, 63.

⁵⁾ R. et E. C. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia III—IV, 1933, 276 и 279.

⁶⁾ Миковъ, ИАИ VII, 365-368.

⁷⁾ M. Mandić, Izvještaj o otkopavanju prehistoričke sojenice u D. Dolini. GMBosn XL1, 1929, т. II, табл. I.

⁸⁾ Casson, Macedonia, Thracia and Illyria, Cambridge, 1927, 138.

⁹⁾ Ebert's Reall. XIV, 84; M. Ebert, Südrussland im Altertum, Bonn und Leipzig, 1921, 180.

които сж били снабдени съ по четири цилиндрични или слабо конусовидни крачета, които сжщо така сж характерни за тази култура.

Отъ пласта между 3·90—4·10 м. произхожда единъ възстановенъ глиненъ сждъ (обр. 254), вис. 15 см., диаметръ на устата 18·2 см., който има форма на дълбока паница, съставена отъ долна издута и горна цилиндрични части, снабдени съ четири високи цилиндрични крачета. Черенъ цвѣтъ.

Обр. 253. — Цилиндрични крачета отъ глинени сждове.

Fig. 253. — Supports cylindriques de vases en argile.

Обр. 254. — Глиненъ сждъ, снабденъ съ четири цилиндрични крачета.

Fig. 254. — Vase en argile disposé sur quatre pieds cylindriques.

Часть отъ подобна паница, намѣрена на 2·10 м. дълбочина, вис. 11·3 см., диам. на устата 21·8 см., която е била снабдена съ 4 цилиндрични крака. Черенъ цвѣтъ (обр. 255а).

На обр. 255b е представенъ фрагментиранъ, почти съ крушовидна форма сждъ, който е билъ снабденъ съ четири цилиндрични или слабоконусовидна крака. Черенъ цвѣтъ. Произхожда отъ пласта между 4·60—4·80 м.

Сждове съ четири цилиндрични крака, а особено пъкъ цилиндрични краки отъ подобни сждове сж известни сжщо така само отъ сжщитѣ могилни селища, отъ които и цилиндричнитѣ или крушовидни сждове, чийто дръжки завършватъ въ горния си край съ пжпка. Единъ малъкъ сждъ съ четири крачета е намѣренъ въ „Голѣмата пещера“ до Търново.¹⁾ Малъкъ сждъ съ четири крачета произхожда и отъ Галиция.²⁾

¹⁾ Р. Поповъ, Беляковското плато, София 1926, 14.

²⁾ M. Himper, Etude sur la civilisation premycénienne, Swiatowit XIV, 1933, 85.

На различни дълбочини между 1·40—5·30 м. се откриха и няколко отчасти счупени глинени сждове, снабдени едновременно съ дръжки съ пжпки въ горния край и съ по четири цилиндрични крачета.

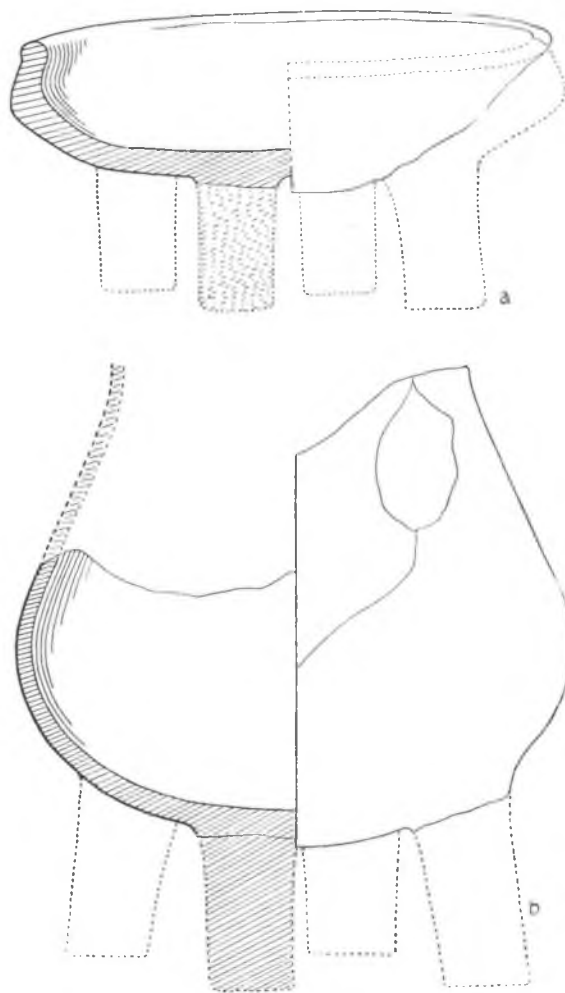
На обр. 256в е представена част от глинен сждъ, вис. 6·7 см., който е бил снабден съ четири низки, почти конусовидни крачета и цилиндрична дръжка, горният край на която е завършвал съ пжпка. Тъмно-червенъ цвѣтъ.

Отъ 4·80 м. дълбочина произхожда една малка цилиндрична сждинка, вис. 5·6 см., диам. 5·8 см., снабдена съ цилиндрична дръжка, горният край на която завършва съ конусовиденъ израстъкъ и която е имала четири малки цилиндрични крачета (обр. 256 а).

Последният тип сждове, които се срѣщатъ по-рѣдко, ни сж познати само отъ селищата, въ които се намиратъ двата характерни за тази култура сждове. По една не добре запазена сждинка отъ тоя типъ е намѣрена въ могилата до Караново¹⁾ и разрушеното могилно селище до Дуванли.²⁾ Единъ глиненъ сждъ, съ висока дръжка и четири крачета отъ късно-бронзовата епоха е известенъ отъ о-въ Кипъръ.³⁾

4. Сждове съ чучурчета. Въ горнитѣ пластове на дълбочина до 2·20 м. се намѣриха няколко здрави и фрагментирани сждове съ и безъ дръжки, снабдени съ по едно цилиндрично чучурче обр. 260а.

На обр. 259 е представенъ глиненъ сждъ въ форма на пресѣчена отгоре и отдолу сфера, вис. 13·5 см., диам. 21·4 см. и диам. на устата 12·5 см., снабденъ съ малка дръжчица и цилиндрично, косо отрѣзано чучурче. Червеникавъ цвѣтъ.

Обр. 255. — Глинени сждове, снабдени съ цилиндрични крачета.

Fig. 255. — Vases en argile disposés sur quatre pieds cylindriques.

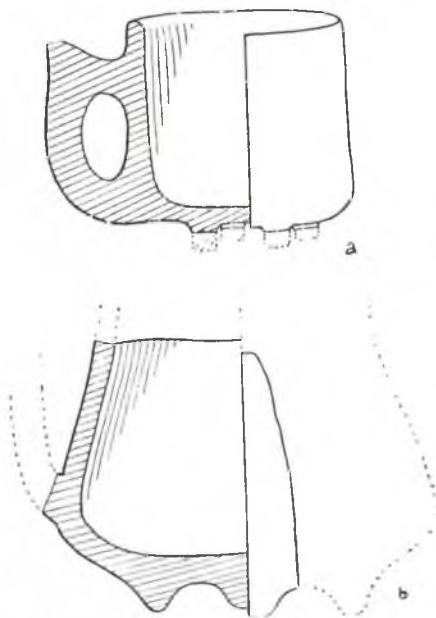
¹⁾ Миковъ, ИГД V, 168.

²⁾ Необнародвани материали въ Народния музей въ Пловдивъ.

³⁾ Hall, The civilization of Greece in the bronze age, London, 1927, обр. 212.

Подобенъ по-малъкъ сждъ, вис. 6·5 см., диаметръ на срѣдата 11·6 см. и на устата 6·8 см. Отъ дветѣ страни подъ устата, сждътъ е украсенъ съ по единъ релефенъ отвесенъ ржбъ. Бледо червеникавъ цвѣтъ (обр. 259).

На обр. 260 сж представени три части отъ подобни сждове, отъ които а) — вис. 15·2 см., диам. на устата 25·7 см., снабденъ съ дръжка съ пжпка въ горния край; б) — вис. 9·8 см. и диам. 16 см., съ малка дръжка и с) — вис. 6·4 см., диам. 14·9 см. и безъ дръжка. Сиво-червеникавъ цвѣтъ.

Обр. 256. — а. Малъкъ сждъ, снабденъ съ четири крачета и цилиндрическа дръжка.

б. Часть отъ сждъ снабденъ съ четири крачета и дръжка.

Fig. 256. — а. Tasse, munie d'une anse et de quatre pieds cylindriques.

б. Partie d'une cruche, munie d'une anse et de quatre pieds cylindriques.

Малка сждинка, вис. 6·2 см., диам. 5·6 см., снабдена съ малка дръжчица и едно тѣсно чучурче (обр. 257 а). Слабо-червеникавъ цвѣтъ.

Сждове съ чучурчета сжщо така сж познати само отъ селищнитѣ могили на югъ отъ Стара-планина,¹⁾ обитавани презъ бронзовата епоха, както и отъ всички селища, обитавани презъ това време въ Мала-Азия, Егейскитѣ острови и Гърция.²⁾

5. Сждове съ улейчета. Отъ горнитѣ пластове, сжщо така на дълбочина до 2·20 м. произхождатъ и нѣколко добре запазени или фрагментирани плитки паници, снабдени откъмъ устата съ два единъ срещу другъ релефни израстъци, които образуватъ единъ видъ улейче.

На обр. 259 б е представена глинена паница, вис. 7 см., диам. на най-издадената частъ 16·2 см. Отвънъ отъ ржба на устата до най-издута частъ сждътъ е снабденъ съ два успоредни отвесни релефни ржба, които

образуватъ единъ видъ улейче за изливане. Червеникавъ цвѣтъ.

Възстановенъ голѣмъ сждъ (обр. 261) подобенъ на горната паница, вис. 12 см., диам. 43·5 см. снабденъ откъмъ ржба на устата съ два успоредни издадени нагоре израстъци, които образуватъ улейче за изливане. Тъмно-черенъ цвѣтъ.

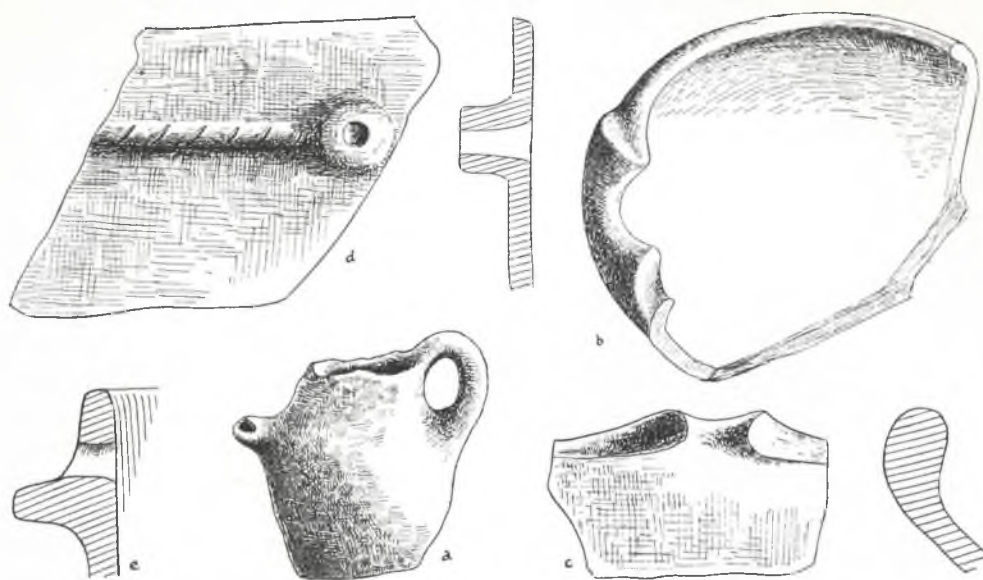
За сега сж известни само части отъ подобни сждове отъ горнитѣ пластове на могилинтѣ селища до Караново³⁾ и Загорци (Новозагорско).⁴⁾

¹⁾ Необнародвани материали отъ Св. Кирилово, Костиево, Юнацитѣ и др.

²⁾ O. Montelius, *La Grèce préclassique*, Stockholm 1924, 30.

³⁾ Миковъ, ИГД V, 193, 165.

⁴⁾ Необнародвани материали въ Новозагорската музейна сбирка.

Обр. 257. — Фрагменти и сждове съ чучурчета и улейчета.
 Fig. 257. — Fragments de vases en argile à goulot et à bec coupé.

Обр. 258. — Фрагменти отъ сждове съ широки дръжки, чучурки и улейчета.
 Fig. 258. — Fragments de vases à anses larges, à goulot et à bec coupé.

6. Сждове съ широки дръжки. Въ всички пластове се откриха само два по здрави сжда, снабдени съ по една или две широки дръжки и многобройни широки или въ форма на по-малки или голѣми езичести дръжки, нѣкои пробити съ отвесни или хоризонтални дупки (обр. 243).

На обр. 262a е представенъ високъ сждъ, вис. 21·6 см., диам. на срѣдата 17·1 см. и на устата 9·2 см., който е съставенъ отъ долна издута и горна цилиндрична частъ и е снабденъ съ малка дръжка. Червеникавъ цвѣтъ.

Обр. 259. — Глинени сждове съ чучурчета и улейчета.

Fig. 259. — Vases en argile á goulot et á bec courbé.

Възстановенъ голѣмъ сждъ, вис. 29·5 см., диам. на срѣдата 22·4 см. и на устата 10·3 см., съставенъ отъ долна издута и горна цилиндрична частъ. Върху най-издутата частъ сждътъ има две срещуположни широки дръжки. Тъмно-червенъ цвѣтъ (обр. 262b).

7. Сждове безъ дръжки. Въ всички дълбочини се намѣриха голѣмъ брой здрави и разчупени глинени сждове безъ дръжки. Една незначителна частъ отъ тѣхъ сж украсени съ релефни пжпки, зигзаговидни пояси, вдълбнатинки или косо наведени нарѣзи, а другитѣ сж безъ каквито и да е орнаменти.

Възстановенъ голѣмъ глиненъ сждъ, вис. 36 см., диаметръ на срѣдата 31 см., и на устата 27·2 см. Ржбътъ около устата е украсенъ съ релефенъ поясъ отъ вдълбнатинки. Свѣтло-кафявъ цвѣтъ.

Малъкъ, слабо издутъ въ срѣдата сждъ (обр. 263) вис. 7·2 см., диам. на дъното 9·2 см., а на устата 9·3 см. Около устата сждътъ е украсенъ съ единъ релефенъ поясъ отъ вдълбнатинки и пжпки. Тъмно-сивъ цвѣтъ.

На обр. 264 сж представени 9 съ различни форми и голѣмини глинени сждове: а) вис. 12·2 см., диам. 22·1 см.; б) вис. 5·7 см., диам. 16 см.; в) вис. 6·7 см., диам. 16 см., ржбътъ на който откъмъ вътрешната страна е украсенъ съ косо наведени нарѣзи; д) вис. 8 см., диам. 13 см.; е) вис. 6·6 см., диам. 15·2 см.; г) вис. 10·4 см., диам. 11·5 см. съ релефенъ ржбъ отъ вдълбнатинки около устата; ж) вис. 7·4 см., диам. 10·2 см., на който стенитѣ сж украсени съ единъ зигзаговиденъ поясъ.

Отъ дълбочина около 5 м. произхожда представения на обр. 265 възстановенъ глиненъ сждъ, вис. 18 см., диам. на срѣдата 18·3 см. и на устата 10·2 см. Ржбътъ около устата му е слабо профиливанъ. Черенъ цвѣтъ. Сждътъ бѣше пѣленъ съ мидени черупки.

Малка сждинка въ форма на пресѣченъ конусъ, обърнатъ съ основата нагоре, вис. 6 см., диам. на устата 8 см. Тъмно-сивъ цвѣтъ.

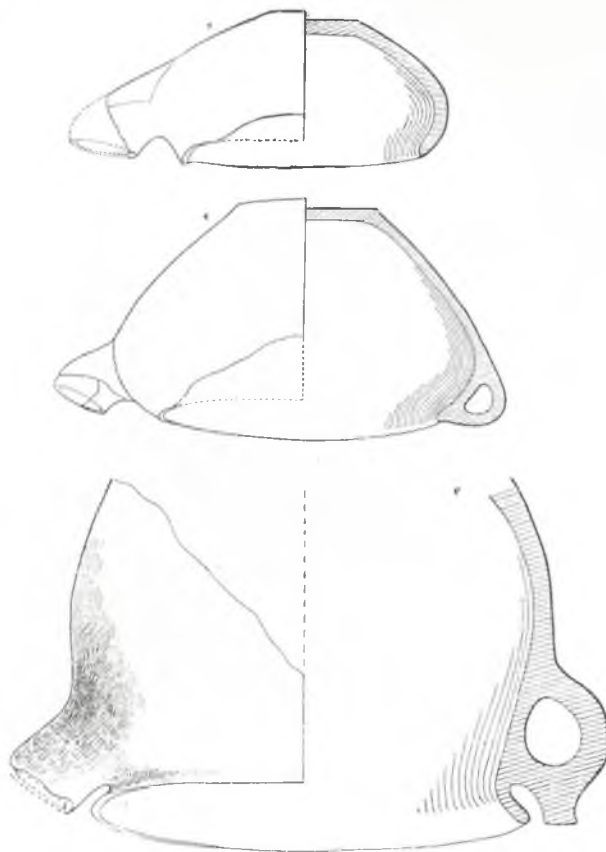
Отъ долнитѣ пластове, подъ 4·10 м. произхождатъ представенитѣ на обр. 266 три плитки цилиндрични сжда: а) вис. 8·5 см., диам. 19·2 см.; б) вис. 8 см., диам. 16·5 см. и с) вис. 9 см., диам. 15·3 см. Тъмно-черенъ цвѣтъ.

Глиненъ сждъ (обр. 267b) съставенъ отъ горна конусовидна, потѣсната основа на който е съединена съ долна цилиндрична частъ, вис. 6·5 см., диам. 14·4 см. Блѣдо-червеникавъ цвѣтъ. Произхожда отъ 3·90 м. дълбочина.

Елипсовидна плитка глинена сждинка, вис. 3·3 см., диам. 11·1/16·5 см. Тъмно-черенъ цвѣтъ (обр. 267с).

На различни дълбочини се намириха и нѣколко малки глинени похлупки, които почти не се различаватъ отъ похлупкитѣ на другитѣ селища отъ каменно-медната и бронзова епоха (обр. 267 d, e, f.)

Други предмети отъ глина. Въ всички пластове освенъ глинени сждове се намириха и много други предмети, направени отъ глина, като прешлени, двойноконусовидни топки, тежести и части отъ масички и идоли.

Обр. 260. — Части отъ сждове съ и безъ дръжки, снабдени съ чучурчета.

Fig. 260. — Vases en argile à anses ou sans anses à goulot.

Обр. 261. — Голѣмъ сждъ съ улейче.

Fig. 261. — Ecuille plate à bec coupé.

Прешлени. Както въ всички селищни могили отъ каменно-медната и бронзовата епоха, така и въ могилата до Веселиново се намѣриха извънредно много

Обр. 262. — Глинени сждове съ широки дръжки.

Fig. 262. — Cruches en argile à anses larges.

Обр. 263. — Глинени сждове съ и безъ орнаменти.

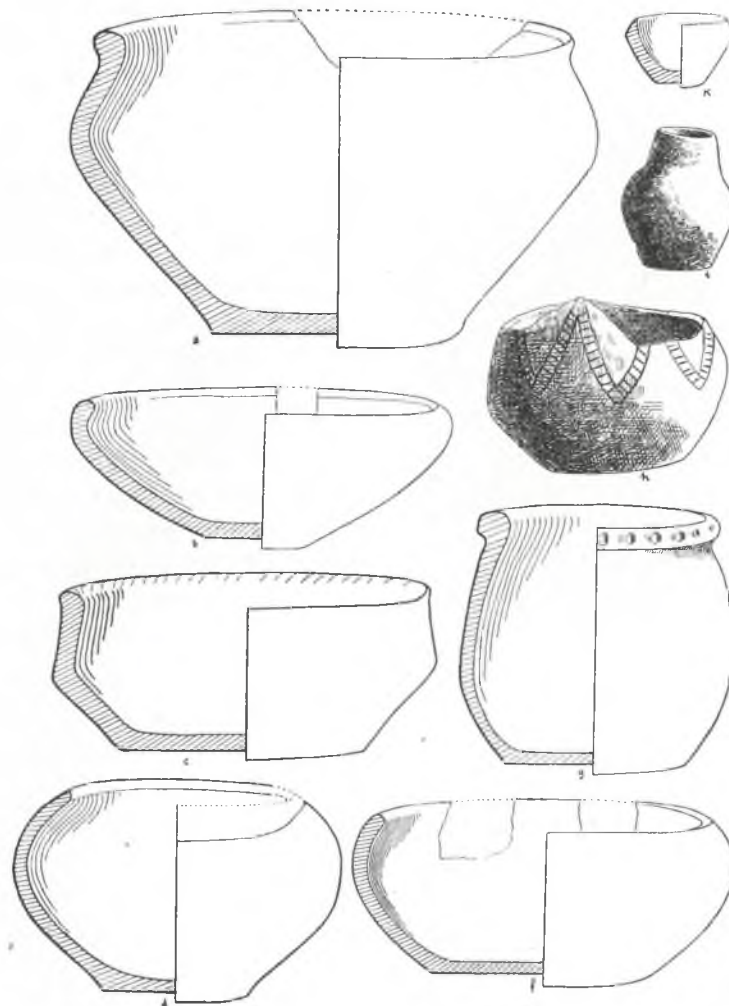
Fig 263. — Vases en argile à décor d'impression.

бочина заедно съ цилиндричния и крушовидния сждове, чиито дръжки завършватъ съ пжпки въ горния край, се намѣриха около 80 такива топки. Тѣзи двойноконусовидни топки, едва ли ще да сж служели за друго, освенъ за хвърляне съ прашки (обр. 268).

глинени прешлени, по-голѣмата частъ отъ които сж обли, и по-малко двойно-конусовидни или плоски.

Двойноконусовидни топки. На всички дълбочини се намѣриха голѣмъ брой особени глинени, добре изпечени двойноконусовидни топки, каквито не познаваме отъ нито едно селище на каменно-медната епоха. Тѣ иматъ дължина между 3·7—6·5 см. и диам. 2·7—3·7 см. Червеникавъ или тъмно-черенъ цвѣтъ. Въ колибата на 4·10 м. дъл-

Подобни глинени топки за хвърляне съ прашки сж известни отъ селищата обитавани презъ бронзовата епоха до Дуванли,¹⁾ Караново,²⁾ Юнацитъ,³⁾ както въ Македония⁴⁾ и Тесалия.⁵⁾

Обр. 264. — Глинени съдове намѣрени въ различни дълбочини.
Fig. 264. — Vases en terre cuite.

Тежести. Въ всички пластове, особено въ разрушенитъ колиби се откриха значителенъ брой глинени тежести. На обр. 269 сж представени петъ, пробити въ горния си край съ по една хоризонтална дупка глинени тежести, които

¹⁾ Филонъ, Надгробнитъ могили при Дуванли, 33.

²⁾ Миковъ, ИГД V, 171.

³⁾ Необнародвани материали.

⁴⁾ L. Reu, Observations sur les premiers habitats, 239.

⁵⁾ Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912, 328 обр. 252 и 253.

иматъ пирамидална или конусовидна форма, вис. отъ 7·2 до 13·8 и диам. 5·5 до 11·3 см.

Отъ една колиба на дълбочина 1·50 м., произхождатъ четири глинени тежести, съставени отъ по две отръзани откъмъ едната страна слепени топки, така че срѣдната частъ е служела за привръзване. На обр. 270 сж представени три отъ тѣзи тежести, които иматъ дължини между 8·5 и 13·3 см. и деб. 6·5 до 7·3 см. Подобни тежести ни сж известни само отъ могилата до с. Юнацитѣ¹⁾ и отъ Долна-Долина въ Босна.²⁾

Обр. 265. — Глиненъ сждъ, въ който имаше мидени черупки.

Fig. 265. — Vase en terre cuite.

Масички. Въ пластоветѣ между 1·60 и 5·30 м. се намѣриха много фрагменти отъ глинени масички, украсени съ шахматни или врѣзани линии, трижгълни украси, запълнени съ бѣла материя и др. Тъмно-черенъ цвѣтъ (обр. 271).

Идоли. Отъ почти сжщитѣ дълбочини произхождатъ и нѣколко откъслека отъ глинени идоли. На обр. 271 сж представени разнитѣ части на три идола, първиятъ отъ които е украсенъ съ запълнени съ бѣла материя нарѣзи.

Кости отъ животни

Въ всички дълбочини на Малева могила, както изобщо въ всички селищни могили, се разкриха извънредно много кости, рога и жби отъ разни животни.

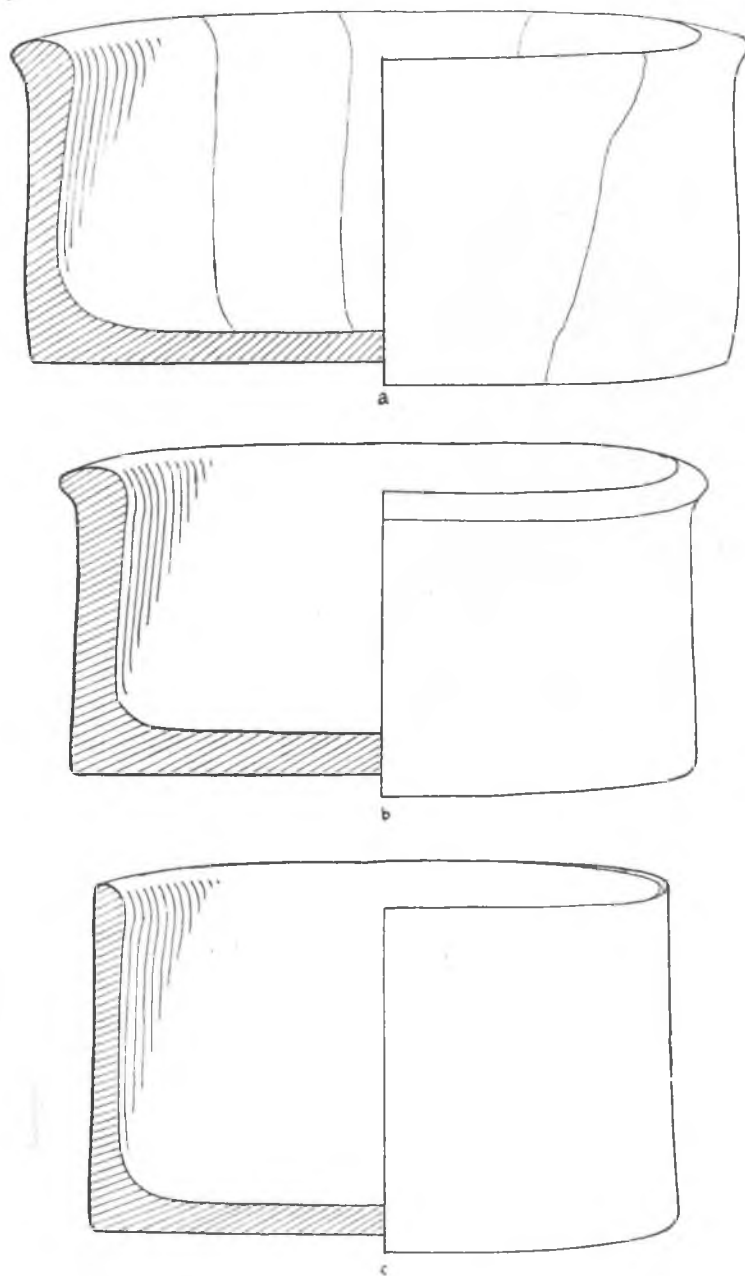
Рѣдко, обаче, дългитѣ кости бѣха цѣли; тѣ сж били разчупвани за изваждане на мозъка и за правене отъ тѣхъ на игли, шила, върхове за стрели и копия и други потрѣби. Намѣренитѣ кости сж отъ следнитѣ животни:

Carnivora (месоядни): *Canis familiaris* (домашно куче), *Felix catus* (дива котка); *Herbivora* (трѣвопасни): *Bos taurus* (говедо), *Ovis aries* (овца), *Equus caballus* (конь), *Cervus elaphus* (елень), *Cervus capreolus* (сърна); *Rotundia* (гризачи): *Castor fiber* (бобъръ); *Omnivora* (всеядни): *Sus scropha (domestica)* (свиня).

Въ разкопанитѣ досега селищни могили отъ каменно-медната епоха сж намѣрени кости отъ всички изброени по-горе животни съ изключение на коня. Извънредно много кости отъ конь сж намѣрени въ почти всички пещери у насъ, обитавани презъ палеолитната епоха, обаче въ нито едно селище на ново-каменната и каменно-медна епоха не сж намѣрени никакви останки отъ конь. А това показва, че съ изчезването на пещерната мечка, пещерната хиена

¹⁾ Необнародвани материали.

²⁾ C. Truhelka, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savabette bei Dolna Dolina, WMBH IX, 1904, табл. XX.

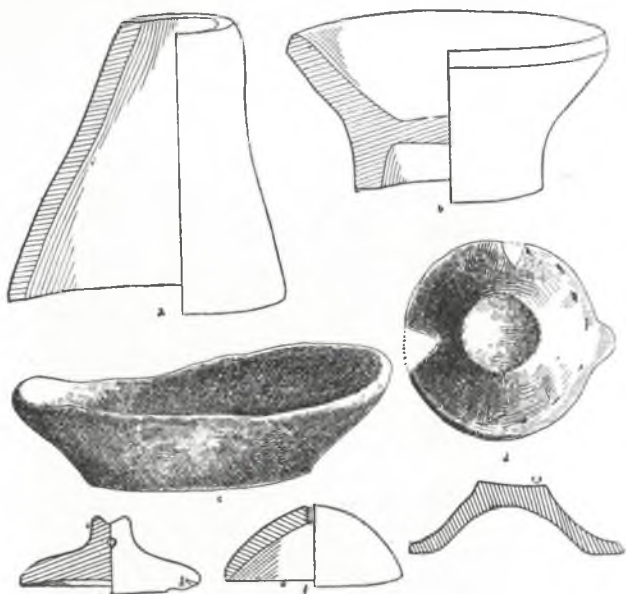
Обр. 266. — Цилиндрични глинени сждове.
Fig. 266. — Vases cylindriques en terre cuite.

и изобщо на всички животни на дилuviалната епоха е изчезналъ и пещерниятъ конь (*Equus caballus fossilis*). Коньтъ се явява по нашитѣ мѣста отново едва презъ бронзовата епоха и то, изглежда, не въ диво състояние, а е доведенъ отъ обитателитѣ на нашитѣ селищни могили презъ първата половина на бронзовата епоха.

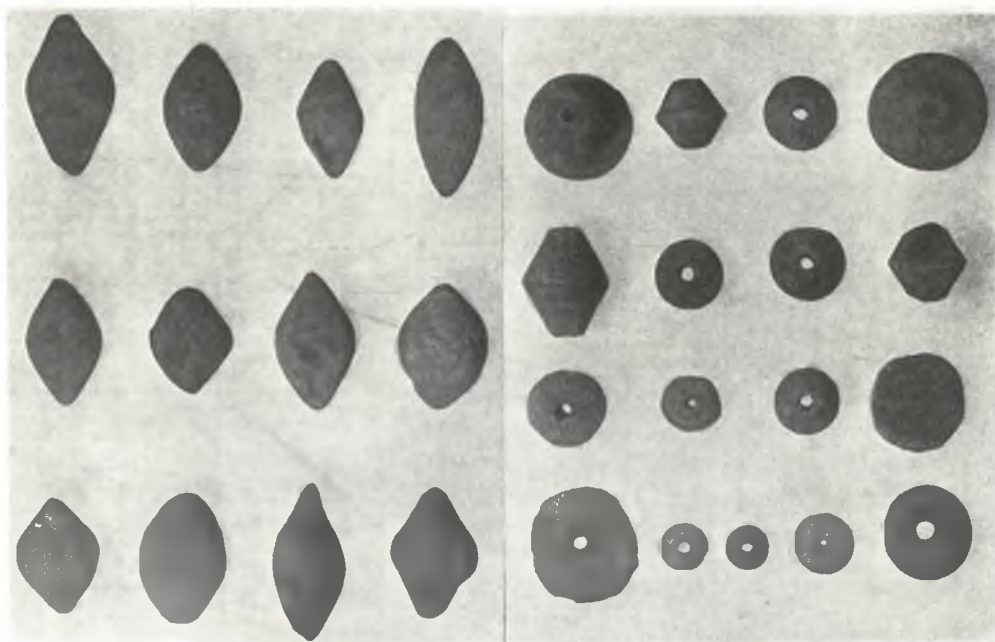
Освенъ кости отъ животни навредъ изъ културнитѣ пластове се намѣриха и черупки отъ *Planorbis* (блатни миди) и по-малко *Mytilus* (морски миди).

Остатъци отъ растения

Въ нѣколко отъ по-добре запазенитѣ колиби на по-горнитѣ пластове, особено въ сѣдство съ мѣстото на мелницитѣ се

Обр. 267. — Разни предмети отъ глина.
Fig. 267. — Objets en terre cuite.

Обр. 268. — Двойноконусовидни глинени топки и глинени прешлени.
Fig. 268. — Balles de fronde en terre cuite et fusairoles en terre cuite.

откри доста много овжглено жито, а на друго мѣсто — зърна на друго растение. Отъ проучванията на тѣзи растителни остатъци се установява, че жи-

тото е отъ вида *Triticum dicossum* (двузърнестъ лимецъ), а облитъ зърна сж на *Vicia ervilia* (уровъ), който въ предисторическо време е служелъ за вариво.¹⁾

Датиране на селището. Отъ описанитъ до тукъ материали, не е трудно да се опредѣли и времето, презъ което е било обитавано могилното селище до Веселиново. Ако сждимъ по каменнитъ брадвички, както и бравитъчукове съ и безъ дупки, ние бихме отнесли нашето селище ако не къмъ края на ново-каменната епоха, то поне къмъ каменно-медната. Но като се има предъ видъ, че първитъ медни и бронзови предмети сж били рѣдки, скъпи и мжчно доставляеми, трѣбва да се приеме, че населението и презъ следващата, бронзова епоха още дълго време ще да е било

Обр. 269. — Глинени тежести.
Fig. 269. — Poids en terre cuite.

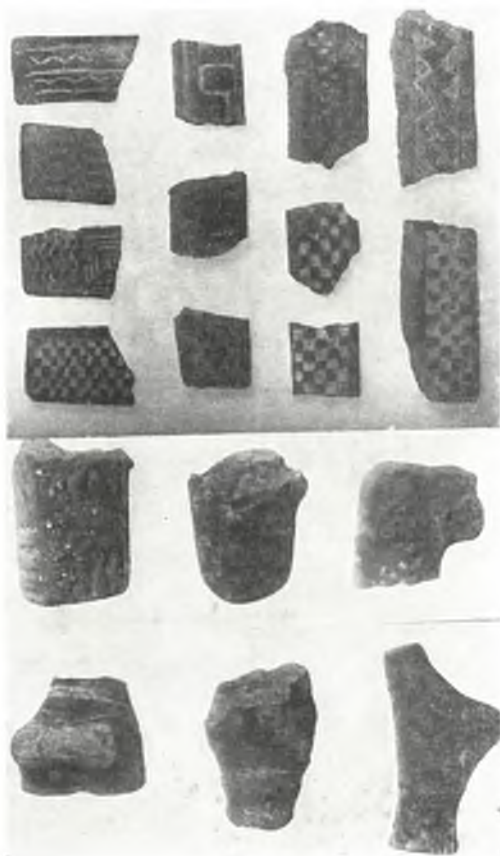

Обр. 270. — Глинени тежести.
Fig. 270. — Poids en terre cuite.

принудено да употрѣбява още каменни, вмѣсто метални орждия. Известно е, че дори каменни брадвички, които сж имали съвършено друго предназначение, сж били въ употрѣба и презъ V в. пр. Хр. Така въ единъ отъ могилинтъ гробове при Дуванли, заедно съ изящнитъ златни накити, бронзови и сребърни

¹⁾ Н. Арнаудовъ, Изследване върху предисторически и субрецентни растителни остатъци. Сборникъ въ честь на проф. Ст. Петковъ, София 1936, 118.

сждове и др. се намъри и една каменна бравичка,¹⁾ която по форма и материалъ по нищо не се отличава отъ бравичкитъ на каменно-медната или първата половина на бронзовата епоха. Липсата на метални предмети въ разрушенитъ колиби може да се обясни и съ това, че първата грижа на обитателитъ следъ разрушаване на тѣхното жилище е била да си прибератъ меднитъ или бронзови предмети, които за тѣхъ сж били най-скъпи и мжно доставяни.

Обр. 271. — Части отъ глинени масички и идоли.

Fig. 271. — Fragments de petites tables et des statuettes en terre cuite.

Ако датирането на това селище възъ основа на каменнитъ орждия и да не е така сигурно, то датирането му възъ основа на керамиката, главно на глинени сждове е положително. Видѣхме че глинени сждове отъ Малева могила нѣматъ нищо общо съ рисуваната керамика отъ селищнитъ могили на каменно-медната епоха. Знаеме още, че въ долнитъ пластове на нѣкои селищни могили (св. Кирилово, Караново, Загорци, Юнацитъ и др.), се намиратъ рисувани сждове, т. е. материали отъ каменно-медната епоха, а въ по-горнитъ пластове се явява керамика, напълно подобна на тази отъ Веселиново, т. е. керамика отъ следващата по-нова или бронзова епоха. Че културата отъ селището до Веселиново е отъ бронзовата епоха се вижда и отъ медната бравка съ дупка въ горния край, форма неизвестна отъ нито едно селище съ расувана керамика. Друго доказателство, че тази могила е била обитавана по-късно, е присѣтствието на кости отъ конь, каквито до сега не сж намърени въ нито едно отъ селищата на каменно-

медната епоха, не само у насъ, но и въ съседнитъ страни. Кости отъ конь се намъриха въ пластоветъ отъ бронзовата епоха и въ могилата до Караново.²⁾

Кой народъ е носителъ на тази нова, интересна, но бедна култура е въпросъ, на който за сега не би могло да се отговори съ положителностъ преди да се направятъ по-системни разкопки и проучвания на многобройнитъ селищни могили у насъ и въ съседнитъ земи.

¹⁾ Ф и л о в ъ, Надгробнитъ могили, 138.

²⁾ М и к о в ъ, Селищната могила до Караново, ИГД V, 172.

Tell de l'époque du bronze près du village de Veselinovo

A 2 klm. environ au sud-ouest du village de Veselinovo (arrondissement de Jambol) sur la rive gauche de la Tundža se trouve un tell, nommé „Maleva mogila“, haut de 5.30 m. et ayant un diamètre de 80/120 m. Une fouille partielle de ce site faite en 1935 mit à jour un matériel appartenant à une civilisation préhistorique inconnue. Des débris d'habitats, des haches et des marteaux de pierre avec et sans douille, des moulins à bras, des objets en silex, des armes faites en os et en bois de serf, complètement analogues aux nombreux objets trouvés dans les tells habités pendant l'époque énéolithique y furent découverts. Cependant la hache de cuivre à un seul tranchant du type „hongrois“ qui y fut découverte et surtout les vases d'argile trouvés en grand nombre diffèrent complètement des produits de la céramique peinte de l'époque énéolithique. Tandis que les vases des tells de l'époque énéolithique se distinguent par leur ornementation riche et variée, les vases provenant de Maleva mogila se caractérisent par leurs formes variées et peu communes à la fois. Les vases sont faits d'une argile fine et ont reçu à la cuisson une couleur grise foncée, noire ou noire lustrée.

Les 7 formes d'ustensiles suivantes furent trouvés à des profondeurs différentes de la couche archéologique, épaisse de 5.30 m.

1) des cruches à fond presque arrondi, à bec, munies de petites anses élevées; 2) des vases de forme cylindrique ou piriformes munis d'anses cylindriques terminées par un bouton 3) des bols et des plats pourvus de 4 petits pieds de section cylindrique, 4) des vases à goulots; 5) des vases à bec coupé. 6) des vases à larges anses et 7) des vases sans anses.

Les vases qui caractérisent toutes les profondeurs de cette civilisation sont ceux de forme cylindrique, ainsi que les vases piriformes munis d'anses terminées par un bouton ou un appendice cylindrique, ensuite les plats et les bols pourvus de pieds de section cylindrique. Dans les couches inférieures, à une profondeur allant de 3 m. 90 à 5 m. 30, se trouvent les petits vases à becs et à anses élevées qui manquent dans les couches supérieures, tandis que les vases à goulots et à becs coupés se voient exclusivement dans les couches les plus élevées.

Un autre trait particulier de cette céramique est le manque presque complet d'ornementation. Dans quelques cas isolés des incisions ou des stries souvent incrustées de matière blanche se trouvent à la surface de certains vases.

Les vases de semblable forme, surtout ceux qui sont munis d'anses terminées par un bouton, ainsi que les vases à 4 pieds cylindriques ne sont connus que dans les régions comprises entre le Balkan et la Mer Egée.

Du même site proviennent aussi les petites balles en argile allongées en forme d'olives, qui ont dû servir de balles de fronde et qui, non plus, ne sont connues dans les tells de l'époque énéolithique.

Le matériel trouvé dans la Maleva mogila peut être rapporté, d'après la hache de cuivre et les formes peu communes des vases à anses, à la première moitié de l'époque du bronze, c'est à dire à l'époque qui suit l'an 1800 av. J. Chr., quand furent délaissés les sites à céramique peinte.

V. Mikov

Старинни църкви въ Западна България

отъ Кр. Миятевъ

I. Старата църква Св. Петка въ с. Балша

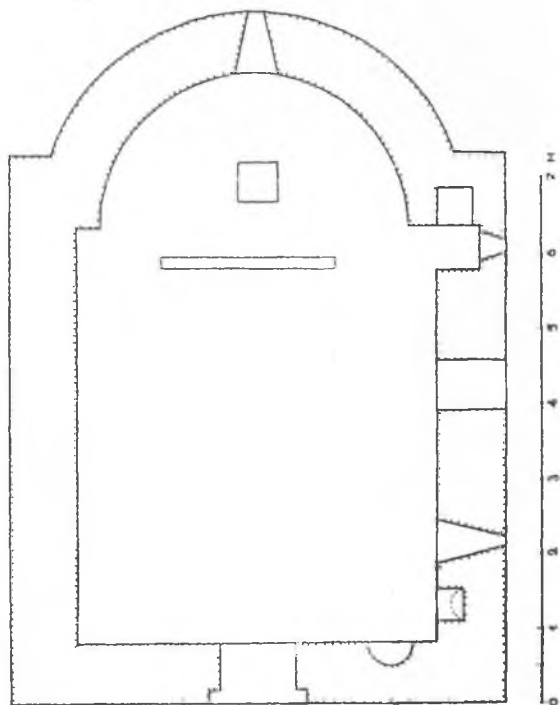
На 20 клм. северозападно отъ София се намира старинното село Балша, въ горния край на което сж се запазили останкитѣ на малка, но твърде интересна по градежъ и украса църква. Тя е построена на една тераска съ лекъ наклонъ и по положение господствува надъ цѣлото село. Преди нѣколко години е издигната до развалината нова църква и отъ тогава насамъ последната пустѣе и все повече и повече се руши. Отдавна вече селото не полага никакви грижи за нея и затова тя е полускрита въ тревулякъ, коприва и храсти.

Църквата Св. Петка стои отдавна въ развалини. Запазени сж само стѣнитѣ ѝ, частъ отъ свода надъ южната стена и частъ отъ сферическото покритие на апсидата. При все това въ нея сж продължавали да се черкуватъ до изграждането на новата църква.

Архитектура

Старата църква (обр. 272) е правоъгълна, еднокорабна сграда, безъ нартика и съ една широка, полукръгла отвънъ и отвътре апсида. Дължината ѝ (вътрешно) е 5·50 м., а широчината — 4·85 м. Покрита е била съ полуцилиндриченъ сводъ, който започва на 2 м. отъ южната и северната стена (дебели 80—90 см.).

Църквата има единъ единственъ входъ на западната стена, който е 1·04 м. широкъ и 1·63 м. високъ (обр. 273 и 279). Освѣтлявала се е отъ единъ

Обр. 272. — Планъ на църквата въ Балша.

Abb. 272. — Kirche in Balša. Grundriss.

широкъ прозорецъ на южната и стена (90 × 64 см.) — отворенъ, навърно, по-късно — и отъ два мазгала на сжщата стена (обр. 274 и 275). Такъвъ мазгалъ има и въ срѣдата на апсидата (обр. 277 и 278).

Обр. 273 — Западна стена на църквата въ Балша

Abb. 253. — Westfassade der Kirche in Balša.

(обр. 277 и 278), една каменна основа на иконостасъ предъ него и една прилична на капителъ вавровникова подставка, — това е всичко, което е останало въ вътрешността на църквата.

Вънкашността на сградата е сжщо проста и безъ разчленение. Изключение прави само западната стена (обр. 273). Тукъ входътъ има слабо джговиденъ горенъ прагъ, надъ него е оставена облекчителна ниша, а надъ всичко това се извива проекцията на свода, която е 26 см. широка и 24 см. издадена навънъ. Стенитѣ сж завършвали съ корнизъ, части отъ който сж запазени на южната и

Отвжтре стенитѣ, освенъ прозорцитѣ, иматъ слабо разчленение и то само посрѣдствомъ ниши. Такива има на източната, южната и западната стена. Източната ниша (обр. 278), която е служела едновременно като диакониконъ и протезисъ, се намира, въ дѣсно отъ апсидата и е 1·02 м. висока, 47 см. широка и 50 см. дълбока. Тя има четвъртита форма и е раздѣлена съ дъска на две хоризонтални половини. Непосрѣдствено предъ нея е вдълбана въ южната стена друга четвъртита ниша (висока 2·05 м., шир. 60 см. и дълбока 42 см.), назначението на която е да улесни работата на свещеника предъ диаконикона. За тая цель тя е освѣтена и съ малко прозорче, което се намира високо въ горната ѝ половина. На южната стена, близо до западния жгълъ има и втора ниша (вис. 64 см., шир. 43 и дълб. 38 см.), засводена отгоре. Четвъртата ниша въ църквата е на западната стена, южно отъ вратата (обр. 279). Тя започва на 50 см. отъ пода и е висока 1·50 м., а дълбока 28 см. формата ѝ е полуцилиндрична. Единъ престолень камъкъ въ срѣдата на апсидата съ форма на очуканъ античенъ жертвеникъ

Обр. 274. — Църквата въ Балша гледана отъ югъ.

Abb. 274. — Die Kirche in Balša von Süden gesehen.

източната стена. Характерно е, че корнизът не е збчатъ, а е направенъ отъ два реда тухли, отъ които горниятъ се издава малко навънъ (обр. 274—276).

Долната частъ на стенитѣ (до корниза) е изградена отъ не съвсемъ правилно издѣлани по-едри и по-дребни камъни (нѣкои сж били и въ по-стара употреба) и затова сж слагани за изравнение по-малки плочести камъни или тухли. Този пълнежъ е билъ прикритъ отъ външна страна само съ широко замазване на фугитѣ, които осавяли да се вижда само срѣдището на камъка. Тази фугировка е сега на повечето мѣста разрушена.

Сводътъ и покритието на апсидата сж, напротивъ, много грижливо и правилно изградени и то само съ еднакви тухли ($26 \times 26 \times 4$ см.) и фути съ широчина 4 см. (обр. 276—278). Отвънъ сводътъ е билъ покритъ съ сжщо такива тухли, сложени на хоросанъ въ два пласта (обр. 275). По такъвъ начинъ сж се получили две равни плоскости, които сж се срѣщали на билото подъ тжпъ жгълъ. Надъ тѣзи тухлени плоскости не видѣхъ никжде следи отъ керамида.

За спояване на камънитѣ и тухлитѣ при градежа е употребенъ здравъ бѣлъ хоросанъ съ едри зърна пѣськъ.

Стенописи

Вжтрешността на църквата е била изцѣло измазана и изписана. По стенитѣ се виждатъ останки само на единъ пластъ мазилка. Последната е почти изцѣло изкъртена по северната

Обр. 275. — Югозападенъ жгълъ на църквата въ Балша.

Abb. 275. — Südwestecke der Kirche in Balša.

Обр. 276. — Югоизточенъ жгълъ на църквата въ Балша.

Abb. 276. — Südostecke der Kirche in Balša.

стена. Повече остатъци имаме въ апсидата, а най-добре е тя запазена по южната и западната стена, но и тукъ стенописитѣ сж измити отъ дъжда. Личатъ само части отъ фигури и лица безъ да имаме нѣщо цѣлостно. Въ по-закрити мѣста, каквито сж нишата на западната стена и тая предъ диаконикона, стенописитѣ сж се запазили въ сравнително по-добро състояние: въ първата имаме фигурата на пророкъ Илия въ цѣлъ ръстъ, а въ втората — бюстовъ образъ на старъ светецъ.

Върпки лошата запазеност на мазилка, рисунка и бои малкото остатъци ни позволяват да възстановим доста точно схемата на стенописната украса и разпредѣлението на по-важнитѣ сюжети. Тукъ трѣбва веднага да отбележа, че

Обр. 277. — Апсидата на църквата въ Балша съ престолния камъкъ предъ нея.

Abb. 277. — Innenansicht der Apsis der Kirche in Balša und der Altar.

въ това отношение балшенската църква Св. Петка не показва никакви отклонения отъ традицията. Украсата е изключително фигуративна. Орнаментътъ, простъ и несржченъ, заема малко мѣсто и то само тамъ, дето не е могло да се изпише фигура: цокелъ, дебелинитѣ на входа, прозорцитѣ и нишитѣ. Затова пъкъ отдѣлнитѣ фигури и композициитѣ сж покривали всички плоскости по стенитѣ и свода безъ, обаче, да сж разположени гжсто и претрупано. Апсидата, както споменахъ вече, е доста висока и широка и е дала мѣсто на три обширни композиции, разполо-

жени една надъ друга въ три пояса. Най-горе, въ дѣсно, се виждатъ части отъ фигура на архангелъ, който сигурно, заедно сж още единъ архангелъ, е стоялъ на почетна стража при Богородица съ младенеца права или седяща на тронъ. Въ втория поясъ се виждатъ следи отъ фигури на апостоли въ движение единъ следъ другъ къмъ срѣдата на апсидата. Съвършено ясно е, че това сж остатъци отъ композицията Евхаристия. Най-послед, въ третия, най-долния, поясъ сж били представени осемъ църковни отци, облѣчени въ кръстати фелони и обърнати въ $\frac{3}{4}$ къмъ апсидното прозорче. Тѣ държатъ, издигнати предъ гърдитѣ отворени свитъци, по които сж написани български текстове.

По останкитѣ отъ стенописи по южната и западната стена ние можемъ да възстановимъ схемата на цѣлата останала декорация (обр. 280 и 281). Най-долу имаме като цокелъ единъ поясъ (50 см. широкъ), изпълненъ съ зигзагъ отъ прави и вълнисти

Обр. 278. — Апсидата на църквата въ Балша съ ниша до нея.

Abb. 278. — Apsis der Kirche in Balša. Rechts Diakonikonische.

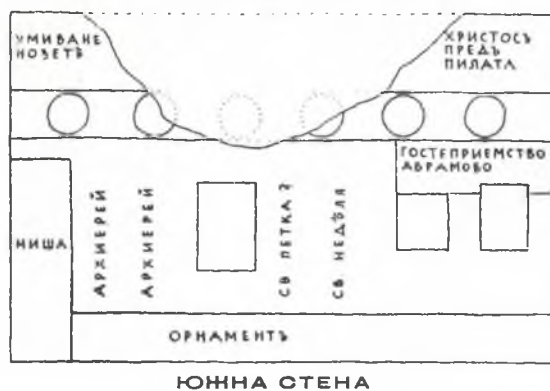
линии (обр. 282). Надъ него следва редица отъ стоящи светци, която е като продължение отъ редицата на църковнитѣ отци въ апсидата. На трето мѣсто идва непрекъснатъ поясъ съ бюстови образи въ медалиони, които обикалятъ църквата отъ югъ, западъ и северъ и които служатъ като раздѣленъ фризь между свода и долната частъ на стениѣ. Надъ медалионитѣ започва сводовото поле, което е било разчленено на 4—6 реда правоъгълници съ по една композиция въ всѣки. Не се знае само дали тукъ сж били изписани изключително исторически сюжети или пъкъ по зенита на свода е имало поясъ съ медалионни ликове на пророци и на Исуса Христа въ различнитѣ му образи (Пантократоръ, Имануилъ и Ветхій деньми).

Между остатъцитѣ отъ стенописи по южната стена се различаватъ четири стоящи фигури, разположени по две въ страни отъ прозореца. Въ лѣво сж били изобразени два архиерея съ кръстати фелони и съ книга въ ржка. Тѣ сж обърнати право къмъ зрителя и сж означени съ български надписи. До главата на единия отъ тѣхъ се чете **СЪИ [АВ]НАСИЕ**. Фигуритѣ въ дѣсно отъ прозореца представятъ две жени, отъ които едната е означена като **ПЕКТА** (Петка?) а другата като Св. Недѣля. Още по-вдѣсно отъ тия фигури редицата се прекъсва пакъ отъ

Обр. 279. — Западната стена на църквата въ Балша отвътре.

Abb. 279. — Westwand der Kirche in Balša von innen gesehen.

Обр. 280. — Разпредѣление на стенописитѣ по южната стена на църквата въ Балша.

Abb. 280. — Verteilung der Malereien auf der Südwand der Kirche in Balša.

едно прозорче и една ниша до него. Около и въ последнитѣ имаме само нѣколко палметни мотива, но въ полето надъ тѣхъ е била изписана композицията „Гостопримство на Аврама“ или „Старозаветна троица“, която стои изолирана отъ другитѣ композиции. Последнитѣ започватъ тепърва надъ пояса съ медалиони и сж разположени по свода. Отъ тѣхъ сж запазени частично само две въ двата края отъ най-долния поясъ: до апсидата — Умиването на нозетѣ, а до западната стена — Исусъ предъ Пилата.

Въ сжщото лошо състояние сж и стенописитѣ по западната стена. Въ

дѣсно отъ вратата, надъ цокелния орнаментъ сж изобразени Константинъ и Елена и още единъ светецъ до тѣхъ. Въ лѣво отъ вратата личи широко и

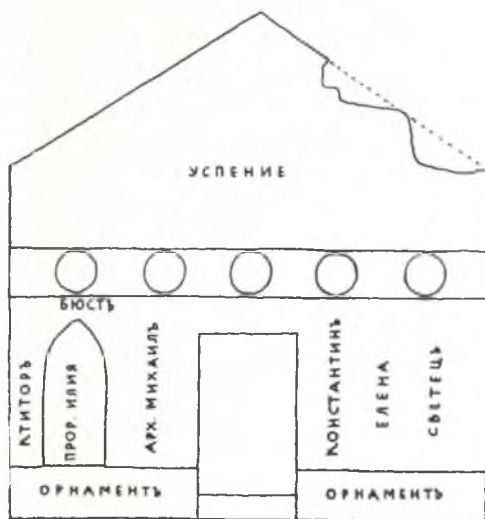
монументално композирна фигура на архангелъ Михаилъ, а до него въ нишата¹⁾ е представенъ образътъ на пророкъ Илия (**ИЛИЯ**) като старецъ съ старозаветно пророческо намѣтало, съ дълга брада и бѣла коса. Надъ нишата се вижда единъ дребенъ образъ на младъ светецъ, а въ тѣсното поле между нишата и южната стена се забелязва сжщо така дребна фигура на мжжъ, която, ако се сжди по липсата на нимбъ около главата и по формата на яката (подобна на тая у ктиторитѣ въ Драгалевския манастиръ), представя свѣтско лице, навѣрно ктителя на църквата. За съжаление, подробности отъ лицето и облѣклото (съ розовъ цвѣтъ) не личатъ.

Отъ дветѣ страни на входа (по дебелината на стената) сж нарисувани по единъ „процвѣтѣлъ кръстъ“ съ силно стилизирани и обезформени палмети и надписи **ИГ ХГ НИ КЯ**.

Мазилката надъ входа, дето обикновено стои надписъ за изграждането и изписването на църквата, е изпадала, а заедно съ това — и надписътъ, ако

е имало въобще такъвъ. Малко по-горе се редятъ медалионитѣ, срѣдниятъ отъ които е заетъ съ бюстовъ образъ на жена (Богородица?), а още по-горе е било представено Успение на Св. Богородица, отъ което сж останали само нищожни следи.

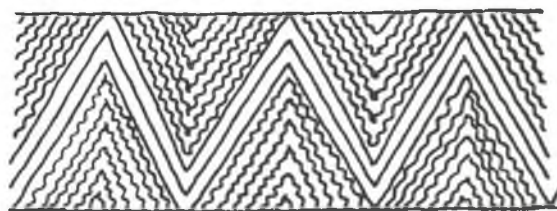
Както се изтъкна вече, всички композиции сж били изписани по свода на

ЗАПАДНА СТЕНА

Обр. 281. — Разпредѣление на стенописитѣ по западната стена на църквата въ Балша.

Abb. 281. — Verteilung der Malereien auf der Westwand der Kirche in Balša.

Обр. 282. — Орнаментъ по цокла на църквата въ Балша.

Abb. 282. — Sockelornament in der Kirche von Balša.

църквата, дето тѣ сж образували единъ затворенъ кръгъ сцени отъ живота и страданията на Исуса Христа. Изключение прави само композицията Старозаветна троица, която, като чужда на христологичния кръгъ, е отдѣлена на страна. Тая сцена се явява въ християнската монументална живопись още въ V в. (S. Maria Maggiore) и не излиза отъ нейния репертуаръ дори до ново време (напр. въ църквата Св. Атанасъ въ Арбанаси отъ 1726 г.). Разпростра-

¹⁾ Въ ниша е представенъ пророкъ Илия и въ влашкия м-ръ Cozia (главна църква), срв. J. D. Stefanescu, Contribution à l'étude des peintures murales valaques, Paris 1928, 21.

нена е въ Италия (S. Vitale въ Равена, Capella Palatina въ Палермо, Монреале, S. Marco въ Венеция), въ Кападокия (Чирикликлисе отъ XI в., църква Св. Възнесение въ Гереме), въ Русия (Св. София въ Киевъ, Спасъ Нередици), въ Сърбия и Македония (Сапочани, Грачаница, Каранъ, Матеичъ, Охридъ, Калище, Манасия), въ Атонъ (Протатонъ, Лавра, Дионисиу, Дохиариу и пр.). Въ България тя е сжщо така доста застъпена: най-старото ѝ изображение е въ църквата Св. Четиридесетъ мъченици отъ 1230 г.; между запазенитъ паметници отъ XIV в. тя не се срѣща, но я имаме презъ XV в. (Драгалевци и Бобошево), XVII в. (църква Рождество Христово въ Арбанаси) и XVIII в. (църква Св. Атанасъ въ Арбанаси). Композицията Старозаветна троица всѣкога се е схващала като догматична или символна илюстрация и затова въ гореизброенитъ църкви тя е представена на почетно мѣсто въ олтара или по западната стена на наоса. Въ църквитъ съ базиликална форма тя е изписана въ срѣдния корабъ, а въ Венеция и Арбанаси я намираме въ нартиката. Въ по-старитъ български църкви (Търново, Драгалевци и Бобошево) тая сцена е представена на западната стена на наоса. Къмъ тия църкви въ това отношение се причислява сега и църквата въ Балша, дето Старозаветната троица е поставена на южната стена, но въ непосредствено съседство съ западната стена. За съжаление, иконографията на тоя сюжетъ не е ясна въ подробности. Сигурно е само, че въ сцената участвуватъ освенъ тритъ ангела още и Аврамъ и Сара.

Отъ христологичния кръгъ имаме само две композиции — Умиване на нозетъ и Христосъ предъ Пилата — разположени въ двата края на най-долния поясъ отъ сводовитъ композиции. Това показва, че и тукъ, както въ Беренде, редътъ на христологичнитъ сцени е започвалъ въ по-горния поясъ.

Доколкото може да се сѣди по запазенитъ остатъци, стенописитъ въ балшенската църква сж творба на олитна рѣка. Фигуритъ се отличаватъ съ добра рисунка и правилни пропорции. Композициитъ сж сжщо умѣло съставени, като действащитъ лица сж разпредѣлени свободно и нашироко въ продълговати табла. Този начинъ на разпредѣление ги прави особено интересни, но за съжаление, въ тѣхъ сж заличени много подробности: едва личатъ само силуети на фигури като избѣлѣли цвѣтни петна.

За моделировката на лицата и въобще за изпълнението на отдѣлнитъ фигури ни дава известна представа образътъ на пророкъ Илия. Тукъ основниятъ тонъ на рисунката е свѣтла охра. Върху последната сж слагани зелени сѣнки и сиво-бѣли свѣтлини и затова цвѣтътъ на лицето изглежда охрово-зеленикавъ. Чертитъ на лицето сж нарисувани съ свѣтло-кафява боя. Съ нея сж предадени линейно и гънкитъ на мжтно-охровата му дреха. Косата е охрова и е моделирана съ отдѣлни бѣли, доста широки и вълнисти кичури.

„Почвата“ до раменетъ на пророка е зелена, а отъ тамъ нагоре фонътъ става тъмносинъ. Така е и при всички останали отдѣлни фигури. Тѣзи два тона сж употрѣбени и при медалионнитъ образи: фонътъ вътре въ медалионтъ е синъ, а полето около тѣхъ въ пояса е зелено.

Колоритната гама на балшенскитъ стенописи не може да се възстанови въ всички тонове, поради силното измиване на боитъ, но все пакъ може да се каже, че лицата и облѣклата сж работени повече въ топли тонове: червено, розово, охра, свѣтло-кафяво и пр.

Въ старата църква на село Балша не е запазенъ никакъвъ възпоменателенъ надписъ или нѣщо друго, което би могло да просвѣтли произхода и историята на тоя паметникъ. Нѣколко кръста отъ околни стари гробове, събрани сега до югоизточния жгълъ на църквата не могатъ да ни бждатъ полезни въ това отношение. Липсватъ и предания. Но ако сждимъ по добрия градежъ на църквата и особено по градежа на свода, ние трѣбва да предположимъ, че нашиятъ паметникъ е билъ издигнатъ въ едно сравнително спокойно време, когато и материалнитѣ сръдства не ще да сж били много оскъдни. По своята форма пъкъ той се сближава съ множеството селски и манастирски църквици, прѣснати по южнитѣ поли на Балкана отъ сръбската граница до Мургащъ. Произходътъ на тѣзи църкви се отнася отъ XIV в. (Беренде) до XVI—XVII в. (манастиритѣ северно отъ София). Балшенската църква спада навѣрно къмъ групата на по-старитѣ църкви и не ще да е по-късна отъ XIV—XV в. За това време говори и нейната живопись. По стилъ, техника и колоритъ последната се различава твърде много отъ стенописитѣ на XVI—XVII в. (Курило, Карлуково, Елешница и пр.). Начертанието на буквитѣ е сжщо старинно. Напр. И навсѣкжде е написано съ хоризонтална черта, а това е обикновено белегъ на писмото отъ преди XVI вѣкъ.

II. Църквата на манастира Св. Николай при с. Мало Малово

На около 12 клм. сев.-изт. отъ с. Драгоманъ е разположено с. Мало Малово, а $1\frac{1}{2}$ часъ надъ него се намира манастирътъ Св. Николай, обеднѣлъ и поддържанъ само отъ единъ старъ монахъ.

Обр. 283. — Мало Малово. Манастирската църква Св. Николай.

Abb. 283. — Malo Malovo. Klosterkirche des hl. Nikolaus.

Манастирската църква е малка сграда, която се е сгушила подъ широко разтланитѣ клоне на единъ орѣхъ (обр. 283). Тя е еднокорабна и безъ нартика и е покрита съ полуцилиндриченъ сводъ. Вътрешността ѝ е 8·80 м. дълга и 3·40 м. широка и нѣма никакво друго разчленение, освенъ една полукръгла апсида и две ниши (едната четвъртита, другата полукръгла) въ северо-източния жгълъ. Въ църквата се влиза отъ западъ, но на северната стена, близо до иконостаса, има още една врата. Свѣтлина прониква презъ входоветѣ и презъ едно тѣсно прозорче въ апсидата.

Вънкашността на църквата е сжщо така проста. Повече внимание е обърнато само на западната стена, дето ние виждаме дветѣ странични стени на църквата да се издаватъ 50 см. навънъ, а така сжщо и проекцията на свода.

Въ срѣдата на стената е входътъ, а надъ него има една плитко вдълбана ниша, въ която е изписанъ въ ново време образътъ на Св. Николай (обр. 284). Въ миналото църквата е имала на западната си страна нѣщо като преддверие, отъ което сега е останала само южната му стена.

Архитектурниятъ типъ на църквата въ Мало-маловския манастиръ е добре познатъ въ западна България. Много по-занимлива е нейната стенописна украса, отъ която, за съжаление, сега е запазена само една малка частъ въ олтара и по външната страна на западната стена. Съ стенописи е била покрита цѣлата

Обр. 284. — Мало Малово. Западна фасада на манастирската църква.

Abb. 284. — Malo Malovo. Westfassade der Klosterkirche.

вътрешностъ на църквата, включително и свода, които сега сж измазани съ чиста, бѣла мазилка. Преди измазването на църквата тукъ-тамъ по северната стена и на 2 мѣста по свода е имало запазени малки остатъци отъ старата стенопись, които сж оставени непокрити съ мазилка. Кжсоветъ по свода сж съвсемъ потъмиѣли и неразличими, но може да се предполага, че това сж части отъ евангелски сцени. Остатъцитъ по северната стена сж по-голѣми. Тѣ представятъ части отъ фигури на стоящи светци, държащи разгнати свитѣци съ български надписи.

Западна фасада. Отъ дветѣ страни на вратата и на нишата надъ нея по цѣлата стена, включително и проекцията на свода е била изписана композицията Страшниятъ сждъ (обр. 284), която сега е значително пострадала, а въ долнитѣ части съвсемъ унищожена. Бойтѣ сж силно измити и много подробности на рисунката — заличени.

Въ зенита на издаващия се навънъ сводъ е представенъ Св. Убрусъ, охраняванъ отъ два архангела (обр. 285). Христовиятъ ликъ е изписанъ върху дълга бѣла кърпа, нашарена съ успоредни тройни ивици. Лицето е продълговато, съ тънки благородни черти и кжса раздвоена брада. Гжста, буйна коса обхваща главата и се спуща отъ дветѣ страни, образувайки по два кичура. Отъ двата архангела северниятъ е запазенъ сравнително по-добре. Той е въ фронтална поза, но въ доста спокойна стойка. Краката, обути въ кжси ботуши, сж малко разкрачени: тежестъта пада върху дѣсния кракъ, а лѣвиятъ е изпънатъ и отметнатъ малко назадъ (Spielbein?). Лѣвата ржка е подпрѣна на дълго копие, дѣсната — изтрита. Архангелътъ е облѣченъ въ две туники, които иматъ златошити и украсени съ бисери поли и яки. Едната достига до колѣнетѣ, другата е по-кжса и препасана презъ гърдитѣ и презъ кръста (поясътъ на кръста не се вижда, защото туниката надъ него е издърпана и пусната да го покрие). Схематични, разбъркани гънки. На гърба на архангела е наметната мантия отъ тънка материя съ златошитѣ и бисеренъ ширитъ по гърдитѣ. Мантията е закопчана отпредъ. Тя се спуща до глезенитѣ и образува въ страни красивъ зигзагъ отъ гънки, предизвикани отъ подигането на лѣвата ржка. Малки, едва достигащи до колѣнетѣ криле. Лицето продълговато, съ заострена брадичка. Красива и пропорционално сложена фигура.

Сжщинската композиция на Страшния сждъ започва подъ сводовата арка (обр. 284).

Обр. 285. — Мало Малово. Детайлъ отъ стенописа на западната фасада.

Abb. 285. — Malo Malovo. Ausschnitt aus der Wandmalerei der Westfassade.

Тукъ между надвходната ниша и арката е представено небето въ видъ на огроменъ бѣлъ свитѣкъ, който два летящи ангела разгъватъ. Въ срѣдата на свитѣка Исусъ Христосъ седи върху небесната джга. Отъ дветѣ му страни е изписана по една група ангели, облѣчени въ далматики. Въ двата края на композицията сж представени Богородица и Иоанъ Кръстителъ въ моление (Деисисъ), а задъ тѣхъ — Слънцето и Луната, които запълватъ горнитѣ жгли на небесния свитѣкъ.

Останалитѣ фигури на композицията сж разположени въ водоравни пояси, които се продължаватъ и по арката на свода. Запазени сж само два пояса. Въ горния отъ тѣхъ, раздѣленъ отъ надвходната ниша сж представени апостолитѣ начело съ Петъръ и Павелъ, седящи на една дълга пейка, но съ отдѣлно облѣгало за всѣки единъ. Облѣгалата завършватъ жглообразно и сж украсени по края съ бисери и успоредни бѣли чертички. Апостолитѣ, облѣчени въ традиционното облѣкло и индивидуализирани съ установенитѣ черти, седятъ свободно единъ до другъ въ еднакви пози. Петъръ и Павелъ държатъ книги, всички останали — завити свитѣци. Апостолитѣ сж обърнати съ тѣлата и главитѣ си $\frac{3}{4}$ къмъ центъра на композицията; само четвъртиятъ отъ срѣдата въ лѣво и дѣсно е съ обърната глава въ противоположна посока. Задъ троноветѣ на апостолитѣ стоятъ множество ангели, облѣчени въ далматики съ лорове или наметнати съ мантии върху обикновени хитони. Мантиитѣ сж закопчани или на дѣсното рамо, или предъ гърдитѣ. Нѣкои отъ ангелитѣ държатъ „мѣрило“. Красиви, антични глави съ дълги коси, пристегнати съ панделка („слухи“) и прибрани на кичури задъ тила. Лицата овални, доста еднообразни, съ правилни черти и пълнички ланити. Нито едно лице не е право насреща, но и никое не е въ профилъ. Повечето ангели гледатъ къмъ центъра, но има и ангели които сж обърнати навънъ.

Отъ по-долния поясъ е запазена само лѣвата половина, ограничена отгоре и отдолу съ по една широка вълнообразна ивица. Тукъ сж представени на малки групи праведницитѣ, които отиватъ на сждъ. И тукъ движението на тѣлата и лицата е отправено предимно къмъ центъра, но стойкитѣ и движенията сж спокойни и пълни съ достоинство. Отъ лѣво на дѣсно се редятъ групитѣ на монахини, монаси, мжченици, пророци, апостоли, означени отгоре съ бѣли надписи (лики пророчески). Всички сж съ нимбове и съ установенитѣ отъ традицията облѣкла. Мжченицитѣ сж повече голобради младежи, съ хитони и мантии, богато украсени около шията. Между пророцитѣ ясно се отличаватъ Давидъ и Соломонъ съ своето царско облѣкло. Тѣхната група се води отъ бѣлобрадъ старецъ, облѣченъ сжщо съ скъпо царско облѣкло, но безъ корона (обр. 286).

Дѣсната половина на тоя поясъ, въ която трѣбва да предполагаме, че е било представено възкресението на мъртавецитѣ, е изкрѣтена. Запазени сж само главитѣ на една група хора безъ нимбове, които сж означени като юдеи. До тѣхъ се вижда единъ летящъ ангелъ който тръби, обърнатъ къмъ дѣсно.

Въ по-долнитѣ пояси, разположени отъ дветѣ страни на входа сж били представени навѣрно раясъ и адътъ. Отъ рая личатъ само единични петна, докато отъ ада не е останало нищо.

Макаръ и въ лошо състояние, но отъ запазеното ние добиваме задоволителна представа за първоначалния видъ на тая композиция. Тя е съдържала

само най-сжщественитѣ елементи и е била свободна отъ епизодично претрупване. Етимасия и тегленето на душитѣ сж изоставени. Фигуритѣ и групитѣ сж разположени, наистина, симетрично, но свободно, нашироко и съ чувство на умѣреностъ. Всички фигури сж добре пропорционирани, а главитѣ имъ сж рисувани грижливо и благообразно. Апостолитѣ и праведницитѣ (пророцитѣ) сж традиционно индивидуализирани съ съответнитѣ бради и облѣкла. Последнитѣ сж сжщо грижливо работени и общитѣ имъ очертания даватъ изящни форми, подчертани на мѣста съ по-силенъ контуръ. Детайлната драпировка е, обаче, схематична, но е работена съ леки тонове, та не се хвърля въ очи. Лицата сж моделирани съ свѣтла

Обр. 286. — Мало Малово. Детайлъ отъ стенописа на западната фасада.
Abb. 286. — Malo Malovo. Ausschnitt aus der Wandmalerei der Westfassade.

охра и зеленикави сѣнки върху свѣтло-кафява основа. Високитѣ мѣста сж предадени съ бѣли свѣтлини. Колоритътъ на облѣклата е свѣтълъ и се състои повече отъ охрави и свѣтло-кафяви тонове.

Навѣрно отъ друга ржка, а може би и отъ по-късно време произхождатъ стенописитѣ, които се виждатъ сега въ олтара на църквата. Тѣхната рисунка е много по-груба, а колоритътъ, макаръ и свѣтълъ, е мжтенъ и еднообразенъ. Запазени сж стенописи въ апсидата, по източната стена и отчасти по северната и южната стена.

Въ апсидата се хвърля най-напредъ въ очи допоясниятъ образъ на Богородица въ моление съ детето предъ гърдитъ ѝ. Подъ него е представена Евхаристията, а още по-долу сж ликоветъ на четири църковни отци (сѣи **Василие**, сѣи **Глгорие**, сѣи....., сѣи **Николае**). Най-долу се виждатъ остатъци отъ декоративна драперия, около 40 см. широка, която навѣрно е опасвала цѣлата църква.

Обр. 287. — Мало Малово. Стенописъ по свода на църквата.

Abb. 287. — Malo Malovo. Wandmalerei auf dem Gewölbe der Kirche.

Въ протезисната ниша е изписана *Pietà*, а като пандантъ на нея въ дѣсно отъ апсидата е представенъ единъ диаконъ въ цѣлъ ръстъ. По дветъ прилежащи стени, надъ цокелната драперия, продължаватъ светителски фигури, които сж се свързвали съ редицата на стоящитъ светци. На южната стена се виждатъ остатъци отъ две такива фигури, а на северната е изобразенъ до самия жгълъ Св. Стефанъ (до поясъ) съ кадилница въ ржка и диаконски одежди. До него е доста добре запазена фигурата на Св. Кирилъ Александрийски.

Редицата на стоящитъ светци се отдѣля обикновено отъ изписанитъ по свода евангелски сцени съ една ивица отъ редъ медалиони. Ние не знаемъ дали такива е имало и въ нашата църква; въ всѣки случай въ олтара на нейно мѣсто ние намираме по северната стена една орнаментна ивица (обр. 287), надъ която се вижда една малка частъ отъ единствена запазена сводова композиция.

Последната е доста изтрита, но все пакъ ясно може да се различи една женска фигура застанала права *en face* и стъпила върху неравна (скалиста) почва. Тя е облѣчена въ тъменъ хитонъ и свѣтълъ мафорий и държи съ две ржце предъ себе си св. Убрусъ. Въ лѣво

Обр. 288. — Мало Малово. Евхаристия.

Abb. 288. — Malo Malovo. Eucharistie.

отъ нея се вижда една цѣла и частъ отъ втора мжжка фигура, които, загнати добре въ химатиитъ си, сж обърнати къмъ жената съ убруса. Ржцетъ на първата

фигура едва се подаватъ изподъ дрехата и сж устремени нагоре. Нагоре е обърнато и лицето; погледътъ е сжщо отправенъ къмъ висинитъ. Разположението на фигуритъ, тѣхнитъ стойки и жестове ни подсѣщатъ за композицията Възнесение Христово, чието мѣсто е наистина въ олтара. Въ такъвъ случай бихме очаквали нейното продължение и по източната стена надъ протезисната ниша. Тукъ обаче сега нѣма никакви остатъци. Необикновеното въ тая сцена е убрусътъ въ ржцетъ на Богородица, но той може да се обясни като случайно сливане на два съвсемъ различни иконографски мотива. Въ много църкви непосредствено надъ апсидната конха е изписанъ св. Убрусъ, а надъ него, все по сжщата стена — Възнесение Христово. Въ църквата на близкото село Чепърленци св. Убрусъ напр. не е отдѣленъ отъ Възнесението съ никаква рамка. Той стои долу въ срѣдата на композицията и лесно би могълъ да се схване като съставна частъ отъ нея. Отъ подобни случаи би могло да се достигне до сливането, което намираме въ Мало Малово и което за сега остава безъ паралели.

Втората по-значителна композиция въ нашата църква — Евхаристия — е запазена изцѣло (обр. 288). Тя заема цѣлата широчина на апсидата и представя единъ водоравенъ фризъ отъ стоящи фигури, отправени къмъ центъра. Въ срѣдата е представенъ светиятъ престолъ въ видъ на сивъ кубически блокъ съ затворено евангелие и потиръ върху него. Задъ престола стои Христосъ, облѣченъ съ шахматно изпѣстренъ фелонъ и зеленъ омофоръ съ сини кръстове. По облѣкло той не се различава никакъ отъ изписанитъ по-долу светители. Кжса заоблена брада. Обърнатъ е къмъ дѣсно, т. е. къмъ апостола Павла, комуто подава да пие причастие отъ потиръ. Потирътъ и ржцетъ Христови сж обвити съ розовъ платъ. Въ лѣво, начело съ ап. Петра, се редятъ единъ следъ другъ шесть апостола съ смирено приведени тѣла и протегнати напредъ, но покрити съ химатия ржце. Тѣлата на всички сж въ профилъ, но лицата сж въ $\frac{3}{4}$. Дѣсната група се състои отъ петъ апостола и се предвожда отъ Павла. И тукъ намираме сжщитъ пози и жестове. Изключение прави само ап. Павелъ, чието лице е въ профилъ. Колоритътъ на облѣклата е свѣтълъ, но мжтенъ. Употрѣбена е розова боя, сива, гължбова и свѣтло кафява, които се често повтарятъ. Моделировката на облѣклото е проста и схематична. Сжщественитъ гънки сж дадени съ черни контурни линии, а сѣнкитъ сж представени съ тъмни, мжтни тонове. Свѣтло-кафявитъ дрехи сж просвѣтлени съ зелено. Лицата сж съ свѣтло-кафява подложка, върху която сж слагани охрови свѣтлини и зелени сѣнки. Коситъ и брадитъ на старцитъ сж моделирани съ кжси успоредни линийки отъ бѣла боя.

Всички тѣла сж тежки и груби, съ неправилни пропорции, съ малки или голѣми глави. Неправилната рисунка на облѣклото и неестественитъ гънки сж обезформили членоветъ и плътта и направили, движението неубедително. Лицата сж съ груби черти. Профилътъ на ап. Павелъ е вулгаренъ.¹⁾

Фигуритъ се движатъ върху равна охрова почва, която достига до пояситъ имъ. Фонътъ, както навсѣкжде другаде, е сиво-синь.

¹⁾ Срв. фигурата на ап. Павелъ въ сжщата композиция въ Манасия (XV вѣкъ) у VI. Petković, *La peinture serbe II*, табл. 203.

Интересна е също и Pietà в протезисната ниша (обр. 289). Христосъ е представенъ правъ, скритъ само до бедрата въ гроба. Той е голъ и само съ

Обр. 289. — Мало Малово. Христосъ въ гроба.

Abb. 289. — Malo Malovo. Pietà.

една превръзка около бедрата. Ръцетъ му сж скръстени предъ гърдитъ, а главата му е леко наведена къмъ дѣсното рамо. Лицето изразява страдание и дълбока печаль. Брадата е кжса и заоблена, а косата пада на буйни кичури по рамената. Тя е свѣтло-кафява и е моделирана съ по-тъмни дълги и успоредни линии. Голото тѣло е непропорционално: тѣсни рамене, широки бедра и съвсемъ слаби мишци и ржце. Мускулатурата анатомически невѣрна: означени сж ребрата (въ обратна посока), гърднитъ и коремнитъ мускули. Моделировката е съвсемъ лека; общиятъ тонъ на плътта е охра. Тѣлото и ржцетъ сж съ силенъ контуръ.

За ликоветъ на светителитъ нѣма какво особено да се каже. Тѣ сж обърнати въ $\frac{3}{4}$ къмъ центъра на апсидата и държатъ въ ржце отворени свитъци съ български надписи.¹⁾ Тѣ сж облѣчени въ шахматно украсени фелони съ свѣтла подплата, а презъ рамената имъ е кръстосанъ омофоръ.

Типоветъ сж традиционнитъ: св. Василий съ дълга заострена брада, св. Григорий е съ енергично лице, високо чело и широка прошарена

брада (обр. 290), която долу е хоризонтално отръзана и т. н. Лицата сж грижливо изработени и детайлно моделирани. И тукъ за основа намираме свѣтло-кафява боя върху която сж слагани зеленикави сѣнки и свѣтло-охрови свѣтлини. Косата и брадата у старцитъ сж прошарени съ кжси двойни линийки отъ бѣла боя, поставени успоредно една до друга. Фигуритъ сж добре сложени.

Въ църквата на Маломаловския манастиръ сж запазени и нѣколко украсителни мотива. Казахъ вече по-горе, че въ олтара на църквата сводовата композиция е раздѣлена отъ фигуритъ на стоя-

Обр. 290. — Мало Малово. Св. Василий и Св. Григорий.

Abb. 290. — Malo Malovo. Hl. Basilus und hl. Gregorius.

¹⁾ На свитъка на Св. Василий се чете: ѡко по бѣ сѣ къ сѣ ка сѣ ѡ ка чѣ н по ка д н н н

щитъ светители съ една широка ивица, ограничена отгоре и отдолу съ обикновенитъ червени раздѣлителни линии. Ивицата е изпълнена съ зигзагъ отъ червени прави и черни вълнисти линии (обр. 287). На сжщитъ начала е построено и орнаментътъ, който покрива цѣлата стена подъ протезисната ниша. Тукъ плоскостта е раздѣлена на квадратчета, които сж запълнени въ шахматенъ редъ съ успоредни водоравни червени и отвесни черни линии.

Като трети украсителенъ мотивъ въ църквата е употребена „драперията“, но тя е силно повредена.

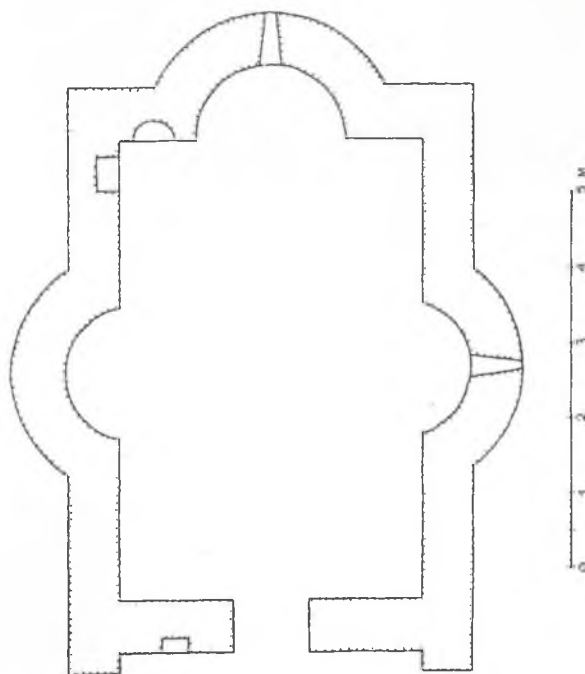
Най-после трѣбва да спомена и за палметнитъ ивици, които намираме въ надвходната ниша на западната фасада (обр. 285). Тукъ на черенъ фонъ се вие вълнообразно единъ бѣлъ повлекъ, извивкитъ на който сж запълнени съ акантови полупалмети, разработени по арабескенъ начинъ.

За датирането на църквата и нейнитъ стенописи нѣмаме никакви данни. Точна датировка само по запазенитъ стенописи едва ли може да се направи, понеже остатъцитъ сж малко и не достатъчно характерни. Положително е само това, че по техника и колоритъ външнитъ стенописи се различаватъ отъ вжтрешнитъ. Първитъ произхождатъ вѣроятно отъ XIV—XV в., когато е възможенъ и арабескиятъ орнаментъ въ нишата. Вжтрешнитъ стенописи трѣбва да се отнесатъ по-скоро къмъ втората половина на XVI или къмъ XVII в.

III. Църква Св. Георги въ с. Чепърленци

Северо-източно отъ с. Калотина и само на 2 клм. отъ сръбско-българската граница се намира с. Чепърленци, разположено високо надъ дѣсния брѣгъ на р. Нишава. Селото

е раздѣлено отъ единъ долъ на две части, а по срѣдата, близо до селската чешма се издига старинна селска църквица, която до 1925 г. е стояла занемарена и напусната. Въ тая именно година единъ благочестивъ селянинъ закрепилъ и поправилъ старината, като я измазалъ отвжтре и отчасти отвънъ, а покривнитъ плочи смѣнилъ съ обикновени керамиди. Въ църквата, на източната стена и въ апсидата, е имало стенописи, които при поправкитъ не били покрити съ нова мазилка, но, за зла честь, пострадали твърде много отъ

Обр. 291. — Чепърленци. Планъ на църквата.
Abb. 291. — Čepřlenci. Grundriss der Kirche.

четката на единъ иконописецъ, който билъ повиканъ да изпише нови икони за иконостаса. Старитѣ стенописи не сж сжщественно измѣнени. Освежени сж само лицата и отчасти облѣклата, но това е станало грубо и съвсемъ не въ стила и техниката на старинната живопись, така че ние можемъ съ пълно основание да смѣтаме чепърленскитѣ стенописи изгубени за науката. Отъ тѣхъ могатъ да се използватъ отчасти само иконографскитѣ данни.

Обр. 292. — Чепърленци. Църквата гледана отъ западъ.
Abb. 292. — Čepârlenci. Die Kirche von Westen gesehen.

полукръгла, играе ролята на протезисъ. Църквата се освѣтлява отъ входа на западната стена и отъ три тѣсни прозорчета: въ южната пѣвница, въ апсидата и по сръдната на източната стена, високо надъ апсидата.

Вънкашността на църквата е проста, но спретната. Всички форми отговарятъ на вътрешното разчленение. На западната стена (обр. 292) сж продължени съ 25 см. двата странични зида, а надъ тѣхъ се извива проекцията на свода. Надъ входа имаме плитка облекчителна ниша, а въ лѣво се вижда малка четвъртита ниша. Цѣлата западна стена е изцѣло измазана въ ново време. Възможно е да се откриятъ подъ мазилката следи отъ стенописи (Страшниятъ сждъ).

Дветѣ пѣвници, както отбелязахъ вече, сж низки и едва достигатъ до половината на стениѣ.

Върху тѣхъ, както и върху апсидната конха, още стоятъ старитѣ покривни плочи. Запазена е и частъ отъ старата мазилка по горната половина на южната стена. По нея е нарисувано съ червена боя подражание на блоковъ градежъ (обр. 293).

Чепърленската църква е малка, еднокорабна сграда, безъ нартика, съ една полукръгла апсида и две низки пѣвници по сръдната на северната и южната стена (обр. 291). Вътрешнитѣ ѝ размѣри сж 7 м. дължина (съ апсидата) и 4 м. ширина. Стенитѣ ѝ сж по 70 см. дебели и сж градени съ камъкъ. Църквата има полуцилиндриченъ сводъ, иззиданъ, вѣроятно, съ тухли. Освенъ съ пѣвницитѣ и апсидата вътрешността е оживена още съ две ниши, отъ които едната, четвъртита, е въ олтара на края на северната стена, а другата,

Обр. 293. — Чепърленци. Църквата гледана отъ юго-изтокъ.
Abb. 293. — Čepârlenci. Die Kirche von Südosten gesehen.

На източната стена, надъ апсидата се вижда една издадена навънъ джга, която отговаря на сводовата джга по западната стена, но нѣма никакво отношение съ свода.

Не може да има никакво съмнение, че цѣлата вжтрешность на църквата — стенитѣ и свода — сж били първоначално покрити съ стенописи, които въ 1925 г. ще да сж били или съвършено унищожени, или много зле повредени, та за това не сж намѣрили за нужно да ги запазватъ. Непокрити сж оставени само стенописитѣ по източната стена и въ апсидата. Отъ старитѣ стенописи днесъ тукъ личатъ само следнитѣ сюжети:

Въ апсидата: Богородица-Знамение, а подъ нея четири църковни отци.

По източната стена: надъ апсидата Св. Убрусъ, а около него Възнесение Христово. По долу — Благовѣщение, раздѣлено отъ апсидата на две части: въ лѣво арх. Гавриилъ, въ дѣсно Богородица. Въ протезисната ниша е изписана Pietà (Христосъ въ гроба до поясъ), а въ дѣсно отъ апсидата — единъ диаконъ.

При сегашното състояние на църквата не може да става дума за точно датиране нито на сградата, нито на нейнитѣ стенописи. Пѣвницитѣ говорятъ за една сравнително по-късна епоха — XV—XVI в. Къмъ това време приблизително сочи и иконографията на стенописитѣ.

Alte Kirchen in Westbulgarien

In Westbulgarien hat sich zwischen dem 14. und dem 18. Jahrh. in den Dörfern und den kleinen Klöstern der Typus der einfachen einschiffigen Kirche verbreitet. Das sind kleine in architektonischer Hinsicht sehr bescheidene Bauten, die mit einem Tonnengewölbe gedeckt sind. Sie haben gewöhnlich eine runde Apsis und einen rechteckigen Narthex; es kommen aber auch viele Fälle vor, wo der Narthex fehlt. Hier und da trifft man auch Kirchen mit kleinen Konchen an der Süd- und Nordwand.

Diese kleinen Dorf- und Klosterkirchen waren reichlich mit Wandmalereien geschmückt. Diese bedecken dicht das Gewölbe und die Wände und manchmal sogar die Westfassade (Das jüngste Gericht, Stifterbilder). Obwohl jetzt in ziemlich schlechtem Zustand erhalten, lassen die Malereien (Temperatechnik) die Ikonographie und den Stil der byzantino-balkanischen Kunst der grösseren Klosterkirchen derselben Zeit leicht erkennen. Wie die Architektur tragen auch die Malereien unverkennbare Merkmale einer Volkskunst, und eben dies verleiht diesen Kirchen in kunsthistorischer Hinsicht eine besondere Bedeutung.

Der Verfasser behandelt die Architektur und die Wandmalereien der Kirchen in den Dörfern Balša und Čeparlenci und in einem kleinen Kloster beim Dorfe Malo Malovo. Alle drei Denkmäler befinden sich westlich von Sofia.

K. Mijatev

Базиликата въ Плиска и българският дворцовъ церемониалъ

отъ **Никола Мавродиновъ**

Въпросътъ за предназначението на голѣмата базилика въ Плиска не е още поставянъ сериозно на разглеждане. Тя се намира, както знаемъ, на километъръ и половина отъ укрепения кварталъ на дворецътъ и е свързана съ тоя кварталъ посредствомъ постванъ съ голѣми плочи пътъ. Отъ северната и южната ѝ страна се намиратъ, обхванати отъ масивна ограда, основи на разрушени стени. Сондажитъ правени отъ Кр. Миятевъ презъ 1935 год. на тия мѣста откриха части отъ стенитъ, но, както г. Миятевъ бѣше любезенъ да ни обясни, планътъ на постройкитъ е неясенъ. Разрушенията сж значителни. Тия постройки сж били въ връзка съ самата базилика, която Шкорпилъ смѣта за свършено уединена отъ града Плиска¹⁾ и която минава по-скоро за монастирска църква отколкото за катедрала на старобългарската столица, построена въ времето на князь Бориса, следъ покръстването.²⁾

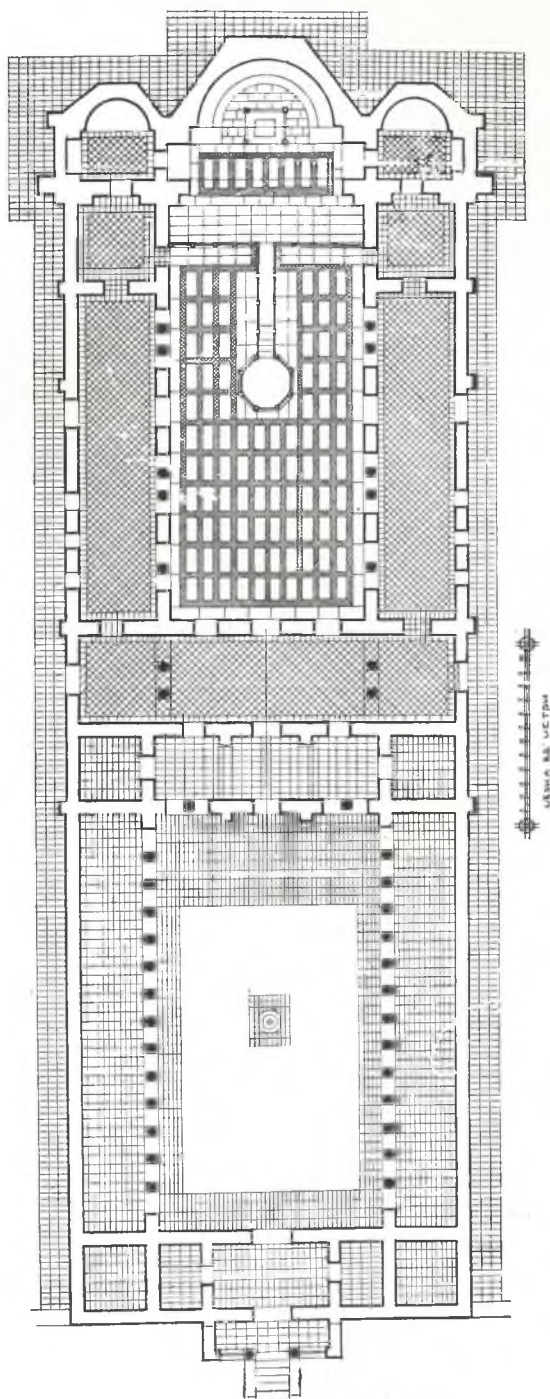
Базиликата, обаче, притежава една особеностъ, която може би ще ни даде ключа за разгадаване тайната, която я покрива. Нейниятъ планъ е особенъ въ много отношения. Той има нѣколко необяснени до сега черти, които намиратъ трудно успоредици въ други съвременни църковни постройки. Най-интересната и загадъчната отъ тия черти, споредъ насъ, е направата на олтара (обр. 294). Както въ всички трикорабни църкви отъ това време той се състои отъ три ясно разграничени една отъ друга части — бема, протезисъ и диакониконъ. Протезисътъ и диакониконътъ сж напрѣчно разположени правоугълни стаички, но странно е, че предъ тѣхъ се намиратъ други квадратни помѣщения, отдѣлени съ масивни стени не само отъ страничнитъ, но и отъ сръдния корабъ. Така, на пръвъ погледъ изглежда, че протезисътъ и диакониконътъ сж двойни. Литургията или другитъ църковни служби, обаче, не изискватъ това раздвояване на страничнитъ части на олтара, то нѣма никакво оправдание отъ литургична гледна точка. Че тия квадратни, ясно отдѣлени помѣщения не сж части отъ протезиса и диаконикона се вижда отъ това, че тѣ не се съобщаватъ прѣко съ бемата. Тѣ иматъ, както казахме, входи въ сръдния корабъ, но тия

¹⁾ К. Шкорпилъ, ИРАИК X, 104.

²⁾ V. Ivanova, La Grande Basilique de Pliska, ИАИ XII, 1938, 373.

входи сж вънъ отъ олтара. Ние знаемъ мѣстото на олтарната преграда: намѣрена е една квадратна база и единъ падналъ продълговатъ камъкъ отъ срѣдната ѝ часть.¹⁾ Въ плана на Шкорпилъ тя е поставена непосредно отъ изтокъ на тия врати. На сжщата линия я поставя и Рашеновъ (обр. 294). Отъ друга страна, тия стайчки нѣматъ никакво конструктивно значение, въ прѣки че е възможно, както мисли В. Иванова, да сж заети като форма отъ кръстовидната църква или куполната базилика.²⁾ Нашата базилика, обаче, е безкуполна — нейниятъ срѣденъ корабъ, както е вече окончателно установено, е билъ покритъ съ дървенъ покривъ. Така квадратнитѣ помѣщения, за които е дума, не намиратъ никакво оправдание отъ конструктивна гледна точка.

Тѣ, обаче, сж служели за нѣщо — иначе нѣмаше да бждатъ направени. Фактътъ, че сж така ясно отдѣлени и опредѣлени въ плана показва, че тѣ сж имали не по-малко ясно и опредѣлено предназначение. Малко е възможно да сж представяли особеностъ единствено на базиликата въ Плиска. Имало ги е навѣрно въ други църкви, но тъй като ги не виждаме никжде другаде така строго отдѣлени съ стени, би трѣбвало да предположимъ, че сж били особеностъ само на известенъ родъ църкви — на малко църкви съ сжщо така особено предназначение. И тъй като базиликата въ Плиска е най-голѣмата църква на първата българска столица, ние подирихме обяснението за това предназначение въ службата на църквата Св. София въ

Обр. 294. — Планъ на голѣмата базилика въ Плиска.

Abb. 294. — La Grande basilique de Pliska.

¹⁾ Шкорпилъ, цит. съч., 128.

²⁾ Иванова, цит. съч., 372.

Цариградъ — най-голямата църква на византийската столица. Мислимъ, че сме го намѣрили въ съчинението на Константина Багрянородни върху церемониала на византийския дворъ.

Въ Св. София въ Цариградъ е имало сжщо така стаички съ особено предназначение. Тѣ сж носѣли названието митаториони. Дѣсниятъ митаторионъ (μῦτατόριον) е билъ запазенъ за императора. Тѣ сж били, както и преградитѣ на олтара, разрушени отъ турцитѣ при превръщането на църквата въ джамия. За сжществуването имъ ние знаемъ отъ описанията на жестовѣтѣ и постѣпкитѣ на императора въ църквата презъ време на службата.¹⁾ Така, влѣзълъ въ църквата, императорътъ се запѣтва направо къмъ олтара, въ който влиза презъ царскитѣ двери. Отъ тамъ, следъ като е направилъ необходимитѣ жестове (колѣнчи, цѣлува олтарната покривка, поставя дарове, кади разпятието и се прощава съ патриарха) той влиза въ едно отдѣление предъ митаториона, въ което има сжщо сребърно разпятие, предъ което той се моли и което цѣлува преди да влѣзе въ самия митаторионъ. Презъ време на преноса, той излиза отъ митаториона и, последванъ отъ тия, които го придружаватъ, минава презъ дѣсната частъ на църквата, за да застане предъ амвона. Следъ това, съ свѣщъ въ ржка, придружава процесията и отива съ нея до царскитѣ двери, гдето оставя свѣщъта си. Когато Светитѣ Дарове сж прибрани въ олтара, той се сбогува съ патриарха и се връща въ митаториона, като минава отъ дѣсната страна на бемата, но безъ да влѣзе въ олтара. Въ момента на цѣлуването той напуска наново митаториона и, следъ като поздравява патриарха, влиза наново въ него. Следъ причастието императорътъ се прибира наново и закусва въ митаториона съ тия, които е поканилъ. Той присѣдства на службата значи отъ митаториона. Ясно е и где се намира самото помѣщение. Летаби и Свенсонъ,²⁾ Прегеръ³⁾ и Еберсолъ⁴⁾ го поставятъ на източния край на южния (дѣсни) корабъ на църквата, предъ диаконикона. Бѣляевъ,⁵⁾ а сжщо и Фогтъ⁶⁾ мислятъ погрѣшно, че той се е намиралъ вѣнъ отъ църквата и че се е съобщавалъ съ нея. Еберсолъ изтъква, че това е невъзможно. Той не е могълъ да бѣде вѣнъ отъ църквата, защото, както се вижда отъ текстовѣтѣ на Константинъ Багрянородни, императорътъ е следѣлъ отъ него службата. Той е билъ сжщо и близо до олтара и, както по всичко изглежда, е билъ прилепенъ къмъ диаконикона. Императорътъ е влизалъ въ него покрай дѣсната страна на бемата, безъ да влиза въ олтара. Въ другъ текстъ (Codinus)⁷⁾ се казва, че императорътъ е слушалъ четенето на св. Василиевитѣ молитви, като е стоялъ до диаконикона. Така митаториона е билъ въ Св. София на мѣстото гдето е дѣсната южна квадратна стаичка въ плисковската базилика. Той е билъ и тамъ отдѣлна стая съ входъ

¹⁾ Constant. Porphyrog., De Cerimoniis I, 1, стр. 16-17; I, 9, стр. 66 (ed. Bonn).

²⁾ W. R. Lethaby and H. Swainson, The Church of Sancta Sofia Constantinople, London — New-York, 1894, 78.

³⁾ Th. Preger, ByzZ X, 470.

⁴⁾ J. Ebersolt, Sainte-Sophie de Constantinople, Paris 1910, 19.

⁵⁾ Д. Ф. Бѣляевъ, Byzantina II, Записки рус. арх. общества VI, Спб. 1893, 128.

⁶⁾ Constantin Porphyrogénète, Le Livre des cérémonies. Commentaire (Livre I, Chap. 1—46 (37)) par Albert Vogt, Paris 1935, 65.

⁷⁾ Codin., De Off., XVII, 93—94; Ebersolt, цит. съч., 20.

къмъ южния корабъ, предъ който е стояло, както видѣхме, сребърно разпятие, и съ входъ къмъ срѣдата на църквата, презъ който той е влизалъ и излизалъ, когато е минавалъ покрай бемата. Ние виждаме и двата входа въ плисковската базилика. Въ тоя къмъ срѣдния корабъ е могло да се влѣзе покрай олтара безъ да се премине бемата, точно както е въ описанието на Константина Багрянородни. Така, като вземаме предъ видъ тия примѣри, ние мислимъ, че дѣсната квадратна стаичка въ плисковската базилика е била митаторионътъ на князь Бориса.

По-трудно е да се опредѣли предназначението на лѣвата северна стаичка. Ние знаемъ, че цариградскиятъ патриархъ е ималъ сжщо свой митаторионъ въ Св. София. По текстоветъ на Константина Багрянородни, обаче, разбираме, че тоя митаторионъ се е намиралъ нѣкъде въ галериитъ, гдето, както ще видмъ, императорътъ е ималъ и втори митаторионъ нареченъ паракиптиконъ. Така, Константинъ Багрянородни казва:¹⁾ „... и отъ страна на олтаръ презъ стълбата поставена задъ конхата, следъ като се възкачатъ въ катехуменитъ, тѣ влизатъ въ митаториона,²⁾ събличатъ само хламидитъ си и слушатъ Светото Евангелие и псалмитъ... Владѣтелитъ излизатъ и отиватъ въ митаториона на патриарха и веднага се дава отпускъ; тѣ снематъ знацитъ на царското достоинство и чакатъ края на светата литургия и (сжщо чакатъ) патриарха да се качи (при тѣхъ)“. Въ митаториона на патриарха, както се вижда отъ продължението на тоя текстъ, императорътъ е идвалъ да закусва понѣкога следъ службата. Галериитъ на Св. София сж обаче пространни и въ тѣхъ е могло да се направятъ множество митаториони. Като имаме предъ видъ сжществуването на паракиптикона, както и на митаториона на владѣтелката, за който ще говоримъ по-после, ние разбираме, че въ лѣвата и дѣсната страна на галериитъ на плисковската базилика не е имало мѣсто за митаториона на архиепископа на Плиска. Ето защо мислимъ, че лѣвата северна стаичка може да е била митаторионъ на архиепископа. Тя се намира до протезиса и е била много по-близко свързана съ службата (която се е извършвала именно отъ архиепископа) отколкото дѣсната. Презъ входа на протезиса, както знаемъ, архиепископътъ е влизалъ въ олтара, отъ тамъ е излизала процесията на Светитѣ Дарове, отъ тамъ излиза и самиятъ архиепископъ следъ службата. Ние не знаемъ точното предназначение на патриаршеския митаторионъ въ цариградската Св. София, но можемъ да предположимъ, че въ него патриархътъ се е събличалъ и обличалъ преди и следъ службата, слагалъ е короната си и знацитъ си. Така стаичката, която е най-тѣсно свързана съ службата въ плисковската базилика би могла да бжде само митаторионъ на първосвещеника — въ случая на архиепископа.

Това е единственото приемливо обяснение за предназначението на тия две квадратни стаи. То предполага, че българскиятъ царски дворъ е възприелъ церемониала на византийския що се отнася поне до жестоветъ и постѣпкитъ на владѣтеля, свързани съ религиознитѣ церемонии и служби, а това за епохата,

¹⁾ De Cer., I, 28 (Bonn); I, 37 (Vogt)

²⁾ Тоя митаторионъ е навѣрно паракиптиконътъ, за който споменахме по-горе.

може да се приеме съ пълна сигурност. Свети князь Борисъ е сигурно следвалъ установения за византийския дворъ религиозенъ церемониалъ и е вземалъ сигурно не по-малко участие въ службата, отколкото е правѣлъ това цариградскиятъ императоръ. Той е повтарялъ установенитѣ отъ византийската църковна традиция жестове и постѣпки, които въ това време сж били считани за свещени и установени еднажъ за винаги. Единъ новопокръстенъ владѣтель не е могълъ да прави другояче освенъ да ги следва слѣпо, тъй като тѣ сж му били наложени и отъ самата църква.

Заклучението, което можемъ да направимъ отъ горното е, че базиликата въ Плиска е имала за българската държава предназначението, което е имала църквата Св. София въ Цариградъ за византийската империя. Тя е била църква, въ която е служелъ първосвещеникътъ (въ случая — архиепископътъ) и въ службата на която е взималъ участие, по установения дворцовъ и църковенъ церемониалъ, владѣтельтъ (въ случая князь Борисъ). Тя не е била монастирска църква, а е била архиепископска базилика.

Но като имаме това предъ видъ ние бихме могли да предположимъ, че църквата е била нагодена, както и Св. София въ Цариградъ, за извършване не само на церемониала, по който владѣтельтъ е взималъ прѣко участие въ литургията, а и за тоя церемониалъ, който се отнася до обикновенитѣ владѣтелски посещения, както и за другитѣ служби, на които последниятъ е присѣствувалъ безъ да взема участие въ тѣхъ. Така на Кръстовденъ византийскиятъ императоръ не е стоялъ въ митаториона на долния етажъ на Св. София.¹⁾ Като е идвалъ въ църквата, той е влизалъ въ притвора, отивалъ е налѣво, гдето по една стълба се е качвалъ въ галериитѣ и въ срѣдата на западната имъ часть е палѣлъ свѣщи и се е молѣлъ предъ иконата на Богородица. Отъ тамъ той е минавалъ въ дѣсната (южната) галерия, гдето е присѣствувалъ на службата отъ своя паракиптиконъ (*паракиптиκόν*), който е билъ сжщо така стая (или по-скоро — затворена лежа). Подобни паракиптикони е имало и въ други цариградски църкви, въ които императорътъ е само присѣствувалъ на службата и въ които се е причастявалъ. Ние знаемъ, че тѣ сж сжществували въ Св. Апостоли,²⁾ въ Св. Мокий,³⁾ въ Св. Сергей и Вакхъ,⁴⁾ както и въ влахернската църква на Св. Мощи.⁵⁾ Въ тия църкви паракиптиконътъ се е намиралъ сжщо въ дѣсната часть на галериитѣ. Но, което е още по-важно за насъ, въ лѣвата (северната) галерия въ Св. София се е намиралъ митаторионътъ на императрицата.⁶⁾ Отъ тукъ тя е присѣствувала на службата, заедно съ дворцовитѣ дами. Върху парапета е гравиранъ надписъ: „Мѣсто на най-благородната патрицианка, нашата господарка Теодора“. Императрицата, действительно, не е могла, по цър-

¹⁾ De Cer. II, 14, стр. 566; II, 38, стр. 635—636 (éd. Bonn); Ebersolt, цит. съч., 25.

²⁾ De Cer. I, 10, стр. 71—80 (ed. Bonn); Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Paris 1921, 34; Vogt, цит. съч. Commentaire (Livre I, chap. 1—46), 111.

³⁾ De Cer. I, 17, стр. 103 (éd. Bonn); Ebersolt, Ste. Sophie, 25, заб. 7.

⁴⁾ De Cer. I, 11, стр. 88; Ebersolt, Ste Sophie, 25, заб. 7.

⁵⁾ De Cer. I, 27, стр. 156 (ed. Bonn); Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, 49; J. Papadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes, Thessalonique 1928, 106.

⁶⁾ Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine, Paris 1901, 478; Ebersolt, Ste Sophie, 25.

ковнитѣ правила, да присѣтствува на службата отъ долния етажъ. Женското отдѣление се е намирало въ галерията. Така, като приемемъ, че долнитѣ квадратни стаички въ пливковската базилика сж били митаторионитѣ на княза и на архиепископа, ние ще трѣбва неминуемо да приемемъ сжщо, че тая базилика е имала галерии, въ които сж се намирали два други митаториона — параклитикона на владѣтеля и митаториона на владѣтелката. Тѣ биха се намирали, въ пливковската базилика на горния етажъ на стаичкитѣ, за които говоримъ. Но предположението за сжществуването на тия галерии е вече направено отъ В. Иванова¹⁾ възъ основа на чисто конструктивни данни. Съображенията, които ни каратъ и насъ да го направимъ, идатъ въ сжщность само да го засилатъ.

За какво сж служели постройкитѣ въ обширния дворъ на базиликата? Ние мислимъ, че на тоя въпросъ може да се отговори съ положителность. Тукъ се е намирала архиепископията. Жилището на архиепископа е било, въ срѣднитѣ вѣкове, на Западъ и въ Византия, прилепено до архиепископската църква. Патриаршията въ Цариградъ се е намирала до южната страна на църквата Св. София. Папската църква въ Римъ, презъ всички времена е била на мѣстото на Св. Петъръ до Ватикана. Но отъ южната страна на пливковската базилика е възможно да е имало и особенъ апартаментъ построенъ за князь Бориса както въ църквата на Св. Мощи въ Влахернитѣ е имало не само отдѣленъ китонъ (κλιτὼν), а и триклинионъ нареченъ „триклинионъ на св. Мощи“.²⁾ Той е могълъ да се намира освенъ въ самитѣ галерии на църквата, гдето го поставятъ Еберсолъ³⁾ и Пападопулосъ⁴⁾ и до нея, долепенъ до южната ѝ стена. Въ епохата на Константина Багрянородни тоя триклинионъ не е служелъ вече за престояване. По това време въ Влахернитѣ сж се намирали, построени покъсно (триклинионътъ на св. Мощи е дѣло на Лъвъ I (457—474)), други по-нови триклиниони. Следъ литургията императорътъ е обѣдвалъ въ дунавския триклинионъ. Влахернскитѣ дворци, построени въ връзка съ църквитѣ на Богородица, сж били направени поради отдалеченостъта на мѣстото отъ цариградскитѣ дворци. Императоритѣ сж били принудени да обѣдватъ тамъ, да си почиватъ. Тѣ сж и престоявали въ тѣхъ. Така че примѣрътъ на Влахернитѣ не е задължителенъ за нашия случай. Предположението, което направихме значи е възможно, но не е сигурно.

Остава ни да разгледаме само още единъ въпросъ. Защо нашата базилика, се е намирала на километъръ и половина отъ дворцитѣ? Ние мислимъ, че столицата Плиска е била много по-голѣма отколкото си я представяме днесъ. Тя е била, като вземемъ предъ видъ мѣстоположението ѝ, построена на дължина отъ северъ къмъ югъ. Малки наши градове днесъ, които иматъ едва по 5-6000 жители, като Лѣсковецъ, Елена, Троянъ и пр. и които сж построени по сжщия начинъ, иматъ до три километра дължина. Столицата на България въ IX вѣкъ е била сигурно много по-голѣма. Базиликата се е намирала въ чертата на града

¹⁾ Ivanova, цит. съч., 369.

²⁾ De Ser. I, 27, стр. 154 (ed. Bonn); I, 140—141 (éd. Vogt).

³⁾ Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, 49.

⁴⁾ Papadopoulos, цит. съч., 129.

или на края му. Тя е била построена следъ 864 г. на празно мѣсто — на края на града или между два квартала, защото навѣрно князътъ не е искалъ да разрушава къщи и постройки въ самия градъ, който като всички сръдно-вѣковни градове е билъ много гъсто населенъ. А, може би, той е взелъ за примѣръ въ това отношение ватиканската базилика, която се е намирала вънъ отъ чертитѣ на града Римъ.

La grande Basilique de Pliska et le cérémonial de la cour bulgare

Devant les parties latérales du sanctuaire de la grande Basilique à Pliska se trouvent des pièces carrées dont l'existence ne peut être expliquée du point de vue liturgique ou constructif. Nous lisons dans le Livre des Cérémonies de Constantin Porphyrogénète qu'une pièce semblable, appelée *μητατόριον* se trouvait à Sainte-Sophie de Constantinople. C'est de cette pièce que l'empereur assistait au service divin lorsqu'il devait prendre part à ce service. Elle doit être placée, comme le croyait aussi Ebersolt (Sainte-Sophie, p. 25) à l'extrémité orientale de la nef méridionale près du diaconicon. Nous croyons donc que la pièce de droite dans la basilique de Pliska était le mitatorion du prince Boris. Quand à la pièce de gauche, c'était, selon toute probabilité, le mitatorion de l'archevêque de Pliska. Les restes de construction dans la cour de cette basilique doivent provenir du palais de l'archevêque. En suivant toujours le Livre des Cérémonies nous supposons que dans les galeries de cette église devait se trouver aussi le *παρακλιτικόν* du prince — une loge de laquelle ce dernier assistait aux services auxquels il ne prenait pas part — et le mitatorion de la princesse. Le parakiptikon se trouvait dans la galerie méridionale, tandis que la loge de la princesse — dans celle du Nord.

N. Mavrodinov

Стари манастири въ Странджа

Приносъ къмъ въпроса за мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ

отъ Георги п. Аяновъ

Историята на Синаитовия манастиръ за насъ българитѣ представя особенъ интересъ. Макаръ този манастиръ да е просъществувалъ само десетина години (1335—1346), той е далъ доста ученици-монаси, между които значителенъ брой българи, които сж станали ревностни разпространители на исихазъма и мистицизъма въ България. Между по-личнитѣ ученици-българи сж били монахъ Ромилъ, Григорий, Иларионъ и особено Теодосий Търновски, който, по примѣра на своя учителъ, основалъ въ 1350 г. въ Килифарската планина своя школа за исихазъмъ, въ която като младъ монахъ е следвалъ и патриархъ Евтимий.

И до днесъ, обаче, въ историческата наука сжществува споръ за планината Парория (*Παρορία*), въ която, споредъ думитѣ на патриарха Калиста, ученикъ и биографъ на Григория Синаитски, последниятъ основалъ своя манастиръ.

Проф. Е. Голубински отъждестява срѣдновѣковна Парория съ Сакаръ-планина.¹⁾ Проф. Иречекъ следъ него възприе сжщото мнение, но по-късно започна да отъждестява Парория съ манастирскитѣ височини западно отъ Елхово.²⁾ Отъ проф. Иречека сж били повлияни и Бр. Шкорпилъ, но по-късно и тѣ промѣниха възгледа си въ полза на Бакаджикскитѣ височини, източно отъ Тунджа.³⁾ Покойниятъ проф. В. Н. Златарски бѣ възприелъ новото гледище на Иречека за манастирскитѣ височини, което поддържаше систематически въ научнитѣ си трудове.⁴⁾

Има и други наши и чужди учени, като Хр. Ив. Поповъ,⁵⁾ К. Радченко,⁶⁾ Ем. Калужнячки и проф. П. А. Сирку, които сжщо сж усвоили гледището на Иречека. Отъ тѣхъ най-авторитетенъ познавачъ на въпроса можемъ да считаме

¹⁾ Е. Голубинскій, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, 663, забележка.

²⁾ К. Иречекъ, История, 242; Княжество България II, 700—701.

³⁾ Бр. Шкорпилъ, Нѣкои белѣжки върху археолог. и исторически изслѣдвания въ Тракия, II; Паметници изъ Българско, 68.

⁴⁾ Проф. В. Н. Златарски, История на българската държава I, 179; Житие на Теодосия, СбАН II (XX), 39.

⁵⁾ Хр. Ив. Поповъ, Евтимий, 14 и заб. 24.

⁶⁾ К. Радченко, Религіозно и литературно движение въ Болгарин, 58, заб. 2.

руския професоръ Сирку, защото той се е ползувалъ еднакво и отъ житието на Синаита отъ Калиста, както и отъ това на Ромила отъ българския монахъ Григорий и отъ житието на Теодосий Търновски.

Единственъ отъ нашитѣ учени, който рѣзко се противопоставя на Иречека и на всички негови подръжници на чело съ Сирку, е Д-ръ В. С. Киселковъ.¹⁾ Той открито заявява, че Парория не може да бжде друга планина освенъ Странджа.

Цѣлиятъ споръ се свежда къмъ въпроситѣ: първо, коя е тая планина Парория, въ която Григорий Синаитъ основалъ своя манастиръ и второ, къде ще трѣбва да търсиме следитѣ на тоя манастиръ. Следва логически, че съ разрешаването на първия въпросъ, се предрешава и втория и затова спорътъ между нашитѣ учени се е въртѣлъ главно за планината Парория.

Противниците на Д-ръ Киселкова, за да отъждествятъ Парория съ Сакаръ и после съ Манастирскитѣ и Бакаджикскитѣ височини, изхождатъ отъ две съображения: първо, че по тия височини е вървѣла българо-византийската граница презъ сръдновѣковието и второ, че по нѣкои отъ тѣхъ сж намѣрени следи отъ стари черкви.

Явно е, че и дветѣ тия положения, макаръ и въ основата си да сж вѣрни, страдатъ отъ непълнота и затова не могатъ да ни дадатъ убедително доказателство за интересуващитѣ ни въпроси. Никой не може да отрече, че южната ни граница съ Византия презъ сръднитѣ вѣкове е минавала по поменатитѣ височини, но известно е на всички отъ историята, че тя не свършвала съ тия възвишения, а продължавала на изтокъ до Черно-море, като въ крайната си точка се движела между Девелтъ и Мидия въ зависимостъ отъ разширението на българската държава. Но въпрѣки тия измѣнения на източната половина на южната ни граница, тя винаги е минавала презъ Странджа: или по севернитѣ ѝ склонове до Девелтъ, или по Босненското било до Созополъ, или по вододѣла на Велека и Рѣзовска до Ахтополъ, или най-после по главното било на планината до Мидия, както е било при Симеона. Следователно, колкото основание имаме да отъждествяваме Сакаръ и другитѣ споменати възвишения съ сръдновѣковна Парория, толкова, ако не повече, имаме право да наречемъ и Странджа съ това име. И, ако Парория (отъ *παρά* = до и *ὄρος* = граница) означава планина до границата, или гранична планина, на пълно основание и Странджа може да се нарече гранична планина.

Въ моя общиренъ очеркъ за тая планина,²⁾ въпрѣки мненията на проф. Иширковъ и на Г. Димитровъ,³⁾ че името на Странджа произлиза, споредъ първия, отъ византийския градъ Сергенционъ (днешния гр. Странджа), а споредъ втория — отъ село Серегенъ или Саракино (Визенска околия), азъ прокарвамъ и мнението, че името представлява преводъ на сръдновѣковното име на планината

¹⁾ Д-ръ В. Сл. Киселковъ, Григорий Синаитъ, Духовна култура, 34—35, 1927 Сръдне-вѣковна Парория и Синаитовия манастиръ, Сборникъ въ честь на проф. В. Н. Златарски, София 1925, 103—118.

²⁾ Г. п. Аяновъ, Странджа, етнографски, географски и исторически проучвания, София 1938, 6—8.

³⁾ Г. Димитровъ, Княжество България I, 21.

Парория и означава гранична планина, по която цѣли вѣкове българското население е виждало да има гранична стража и затова е започнало да я нарича по български Стражева планина, или за благозвучие Странджа. Въ всѣки случай името Странджа не е грѣцко, защото не е по свойството на грѣцкия езикъ да търпи съчетанието на нѣколко твърди съгласни, каквито има въ тая дума. Ако пъкъ думата бѣше турска по произходъ, тя щѣше да се изговаря Истранджа. Освенъ това, за тая планина турцитѣ употрѣбаватъ името Кючукъ-балканъ, за отличие отъ Коджа-балканъ (Стара-планина).

Не трѣбва, следователно, да се съмняваме, че Странджа презъ сръдновѣковието се е наричала Парория. Това много ясно ни съобщава патриархъ Калистъ въ житието на Григория Синаита, дето казва, че щомъ последниятъ дошълъ отъ Атонъ презъ Цариградъ въ Созополъ и си починалъ малко отъ уморителния пътъ, той трѣгналъ за Парория. Коя друга планина може да се разбира, по свидетелството на Калиста, ако не Странджа?

Въ полза на тая планина може да се приведе и второ едно свидетелство на Калиста, който, говорейки за мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ, казва: *Иже ѣ посрѣдѣ грѣкъ ѣ вѣлгаръ* или, съ други думи, въ погранична планина.

Съ мнението си за Парория въ полза на Странджа, съвсемъ не искамъ да отрека или омаловажа компетентното разбиране на проф. Иречека за Сакаръ или Манастирскитѣ височини, или на Бр. Шкорпилъ за Бакаджикскитѣ възвишения. По-скоро искамъ да ги примиря съ мнението на Д-ръ Киселковъ за Странджа защото мисля, че както поменатитѣ възвишения, така и Странджа, образуващи всички една погранична верига, не сж могли да не бждатъ наречени отъ сръдновѣковнитѣ учени съ общото име Парория.

Въ полза на това мнение говори и самата форма на думата, която представлява плурална форма на парорие. Второ съображение е това, че сръдновѣковнитѣ учени едва ли сж дѣлѣли тая верига на отдѣлни планини, при тия слаби гидрографски граници, които ги отдѣлятъ. Възможно е на нѣкои възвишения да сж давани отдѣлни имена, както, наприкладъ, Теофанъ назовава Бакаджикскитѣ височини съ името Милионъ или както Калистъ понѣкога нарича самата Парория Мисимилионъ. Тия не особено високи възвишения и до последно време въ нашата географска наука сж известни подъ общото име „Преходни планини въ Югоизточна България.“

Ако се съгласимъ да приемемъ, че патриархъ Калистъ подъ името Парория е разбиралъ именно тая погранична планинска верига въ Югоизточна България, спорътъ за тая планина се разрешава самъ по себе си и много лесно.

За насъ остава още необяснимо, защо тия наши и чужди учени, които сж се занимавали съ този въпросъ, не сж включили въ своитѣ научни изследвания и днешна Странджа, или пъкъ сж отдѣлили много малко мѣсто за нея, когато тя, по своя планински характеръ, климатъ и природа, много повече отговаря на описанието, което Калистъ, па и други монаси, даватъ на Парория. Това можемъ да си обяснимъ само съ слабата имъ представа за тая планина, която се простира въ голѣмата си частъ въ Турция и е била недостъпна за проучване.

Съ това обстоятелство ще си обяснимъ и слабия интересъ, който поменатитѣ учени сж проявили и по втория въпросъ за мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ. А този въпросъ въ сжщностъ е по-важенъ, защото съ него ще се предреши окончателно и спорътъ за Парория.

Относно мѣстонахождението на Синаитовия манастиръ въ Странджа, досега ние нѣмаме почти никакви указания нито отъ по-първитѣ изследователи, нито отъ самия Киселковъ, макаръ той да се явява най-яркиятъ защитникъ на гледището, че сръдновѣковна Парория е днешна Странджа. Наистина, Киселковъ

Обр. 295. — Областьта на Странджа.

Fig. 295. — Région de la Strandzha Planina.

изброява имената на нѣколко манастири въ тая планина, но той нито опредѣля точно мѣстонахождението имъ, нито дава нѣкакво описание на тѣхъ.

Като приносъ за разрешение на въпроса за Синаитовия манастиръ въ Парория ще посоча нѣкои по-стари манастири въ Странджа съ кратки описания за тѣхъ (обр. 295).

Манастири около Скопо. Малкото градче Скопо (Скопие) или Искюпъ е разположено въ една дълбока низина въ южнитѣ склонове на Малка и Голѣма Махиада, на около 15 клм. северозападно отъ Бунар-Хисаръ и почти на сжщото

разстояние източно отъ Лозенградъ. Въ тая котловина, която започва подъ вододѣлното било до градчето, се намиратъ следнитѣ манастири:

„Св. Сотиръ“ на около 5—6 клм. североизточно отъ Скопо. Край него тече на около 300 м. Суха-рѣка (Ксеропотамо), притокъ на Скопска-рѣка (Искюпъ-дере), богата съ изобилна риба. Освенъ черквата при манастира, има разрушена кула съ стърчащи стени, доста дебели и зидани съ камъкъ, тухли и хоросанъ и високи 10—15 метра. Въ основата на кулата има естествена пещера, цѣла вградена въ самата кула. Около кулата и манастира личатъ развалини отъ стари постройки, навѣрно жилищни, разрушени, споредъ преданието, отъ разбойници.

Около манастира „Св. Сотиръ“ сж разположени околорѣстъ по на нѣколко километра единъ отъ другъ шестъ други манастира, нѣкои отъ които изглежда да сж отъ стариненъ произходъ, подобно на „Св. Сотиръ“:

„Св. Троица“ е разположенъ на около 2 клм. североизточно отъ „Св. Сотиръ“ до р. Красова, притокъ на Сазарската рѣка, сама притокъ на Буюкъ-дере, която пѣкъ се влива въ Еркене.

Манастирътъ е разположенъ на единъ хълмъ, който се издига стрѣмно надъ рѣката. Цѣлиятъ хълмъ е билъ покритъ съ вѣковна гора, отъ която случайно сж останали отдѣлни дървета. Около този манастиръ сжщо се забелязватъ развалини отъ стари постройки.

„Св. Илия“ се намира на около 2—3 клм. северозападно отъ „Св. Сотиръ.“ Населението отъ Скопо го сочи като единъ отъ най-старитѣ манастири. Черквата му е била затрупана съ прѣстъ. При почистването ѝ въ нея сж били намѣрени мраморни колони, добре запазени, свѣщници и други черковни предмети, както и кости отъ човѣшки скелетъ и черепъ отъ разкопанъ гробъ. Близу до манастира има голѣма естествена пещера.

„Св. Тодоръ“ е разположенъ на около 2—3 клм., югозападно отъ „Св. Сотиръ“, всрѣдъ вѣковна и добре запазена гора и при голѣмъ планински изворъ, който дава начало на цѣла рѣка, вливаща се на около 2 километра отъ манастира въ Суха-рѣка. Около манастира личатъ развалини отъ постройки, за които населението мисли, че сж отъ изчезнало селище. Мѣстността се нарича „Чаиритъ.“ Не далече отъ манастира е минавалъ старъ римски пѣтъ „Калдаръмътъ“, който пресича Суха-рѣка и се насочва на северъ къмъ билото на планината, като минава презъ Сазарската рѣка.

Въ сжщата посока, само че малко по-насеверъ отъ „Св. Тодоръ“, е манастирътъ „Св. Мина“.

Въ съседство съ него, на около 1 клм. северно, е манастирътъ „Св. Петка“.

Още по-югозападно отъ „Св. Сотиръ“ се намиратъ по-малкитѣ манастири: „Св. Фотида“ и „Боже име“, които сж до самия градъ.

Южно отъ Скопо, на около 2—3 клм., се намиратъ така нареченитѣ отъ населението „Калугерски дупки“, които представляватъ изкуствено разширени пещери въ скалитѣ, които сж служели за скривалище на монаситѣ при разбойнически нападения презъ размирнитѣ години.

Цѣлата тая хълмиста котловина, дето сж разположени изброенитѣ монастири, е била покрита въ миналото съ гѣста и непроходима гора, въ която, при опасностъ отъ разбойническо нападение, околното население се е укривало. Тая мѣстностъ въ миналото се е наричала „Скотосъ“, което по грѣцки означава тъмно мѣсто, скрито, непроходимо. Затова и първоначалното име на селото е било Ското, а по-късно, когато то се издигнало като укрепенъ и наблюдателенъ пунктъ, съ кули и стража въ тѣхъ, за преследване на разбойници, започнали да го наричатъ Скопо, което означава наблюдателница или на турски беклеме.

Монастири около Малък-Самоковъ. Това странджанско градче е разположено по източнитѣ склонове на висока Странджа, на около 20 клм. навътре отъ морския брѣгъ. И около него има 4—5 монастира, отъ които нѣкои изглеждатъ да иматъ стариненъ произходъ.

„Св. Атанасъ“ е на около 4—5 клм. западно отъ града, на едно възвишение край рѣката Мжтникъ, която го опасва отъ дветѣ му страни. Отъ самия манастиръ извира буенъ планински изворъ, наричанъ отъ българитѣ „Студената вода“, а отъ грѣцитѣ „Крию неро“ или още „арсинико неро“ (мжжка вода?).¹⁾ Около манастира има развалини отъ стари постройки безъ да се помни какво е било предназначението имъ. На югозападъ отъ манастира се издига възвишението „Германъ“, а до него второ възвишение „Св. Георги“, дето, казватъ, имало малкъ, но изчезналъ манастиръ. Предъ манастира на изтокъ се простиратъ „Илювитѣ лжки“, дето ставалъ голѣмъ съборъ.

„Св. Яни“ е вториятъ манастиръ, който е разположенъ на Муртачката рѣка, която тече не далече отъ Малък-Самоковъ. Презъ августъ става голѣмъ съборъ. Въ мѣстността „Муртагъ“, дето е манастирътъ, има развалини отъ старо селище, за което казватъ, че било предшественикътъ на Малък-Самоковъ.

По сѣщата рѣка, но по-близо до града, има трети манастиръ „Св. Илия“, който, изглежда, че е отъ по-ново време.

Близу до града има втори манастиръ „Св. Яни“, който българитѣ въ Малък-Самоковъ наричали „Св. Иванъ“.

Въ самия градъ, който е разположенъ на единъ стрѣменъ ридъ надъ р. Мжтникъ, има по-малкъ манастиръ „Св. Петка“, който се почита много отъ околното население като старъ манастиръ.

Монастири около с. Велика (Малкотърновска околия). Това планинско селце е разположено въ севернитѣ склонове на Караманъ баиръ и Махиадитѣ. Мерата му граничи съ тая на Малък-Самоковъ. Остатъци отъ по-старо християнско време сж нѣколкото малки манастирчета около селото, по на единъ-два километра едно отъ друго, всрѣдъ вѣковни гори. При тѣхъ има голѣми извори и аязми. Тия манастирчети сж: „Св. Марина“, „Св. Илия“, „Св. Петка“, „Св. Георги“ и „Св. Тома“. До преди 50—60 години тѣ били обслужвани отъ монаха дѣдо Герасимъ. Сегашното старо поколѣние не помни

¹⁾ Наричили сж я така поради повѣрието, че жени, които желаели да иматъ мжжка рожба, трѣбвало да пиятъ вода отъ тоя изворъ.

кога сж били строени тия монастирчета. Най-интересното е, обаче, обстоятелството, че всички тѣ сж построени на мѣстото на отдавна разрушени черкви, чиито основи добре личатъ, но за които не сж запазени никакви спомени, макаръ селото Велика да има много старъ произходъ.

Монастиръ „Св. Яни“ при село Монастиръ-дере (Бунархисарско). Това село е разположено на дѣсния брѣгъ на едноименната рѣка, която извира отъ югозападнитѣ склонове на Караманъ-баиръ, тече не далечъ отъ българскитѣ села Куру-дере и Яна, като притокъ на Еркене. Селото Монастиръ-дере е било старо българско село, но следъ първата руско-турска война, населението му е било прогонено и селото заселено съ мохаджири отъ България.

На изтокъ отъ селото на около 300 метра, върху една стрѣмна височина, която се издига почти отвесно надъ рѣката, личатъ основитѣ на частъ отъ стениѣ на сръдновѣковна кула, подобна на тая при манастира „Св. Сотиръ“ до Скопо. Самата височина носи името „Кулата“. Въ подножието на това възвишение, откъмъ селото, се намиратъ развалини отъ сръдновѣковенъ монастиръ, при който сега има аязма. Тамъ ставаше голѣмъ съборъ отъ околнитѣ български села на лѣтния Ивандень.

На около 1000 метра, югозападно отъ първата кула личатъ остатъци отъ втора кула върху доста високъ хълмъ. Между дветѣ кули се разстила продълговата низина. Близко до манастира има естествена пещера, която населението нарича „Сплухата“. Въ нея могатъ да се побератъ около 500—600 души. Презъ време на Освободителната война една частъ отъ населението на с. Яна се е укрила въ тая пещера, но открити отъ турцитѣ, почти всички били избити. На западъ отъ манастира се намира по-малка пещера, наречена „Меча дупка“. Предъ манастира се открива равнище, което населението нарича „Игрището“. Тамъ сж ставали игритѣ презъ време на събора.

Докато сжществувало старото село, параклисътъ при аязмата се завещдалъ отъ единъ покалугеренъ селянинъ, чийто гробъ е билъ до манастира, а следъ това отъ Яненската черковна община.

Дупнишкиятъ монастиръ „Св. Петъръ“. Този монастиръ носи името на изчезналото българско село Дупница, между селата Паспалово (Малкотърновска околия) и Куру-дере (Бунархисарска околия). Монастирътъ е разположенъ въ една красива мѣстность, наречена „Бъзтъ“, презъ която протича планински потокъ, чиято вода на известно разстояние се губи подъ земята и при манастира излиза на открито като подземна рѣка, минава презъ съседната пещера и наблизу се втича въ Дупнишката рѣка, която е притокъ на Рѣзовска. Поменатата пещера, презъ която тече рѣката, е естествена, съ нѣколко галерии вътре. Въ нея се влиза по нѣколко каменни стѣпала.

Селото Дупница е било на два пѣти опожарявано отъ турцитѣ: презъ 1829 година и презъ 1877 година, когато е брояло около 30 кжци. Тогава е била опожарявана и черквата, но после пакъ възобновена като параклисе, обзаведано отъ единъ покалугеренъ селянинъ, когото турцитѣ убили.

Около манастира имало развалини отъ стара кула.

Старъ манастиръ е билъ и „Св. Константинъ и Елена“, при с. Урум-беглия (Бунархисарска околия), край който тече Пурялийската рѣка, притокъ на Еркене. Черквата му е доста голѣма и зидана съ блокови камъни (суха зидария). Селото е било нестинаарско и тукъ на Костадиновъ день е ставалъ голѣмъ съборъ съ нестинаарски игри.

Въ едно живописно дефиле, въ южнитѣ склонове на в. „Махаида“, северно отъ с. Инджекъово, сж разположени, не далече единъ отъ другъ, манастиритѣ „Св. Георги“ и „Св. Яни“, при които ставали прочути събори.

Стари манастири въ тая частъ на Странджа имало въ мѣстността „Кандилката“, между селата Мокрошево и Паспалово (Малкотърновска околия), а така сжщо и на Сабя-баиръ, между с. Велика (Малкотърновска околия) и Караманъ-баиръ. На тия мѣста личатъ черковища, наричани още и „Манастирища“, не се помни на кои светии сж били посветени.

Между селата Калово и Заберно (Малкотърновска околия), върху западнитѣ склонове на върха „Ограшъ“, личатъ развалини отъ старъ манастиръ, наричанъ отъ околното население „Балаклия“. Самата мѣстность се нарича „Манастирътъ“. Върху разрушената черква, чиито основи личатъ, има израстнали букови и джбови дървета, които говорятъ за многовѣковното съществуване на този манастиръ. Въ подножието на манастира тече Карамлъшката рѣка, въ която се втичатъ двата планински потока, които текатъ източно и западно отъ манастира.

Коджабукскиятъ манастиръ „Св. Петка“ е разположенъ въ една малка падина на южния склонъ на Османъ-баиръ, подъ самото било на вододѣлния ридъ. Не далече отъ него, северно, се издигатъ личнитѣ и съседни върхове „Близнацитѣ“. Този манастиръ въ днешния му видъ е възобновенъ презъ 1873 година. Черквата му е издигната върху основи и двуметрови високи зидове, открити дълбоко въ земята чрезъ копане. Следъ като почистили прѣстѣта отъ вътрешността и поставили новъ покривъ, черквата станала годна за служене. Въ нея, при олтарната ѝ частъ е откритъ изворъ „Животворний источникъ“ съ лѣчебни свойства. Жилищнитѣ постройки на манастира сж издигнати презъ 1878 година. Откриветелка на манастира била баба Стоянка Янева, 66 годишна, отъ с. Мадлешъ (Срѣдецка околия), дъщеря на Коста Яневъ. Неговиятъ синъ Никола билъ подстриганъ за монахъ и станалъ първиятъ игуменъ на манастира. По всичко изглежда, че този манастиръ е отъ много старъ произходъ.

На изтокъ отъ него, при извора „Башдерменитѣ“, който дава началото на Бѣла-рѣка, притокъ на Факийската, се намиратъ развалини отъ старо черковище.

Не далече отъ манастира, при голѣмия изворъ, отъ който се напояватъ манастирскитѣ градини, е имало пещера, сега затрупана отъ иманяри, които сж търсѣли въ нея скрито имане, оставено ужъ отъ нѣкой паша презъ Освободителната война.

Преди да се откриятъ тукъ ниви и градини, мѣстността, дето е манастирътъ, е била покрита съ непроходима гора. Старата черква е открита на

два метра подъ земята. По думитѣ на Мадлешкия свещеникъ Лефтеръ Яневъ, при разкопаването на старата черква били намѣрени изгнили икони, две каменни плочи и нѣкои черковни предмети.

Безъ да изброявамъ стотинитѣ малки черквици-параклиси, подобни на станимашкитѣ, каквито се срѣщатъ по нѣколко около всѣко странджанско село и които придаватъ на Странджа видъ на истинска „Света гора“ и планина на мистиката, ще подчертая нѣкои характерни особености, които сж въ връзка съ въпроса, който ни занимава.

Най-първо прави впечатление обстоятелството, че първитѣ 10—15 монастири отъ по-горе описанитѣ, сж разположени около високата частъ на Странджа, въ южнитѣ, югозападни и североизточни склонове на Махиадитѣ, които върхове Киселковъ иска да отъждестви съ названието Месомилионъ (*Μεσομίλιον*), съ което име още патриархъ Калистъ нарича Парория.

Самъ проф. Сирку, по думитѣ на монаха Григорий, обикновено нарича Парория пустиня или Парорийска пустиня, а известно е, че подобно име срѣдновѣковнитѣ писатели сж давали само на голѣми височини и пространни вериги, отговарящи на днешното понятие за планина. За по-низкитѣ височини сж употребявали името „гора“. Следователно, само Странджа би могла да носи името Парорийска пустиня, защото има обширно продължение и ширина, прорѣзана е отъ множеството малки и голѣми рѣки на многобройни по-малки планински вериги, които сжщиятъ монахъ Григорий нарича „вътрешни пустини“, въ които се подвизавали старитѣ монаси — „свѣршенитѣ“. Само въ Странджа се срѣщатъ по-високи върхове, надминаващи хиляда метра височина; тукъ ставатъ голѣми студове и падатъ дебели снѣгове, които, споредъ думитѣ на Калиста, се задържатъ до късна пролѣтъ; само за нея сжщиятъ патриархъ би могълъ да каже, „че тукъ човѣкъ напълно се чувствувалъ откъснатъ отъ житейския свѣтъ и отъ хорската мълва“.

Второ важно обстоятелство е това, че както при манастира „Св. Сотиръ“, така и при Дупнишкия и Манастирдеренския, явно стърчатъ следи отъ срѣдновѣковни кули. А казано е въ житието на Калиста, че монаситѣ отъ манастира, бидейки обезпокоявани отъ постоянни нападения на разбойници, изградили кула (пиргъ) съ щедрата помощ на българския царъ Иванъ Александъръ.

Третото обстоятелство, което отбелязвамъ, е това, че покрай почти всички изброени манастири текатъ по-малки или по-голѣми рѣки, въ които се намиратъ и риби. А въ житието е казано, че монаситѣ често ловѣли риба въ манастирската рѣка, а зиме, когато рѣката замръзвала, трѣбвало съ чукъ да разбиватъ леда и да ловятъ риба въ дълбокитѣ ѝ вирове.

Въ житието на Григория се споменава, че около манастира имало пещери, каквито азъ посочихъ при нѣкои манастири.

Многото манастири около Махиадитѣ, сжщо ни наподобяватъ нѣщо отъ житието на Григория, въ което се казва, че свѣршенитѣ монаси сж се отдавали въ гората, или както е казано — въ „вътрешни пустини“, дето въ отдѣлни килии сж се отдавали на пълно съзерцание.

Ако допустнемъ, че единъ отъ изброенитѣ манастири е Синаитовиятъ, другитѣ можемъ да считаме, че сж възникнали въ сжщото време или по-късно около килиитѣ на „свѣршенитѣ“ исихасти.

Интересно е да подчертаемъ обстоятелството, че старото име на Скопо, а именно Скотосъ, означава, както по-рано отбелязахъ, тъмно, скрито мѣсто, непроходимо. А известно е отъ житието на Калиста, че Григорий като не можалъ да живѣе съвмѣстно съ стария монахъ Амирали, поради грубия му характеръ, се премѣстилъ въ планината Катакриомени или катакекриомени (*Κατακρησμενόν βρος*), което име въ славянския преводъ е предадено **скрытнаа гора** или само **скрытнаа**. Тая хълмиста котловина, когато въ далечното минало е била покрита съ гъста вѣковна гора, наистина е представляла непристъпна и непроходима мѣстность. Легендата говори, че когато нѣкога тукъ върлували разбойници, населението се е криело въ тия тъмни гори.

Споменътъ, че Калугерскитѣ пещери, южно отъ Скопо, служели за скривалище на монаси, сжщо е едно указание, че поменатитѣ следи отъ черковища и манастири не били обикновени параклисчета, а навѣрно сж представляли цѣла манастирска обителъ, обитавана отъ монаси.

Ще спомена още, че мѣстността „Бъзътъ“ при Дупнишкия манастиръ много ни наподобява името на мѣстността Παίζοβα (Позова или Бъзова) въ Парория, дето, споредъ Калиста, Григорий се установилъ съ ученицитѣ си и положилъ основитѣ на прочутия манастиръ. Не трѣбва да забравяме, че Дупнишкиятъ манастиръ не е много далече отъ групата манастири при Скопо.

Между населението въ Калово и Заберно сжществуватъ спомени, че следъ разрушението на Ограшкия манастиръ Балакли, монаситѣ му забѣгнали на западъ по сжщото Босненско било на Странджа и основали Коджабукския манастиръ „Св. Петка“.

Изобщо всѣки по-добъръ познавачъ на Странджа, като чете описанието на Калиста, не може да не се съгласи да допустне поне, че е възможно да е билъ тукъ Синаитовиятъ манастиръ и, следователно, не е безпредметно да се насочатъ проучванията въ тая планина.

Печалното е, че освенъ Ограшкия и Коджабукския манастиръ, всички други сж останали задъ днешната граница въ чужда територия и поради това сж съвсемъ недостѣпни сега за каквито и да е посещения и проучвания.

Краткото описание на тия манастири и характернитѣ имъ особености, могатъ да служатъ само като приносъ и указание, че следи отъ Синаитовия манастиръ не трѣбва да се търсятъ само въ Бакаджикскитѣ и Манастирскитѣ височини, но и въ Странджа.

Самиятъ фактъ, че както проф. Иречекъ и Бр. Шкорпилъ, така и всичкитѣ имъ последователи сж промѣнили на нѣколко пѣти мнението си за Парория въ полза на едно или друго възвишение, не говори ли, че намѣренитѣ тамъ следи отъ черковища не сж достатъчно убедителни, за да се опредѣли по тѣхъ точното мѣстонахождение на Синаитовия манастиръ.

Ето защо, последната дума за мѣстонахождението на този манастиръ ще може да се каже само когато настѣпятъ по-благоприятни времена и тия мѣста,

при които има най-лични следи отъ такъвъ манастиръ, станатъ достъпни за посещения и научни проучвания. До тогава не би било основателно да се поддържа категорично никое отъ досегашнитъ мнения.

Les anciens monastères de Strandža-Planina

Le monastère de Grégoire le Sinaïte en Paroria présente pour nous un intérêt tout particulier comme pépinière de l'hesychasme en Bulgarie. Malgré qu'il n'existât que pendant dix années (1335—1346), il a formé assez de moines bulgares, parmi lesquels compte Théodose de Tirnovo, fondateur de l'école de Kilifarevo où fit ses études comme jeune moine le patriarche Euthyne.

Une dispute scientifique concernant l'emplacement de ce monastère existe jusqu'aujourd'hui entre les historiens. Le patriarche Kaliste du XIVe siècle mentionne dans son histoire de la vie de Grégoire le Sinaïte que le monastère était situé sur le mont Paroria ou Paraoria. Quelle montagne portait alors ce nom est actuellement une question de discussion.

Le professeur E. Golubinski admet que le mont en question est la Sakar-planina. Jireček soutenait d'abord la même opinion, mais ensuite il s'est prononcé pour les „Monastirski visočini.“ Le professeur V. N. Zlatarski et le professeur russe Sirku acceptent aussi le point de vue de Jireček et à leur suite d'autres savants bulgares et étrangers le font également. D'autre part les frères Škorpil identifient Paroria avec les hauteurs Bakadžik, à l'est de la Tundža.

Le Dr. V. Sl. Kisselkov est le seul qui s'oppose d'une manière décisive à tous ces points de vue. Il affirme que la Paroria du moyen âge est la Strandža-planina et que, par conséquence, c'est ici qu'il faut chercher les vestiges du monastère de Grégoire le Sinaïte.

Toute la controverse revient aux questions suivantes: 1) quelle montagne portait le nom Paroria et 2) où devons nous chercher les vestiges du monastère en question.

Si nous jugeons d'après le nom du mont Paroria qui signifie „près de la frontière“ ou montagne frontière (para = près et oros = frontière), il faut admettre que les écrivains du moyen âge comprenaient sous ce nom toute la chaîne frontière de montagnes qui est actuellement connue dans notre science géographique sous le nom de „Prehodni planini“ (montagnes transitoires, intermédiaires) au sud-est de la Bulgarie. Cette chaîne comprend outre la Sakar-planina et d'autres hauteurs, encore les hauteurs „Derventskite vazvišenia“ et la Strandža. Toutes ces montagnes étaient pendant le moyen âge des montagnes frontières. C'est pourquoi en cherchant les vestiges du monastère de Grégoire le Sinaïte sur la Sakar-planina, nous avons encore plus de raisons pour les chercher sur la Strandža-planina qui correspond beaucoup plus aux descriptions du patriarche Kaliste que les autres hauteurs. En outre, si sur les premières hauteurs on désigne comme restes du monastère en question certaines

petites églises ou emplacements de monastères, on peut indiquer sur la Strandža-planina des restes d'anciens monastères dans beaucoup d'endroits, comme par exemple les monastères auprès de Skopo, d'Indžekiovo, de Malki Samokov, de Velika et d'autres monastères auprès des villages Monastir-dere, Dupnica, Zaberno et Kodžabuk (Bukovo).

De prochaines études de ces monastères nous donneront peut être la solution la plus exacte du problème relatif à l'emplacement du monastère de Grégoire le Sinaïte

G. p. Ajanov

Единъ ксоанонъ на Хермесъ върху монетитѣ на гр. Еносъ

отъ Тодоръ Герасимовъ

Сребърнитѣ тетрадрахми на гр. Еносъ,¹⁾ които винаги сж правѣли впечатление съ своитѣ високо-художествени качества, се отличаватъ съ еднообразието на типовеѣ си. Презъ цѣлото време на сѣчене еноскитѣ тетрадрахми запазватъ едни и сѣщи образи за дветеѣ страни: на лицевата страна се представя глава на Хермесъ, а на опаката — свещеното животно на Хермеса — козелтъ (обр. 296). Тѣзи два типа оставатъ непромѣнени, само стилтъ имъ въ течение на времето се измѣня.

Въ това отношение тетрадрахмитѣ на Еносъ приличатъ на тия на гр. Атина. Типовеѣ на последнитѣ показватъ сѣщата консервативностъ презъ дългия периодъ на монетосѣчене на гр. Атина; върху тѣхното лице всѣкога е представена главата на Атина, а върху опакото — образтъ на нейното свещено животно — кукумявката.²⁾

Въ тетрадрахмитѣ на Еносъ винаги предъ образа на козела върху опаката страна се поставя и по единъ отличителенъ белегъ въ видъ на човѣшка фигура, животно или предметъ. Тѣзи дребни изображения сж знаци на магистратитѣ, натоварени отъ градския съветъ да надзираватъ отсичането на монетитѣ на гр. Еносъ.³⁾

Между знацитѣ на магистрати върху еноскитѣ тетрадрахми, сѣчени между 480 и 450 год. пр. Хр.⁴⁾ се намира единъ, който заема особено мѣсто; той изобразява единъ ксоанонъ на Хермесъ, изправенъ върху тронъ (обр. 296 и 299).⁵⁾

¹⁾ За градъ Еносъ и неговитѣ монети срв. RE I, 1028 (Hirschfeld); A. v. Sallet, Die Münzen von Aenus in Thracien, Zeitschr. f. Numism. V, 1878, 177 сл.; H. v. Fritze, Die autonomen Münzen von Ainos, Nomisma IV, 1909, 16 сл.; M. Strack, Die antiken Münzen von Thracien, Berlin 1912, 128 сл.; B. Head, Historia numorum, 216; E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines II, 3, 1914, 69 сл.; S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926, Append. A, 255.

²⁾ P. Gardner, The types of Greek Coins, Cambridge 1883, 47 сл.; Head, цит. съч., 368 сл.; J. Svoronos, Les monnaies d'Athènes, Munich 1922—26, табл. 2 сл.

³⁾ Strack, цит. съч., 149. Отъ разнообразието на тия знаци върху тетрадрахмитѣ се заключава, че тѣзи магистрати сж се смѣнявали всѣка година.

⁴⁾ Споредъ хронологическото разпределение на Fritze, основано на стилистични признаци, тия монети спадатъ къмъ най-старитѣ емисии — I и II групи, срв. Fritze, цит. съч., 18 сл.; Strack, цит. съч., 144 сл.

⁵⁾ Ксоанитѣ сж едни отъ най-старитѣ статуарни образи на божества; тѣ по своя типъ стоятъ на междата между символичнитѣ образи и статуйтѣ съ човѣшки форми. Ксоанитѣ представляватъ

Изображението, при все че е много дребно, представя важен антиковарен интерес, понеже то ни дава изгледа на един ксоанонъ върху тронъ. Тоя видъ паметници на старото гръцко изкуство сж малко познати. Освен сумарното описание у Павзаний¹⁾ на един Аполоновъ ксоанонъ, ние сме принудени да сждимъ за изгледа на тия статуарни образи, предшествуващи истинскитъ статуи съ човѣшки форми, само по нѣколко много схематични монетни изображения отъ по-късно време.²⁾ Въ нашето изображение, което датира отъ началото на V вѣкъ пр. Хр., ние имаме по-вѣренъ образъ на ксоанонъ.

Обр. 296. — Тетрадрахма на Еносъ.
Abb. 296. — Ainostetradrachme (Münzhandlung Basel).

Археолозитъ не сж обърнали достатъчно внимание на това изображение. Дори въ нумизматичната литература то се схваща различно отъ различнитъ автори, които го назоваватъ ту като херма,³⁾ ту като ксоанонъ.⁴⁾ Strack, който описва монетитъ на Еносъ,⁵⁾ е схваналъ неправилно главата на фигурата и я описва съ нѣкаква брада и две плитки коса, каквито съвсемъ нѣма върху въпроснитъ изображения съ ксоанона на Хермеса.

У Павзания сж споменати на нѣколко мѣста ксоанони на Хермеса, обаче, безъ да сж дадени подробности и затова ние не знаемъ, какъ тѣ сж изглеждали.⁶⁾

човѣшка глава и тѣло въ видъ на колона. Нѣкои иматъ и прибавени отстриани на облото туловище крайници. Първоначално ксоанитъ сж били правени отъ дърво. Изобицо за ксоанитъ вж. Dargemberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, IV, 2, подъ „Statua“ 1472; Collignon, *Geschichte der griechischen Plastik*, 1898, I, 111 сл.; Casson, *The Technique of early Greek Sculpture*, 1932, 51 сл. Литературни известия за ксоанитъ сж събрани у Overbeck, *Schriftliche Quellen*, № № 143, 144, 234, 236, 259, 371.

¹⁾ Pausanias X, 19, 2.

²⁾ Ксоанонъ на Аполонъ отъ Амikle: F. Imhoof — Blumer and Gardner, *Numism. Commentary on Pausanias*, 59, № XVI; ксоанонъ на Зевсъ Стратиосъ: *British Mus. Catal., Caria*, табл. 17 № 8; Smith, *JHS XXXVI*, 1916, 66, обр. 2 d; ксоанонъ на Дионисъ: Gardner, *The Types etc.*, табл. XV 11.

³⁾ Head, *цит. съч.*, 246; Fritze, *цит. съч.*, 16 сл.; Strack, *цит. съч.*, 148, 156, 259; A. West, *Fifth and fourth Century Gold Coins from the Thracian Coast*, 1929, 151.

⁴⁾ Babelon, *Traité*, 959.

⁵⁾ Strack, *цит. съч.*, 156, № 259.

⁶⁾ Pausanias II, 19, 6; VIII, 17, 2.

За изгледа на тоя любопитен видъ произведения на античното изкуство имаме донѣкжде представа отъ нѣколко изображения върху вази (обр. 297 и 301)¹⁾ и отъ рѣдки образи върху монетитъ на нѣкои градове въ Гърция.²⁾ Най-ранно изображение на ксоанонъ намираме върху една чернофигурна стомничка, датираща отъ VII вѣкъ пр. Хр. (обр. 297).³⁾ Тукъ е представенъ, вѣроятно, ксоанонъ на Атина; въ отличие отъ ксоанона на Хермеса отъ тетрадрахмитъ на гр. Еносъ къмъ облото туловище на фигурата на Атина е имало и две ръце държащи копие и щитъ.

Ксоанонъ върху тронъ отъ други изображения и писмени извори не ни е познатъ. Монетниятъ образъ отъ тетрадрахмитъ на Еносъ представя за сега единствено изображение на ксоанонъ, стоящъ върху седалището на тронъ. Изследванията на Fiechter⁴⁾ ни посочватъ, че споменатиятъ описанъ отъ Павзаний Аполонъвъ ксоанонъ при Амикле въ Спарта⁵⁾ не е стоялъ върху тронъ подобенъ на обикновени столове, отъ какъвто видъ е тронътъ въ нашето изображение, а върху монументална постройка отъ камъкъ съ голѣми размѣри. Върху нея се е издигала високата около 15 метра статуя — ксоанонъ на Аполонъ (обр. 298).

Обр. 297. — Ксоанонъ върху чернофигурна стомничка.

Abb. 297. — Xoanon auf einer schwarzfigurigen Vase.

Предвидъ на гореизложеното и възможността да се възстанови изгледътъ на тоя Хермесовъ ксоанонъ и съ това да се придобие още единъ значителенъ паметникъ за оскъдния репертоаръ на тия интересни произведения на архаичната пластика, предхождащи антропоморфнитъ статуи, ние си поставихме за задача да разгледаме въ следващитъ страници по-подробно изображението на Хермесовия ксоанонъ върху монетитъ на града Еносъ.

За изходна точка на нашето изследване ни служатъ две тетрадрахми на Еносъ, които се отличаватъ не само по грижливата си изработка, но и по това, че въ тѣхнитъ изображения на ксоанона намираме подробности, важни за установяване изгледа на оригиналната статуя. Едната монета, отлично запазена, е притежание на фирмата Cahn въ Базелъ (обр. 296, 306 и 317),⁶⁾ другата е

¹⁾ S. Reinach, Repertoire des vases peints grecs et étrusques I, 1899, 307, 1; Gardner, JHS XXIV, 1904, 295, обр. 504; Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen III, 1923, табл. 39, 168, стр. 232, обр. 582; Casson, The Technique, 61.

²⁾ Вж. стр. 273, заб. 4.

³⁾ Casson, цит. съч., 60 и обр. 20.

⁴⁾ Fiechter, Amyklæ. Der Thron des Apollon, IdJ XXXIII, 1918, 174.

⁵⁾ Paus. X, 19, 2.

⁶⁾ Münzhandlung Basel. Auktionkatalog № 10, 1938, таб. XXXVII 160. Не ми е известно, где се намира сега тоя екземпляръ. Дълга да изкажа благодарността си на г. д-ръ Н. Cahn за снимките и отпечатъка отъ тая монета, които той ми даде съ готовностъ.

по-зле запазена, но върху опаката ѝ страна все пакъ ясно личи изображението на Хермеса. Тя се намира въ нумизматичната сбирка на Народния музей въ София (инв. № 6782).

Изображението на ксоанона на Хермесъ, както всички знаци на монетнитъ чиновници, е помѣстено въ тѣсното пространство подъ брадата и преднитъ крака на козела, което обуславя и дребнитъ размѣри на рисунката му.¹⁾

Обр. 298. — Тронъ на Аполона при Амикле.
Abb. 298. — Thron des Apollon bei Amyclae
(nach Fiechter).

Обр. 299. — Ксоанонъ на Хермесъ
върху еносикитъ тетрадрахми
(увеличенъ).
Abb. 299. — Hermesxoanon von den
Aeginetia-tetradrachmen (vergrössert).

Фигурата заедно съ трона сж представени въ страниченъ изгледъ, обърнати надѣсно. Ксоанонътъ е изправенъ върху седалището на трона. Последниятъ е съ високо облѣгалo и странични подпорки за ржцетъ. Отзадъ на облѣгалото е

¹⁾ Като знаци на монетнитъ магистрати сж възпроизвеждани образи на известни въ древността статуи и въ монетитъ на други градове. Множество такива образи намираме върху красивитъ сребърни статери на гр. Коринтъ. Срв. A. Blanchet, Représentations de statues sur des statères de Corinthe, RevNum, XI, 1907, 317. Голѣмъ брой отъ статуарнитъ групи въ Атина сж изобразени въ атинскитъ тетрадрахми отъ втория периодъ (II—I вѣкъ пр. Хр.) срв. Svoronos-Pick, цит. съч., табл. 41, 15—23; 49, 1—13; 55, 16—25; 56, 1—27; 59, 16—24; 61, 1—26; 69, 9—13; 71, 23—32; 72, 12—21; 74, 9—21; B. Pick, Athenische Statuen auf Münzen, H. Blümner Festgabe, Zürich 1914, 485 сл.; Pick, Aufsätze zur Numismatik und Archäologie, Jena 1931, 48 сл.

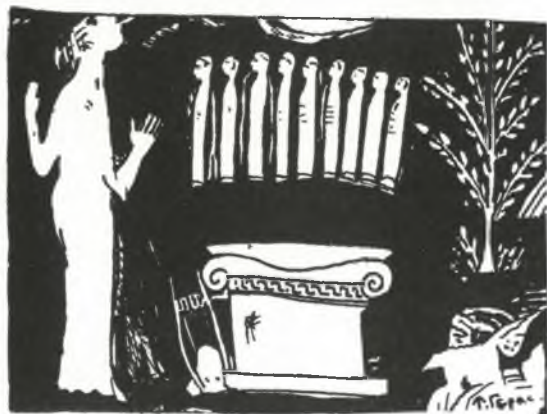
закаченъ лавровъ вѣнецъ. Предъ фигурата на Хермеса е прикрепенъ кадуцейтъ. Въ повечето тетрадрахми кадуцейтъ има обикновената форма, позната отъ разнитѣ изображения на Хермеса — тънка тояжка, чийто горенъ край е раздвоенъ на две преплитащи се въ видъ на цифрата осемъ клончета.¹⁾ Въ еносцитѣ тетрадрахми разклоненията се кръстосватъ два пѣти и образуватъ две колелца едно надъ друго; горното има и две уши (срв. обр. 299). Тоя видъ завършекъ на кадуцея намираме веднѣжъ и въ една ваза отъ VI вѣкъ пр. Хр. въ Мюнхенския антиквариумъ.²⁾

Въ други екземпляри (по-рѣдки) горниятъ край на кадуцея е украсенъ съ една фигура на козелъ (обр. 300).

Ксоанонътъ на Хермеса върху тронъ е възпроизведенъ въ по-едъръ видъ като самостоятеленъ типъ върху opakото на сребърни монети на Еносъ отъ по-дребенъ номиналъ, съчени между 365—341 год. (срв. обр. 310).³⁾

Обр. 300. — Тетрадрахма на Еносъ (опako, увеличено).
Abb. 300. — Ainos-tetradrachme (Rückseite, vergrößert).

Обр. 301. — Изображение на ксоани на деветѣтъ музи върху червенофигурна ваза.

Abb. 301. — Xoana der neun Musen auf einer rotfigurigen Vase.

Въ тѣзи монети гравьорътъ е далъ по-подробно изгледа на трона, върху който е изправенъ Хермесовия ксоанонъ. Въ замѣна на това сж пропуснати подставката подъ тѣлото на фигурата, както и кадуцейтъ. Иначе групата въ общи черти е сходна съ изображението отъ opakото на тетрадрахмитѣ.

Тѣлото на ксоанона представя цилиндъръ, закрепенъ съ долния край върху правоъгълна низка подставка. Върху горния му край е прикрепена главата. Тѣлото нѣма ржце, каквито виждаме въ други ксоани.⁴⁾ Така то изглежда по-скоро като колона, която крепи глава, отколкото като трупъ, принадлежащъ органически къмъ цѣлата фигура.

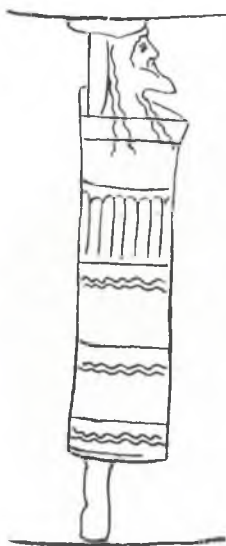
¹⁾ За кадуцея като атрибутъ на Хермеса срв. RE VIII 1 (1912), 760, 15 сл.; Roscher, Lexikon, 2401, 20.

²⁾ J. Sieveking und Hackl, Die königl. Vasensammlung zu München I, 1912, 99, обр. 99.

³⁾ Strack, цит. съч., 185 и табл. V 4, 5; Babelon, цит. съч., табл. CCCXLVI 4, 5, 6.

⁴⁾ Casson, The Technique, 56.

Подобно стълбовидно тѣло безъ крайници иматъ ксоанитѣ на деветѣтъ музи, изобразени върху единъ червенофигуренъ кратеръ (обр. 301).¹⁾ Деветѣтъ статуи сж еднообразни; надъ всѣко цилиндрично тѣло стърчи по една глава. По ксоанитѣ се спусчатъ ленти, съ каквито се украсявали при жертвоприношение свещенитѣ образи. Кло-нестото дръвче пояснява условно, че ксоанитѣ сж се намирали въ свещена джбрава. Фигурата съ вдигнатитѣ нагоре ржце принася на музитѣ жертва предъ тѣхния олтаръ.

Обр. 302. — Ксоанонъ на Дионисъ върху червенофигурна ваза.

Abb. 302. — Xoanon des Dionysos auf einer rotfigurigen Vase.

Сжщата цилиндрична форма и безъ ржце има тѣлото на единъ ксоанонъ на Диониса, изобразенъ върху една червенофигурна ваза (обр. 302).²⁾ Тукъ тѣлото е по-обемисто. Долниятъ му край е снабденъ съ единъ колъ, посрѣдствомъ който свещениятъ образъ на Диониса се е закрепялъ въ земята или о друга нѣкоя опора. Повърхността на ксоанона е била украсена съ геометрични орнаменти, разпредѣлени въ нѣколко пояса. Тѣлото на ксоанона отъ еносцитѣ монети е било сжщо тѣй украсено. По повърхността му се виждатъ отвесни редици отъ пжпковидни издатини. Дали тѣзи издатини сж били изработени върху самата дървена повърхност на тѣлото или сж били изчукани релефно върху металическата му обвивка (въ древността дървенитѣ ксоанони сж се обвивали за трайностъ съ пластинка отъ бронзъ или отъ другъ металъ), сега не може да се каже нищо положително.³⁾

Съ подобни пжпки въ отвесни редици е било украсено тѣлото на единъ ксоанонъ на Зевсъ Стратиосъ (обр. 303), изобразенъ върху монети на гр. Евромосъ отъ римската епоха.⁴⁾

За главата на ксоанона ние сме осведомени по-добре благодарение на едно щастливо обстоятелство. Въ дребното изображение на ксоанона върху опакоето на споменатитѣ по-горе две тетрадрахми (обр. 299), намираме нѣкои подробности, които ни помагатъ да установимъ изненадващия фактъ, че едрото изображение на Хермесовата глава отъ лицевата страна на тетрадрахмитѣ е идентично съ това на ксоанона. Така гравьорътъ, въпрѣки техническата трудностъ, която е срѣщалъ при гравирание на дребното изображение на ксоанона, не е пропусналъ да означи съ нѣколко точки зрѣнчестата украса и пжпчицата на върха на петасоса, които виждаме и върху изображението отъ лицето на тетрадрахмитѣ.

Обр. 303. — Монета на гр. Евромосъ

Abb. 303. — Münze der Stadt Euromos.

¹⁾ A. Colasanti, La Necropoli di Spina, Rivista ital. illustrata del Popolo d'Italia, Nov. 1928; Casson, цит. съч., 61.

²⁾ Reinach, цит. съч., I, 307, 1. Предъ ксоанона сж изобразени два силена, играещи съ голѣмъ кратеръ.

³⁾ Fiechter, цит. съч., 206.

⁴⁾ Brit. Mus. Catalog, Caria, табл. 17, № 8; Smith, JHS XXXVI, 1916, 16, обр. 2 d.

Сжщо тъй той се е постаралъ да предаде и характерния профилъ на лицето съ стърчащия носъ и дългата долна челюсть, завършващи съ силно развита брадичка, които намираме и въ главата на Хермеса върху лицевата страна на еноскитъ тетрадрахми.¹⁾

Това голѣмо сходство на главитъ ни показва, че тетрадрахмитъ на Еносъ сж имали за главенъ типъ (на лицевата страна) главата на Хермеса отъ ксоанона върху тронъ, която статуя е стояла въ нѣкой храмъ или светилище въ Еносъ и се считала за покровителка на града.

Както виждаме отъ изображенията върху дветъ страни на тетрадрахмитъ, Хермесъ е съ голобrado младежко лице. Челото е малко наклонено назадъ, носътъ е правъ съ заобленъ връхъ и изпъкнала ноздра. Гърбътъ на носа и челото се сливатъ и образуватъ една права линия. Устата е малка съ дебели месести устни. Окото е съ бадемовидна форма, надъ него е опъната линията на веждата. Дългата долна челюсть, която придава мъжественъ изразъ на лицето, завършва съ силно развита брадичка.

Подъ шапката, която покрива голѣма частъ отъ главата, се вижда една частъ отъ прическата: частъ отъ косата е сплетена на тила въ две плитки, които държатъ нагоре вчесаната коса и следъ като опасватъ като вѣнецъ главата, се свързатъ отпредъ надъ челото. Косата надъ челото е сресана надолу и покрива частъ отъ него.

Представа за тоя видъ прическа ни дава главата на статуята на тъй наречения Омфалосъ Аполонъ (обр. 304).²⁾ По сжщия начинъ е наредена прическата и на бронзовата статуя на Зевсъ отъ Артемизионъ.³⁾ Въ монетитъ срѣщаме тая прическа само веднажъ; главата на Аполона върху лицевата страна на красивитъ тетрадрахми на гр. Леонтини носи сжщата прическа.⁴⁾

Въ други статуи плиткитъ отъ коса опасватъ два пжти главата.⁵⁾ Тая прическа съ плитки завити около главата замѣства модата отъ VI вѣкъ пр. Хр., която

Обр. 304. — Глава на Омфалосъ-Аполонъ.

Abb. 304. — Kopf des Omphalos-Apollon.

¹⁾ Strack, цит. съч., 156, при описанието на ксоанона върху тетрадрахмитъ пише погрѣшно, че лицето на Хермесъ е брадато и отзадъ на главата му се спущатъ две дълги плитки коси. Въ монетитъ подобни нѣща нѣма. Въ монетитъ отъ VI и V вѣкъ пр. Хр. гравьоритъ предаватъ много характерно заострената архаична брада, която стърчи предъ лицето; срв. K. Regling, Die antike Münze als Kunstwerk, табл. II 49; IV 95; VIII 202; X 248 и XIV 322, 325.

²⁾ T. Schreiber, Der altatische Krobylos, AM VIII, 246 сл. и табл. XI, 2 а; G. Richter, The Sculpture and Sculptors of the Greeks, New. Haven 1930, 346, обр. 36 и 37.

³⁾ JHS XLIX, 1923, табл. VIII; F. Noak, Der neue Gott aus dem Meere, Die Antike 5, 1924, 214 сл.; Ch. Karusos, Δελτιον 13, 1930—1931, 41 сл., обр. I; J. Jüthner, Die Grossbronze vom Artemision, AM 62, 1937, 136 сл.

⁴⁾ Gardner, The Types of Greek Coins, табл. II 30; Babelon, Traité, табл. LXXIII 10; Regling, цит. съч., XVIII 399.

⁵⁾ Типични примѣри за тая прическа представятъ главата на тъй нареченото „Синьо момче“ отъ музея на акропола въ Атина, срв. Bulle, Der schoene Mensch im Altertum, München 1912, 456 и

се състои въ това, че дълги плитки и кждрици коса се спущатъ по гърба и рамената въ изображения както на мъжетъ, тъй и на женитъ.¹⁾

Главата на Хермеса е покрита съ една плътноприлѣгаща до черепа полусферическа шапка съ тѣсни поли, които гравьорътъ е представилъ като дебелъ ржбъ. Върхътъ на шапката е украсенъ съ едно топче. Надъ политъ по калотата на шапката се вижда една редица отъ едри зрънца. Въ едно изображение на Хермеса върху чернофигурна ваза²⁾ надъ полата на шапката сж нарисувани по цѣлото ѝ протежение точици; начинътъ на разположението имъ показва, че художникътъ ги е схващалъ като украса на самитъ поли на шапката, а не на сферическото ѝ дъно, както е въ нашето изображение.

Главата на Хермеса е била отдѣлно изработена и после поставена върху цилиндричното тѣло. Това се вижда отъ една техническа подробностъ, която гравьорътъ не е пропусналъ да отбележи въ дребното изображение на ксоанона върху opakoto на дветъ еноски тетрадрахми (обр. 299).

При вглеждане въ въпросното изображение се вижда ясно, какъ шията на главата завършва съ едно надебеляване, единъ ржбъ, който отдѣля главата отъ тѣлото. Дали отдѣлно изработената глава е била направена както и тѣлото отъ дърво, или пѣкъ отъ металъ (бронзъ), ние не можемъ да дадемъ положителенъ отговоръ на този въпросъ.³⁾

Отъ описанието на Павзаний на Аполоновия ксоанонъ отъ Амikle се вижда, че дървеното ядро на статуята било облѣчено съ бронзова пластинка, а лицето позлатено.⁴⁾

По-горе споменахме, че Павзаний изброява въ своето описание на Гърция нѣколко ксоани на Хермеса, безъ да дава подробности за изгледа имъ. Ето защо ние не знаемъ съ какво лице е билъ представенъ Хермесъ въ тия статуарни изображения. Паметниците, достигнали до насъ, ни сочатъ, че въ времето на късния архаизмъ (VI—V вѣкъ пр. Хр.) сжществуватъ успоредно два типа за лицето на Хермеса. Въ едни паметници той е представенъ като възрастенъ мъжъ съ дълга заострена брада и мустаци. Типиченъ примѣръ за възрастния типъ на Хермеса сж нѣколко бронзови статуйки отъ VI—V вѣкъ пр. Хр., въ които богътъ е представенъ носящъ свещеното си животно на рамената.⁵⁾ Въ черно и червенофигурната вазова живопись отъ тая епоха господствува изключително възрастниятъ типъ на Хермеса съ брада и дълги плитки коса; тукъ тоя типъ се е задържалъ поради своята декоративностъ.

табл. 198; Richter, цит. съч., 394, обр. 169, Каселскиятъ Аполонъ, Bulle, цит. съч., 467, таб. 201; M. Bieber, Die antiken Sculpturen und Bronzen des kgl. Museum Fridericianum in Cassel, Marburg 1915, 3, табл. III и VII.

¹⁾ Bremér, Die Haartracht des Mannes in archaisch-griechischer Zeit, Diss. Giessen 1911, 7 сл. Bulle, цит. съч., 505 сл.

²⁾ Sieveking und Hackl, цит. съч., обр. 69; Buschor, Griech. Vasenmalerei, 108, обр. 78.

³⁾ A. West, Fifth and fourth Century gold Coins from the Thracian Coast, New-York 1929, 152, таб. 2. Авторътъ изказва предположението, че ксоанонътъ на Хермеса е билъ изработенъ отъ злато и че при голѣма парична нужда на Еносъ, той, подобно на златнитъ статуи на Нике въ Атина, е бивалъ стопяванъ и срещу скжпоценния металъ били съчени необходимитъ монети. Върху такива монети билъ изобразяванъ стопениятъ ксоанонъ.

⁴⁾ Paus. III 10, 8; Fiechter, цит. съч., 206.

⁵⁾ E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen, табл. 2 и 20 а.

Отъ началото на късния архаизъмъ сж познати и статуарни изображения на Хермеса съ младежко голобрадо лице подобно на това отъ еноския ксоанонъ. На първо мѣсто, като примѣръ за младежки типъ на Хермеса трѣбва да се спомене торсото отъ мраморна статуя на Хермесъ (обр. 305) носящъ на плещитѣ си овенъ въ сбирката Баргассо.¹⁾ Въ тая група коситѣ сж третираны още по вкуса на архаичната епоха, но лицето показва известенъ напредѣкъ въ моделировката. Стилистически главата е сходна съ тази на Хармодиосъ (обр. 320). Studnicka се опитва да свърже тая група на Хермеса съ едно произведение на прочутия въ древността скулпторъ Каламисъ (V вѣкъ), който, споредъ писменитѣ извори, направилъ една статуя на Хермесъ Кριοфоросъ, поржчана отъ града Танагра; за това съпоставяне авторътъ се позовава на монетитѣ на сжщия градъ, върху които е изобразенъ Хермесъ Кριοфоросъ съ голобрадо лице.²⁾ И скулпторътъ Онатасъ (466 год. пр. Хр.) билъ направилъ единъ статуаренъ образъ на Хермеса съ младежко лице.³⁾ Хермесъ Кριοфоросъ съ младежко лице е представенъ и на една бронзова статуйка (отъ V вѣкъ пр. Хр.).⁴⁾ Хермесъ съ младежко лице е представенъ въ нѣкои статуйки отъ печена глина отъ Танагра⁵⁾ и Тива, въ които той държи на ржката си овена. Нѣкои археолози смѣтатъ тоя типъ статуйки за далечни подражания на статуарната група на Онатасъ.

Обр. 305. — Статуя на Хермесъ Кριοфоросъ (сбирка Барако, споредъ Студничка).

Abb. 305. — Hermes Kriophoros (Sammlung Barracco, nach Studnicka).

Тѣй като скулпторътъ не е прибавилъ крайници къмъ цилиндричното тѣло на Хермесовия ксоанонъ, както виждаме такива въ други ксоани,⁶⁾ то кадуцейтъ

¹⁾ Fr. Studnicka, Kalamis, *SächsGesAb* XXV, 1907, 73 сл. и табл. VI; Fr. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*, Heft IX, 233, 3; Richter, *цит. съч.*, 203.

²⁾ Imhoof-Blumer and Gardner, *Numism. Comment. on Pausanias*, JHS VIII, 1887, табл. 74, табл. X 11 и 12; Collignon, *Histoire de la sculpture grecque* I, 400; Studnicka, *цит. съч.*, табл. V в.

³⁾ Studnicka, *цит. съч.*, 45.

⁴⁾ Furtwängler, *Sammlung Sabouroff*, табл. CXLVI.

⁵⁾ Roscher, *Lexikon* I 2, 2395 и 2431; Studnicka, *цит. съч.*, 45 сл.

⁶⁾ Ксоанонъ на Аполонъ отъ Амikle, срв. стр. 267 и обр. 298; ксоанонъ на Атина върху монети на градъ Асось, срв. Babelon, *цит. съч.*, табл. CLXIII 28; Ксоанонъ на Зевсъ Стратиосъ върху монети на градъ Евромосъ, срв. стр. 270 и обр. 303 и др.

е билъ прикрепенъ върху трона отстрани на Хермесовото тѣло (обр. 299 и 312). Въ изображенията на ксоанона върху еносиктѣ тетрадрахми ние намираме два разни вида кадуцеи; въ едни екземпляри кадуцеятъ прилича на познатата отъ многобройнитѣ изображения на Хермеса по вази и статуи форма — тънка тояжка, горниятъ край па която е снабденъ съ завършекъ приличенъ на цифрата осемъ съ незотворено горно колелце.

Въ нашето монетно изображение кадуцеятъ е съ по-сложенъ завършекъ; той е съставенъ отъ две долепени колелца и две уши върху горното (обр. 299).

Обр. 306. — Тетрадрахма на Еносъ (увеличена).
Abb. 306. — Ainos-tetradrachme (Münzhandlung Basel, vergrößert).

Подобенъ завършекъ има кадуцеятъ въ едно изображение на Хермеса върху една чернофигурна ваза.¹⁾

Въ други еноси тетрадрахми (които сж по-рѣдки)²⁾ кадуцеятъ има по-особенъ завършекъ: на върха на тояжката е прикрепена една правоъгълна плочка, върху която стои фигурата на козелъ (обр. 300 и 312). Този типъ кадуцеи не се намира въ други изображения на Хермеса. Изглежда, че той е билъ създаденъ отъ скулптора само за тоя ксоанонъ.

Козелътъ както и овенътъ сж свещени животни на Хермеса.³⁾ Въ паметниците той се представя ту съ едното, ту съ другото. Въ скулптурнитѣ образи Хермесъ се явява съ овенъ, а въ вазовата (особено чернофигурната) живопись, козелътъ поради декоративността на фигурата си, е заелъ повече преднина.

Фигурката на козела, съ която е увѣнчанъ кадуцеятъ на Хермеса, има сжщия изгледъ, както едрото изображение на това животно върху opakата страна на еносиктѣ тетрадрахми. Приликата между дветѣ изображения изтъква и Babelon въ своето описание на монетитѣ на градъ Еносъ.⁴⁾

¹⁾ Siveking und Nackl, цит. съч., 99, обр. 99; Pfuhl, Malerei und Zeichnung III, табл. 36, 156.

²⁾ Strack, цит. съч., 157 и 260.

³⁾ За козела като символично-атрибутивно животно на Хермеса вж. Roscher, Lexikon, 2104, 30; RE VIII, 1(1912), 758 сл. Хермесъ се изображава въ вазовата живопись възседналъ на козелъ, Reipach, Rep. des Vases I, 404, 1 (чернофигурна ваза въ Берлинския музей). Въ една ажурна статуйка въ Софийския народенъ музей Хермесъ е изобразенъ яхналъ върху овенъ, AA 1929, 322, № 5. По сжщия начинъ е представенъ Хермесъ и върху монети на гр. Пауталия, Гета, Ruzicka, Die Münzen von Pautalia, Sofia 1933, № 821a; монети на Филипополъ, Н. М у ш м о в ъ, Антич. монети на Пловдивъ, ГПНБ 1924, 271, № 460.

⁴⁾ Babelon, цит. съч., 962.

Тази прилика ни дава основание да приемемъ, че гравьорътъ е възпроизвелъ като типъ върху opakото на въпроснитъ тетрадрахми именно фигурката на козела отъ кадуцей, прикрепенъ върху трона до ксоанона. Козелътъ е представенъ стоящъ спокойно; той е съ едро тѣло, кжси набити крака, рога, опънати хоризонтално надъ тѣлото. По гърба гравьорътъ е предалъ съ успоредни тънки чертици острата козина.

Изображението на козела намира близка успоредица, въ една бронзова статуйка въ музея за изящни изкуства въ Бостонъ, която показва и сжщитъ стилови особености (обр. 307).¹⁾

Сжщиятъ типъ на козелъ намираме и въ изображения на сребърнитъ монети на градъ Еге въ Македония, сѣчени въ началото на V вѣкъ пр. Хр.²⁾ Въ тѣхъ козелътъ е представенъ колѣничилъ.

Далечна успоредица на описания по-горе кадуцей съ фигурка на свещения Хермесовъ козелъ, представя единъ богато украсенъ металически кадуцей въ археологическата сбирка при националната библиотека въ Парижъ,³⁾ горниятъ край на който е украсенъ съ главитъ на другото свещено животно на Хермеса — овенътъ. Този интересенъ кадуцей представя една дръжка, дълга 20 сантиметра, въ форма на йонийска колона съ канелюри, надъ волутовия капителъ на която сж прикрепени две разклонения, чиито върхове завършватъ съ овнешки глави, насочени една срещу друга (обр. 308).

Като говоримъ тукъ за Хермесовия кадуцей, украсенъ съ образа на свещеното му животно, трѣбва да споменемъ, че въ вазитъ и монетитъ се срѣщатъ скиптри на разни богове украсени сжщо съ образа на тѣхнитъ свещени животни. Интересенъ примѣръ въ това отношение е изображението на една статуя на Афродита Енея върху монетитъ на градъ Левкасъ (обр. 309).⁴⁾ Афродита е представена стояща права върху подставка. Въ протегнатата дѣсна ржка държи аплустонъ, а лѣвата ѝ е спусната къмъ гърба на стоящия до нея еленъ. До гърба ѝ е изправенъ жезълъ, чийто връхъ завършва съ фигурка на гължбъ, свещената ѝ птица.

Обр. 307. — Бронзова статуйка на козелъ, (споредъ Blümel).

Abb. 307. — Bronzestatue des Ziegenbockes (Boston, nach Blümel).

¹⁾ C. Blümel, Tierplastik, Leipzig 1935, обр. 62 rope.

²⁾ K. Regling, Nordgriechische Münzen der Blütezeit, Berlin 1923, 8, табл. III 29; H. Gaebler, Die Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1935, 15, табл. V, 21—32.

³⁾ E. Babelon et A. Blanchet, Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale, Paris 1895, 636, № 1850.

⁴⁾ Gardner, The Types etc., табл. XV 14; Head, Historia Numorum, 2 изд., Oxford 1911, 330, обр. 187.

Въ много изображения на Зевсъ върху монети¹⁾ и върху вази²⁾ владѣтельтъ на Олимпъ е представенъ съ жезълъ, украсенъ на върха съ фигура на свещеното му животно — орела.

Обр. 308. — Бронзовъ кадуцей.

Abb. 308. — Caduceus aus Bronze (Paris).

Подобни жезли намираме и въ изображенията на други богове, напр. Деметра, Посейдонъ и др.

Следъ като разгледахме по-горе двата вида кадуцеи, които намираме изобразени при ксоанона на Хермеса върху еносцитъ тетрадрахми, явява се въпросътъ, кой отъ тѣхъ е билъ поставенъ първоначално до цилиндричното тѣло на ксоанона, понеже е немислимо и двата едновременно да сж украсявали тази статуарна група. Екземпляритѣ, върху които се намира изображението съ единия видъ и тия съ другия видъ кадуцеи, не притежаватъ много характерни стилови или технически белези, за да можемъ въз основа на тѣхъ да установимъ, кои тетрадрахми сж по-стари и тогава да посочимъ, кой отъ двата вида кадуцеи се явява по-рано при ксоанона. За решение на въпроса може да ни помогне до известна степенъ статистиката на находкитѣ на еноски тетрадрахми съ това изображение на опа-кото имъ. Докато екземпляритѣ съ обикновения типъ кадуцей се срѣщатъ много често, тия съ кадуцей, украсенъ съ фигурка на козелъ, сж извънредно рѣдки — за сега сж познати само нѣколко такива екземпляра. Това обстоятелство може да се обясни съ това, че тетрадрахмитѣ съ втория типъ сж по-стари и затова се намиратъ по-рѣдко.

Малкиятъ брой тетрадрахми съ образа на Хермесовия ксоанонъ придруженъ отъ кадуцей съ фигура на козелъ може да се обясни и съ това, че поради нѣкакви причини се е наложило тоя видъ кадуцей да се смѣни на-скоро следъ възпроизвеждането му върху монетитѣ съ обикновения и затова тетрадрахми съ първия видъ кадуцей не сж могли да бждатъ сѣчени по-дълго време и по тая причина днесъ се явяватъ въ твърде ограничено количество.

За да завършимъ разглеждането на изображението на Хермесовия култовъ образъ отъ еносцитѣ монети, трѣбва да се спремъ накжсо и върху трона, върху който е изправенъ ксоанонътъ и който съставя важна частъ отъ тази статуя. Гравьорътъ го е представилъ, подобно на фигурата, въ страниченъ изгледъ налѣво; тронътъ е начертанъ схематично съ тънки

Обр. 309. — Монета на гр. Левкасъ.

Abb. 309. — Münze der Stadt Leukas.

¹⁾ Gardner, цит. съч., табл. II 1; Head, A Guide to the principal Coins of the Greeks, London, 1932, табл. 20, 51.

²⁾ Reinach, Rep. des Vases II 21, 7 (чернофигуренъ кратеръ въ Мюнхенския антиквариумъ).

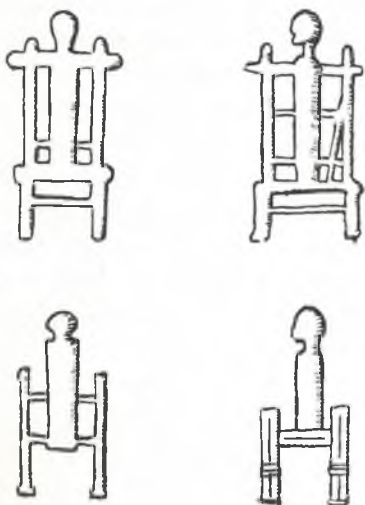
линии (само краката сж съ по-дебели) безъ подробности въ формата и украсата на отдѣлнитъ му части; той има високо облѣгало и странични (видима е само едната) подложки за облѣгане на ржцетъ (обр. 299).

По-добра представа за отдѣлнитъ части на трона ни даватъ изображенията върху по-къснитъ сребърни монети на града Еносъ, сѣчени между 365 и 341 година.¹⁾ Въ тѣхъ гравьорътъ е далъ по-подробно изгледа на трона, върху който стои Хермесовия ксоанонъ (обр. 310). Тѣзи изображения допълнятъ изображението върху тетрадрахмитъ и спомагатъ за по-точното реставриране на трона. Отъ тѣхъ виждаме, че краката сж били отъ широки профилирани по сръдната дъски. Тѣ сж представени насреща. Въ действителностъ, широкото имъ лице е успоредно на предния и на задния ржбъ

Обр. 310. — Драхми на Еносъ (увеличени).

Abb. 310. — Ainosdrachmen (Sofia, Münzkabinett, vergrößert).

Обр. 311. — Изображения на Хермесовия ксоанонъ върху тетрадрахми на Лизимахъ.

Abb. 311. — Hermesxoanon als Beizeichen auf Lysimachostetra-drachmen.

на четирижгълното седалище на трона. Въ горния край краката сж завършвали съ ионийски волути. Страничниятъ ржбъ на седалището е билъ украсенъ съ редица жпковидни изпъкналости, може би едри глави на гвоздеи. Отъ сжщитъ монетни образи виждаме, че страничниятъ подпорки за ржцетъ сж завършвали на предната страна съ овнешки глави, както това намираме и въ други изображения на тронове отъ този видъ (обр. 314).²⁾ Главитъ се опиратъ върху подпорки въ видъ на приклѣкнали крилати сфинксове, подробностъ често срѣщаща се като декоративна и конструктивна особеностъ на тронове отъ V и IV вѣкъ пр. Хр.³⁾ Само високото облѣгало задъ гърба, както и върху тетрадрахмитъ, е предадено въ профилъ като една черта. За изгледа и формата му известна представа ни даватъ сумарнитъ изображения на ксоанона върху една късна бронзова монета на Еносъ⁴⁾ и върху тетрадрахмитъ на тракийския царъ Лизимахъ

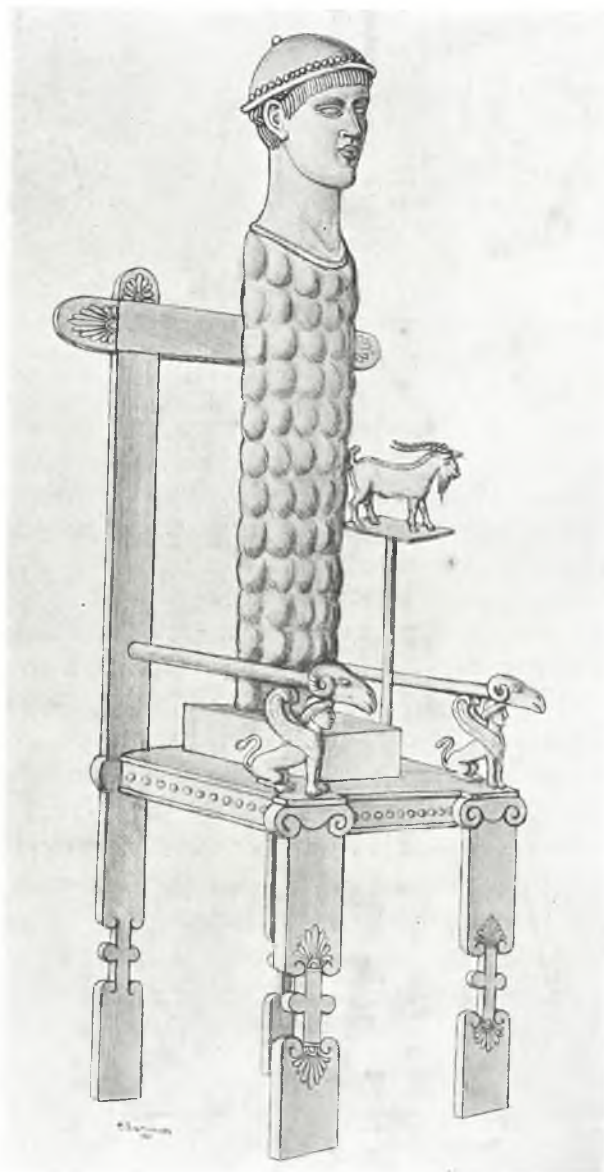
¹⁾ Strack, цит. съч., 145, 185.

²⁾ Furtwängler-Reichhold, Griech. Vasenmalerei, I 87 сл., табл. 20; A. Cook, Zeus, a Study in ancient Religion, Cambridge 1925, II, 738, обр. 668.

³⁾ Единъ миниатюрень тронъ отъ печена глина въ Мюнхенския музей за дребно изкуство (IV в. пр. Хр.) G. Richter, Ancient Furniture, a History of Greek, Etruscan and Roman Furniture, Oxford 1926, 52; въ паметника на Харпидъ, свр. Richter, цит. съч., 25, обр. 92; надгробна плоча на Деметрия и Памфилия, Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec, Paris 1911, 174, обр. 103; Richter, цит. съч., обр. 359. Въ нѣкои тронове отъ сжщия типъ вмѣсто отъ фигурка на клѣкналь сфинксъ, страничната подпорка за ржцетъ се крепи на предния край отъ фигура на пантера или лъвъ, свр. Reinach, Peintures de vases antiques recueillies par Millin et Millingen, Paris 1891, 112, таб. 41.

⁴⁾ Strack, цит. съч., табл. V 10.

(обр. 311),¹⁾ гдето тоя образъ е поставенъ като знакъ на монетарницата на гр. Еносъ. Отъ тѣзи схематични изображения се вижда, че то е било високо

Обр. 312. — Реконструкция на Хермесовия ксоанонъ
отъ монетитѣ на Еносъ.

Abb. 312 — Wiederherstellung des Hermesxoanon.

съ правоугълна рамка, чиито отвесни и напрѣжни части се кръстосватъ и излизатъ навънъ. Тази форма иматъ облѣгалата на съвременитѣ тронове, изобразени въ статуарната²⁾ релефна пластика³⁾ и въ вазовата живопись.⁴⁾

На нашата скица (обр. 312), съ която ние правимъ опитъ на основание даннитѣ отъ самитѣ еноски монети да представимъ изгледа на Хермесовия ксоанонъ, си позволихме по аналогия на подобни тронове да допълнимъ украсата на краката и облѣгалото на Хермесовия тронъ съ палмети. Съ палмети сж украсени плоскитѣ лица на краката на трона на Зевсъ отъ фронтона въ музея на акропола въ Атина.⁵⁾ Палметовиятъ орнаментъ тукъ е предаденъ въ релефъ. Типиченъ примѣръ за крака украсени съ релефни палмети сж четири мраморни крака отъ тронъ въ музея

¹⁾ L. Müller, Die Münzen des Lysimachos, 52 и табл. IV 114—123; Münzauktion F. Schlesinger № 13, Berlin 1935, табл. XX 546.

²⁾ Richter, цит. съч., обр. 52; Collignon, цит. съч., 133, обр. 72; S. Reinach, Monuments nouveaux de l'art antique II, 143, обр. 338.

³⁾ Svoronos, Das athenener Nationalmuseum II, 1911, табл. CLXXXIII n. 1016; Svoronos, цит. съч., I, 152; K. Blümel, Katalog der griechischen Sculpturen des 5. und 4. Jhds. v. Chr., Berlin 1928, табл. 84.

⁴⁾ Cook, цит. съч. II, 738, обр. 668.

⁵⁾ Richter, Ancient Furniture, 14, обр. 25; Richter, Greek Sculpture etc., 464, обр. 380.

въ Кембриджъ (обр. 313).¹⁾ Въ нѣкои статуарни групи орнаментитѣ върху трона сж били нарисувани съ боя.

Въ трона на Хермесовия ксоанонъ, който е билъ отъ дърво, орнаментитѣ сж били изрѣзани релефно или инкрустирани отъ другъ материалъ.

Нашиятъ тронъ по форма и украса се схожда напълно съ тогавашнитѣ тронове, изобразени по скулптурни паметници и въ вазовата живопись. Близка успоредица представя едно изображение на тронъ върху единъ червенофигуренъ кратеръ отъ V вѣкъ пр. Хр. (обр. 314).²⁾ Този тронъ е сжщо съ високо облѣгало и крака съ широко лице, профилирано и украсено съ палмети и волути. Страничната опора за ржцетѣ завършва съ глава на овенъ и е подпрѣна върху клѣкналь свинксъ. Ржбѣтъ на седалището, както и рамката на облѣгалото сж украсени съ разни фигури на хора и животни. Сжщата форма и украса намираме въ трона отъ единъ надгробенъ атически релефъ (обр. 316).³⁾ Краката му сж отчупени и изгубени.

Аналогична на нашия тронъ форма има и тронѣтъ отъ единъ оброченъ релефъ на Кибела въ Берлинския музей (обр. 315).⁴⁾ И при него горниятъ край на краката завършва съ волута. Върхѣтъ на опората за ржцетѣ е повреденъ, та не личи овнешката главичка. По-късно плоскитѣ крака на тоя типъ тронове се замѣстватъ отъ крака съ кржгли профили.⁵⁾

За точното датиране на Хермесовия ксоанонъ ние сме улеснени отъ обстоятелството, че главата на фигурата, която носи характерни черти, е възпроизведена отъ гравюра на монетния печатъ въ едъръ видъ и върху лицевата страна на еноскитѣ тетрадрахми. Тоя образъ възпроизвежда стилистичнитѣ особености на оригинала, които ни даватъ възможность да съпоставимъ главата на Хермеса съ датирани паметници на монументалната пластика и по този начинъ да опредѣлимъ произхода на ксоанона по време.

Обр. 313. — Крака отъ мраморенъ тронъ (Кембриджъ, споредъ Cook).

Abb. 313. — Beine eines Marmorthrones, (Cambridge, nach Cook).

¹⁾ Cook, цит. съч., II 1, 1925, 759, обр. 703 и 760, заб. 2. Подобенъ кракъ отъ мраморенъ тронъ се намира въ Берлинския музей, срв. Antike Sculpturen, Berlin 429, n. 1092 a, b.

²⁾ Cook, цит. съч., II, обр. 668.

³⁾ Reinach, Repertoire de reliefs II, 1912, 3521, 1; Collignon, цит. съч., 184, обр. 112.

⁴⁾ Blümel, цит. съч., табл. 84.

⁵⁾ Collignon, цит. съч., 142, обр. 77; Reinach, Rep. de reliefs II, 401, 3; Richter, Ancient Furniture, обр. 359.

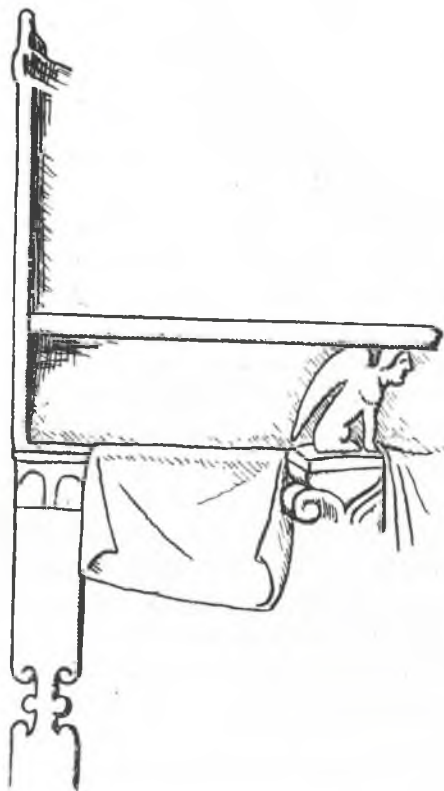
Още на пръвъ погледъ върху монетния образъ отъ лицевата страна на тетрадрахмитъ се хвърля въ очи плоското, малко наклонено назадъ чело, което съ правия гръбъ на носа образува права линия. Сресаната надолу коса покрива частъ отъ челото и го прави много низко (срв. обр. 317).

Долната частъ на лицето се характеризира съ много дълга челюсть, която завършва съ силно развита брадичка, изпъкваща малко напредъ. Странитъ сж месести. Мускулътъ на бузата е дръпнатъ малко задъ устата и придава изразъ на пресилена усмивка, обаче, въпрѣки тая гримаса лицето запазва се-

Обр. 314. — Тронъ върху една червенофигурна ваза.

Abb. 314. — Throndarstellung auf einer rotfigurigen Vase.

Обр. 315. — Тронъ отъ единъ оброчень релефъ.

Abb. 315. — Throndarstellung auf einem Votivrelief (Berlin).

риозенъ видъ. Устата е тѣсна и съ дебели бърни, стиснати въ жглитъ. Окото е дългнесто, съ бадемовидна форма. Очната ябълка е оградена отъ дебели клепки. Надъ горната клепка се проточва линията на веждата.

Лицето е моделирано съ широки плоскости, формитъ на отдѣлнитъ му части сж подчертани. Низкото чело и стиснатата месеста уста придаватъ на главата сериозенъ, дори мраченъ изразъ.

Прическата на косата е характерна и сжщо тѣй спомага за датиране на ксоанона

Главата на Хермеса показва голѣмо сходство съ главитѣ на цѣла група статуи отъ късния архаизъмъ (началото на V вѣкъ пр. Хр.). Формата на лицето и отдѣлнитѣ части отъ главата на Хермеса показватъ забележителна прилика съ тѣй наречения ефебъ отъ Джирдженти (Сицилия) (обр. 318).¹⁾ Главата на тая мраморна статуя има лице съ сжщитѣ черти; лицето на ефеба се характеризира сжщо съ дълга челюсть съ месеста и силно развита брадичка, съ уста съ набѣбнали и свити въ жглитѣ бърни. Носътъ е отчупенъ, обаче запазената частъ отъ основата му показва, че той е образувалъ сжщо тѣй една права линия съ челото. Веждата върви успоредно съ линията на горната клепка. Окоето, както въ главата на Хермеса, е съ бадемовидна форма и дебели клепки. Косата и тукъ, както въ изображението на Хермеса, е третирана схематично; отдѣлнитѣ коси сж изработени декоративно като успоредни ржбести линии. И въ тази глава удължената месеста долна частъ на лицето заедно съ устата

Обр. 316. — Тронъ отъ единъ надгробенъ релефъ.

Abb. 316. — Throndarstellung auf einem Grabrelief.

Обр. 317. — Тетрадрахма на Еносъ (лице, увеличено).
Abb. 317. — Ainos-tetradrachme (Münzhandlung Basel, vergrößert).

придава на образа сериозенъ, подтиснатъ изразъ. Статуята на ефеба се датира въ V вѣкъ пр. Хр. Макарь и да запазва нѣкои особености на архаизма отъ VI вѣкъ, моделировката ѝ показва напредѣкъ, чертитѣ на лицето сж третирувани по-меко.

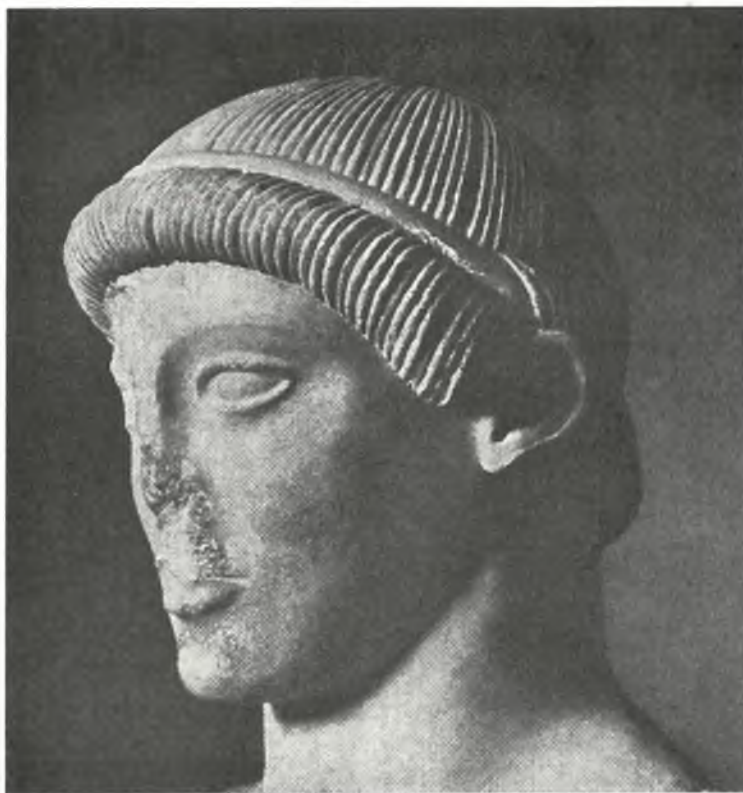
Позовавайки се на мѣстонахождицето на статуята на ефеба — Сицилия, Amelung я приписва на мѣстна сицилийска школа.²⁾ Langlotz съ право се противопоставя на това локализиране; той смѣта всички намѣрени въ Сицилия статуи или за внесени, или пъкъ че сж работени

¹⁾ Arndt-Amelung, Einzelaufnahmen, 759—761, Nachtrag, Text IV, 67; Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen, 72, табл. 5 и 38.

²⁾ Festschrift Bendorf 124; JdI XXXV, 1920, 56.

въ Сицилия отъ гърци отъ метрополията или островитѣ.¹⁾ Макарь и намѣрена въ Сицилия статуята отъ Джирдженти показва, както ще видимъ по-долу, черти, които сж типични за скулптурата на метрополията — сжщинска Гърция; стилово тя е тѣсно свързана съ произведенията на атическата школа отъ късния архаизъмъ.

Отъ друга страна е интересно да се сравни съ главата на Хермеса лицето на колѣнничлия Херкулесъ отъ източния фронтонъ на храма на Афайа на

Обр. 318. — Глава отъ статуята на младежъ отъ Джирдженти (споредъ Ланглотцъ).

Abb. 318. — Kopf der Junglingstatue aus Girgenti (nach Langlotz).

островъ Егина.²⁾ Въ тази статуя намираме много черти сходни съ тия на лицето на Хермеса отъ еноския ксоанонъ. Главата на Херкулеса е сжщо съ наклонено чело, което заедно съ правия грѣбъ на носа образува една права линия, подчертаваща острия профилъ на лицето. Устата има подобна форма; дебелитъ ѝ устни сж свити въ жглитѣ. Мускулитѣ на бузитѣ сж опънати около устата и придаватъ на лицето меланхолична усмивка. Само формата на веждитѣ е по-

¹⁾ Langlotz, цит. съч., 183, заб. 1.

²⁾ A. Furtwängler, Aegina, табл. 104—106; Lechat, Phidias et la sculpture grecque au V siècle, Paris 1924, 52, обр. 23; Sieveking und Weickert, Fünzig Meisterwerke der Glyptothek Königs Ludwigs I, München 1928, табл. 9.

друга: тя е моделирана по вкуса на ранния архаизъм — представя високо извита джга, чийто преденъ край се слива подъ остъръ жгълъ съ основата на носа. Окото е съ дългнеста форма и е оградено съ много дебели клепки. Тая фигура заедно съ останалитѣ фигури отъ източния фронтонъ се поставя въ

480 година пр. Хр.¹⁾ Нѣкои учени сѣ наклонни заради запазенитѣ въ тия фигури черти на ранния архаизъмъ да ги датиратъ къмъ 490 год. пр. Хр.²⁾ Хермесовата глава показва тѣсно сродство въ чертитѣ на лицето съ главата на

Обр. 319. — Статуя на тираноубица Хармодий (споредъ Richter)

Abb. 319. — Statue des Harmodios (New-York, nach Richter).

Обр. 320. — Глава на Хармодий (споредъ Студничка).

Abb. 320. — Kopf des Harmodios (Neapel, nach Studnicka).

Хармодий отъ групата на тираноубийцитѣ, изработена отъ скулпторитѣ Критий и Незиотъ за градъ Атина (обр. 319 и 320).³⁾ Съ изключение на челото, което тукъ е изправено, главата на Хармодий има сжщитѣ особености на Херме-

¹⁾ Richter, *Greek Sculpture and Sculptors*, 122.

²⁾ Sieveking и Weickert, цит. съч., обяснителенъ текстъ къмъ табл. IX.

³⁾ Lechat, *La sculpture attique avant Phidias*, Paris 1904, 438 сл.; Richter, цит. съч., 198; Beazley and Ashmole, *Greek Sculpture and Painting*, Cambridge 1932, 32, обр. 64.

совото лице отъ ксоанона; долната частъ на лицето е съ необикновено дълга челюсть съ месеста брадичка. Мускулитѣ на месеститѣ бузи сж дръпнати назадъ, безъ лицето да придобие изразъ на усмивка.

Устата има сжщата форма. Низкофризираната по вкуса на архаизма коса надъ челото прави последното по-низко и засилва по тоя начинъ сериозния изразъ на лицето. Окото е съ продълговата форма. Веждата следва успоредно горната клепка.

Сжщитѣ особености на лицето намираме и въ главата на мраморната статуя на младежъ отъ персийския насипъ на акропола въ Атина (обр. 321).¹⁾ И въ

Обр. 321. — Глава отъ статуя на младежъ отъ акропола въ Атина (споредъ Шрадеръ).

Abb. 321. — Kopf der Junglingstatue von der Akropolis in Athen (nach Schrader).

него, подобно на гореописанитѣ глави, се хвърля въ очи сжщата прѣкомѣрно дълга долна частъ на лицето съ характерната силно развита брадичка. Тукъ устнитѣ сж по-малко набѣбнали. Иначе окото има сжщата форма (очната ябълка е била направена отъ друга материя, сега изпаднала). Линията на веждата е опъната успоредно съ малко закръгления профилъ на горната клепка. Челото, въ отличие отъ главата на Хермеса и тая на ефеба отъ Джирдженти, е по-изправено.

Тая група отъ сродни помежду имъ глави се завършва отъ бронзовата статуя на колесничаря отъ Делфи.²⁾ Въ нейната глава намираме сжщото дългнесто лице, малка уста съ дебели бърни и замисленъ погледъ, обаче моделировката на мускулитѣ е по-напреднала; тя се датира къмъ 475 год. пр. Хр.

Привлѣчениѣ по-горе паметници за сравнение образуватъ една засебна група, която възъ

основа на стиливитѣ имъ особености се поставя между 480 и 460 год. пр. Хр. или по времето на късния архаизъмъ, който се характеризира съ паметници, носящи

¹⁾ Lechat, La sculpture attique etc., 452, обр. 38; Bulle, цит. съч., 85 сл., табл. 40; Richter, цит. съч., 55, обр. 30; H. Schrader, Die archaische Marmorbildwerke der Akropolis, Frankfurt a/Main 1939, табл. 123 d.

²⁾ Th. Homolle, L'aurige de Delphes, Mon Piot IV, 1897, 203 сл.; Bulle, цит. съч., 85, табл. 140; Homolle, Fouilles de Delphes IV, табл. XLIX—L.

бележитъ на единъ стилъ, преходенъ между напредналия архаизъмъ (втората половина на VI вѣкъ пр. Хр.) и времето на голѣмитъ майстори.

Чертитъ на лицето на Хермеса показватъ, както видѣхме, по-голѣмо сродство съ главитъ на скулптурнитъ произведения отъ 480 год. пр. Хр. Ето защо Хермесовия ксоанонъ въ Еносъ трѣбва сжщо тъй да се датира къмъ 480 година.

Къмъ сжщата дата ни отправятъ и стиловитъ особености на фигурката на козела отъ кадуцей; тя, както видѣхме, показва поразително сходство съ бронзови фигури на това животно отъ първата четвъртъ на V вѣкъ пр. Хр.

Отъ направеното по-горе съпоставяне ние виждаме, че стиловитъ особености на Хермесовата глава сж характерни и за произведенията на атическата школа отъ първата половина на V вѣкъ. Типични произведения на тази школа сж групата на тираноубийцитъ и младежтъ отъ персийския насипъ на акропола въ Атина. Къмъ сжщия кръгъ принадлежи и майсторътъ на фигуритъ отъ източния фронтонъ на храма въ Егина.

Характерна особеностъ на атическата школа е, че нейнитъ представители подбиратъ за теми на произведенията си изключително фигури на младежи отъ възраст клоняща къмъ тая на зрѣлия мжжъ. Това сж ефеби, младежи богове като Хермесъ, Аполонъ, и др.

Майсторътъ на Хермесовия ксоанонъ въ гр. Еносъ ще е принадлежалъ или се е училъ при учители отъ атическата школа, особеноститъ на която намираме въ главата на Хермеса. Не е изключено култовиятъ образъ на Хермеса да е билъ изработенъ и въ Атина и после пренесенъ въ Еносъ. Последното предположение е допустимо, като се има предъ видъ обстоятелството, че градъ Еносъ отрано е билъ въ близки търговски, а по-късно и въ политически отношения съ Атина.¹⁾ Той е взималъ живо участие въ доставката на жито отъ вътрешността на Тракия и западнитъ брѣгове на Черно-Море за нуждитъ на Атина.

На културно-стопанското влияние на Атина върху Еносъ се дължи и обстоятелството, че градъ Еносъ е сѣкълъ сребърнитъ си тетрадрахми по еврейско-атическата система.²⁾

По примѣра на атинскитъ монети Еносъ поставя върху тетрадрахмитъ си на едната страна образа на Хермеса, покровителя на града, а на другата — свещеното му животно. Въ монетитъ на Атина е изобразена главата на Атина, а на опакото — кукумявката, нейното свещено животно.

Ein Hermesxoanon auf den Ainosmünzen

Im vorliegenden Aufsatz behandelt der Verfasser die seltene Darstellung eines Hermesxoanons, die als Beizeichen und Haupttypus auf den Silbermünzen von Ainos dient (Abb. 296. 299 und 310). Wenn auch diese archäologisch sehr interessanten

¹⁾ Strack, цит. съч., 132 сл.

²⁾ Strack, цит. съч., 152.

Münzbilder seit langer Zeit bekannt sind, haben sie von den Fachleuten keine Beachtung gefunden. In der numismatischen Literatur ist die Hermesdarstellung verschieden aufgefasst und benannt worden. Die meisten Beschreibungen bezeichnen sie unrichtig als Herme.

Den Ausgangspunkt dieser Untersuchung bilden zwei Ainosprägungen, auf deren Münzbildern manche Einzelheiten sichtbar sind, die für die richtige Beurteilung der Hermesdarstellung von Bedeutung sind; die eine ist im Besitz der Firma Münzhandlung Basel (Abb. 296), die andere befindet sich im Münzkabinett zu Sofia.

Wie aus den Abbildungen ersichtlich ist, steht das Hermesxoanon auf einem Thronsessel. Der Körper der Statue stellt einen zylindrischen Rumpf dar, dessen Oberfläche mit senkrechten Perlenreihen verziert ist. Der Unterteil des Rumpfes ist an einer vierseitigen Basis angefestigt.

Der wulstige Rand unter dem Halse zeigt, dass der Kopf separat ausgearbeitet und erst dann auf dem zylindrischen Körper eingesetzt wurde. Der Oberkopf des Hermes ist mit Petasos bedeckt. Er stellt eine eng am Schädel anliegende Kappe mit Krämpfe dar, die oben mit einem Knopf und am Rande mit einer Perlenreihe verziert ist. Diese Einzelheiten sowie das charakteristische Gesicht des Hermes mit dem zu langen Untergesicht und vorspringender Nase, die wir auch auf dem Hermeskopf der Vorderseite der Tetradrachmen finden, haben dem Verfasser verholfen die Übereinstimmung zwischen den beiden Darstellungen festzustellen. Dieses überraschende Ergebniss ist sehr wichtig, weil es uns gestattet eine genauere Vorstellung über den Kopf des Hermesxoanon zu haben und gleichzeitig einen Anhaltspunkt für die Datierung des Werkes, da der, auf der Vorderseite abgebildete Kopf die stilistischen Merkmale der Originalstatue, die damals in Ainos stand, trägt.

Das Gesicht des Hermes charakterisiert sich mit einer etwas nach hinten geneigten Stirn, die mit der vorspringenden Nase eine gerade Linie bildet. Der Mund hat dicke Lippen. Das Auge ist mandelförmig und mit wulstigen Lidern umgeben. Das fleischige Untergesicht ist sehr lang und ladet nach unten in einem kräftigem Kinn aus. Der Kopf trägt einen Zopf, der wie eine Binde von hinten nach vorn um den Kopf gelegt ist.

Die niedrige Stirn, die in Winkeln gepressten Lippen sowie das sehr lange Untergesicht geben dem Kopfe einen trüben, melancholischen Ausdruck.

Neben der Hermesfigur ist auf dem Thronsessel ein aufrechtstehendes Caduceus. Auf einigen seltenen Tetradrachmen, statt des gewöhnlichen Caduceus befindet sich ein eigenartiges Caduceus auf dessen Stäbchen, auf einer nach oben anbefestigten quadratischen Plate, der Ziegenbock steht (Abb. 300 und 312). Dieses sonderbare Caduceus ist auf anderen Hermesdarstellungen nicht zu finden.

Der Thron auf dem das Hermesxoanon aufrechtsteht hat eine hohe Rückenlehne und Armlehnen. Eine bessere Vorstellung über seine Verzierung geben die Münzbilder der Ainosdrachmen (Abb. 310) aus denen ersichtlich ist, dass der Thron brettförmige Füße, hatte, die oben und in der Mitte profiliert sind. Die Armlehnen, die vorn von hockenden Sphingen getragen sind, enden in Widderköpfe. Dieser Thronsessel ist mit seiner Form und Verzierungen mit einer Reihe von Throndarstellungen verwandt, die wir auf Vasen und Grabreliefs finden (Abb. 314, 315 und 317).

Das Gesicht des jugendlichen Hermes ist mit einer Gruppe von Statuen aus 480 v. Ch. verwandt, deren Köpfe dieselben stilistischen Merkmale tragen. Das sind der Ephebe von Girgenti (Abb. 318), der Knabe von Akropolis in Athen (Abb. 321), Harmodios (Abb. 319 und 320) von der Gruppe der Tyrannenmörder usw. Die Köpfe der zum Vergleich herangezogenen Werke haben eine ähnliche niedrige Stirne, dicke Lippen, sehr langes Untergesicht mit kräftigem vorspringenden Kinn.

Diese stilistische Verwandschaft erlaubt uns auch das Hermesxoanon von Ainos um das Jahr 480 v. Chr. zu datieren.

Die auf Seite 278 gegebene Zeichnung zeigt eine Wiederherstellung des Hermesxoanon, die wir auf Grund der Münzbilder der Ainosprägungen sowie des zeitgenössischen archäologischen Materials ausgearbeitet haben.

Theodor Gerassimov

Монети на деспотъ Иванко

отъ Тодоръ Герасимовъ

Въ Добруджа се откриватъ често при разни случаи освенъ монети на познатитъ български и византийски владѣтели още и монети отъ медъ съ надписи на гръцки езикъ, които иматъ известна външна прилика съ нѣкои отъ българскитъ и византийски монети отъ XIV вѣкъ, но се отличаватъ отъ тѣхъ по произхода си и съдържанието на надписа.

Тѣзи монети сж съ плоска овална пластинка и върху дветъ си страни вмѣсто обичайнитъ образи на владѣтеля и на неговия светецъ-покровитель иматъ надписъ, съдържащъ титлата и началнитъ букви на името му. Диаметрътъ на монетитъ е 18 до 20 мм., тежината — срѣдно отъ 0.90 до 1.95 грама.

Възъ основа на характернитъ начертания на нѣкои отъ буквитъ на надписа (Δ Π и Т), монетитъ се датиратъ къмъ втората половина на XIV вѣкъ. Въ едни екземпляри буква Δ има курсивна форма: дѣсното ѳ рамо е по-дълго и се извива малко налѣво. Дветъ крачета подъ хоризонталното рамо тукъ липсватъ (обр. 323, 328). Въ други тя прилича на равнобедренъ тригълникъ.

Сжщо и буква Π има две начертания. Въ едни екземпляри тя е съ обикновената форма, а въ други хоризонталното рамо е по-дълго, та краищата му стърчатъ отстрани на дветъ отвесни чертички. Буква Т се характеризира съ това, че хоризонталното рамо е снабдено съ две остри израстъчета.

Празното поле между буквитъ на надписа отъ лицевата страна на монетитъ е запълнено съ по четири зрънца, разположени на кръстъ. Надписитъ сж оградени съ зрънчестъ кръгъ.

Декоративното разпредѣление на надписа по полето на тия монети показва известна прилика съ това отъ сребърнитъ грошове на сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревичъ (1389—1427) (обр. 324). Тази прилика е случайна и не може да се говори за нѣкакво подражание, тъй като монетитъ на последния сж сѣчени късно следъ монетитъ, които ни занимаватъ тукъ.¹⁾

На лицевата страна на монетитъ е помѣстено началото на надписа, съдържащъ титлата на владѣтеля въ родителенъ падежъ: † Δεσποτѣ. Буквитъ на тази дума въ едни монети сж разпредѣлени въ монетното поле въ два реда (обр. 328), а въ други — въ три реда (обр. 329). Продължението на надписа следва върху

¹⁾ S. Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875, табл. XII 9, 12, 14; J. Petrović, Novac despota Stefana Lazarevića, Narodna Starina IV, 1925, 332, № 15, 20 и 22.

опаката страна; тукъ сж начертани въ два реда началнитѣ букви на името на деспота: ΙΩ Τ. Съ буквитѣ Ιω, както е познато отъ много други примѣри отъ надписи върху камъкъ или по монети, обикновено се съкращава собственото име Иоанъ = Ἰωάννης. Кое име се крие подъ буквата Τ, ще видимъ по-долу.

Този кратъкъ надписъ: † Δεσπότης Ἰω[άννου τοῦ] Τ на български гласи: на деспота Иоана Т. Формата на надписа ни показва, че той е говорящъ, т. е. посредствомъ него монетата разказва, че тя е знакъ на деспота Иоана Т. За по-голъма яснотъ и пълнотата началото на надписа трѣбва да се допълни съ думата τὸ νόμισμα¹⁾ или съ τὸ κέρμα и тогава той би гласѣлъ тъй: [Νόμισμα τοῦ] δεσπότης Ἰωάννου τοῦ Τ — монета на деспота Иоанъ Т.

Нашиятъ случай, при който монетата посредствомъ надписа разказва за себе си, не е единственъ. Говорящи надписи намираме въ монети още отъ най-ранно време.²⁾ Най-стариятъ примѣръ за подобенъ говорящъ надписъ върху монета представя единъ рѣдъкъ статеръ на Ефесъ (VII вѣкъ пр. Хр.),³⁾ върху който се намира следниятъ надписъ съ архаични гръцки букви: Φάννος ἐμὶ στήμα = азъ съмъ знакъ (монета) на Фанесъ. Съ подобно предназначение сж и надписитѣ върху сребърнитѣ монети на тракийския царъ Севтесъ I (около 400 год. пр. Хр.). Едни екземпляри отъ тѣхъ иматъ надписа: Σεῦδα ἀργύριον = сребро на Севтъ, а други — Σεῦδα κέρμα, т. е. знакъ (монета) на Севтъ.⁴⁾

Изъ античната нумизматика намираме и множество други примѣри на говорящи надписи върху монети, обаче смѣтаме за излишно тѣхното изброяване тукъ. Въ монетитѣ на византийскитѣ императори нѣма подобни обяснителни надписи.

Обр. 323. — Медна монета на деспотъ Иванко.

Abb. 323. — Kupfermünze des Despoten Ivanko.

Отъ българската нумизматика за сега е известенъ само единъ случай съ говорящъ надписъ върху монета. Въ нѣколко рѣдки грошове на царъ Михаилъ Асеня⁵⁾ на лицевата страна до образа на царя стои следниятъ кжсъ надписъ на латински: (Moneta) Mihoelis = монета на Михаила. Повече примѣри съ подобни обяснителни надписи намираме въ монети на сръбскитѣ владѣтели отъ XIII и XIV вѣкъ. Въ сре-

¹⁾ Съ τὸ νόμισμα отначало въ византийскитѣ извори се означаватъ само златни монети. По-късно съ сжщата дума се назоваватъ и меднитѣ монети.

²⁾ K. Regling въ Fr. v. Schrötter's, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin 1930, 608.

³⁾ E. Babelon, Traité des monnaies Grecques et Romaines II, 1, 1907, 62; B. Head, Historia Numorum, Oxford 1911, 571 сл.; Head, A Guide to the principal Coins of the Greeks, London 1931, табл. III № 9.

⁴⁾ Head, Hist. Num., 282; Babelon, цит. съч., II, 4, 837 сл.

⁵⁾ Т. Герасимовъ, Нови монети на царъ Михаилъ Асеня, Сбор. въ паметъ на П. Никовъ, София 1939, 86.

бърнитъ грошове на Стефанъ Драгутинъ, сѣчени по образа на венецианскитъ матапани, на лицевата страна на едни екземпляри се намира следниятъ надписъ на латински: *Moneta regis Stefani*,¹⁾ а върху други — *Moneta regis Urosi*.²⁾

Върху опаката страна на нѣкои грошове на Вълко Бранковичъ (срв. обр. 325),

Обр. 324. — Монети на деспотъ Ст. Лазаревичъ.

Abb. 324. — Münzen des Despoten St. Lazarević.

единъ отъ по-къснитъ сръбски владѣтели, е помѣстенъ следниятъ надписъ на славянски езикъ: **ВЛКОВЪ ДИНАРЬИНА**.³⁾ Близкъ по форма на надписа отъ занимаващитъ ни тукъ медни монети е славянскитъ надписъ, гравирани два пжти върху дветъ страни на сребърни монети (обр. 326) на князь Лазаръ: **† ГОСПОДИНА КНЕЗА ЛАЗАРА = (Монети или динари) на господина князь Лазаръ**.⁴⁾ Сжщо тѣй и въ монетитъ на деспотъ Оливера (обр. 327) намираме говорящъ надписъ: *MONETA DESPOTI OLI(VERI)*.⁵⁾

Единъ любопитенъ примѣръ на разказващъ надписъ срѣщаме и въ монетитъ на руския князь Владимиръ Свети (XI вѣкъ); въ златнитъ му монети около изображението на княза се чете следниятъ надписъ: **ВЛАДИМІРЪ А СЕ ЕГО ЗЛАТО**. Въ сребърнитъ монети пакъ около изображението на владѣтеля

е помѣстенъ надписътъ: **ВЛАДИМІРЪ НА СТОЛѢ А СЕ ЕГО СРЕБРО**.⁶⁾

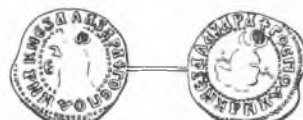
Отъ меднитъ монети съ гръцки надписи, които описваме тукъ, на насъ сж познати за сега повече отъ тридесетъ екземпляра, намиращи се главно въ нѣколко обществени и частни сбирки въ България и Ромъния. Така, три отъ тѣзи

Обр. 325. — Денаръ на Вълко Бранковичъ.

Abb. 325. — Denar des Vuk Branković.

монети се пазятъ въ сбиркитъ на Народния археологически музей въ София; дветъ отъ тѣхъ сж били записани въ инвентарната книга на югославянскитъ монети (инв. № № 167 и 158) (обр. 322), а третата — при византийскитъ (инв. № 686) (обр.

Обр. 326. — Денаръ на князь Лазаръ.

Abb. 326. — Denar des Prinzen Lazar.

323). Други шестъ монети се намиратъ въ археологическата сбирка въ гр. Русе (обр. 328). Тѣ произхождатъ отъ нѣкогашната сбирка при българското педагогическо училище въ Силистра. При едно посѣщение въ Букурещъ презъ 1936 год. можахъ да проуча въ сбирката на инженеръ Оргиданъ още десетъ

¹⁾ Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875, 52 сл., табл. V 10 сл.

²⁾ Ljubić, цит. съч., 70 сл., табл. VI, 9 сл.

³⁾ Ljubić, цит. съч., 171, табл. XII, 27.

⁴⁾ Ljubić, цит. съч., 169, табл. XIV 1.

⁵⁾ Ljubić, цит. съч., 186, табл. XIV 11, 12.

⁶⁾ A. Engel, Traité de numismatique de moyen âge, 1894, II, 892; А. Марковъ, Русская нумизматика, 1905, 19.

подобни монети (обр. 329). Собственикътъ имъ ги е купувалъ при разни пж-тувания въ Добруджа.¹⁾

Напоследъкъ, малко време преди възвръщането на Добруджа къмъ нашето отечество, директорътъ на бившия ромънски лицей въ Силистра, г. П. Папахаджи,

Обр. 327. — Денаръ на деспотъ Оливеръ.
Abb. 327. — Denar des Despoten Oliver.

ми изпрати книжни отпечатыци отъ единадесетъ подобни монети, намиращи се въ неговата сбирка отъ старини и монети. Тъ сж подобни на екземпляритъ отъ другитъ сбирки, възпроизведени по-горе.

Ние сме убедени, че освенъ изброенитъ екземпляри ще бждатъ открити и много други, тъй като, изглежда, тия медни монети сж били съчени въ значително количество.

Съкратеното само съ начални букви име на владѣтеля върху опакото на занимаващитъ ни монети затруднява на първо време правилното имъ опредѣляне и класифициране. Присъствието на гръцкия надписъ би ни подтикнало да потърсимъ и ги отдадемъ на нѣкой византийски деспотъ отъ втората половина на XIV вѣкъ, още повече че се намиратъ и медни монети на единъ владѣтель на островъ Родосъ, които и по външния си изгледъ показватъ прилика съ нашитъ монети, ако и да сж отъ значително по-късна епоха (обр. 330).²⁾ Обаче едно подобно идентифициране се затруднява преди всичко отъ обстоятелството, че всички тѣзи монети се намиратъ изключително въ опредѣлена областъ — Добруджа, дето въ XIV вѣкъ не е познатъ такъвъ византийски деспотъ, чието име да съвпада съ инициалитъ отъ въпроснитъ монети. Напротивъ, знае се, че тая частъ отъ държавата на царь Иванъ Александра се управлява презъ цѣлото време до падането ѝ за кратко време въ ржцетъ на влашкия войвода Мирчо и следъ това окончателно подъ турско господство, само отъ управители българи — Баликъ, Добротица и Иванко. Ето защо предположението, че нашитъ монети сж на византийски владѣтель е изключено.

Обр. 328. — Медни монети на деспотъ Иванко (Русе).
Abb. 328. — Kupfermünzen des Despoten Ivanko (Ruse, Museum).

¹⁾ Ползувамъ се отъ случая да благодаря на г. Оргиданъ за позволенieto да обнародвамъ частъ отъ неговитъ монети.

²⁾ J. Svoronos, Journal intern. d'archéologie numismatique II, 1890, 389, обр. 34.

Преди три години г. Н. Мушмовъ, комуто бѣха известни само тритѣ екземпляра отъ Народния музей въ София, изпускайки изъ предъ видъ грѣцкия имѣ надписъ, се опита да отдаде тѣзи монети на Иванъ Александра като деспотъ.¹⁾ Началнитѣ букви Ιω и Τ отъ опаката страна на въпроснитѣ монети

Обр. 329. — Медни монети на деспотъ Иванко.

Abb. 329. — Kupfermünzen des Despoten Ivanko (Sammlung Orgidan).

той разтълкува като съкращение отъ името Иоанъ и това на гр. Търново. Споредъ автора, Иванъ Александъръ билъ отсѣкълъ тѣзи монети за споменъ отъ времето, когато билъ деспотъ. Даденото тълкуване на надписа, както и обяснението на въпроснитѣ монети, сж несполучливи. Първо, авторътъ е смѣталъ надписа за български и въ статията си ни го дава въ именителенъ падежъ — **Деспотъ**. Въ действителность, въ всички екземпляри титлата е предадена съ окончание въ родителенъ падежъ на грѣцки — **ου**. Дори и да приемемъ за моментъ, че надписътъ е славянски, то окончанието **ου**, характерно за дативната форма,²⁾ затъмнява значението на надписа върху монетата. Отъ тѣй окончаващия въ дателенъ падежъ надписъ би излѣзло, че тия монети не сж парични знаци на самия владѣтель, а му сж дадени или посветени отъ нѣкое второ неизвестно лице. Такова нѣщо не е познато въ срѣдновѣковната нумизматика.

Въ едни монети на византийския императоръ Алексей III Комнинъ (1195—1203) намираме до фигурата на владѣтеля грѣцки надписъ

Обр. 330. — Монета на Ив. Габала.

Abb. 330. — Kupfermünze des Johannes Gabala.

въ дателенъ надписъ: **ΑΛΕΞΙΩ ΔΕΣΠΟ(ΤΩ) ΤΩ ΚΟΜΝΗΝΩ**.³⁾ Обаче тоя надписъ въ дателенъ надписъ се обяснява отъ надписа съ обръщението върху опакото на монетитѣ: **Κ(ΥΡΗ)Ε ΒΟΗΘΕΙ**. Въ нашитѣ монети нѣма обръщение къмъ Бога или Богородица, за да може да се предположи, че владѣтельтъ чрезъ тоя надписъ върху монетитѣ си моли за божия благословия и помощъ, както виждаме това въ споменатитѣ златни монети на Алексей III Комнинъ. Надписътъ върху тия монети е едно рѣдко изключение.

Ето защо окончанието **ου** въ титлата деспотъ не може да бжде на старобългарски въ дателенъ падежъ, а родителенъ падежъ на грѣцки езикъ. И тогава е ясенъ смисълътъ на надписа върху нашитѣ медни монети, който надписъ, както видѣхме, има паралели въ

¹⁾ Н. А. Мушмовъ, Нови монети на Ив. Александъръ като деспотъ, ИИД XIV, 1937, 117 сл.

²⁾ Византийската титла деспотъ — *δ δεσπότης* се скланя въ старобългарски като всички думи съ твърдо О-окончание по първо склонение.

³⁾ W. Wroth, Catalogue of the imperial Byzantine Coins, London 1908, II, 600 сл.

срѣдновѣковната нумизматика. Не е убедително твърдението на Мушмова, че царь Ив. Александъръ като деспотъ е билъ по-известенъ съ името Йоанъ, което по-сетне, когато той става царь въ Търново, се измѣства отъ второто име Александъръ. Въ приписката отъ сборникъ Яцимирскій,¹⁾ която служи като изходна точка на Мушмова, за да отдаде нашитѣ монети на Ив. Александра като деспотъ, писачътъ на приписката е далъ не името Йоанъ, а Александъръ:... при вѣгочитѣ дѣпотѣ Илесада. Това е достатъчно указание да се види, че не името Йоанъ, а Александъръ е било по-известно и когато Ив. Александъръ е билъ още деспотъ.

Сжщо тъй и тълкуването отъ Мушмова на буквата Т като начална буква отъ името на столицата Търново не е убедително. Въ споменатитѣ отъ автора като аналогиченъ примѣръ Иванъ Александрови монети върху които се чете името на Търново — Трн(о)в(ъ)²⁾ присжтствието на последното е ясно и обяснимо: съ него печаторѣзачътъ е обяснилъ, че изобразената върху тѣзи монети фасада съ три збчати кули представя крепостъта на Търново. Подобенъ обяснителенъ надписъ намираме и въ меднитѣ монети на солунскитѣ императори Тодоръ и Мануилъ Комнинъ,³⁾ въ които монети владѣтелитѣ сж представени седящи заедно съ св. Димитъръ Солунски и поддържащи моделъ на крепостъта на столицата Солунъ, представена по сжщия начинъ, както въ Ив. Александровитѣ монети като стена съ три кули и голѣма врата по срѣдата. Надъ модела стои въ три реда надписъ: ΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.⁴⁾

Презъ срѣднитѣ вѣкове не се е поставяло името или знакътъ на града, въ който сж сѣчени монетитѣ. Ето защо подъ буквата Т върху нашитѣ медни монети не се крие името на Търново, както предполага Мушмовъ, а второто име на деспота, както ще видимъ по-долу.

На края ще кажемъ, че е недопустимо и необяснимо единъ български царь като Ив. Александъръ да сѣче монети за споменъ отъ времето, когато е билъ деспотъ. Обикновено би се очаквало тия възпоменателни знаци да сж отъ по-скжпъ металъ — злато или сребро. И после въ срѣднитѣ вѣкове не сж познати подобни възпоменателни монети и пр. Такива паметници се явяватъ късно, презъ време на Ренесанса и то въ Западна Европа.

Отъ горнитѣ ни бележки се вижда, че въпроснитѣ медни монети не могатъ да бждатъ нито на нѣкакъвъ византийски деспотъ, нито на царь Иванъ Александра като деспотъ, тъй като противъ първото предположение се изтъква обстоятелството, че всички тѣзи монети произхождатъ изключително отъ една

¹⁾ А. И. Яцимирскій, Изъ славянскихъ рукописей тексты и замѣтки, Москва 1898, 144; Б. Цоневъ, История на бълг. езикъ, 237; Ю. Трифоновъ, деспотъ Иванъ Александъръ и положението на България следъ Велбужската битка, СпАН XLIII, 1930, 66.

²⁾ Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, 1924, 113 сл.

³⁾ Saulcy, RevNum, 1842, 416, табл. XX, 1; Sabatier, Monnaies byzantines, табл. LXVI 11 и 12; Wright, Catalogue of the Coins of the Vandales etc. and of the Empires of Thessalonik, Nicaia and Trebizond, 1911, 198, табл. XXVI 7; H. Goodacre, A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, 1928, 303, 6; 305, 6.

⁴⁾ Върху opakото на единъ восъченъ печатъ на солунския владѣтель Бонифаций Монфератски е представена тригълна крепостъ и около нея обяснителенъ надписъ на латински: CIVITAS THESSALONICARUM, срв. G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie I, 57.

българска област и освенъ това въ византийската история не е познатъ деспотъ отъ втората половина на XIV вѣкъ, чието име да съвпада съ инициалитѣ отъ опаката страна на монетитѣ. Второто предположение е напълно изключено поради присъствието на гръцкия надписъ върху тѣзи монети.

Споредъ насъ, монетитѣ могатъ да бждатъ само на последния владѣтель на Добруджа, деспотъ Иванко, сина на Добротица. Това наше предположение се подкрепя отъ следнитѣ доводи: първо, всичкитѣ тѣзи монети се намиратъ въ голѣмъ брой изключително въ Добруджа, областта надъ която сж владѣли Добротица и Иванко. Докато монети на византийскитѣ императори и на българскитѣ царе се намиратъ по единично или по много на едно мѣсто изъ всички краища на България, монети отъ описания видъ не сж намѣрени нито веднажъ вънъ отъ казаната българска област. Това сочи, че тѣ сж имали много ограниченъ районъ на валидностъ като размѣнно и платежно срѣдство. Вториятъ доводъ е, че буквитѣ **ΙΘ** и **Τ** на опакото на монетитѣ ѳтговарятъ напълно на началнитѣ букви на дветѣ имена на деспотъ Иванко. Буквитѣ **ΙΘ** представляватъ началото на името *Ἰωάννης*, което е гръцка транскрибция на собственото име Иванко. А буквата **Τ** е инициалъ на транскрибираното на гръцки бащино име *δ Τορπρότιτζας* = Добротица, както то ни е засвидетелствувано въ съвременнитѣ византийски извори, въ които се говори за бащата на Иванко.¹⁾ Развързанъ и допълненъ надписътъ върху монетитѣ на деспотъ Иванко ще гласи: + Νόμισμα τοῦ δεσπότης Ἰωάννου τοῦ Τορπρότιτζα = Монета на деспота Иванъ синъ на Добротица.

Присъствието на гръцки надписъ върху тѣзи монети на деспотъ Иванко е странно. Необяснимо е на пръвъ погледъ единъ български деспотъ, владѣещъ надъ българска областъ, да сѣче монети съ гръцки надписи. Обаче този странный фактъ се обяснява лесно, като имаме предъ видъ тѣснитѣ политико-църковни и културни връзки на Иванко съ византийския дворъ, които били установени още при баща му Добротица.

Заради заслуги къмъ византийската императрица Анна въ борбитѣ ѳ противъ Кантакузинъ, който се домогвалъ срещу правата на сина ѳ Иоанъ надъ византийския престолъ, бащата на Иванко, Добротица, билъ ожененъ за дъщерята на мегадукъ Апокавъкъ и назначенъ за стратегъ на византийска войска.²⁾ Впоследствие Добротица отдѣлилъ земитѣ си отъ духовната властъ на търновския патриархъ и ги подчинилъ на цариградския патриархъ,³⁾ като чрезъ това искалъ да подчертае и своето отмѣтане отъ върховната властъ на царъ Ив. Шишмана, която по това време отслабнала и връзкитѣ на областнитѣ управители съ столицата почти се прекъснали.

¹⁾ Cantacuzenus II, 584, 17; 585, 32, 14; III, 62, 24 и сл.; Miklosich et Müller, Acta patriarchatus Constantinopolitani I, 1860, 367, № CLXVI. Повече за гръцката транскрибция на славянското име Добротица вж. у P. Mutaščiev, Dobrotič-Dobrotica et la Dobrudza, Rev. des Ét. Slaves VII, 1927, 27 сл.; Mutaščiev, Encore sur Dobrotica, ГУИФФ XXVII, 1930-31, 8.

²⁾ К. Иречекъ, История на българитѣ, 1886, 393 сл.; Иречекъ, История на българитѣ поправки и добавки, 1940, 221.

³⁾ П. Мутафчиевъ, Къмъ историята на месемврийскитѣ манастири, Сбор. Златарски 1925, 179; Mutaščiev, Encore sur Dobrotica, ГУИФФ XXVII, 1930-31, 8 сл.

Причината, която подбудила деспотъ Иванко да издаде монети съ свое име може да бжде една. На всъки случай, едва ли липса на дребни пари, необходими за нуждитъ на вътрешния пазаръ въ владѣніята на Иванко, които сж били, както знаемъ неголѣми, ще да е наложила отсичането на тѣзи медни монети. Дребни пари, както ни показватъ находкитъ на монети въ България презъ XII—XIV в., е имало достатъчно. Особено много сж били разпространени меднитъ византийски монети. Причината за отсичането на монетитъ на Иванко ще да е била отъ по-друго естество. Въ тѣхното отсичане ние виждаме единъ актъ на деспотъ Иванко, съ който той е искалъ да даде изразъ на своята независимостъ отъ търновския царъ. Споредъ правнитъ понятия въ срѣднитъ вѣкове монетитъ съ името и образа на единъ владѣтель сж знакъ на суверенность.¹⁾ Ето защо честолюбивиятъ управителъ на североизточната покрайнина на българското царство, използвайки упадъка на централната царска власть, е поискалъ да подчертае своята независимостъ отъ Търново и да се изтъкне като самостоеенъ владѣтель, накаралъ да отсѣкатъ медни монети съ името му.

Монетитъ на деспотъ Иванко не сж изолирано явление въ нашата срѣдно-вѣковна история и нумизматика. Ние имаме монети и отъ другъ единъ български деспотъ (отъ XIII вѣкъ), сѣчени по сжщитъ подбуди — да изтъкне достойнството си на самостоеенъ владѣтель. Това сж меднитъ монети на деспотъ Яковъ Светославъ, единъ отъ претендентитъ за престола на Асеновци следъ смъртта на Михаилъ Асень.²⁾

Монетитъ на деспотъ Иванко сж сѣчени преди 1389 година, тъй като въ 1390 Мирчо владѣе земитъ на Иванко.³⁾ Тѣзи монети сж били изработени по всѣка вѣроятность въ нѣкоя монетарница въ Цариградъ.

Münzen des Dobrudzhaherrschers Ivanko

Aus der Dobrudža kommen eine Reihe von mittelalterlichen Kupfermünzen her, die statt Münzbilder, auf den beiden Seiten nur Aufschriften mit dem Titel und Namen des Herrschers in griechischer Sprache haben (Abb. 321, 333, 328). Auf der Vorderseite ist nur der Titel in Genetivus angebracht: + Δεσποτα. Die Fortsetzung folgt auf der Rückseite — hier sind die Initialen des Herrschersnamen: Ιω und T. Die Buchstaben I und ω stellen, wie bekannt, die Abkürzung des Namen Ἰωάννης dar. Unter dem Buchstaben T birgt sich der Vatername des Johannes-Ivanko, Dobrotitza, der auf griechisch ὁ Τομπροτίτζας transcribiert wird (vgl. Contacuzenos II, 584, 17;

¹⁾ A. Suhle, въ Schrötter's Wörterbuch, 419 (Münzhoheit) и 421 (Münzrecht); Калоянъ съ цель да утвърди властта си надъ Търновския престолъ се обърналъ къмъ папата съ молба да му прати царско знаме и разрешение да сѣче пари съ своя знакъ и образъ. Срв. Migne, Patrologia latina, 215, 280: . . . publicam in regno tuo cudent monetam tuo caractere insignitam liberam tibi concedimus facultatem.

²⁾ Т. Герасимовъ, Монети на деспотъ Яковъ Светославъ, ГНМ VI, 1932-34, 245 сл.

³⁾ Мутафчиевъ, Сждбинитъ на срѣдновѣковния Дръстъръ, Сбор. Добруджа, 1927, 186 сл.

585, 12, 14; III 62₂₄; Miklosich et Müller, *Acta patriarchatus Constantinopolitani* I, 1860, 367 № CLXVI). Der Vollständigkeit halber muss noch das Wort *τὸ νόμισμα* zugefügt werden. Die ganze Aufschrift entwickelt würde lauten: + (Νόμισμα τοῦ) δεσπότης Ἰω(άννου τοῦ) Τραπεζιτζῆς). Beispiele solcher redende Münzaufschriften sind schon von den antiken Münzen bekannt.

Der seltsame Umstand, dass wir auf den Münzen eines bulgarischen Despoten von XIV Jahrh. eine griechische Aufschrift finden, erklärt sich nur durch die engen politischen und kulturellen Beziehungen mit Byzanz, die schon bei Ivankos Vater Dobrotiza bestanden. Est ist bekannt, dass Ivankos Vater an der Seite der Kaiserin Anna als Bundesgenosse stand und Hilfe gegen Cantacuzenus geleistet hatte. Darum erhielt er als Gattin die Tochter des Megadux Apokaukos. Mit der Prägung eigener Münzen wollte Ivanko seiner Unabhängigkeit vom Zaren Šišman, dessen Macht in den letzten Jahren bedeutend geschwächt war, Ausdruck geben.

Die Münzen des Despoten Ivanko sind vor dem Jahre 1389 geprägt, da im Jahre 1390 Dobrudža für kurze Zeit in die Hände des rumänischen Vojvoden Mirtscho fiel. Bald danach ging sie in türkischer Herrschaft über.

Theodor Gerassimov

Археологически вести

† Рафаилъ Поповъ

На 15 августъ 1940 г. почина въ София Рафаилъ Поповъ, бившъ директоръ на Народния археологически музей, доцентъ въ въ Софийския университетъ, дописенъ членъ на Българската академия на наукитѣ, действителенъ членъ на Българския археологически институтъ и дългогодишенъ неговъ ученъ секретаръ. Р. Поповъ бѣ отъ ония трудолюбиви български учени, които скромно, безъ да чакатъ отличия и награди, но упорито и ползотворно работиха за опознаване миналото на българската земя. Главната областъ на неговата научна дейность обхваща изучването на фосилния животински свѣтъ и на културата на първобитния човѣкъ въ предисторическо време. Въ това отошение Р. Поповъ е основателъ на българската предисторическа наука и заедно съ това единъ отъ най-вещитѣ разкопвачи на могили и пещери.

Р. Поповъ е роденъ на 14 априлъ 1876 г. въ В.-Търново. Висшето си образование по естествени науки е добилъ въ Софийския университетъ, дето още като студентъ е проявилъ голѣма склонность къмъ изучването на геологията и палеонтологията. На свои разноски той предприема презъ 1898 и 1899 г. разкопки въ Голѣмата и Малката пещера при Преображенския манастиръ, дето той можа да намѣри остатѣци отъ дилувиални бозайници и отъ орждия на доисторическия човѣкъ. Отъ тоя моментъ студентътъ Р. Поповъ се самоопредѣля като бждещъ спелеологъ и предисторикъ и като такъвъ той завърши своя земенъ пжтъ.

Като младъ учителъ въ Шуменъ Раф. Поповъ продължи своята изследователска

дейность. Презъ 1902 г. той основа въ Шуменъ археологическо дружество и постави началото на „Окръженъ археологически музей“ съ материали, които той, подпомогнатъ отъ ученицитѣ си и любознателни граждани, събира изъ околноститѣ на града. Тази необикновена за времето и условията дейность на младия шуменски учителъ не остава незабелязана за Министерството на народното просвѣщение. Презъ май 1902 г. то му възлага съ заповѣдь да произведе археологически разкопки и проучвания надъ с. Мадара, които продължаватъ съ блѣскавъ успѣхъ и на следната година: открити сж останки отъ холоценова бозайна фауна, кжсове отъ неолитична керамика, каменни и костени орждия, които хвърлиха обилна свѣтлина върху миналото на тоя край. Р. Поповъ, обаче, не се задоволява само съ откритията въ областта на палеонтологията и предисторията. Той знае, че Шуменскиятъ край е люлката на българската държава и на българската култура и затова археологическитѣ изследвания на тоя край трѣбва да се разпростратъ и къмъ по-нови епохи, за да се просвѣтли и българското минало. И първата сжществена последица на тая негова разширена археологическа дейность е откриването презъ 1905 год. на бележития Омуртаговъ надписъ при с. Чаталаръ. На следната година той започва изучване на пещеритѣ при с. Бѣляковецъ при Търново, презъ 1907 г. разкопава Коджадерменската могила при Шуменъ, презъ 1908 г. работи върху Деневата могила при Салманово, прави сондажи при Крумовитѣ порти западно отъ Шуменъ и на Хисаря при с. Войвода (Новопазарско).

През 1909 г. Р. Поповъ е причисленъ къмъ Народния археологически музей въ София, но за да може да се подготви още по-добре за бъдещата си научна работа, той е изпратенъ за две години въ Берлинъ, дето работи въ Museum für Völkerkunde и слуша лекции по геология, палеонтология и предистория. Презъ месецъ ноемврий 1911 г. Р. Поповъ е вече въ Софийския музей и съ упоритъ трудъ полага началото на неговия предисторически отдѣлъ отначало съ материали отъ Шуменъ, а по-късно съ новопридобити отъ него находки при разкопки на пещери и могили. Къмъ тѣзи материали сега се прибавятъ и новитѣ открития за съществуването на палеолитната човѣшка култура въ нашитѣ пещери, които Р. Поповъ намѣри при Карлуково, заедно съ останки отъ пещерна мечка, дивъ конь, носорогъ, мамутъ, пещерна хиена, еленъ и др.

Като уредникъ на предисторическия отдѣлъ на Наредния археологически музей Р. Поповъ не остави да изстине нѣкогашната му любовъ къмъ българскитѣ старини и затова, когато презъ 1924 г. започнаха голѣмитѣ разкопки подъ Мадарскитѣ скали, за ръководител на тия разкопки бѣ посоченъ пакъ той като изтъкнатъ разкопвачъ и познавачъ на Мадарската областъ. Мадарскитѣ разкопки продължиха, съ малки прекъсвания, до 1936 г. като се разшириха и върху Мадарското плато, Мадарската крепостъ и Мадарското поле. Тѣзи разкопки дадоха отлични материали за историята на българската култура, но не по-малко значение иматъ и находкитѣ отъ предисторическо, тракийско и ранновизантийско време. Р. Поповъ завърши Мадарскитѣ разкопки съ обнародване на придобититѣ резултати въ два голѣми сборника „Мадара, разкопки и проучвания“, въ които той помѣсти 9 свои статии.

Презъ времето, когато изследванията около Мадарскитѣ скали бѣха въ своя разгаръ, презъ 1929 г., Р. Поповъ бѣ назначенъ за директоръ на Народния археологически музей и като такъвъ той остана до 1938 г., когато трѣбваше да се оттегли поради навършена шестдесетъ годишна възраст. Все по това време той се от-

тегли и отъ управителния съветъ на Българския археологически институтъ, въ който той изпълняваше почетната служба на ученъ секретаръ още отъ самото основаване на института. Научната дейность на Р. Попова намѣри признание и въ чужбина: той бѣ редовенъ членъ на Руския археологически институтъ въ Цариградъ, дописенъ членъ на Виенското предисторическо дружество и на френското археологическо дружество въ Ренпачъ.

Рафаилъ Поповъ работи като учител, професоръ, уредникъ и директоръ на Народния музей цѣли 40 години. Съ своитѣ археологически открития и своята богата научна дейность той си създаде неувѣхваще име въ чужбина и въ България, а съ благия си характеръ спечели сърдцата на всички, които имаха случай да дойдатъ въ допиръ съ него. На българската наука той завеща следнитѣ трудове:

✓ 1. Приносъ къмъ предисторията на България. Пещеритѣ въ Търновския дервентъ, селището Мадара и пещеритѣ надъ Шуменъ, МСб XX, 1904, 1—27.

✓ 2. Приносъ къмъ неолитната млѣкопитающа фауна на България, МСб XXIV, 1—22.

✓ 3. Приносъ къмъ предисторията на България. Материали отъ околността на Мадара и материали отъ Бѣляковското плато, МСб XXIV, 1—18.

✓ 4. Приносъ къмъ предисторията на България. Могилата Бакаджи при с. Салманово, Шуменско, ПСп LXIX, 641—669.

✓ 5. Коджа-Дерменската могила. Приносъ къмъ прѣдисторията на България, ПСп XXI, 503—561.

✓ 6. Уводъ къмъ спелеологията и прѣдисторията, Естествознание I, 1909, 42—47.

✓ 7. Нови следи отъ нашия прадѣлъ, Естествознание II, 1910, 18—27.

✓ 8. Духлата пещера въ Търновския дервентъ, Естествознание IX, 1911, 528—544.

✓ 9. Идоли и животински фигури отъ прѣдисторичната могила при Коджа-дерменъ, ИАД II, 1911, 70—80.

✓ 10. Разкопки въ „Малката пещера“ при Търново“ презъ 1909 г., ИАД II, 1911, 248—256.

✓ 11. Материали за проучване на селището „Подъ-града“ при Мадара, Шуменско, ИАД III, 1912, 90—107.

✓ 12. Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens. Der prähistorische Wohnplatz „Pod-Grado“ beim Dorfe Madara, unweit der Stadt Schumen, N.-O. Bulgarien, Prähistorische Zeitschrift IV, 1912, Heft 1 u. 2, 88—103.

✓ 13. Idolen und Tierfiguren, gefunden in dem Hügel Kodja-Dermen bei Schumen, N.-O. Bulgarien, Prähistorische Zeitschrift IV, 1912, 103—113.

14. Die Ausgrabungen in der Höhle „Malka Podlisza“ beim Dorfe Beljakovez unweit der Stadt Tirmovo, Nordbulgarien, Prähistorische Zeitschrift V, 1913, Heft 3/4, 449—460.
- ✓ 15. Разкопки в пещерата Моровица, ИАД III, 1913, 263—290.
- ✓ 16. Приносъ къмъ дилувиалната фауна на България, СпАН VII, 1913, 115—142.
- ✓ 17. Единични находки отъ бронзовата и халщадската епохи, ИАД III, 1913, 291—300.
- ✓ 18. Халщадски и латенски фибули отъ разни находища въ България, СпАН IV, 1913, 141—164.
- ✓ 19. Разкопки въ пещерата Моровица, ИАД III, 1913, 363—290.
- ✓ 20. Предисторическата Денева-могила при с. Саламаново, ИАД IV, 1914, 148—225.
- ✓ 21. Hallstattzeitliche Gräberfunde aus Gewgeli, S.-W. Mazedoien, Prähistorische Zeitschrift IX, 1917, 66—69.
- ✓ 22. Коджалерменската могила при гр. Шуменъ, ИАД VI, 1918, 71—156.
- ✓ 23. Гробни находки отъ Халщатската епоха, СпАН IX, 1918, 105—116.
- ✓ 24. Еоценъ върху Провадийското плато, Естествознание и география IV, 2/3, 1919, 87—93.
- ✓ 25. Предисторическия човѣкъ отъ старата каменна епоха, Естествознание и география IV, кн. 2, 1—40.
- ✓ 26. Пещерата Моровица, Естествознание и география IV, кн. 9/10, 1920, 424—440.
- ✓ 27. Материалъ за изучаване лова, земледелието, лозарството, скотовѣдството и риболовството въ предисторическо и ранноисторическо време у насъ. Списание на земл. изпитателни институти въ България I, кн. 2—3, 1920, 150—169.
- ✓ 28. Царската пещера, Естествознание и география VI, кн. 1, 1921, 28—33.
- ✓ 29. Пещерата „Голѣмата лица“. Естествознание и география VI, кн. 2/3, 1921, 95—105.
- ✓ 30. Предисторическата могила при гр. Русе, Развигоръ, 1921, бр. 25.
- ✓ 31. Предисторически некрополъ при с. Байлово, Развигоръ, 1921, бр. 32.
- ✓ 32. Материали за предисторията на България, ГНМ 1920, София 1921, 39—56.
- ✓ 33. Материали за проучване на предисторическата епоха въ Софийската котловина. Материали за историята на гр. София, кн. V, 1921, 1—36.
- ✓ 34. Некрополътъ при с. Байлово, Софийско, ИАИ I, 1922, 68—85.
- ✓ 35. Материали за проучването на халщадската и латенската култури въ България и Македония, ГНМ за 1921, София 1922, 152—182.
- ✓ 36. Материали за предисторията на България, ГНМ 1921, София 1922, 223—228.
- ✓ 37. Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети. София 1922, 1—233 (заедно съ Н. А. Мушмовъ).
- ✓ 38. Наколнитъ жилища въ предисторично време, Природа XXIII, кн. 6, 1923, 83—85.
- ✓ 39. Пещерната мечка (*Ursus spelaeus* Blum, Естествознание и география VII, кн. 6, 1923, 176—180.
- ✓ 40. Изкуственитъ пещери (гробници), Български туристъ XVI, кн. 8, 1924, 123—126.
- ✓ 41. Погребение на мъртвитъ въ предисторическо време, Природа XXIV, кн. 8 и 9, 1924, 134—136.
- ✓ 42. Пещерна хиена (*Hyaena spelaea* Grel), Естествознание и география VIII, кн. 5/6, 1924, 165—170.
- ✓ 43. Водачъ за Народния музей. Предисторически отдѣлъ, София 1924, 50—115.
- ✓ 44. Предисторически изследвания на Вратчанското поле, ИАИ II, 1924, 99—136.
- ✓ 45. Мадарскиятъ конникъ. София 1925, 40 стр.
- ✓ 46. Останки отъ бобри въ България, Естествознание и география IX, 1924, 146—147.
- ✓ 47. Бѣляковското плато. Пещери и доисторически селища. Материали за археологична карта на България, кн. III. София 1925, 58 стр.
- ✓ 48. Предисторически мраморни идоли намѣрени въ България, ИАИ III, 1925, 91—110.
- ✓ 49. Сребърно съкровище отъ с. Букьовци, ГНМ за 1922—25, 1926, 1—22.
- ✓ 50. Могилата Деве-барганъ, ГНМ за 1922—25, 1926, 72—115.
- ✓ 51. Предисторически култови бравди въ България, Сборникъ въ честь на Б. Дяковичъ, София 1927.
- ✓ 52. Трепанацията на черепитъ у първобитнитъ хора, Природа XXVII, кн. 7, 1927, 106—107.
- ✓ 53. Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България. Часть I. Каменна епоха, съ 46 образи въ текста. София 1928, стр. 62.
- ✓ 54. Новооткрити паметници отъ желѣзната епоха въ България, ИАИ V, 1928, 273—290.
- ✓ 55. Най-старитъ следи отъ каменната индустрия у насъ, Природа XXVIII, кн. 5 и 6, 1928, 67.
- ✓ 56. Човѣкътъ отъ ледниковата епоха въ Европа. София 1929, стр. 80.
- ✓ 57. Значение на пещеритъ. Природа XXIX, кн. 7, 1929, 103—104.
- ✓ 58. Единъ интересенъ черепъ въ Девсташката пещера. Сборникъ „Ловечъ и Ловчанско“, кн. I, 1929, 68—75.
- ✓ 59. Доисторическа България. София 1929, стр. 94.
- ✓ 60. Първото жилище на човѣка, Природа XXIX, кн. 6, 1929, 91—92.
- ✓ 61. Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България. Часть I — Каменна епоха. Часть II — Метална епоха, 62—87. Популярна археологическа библиотека № 2. (Издава Бѣлг. археол. институтъ съ сръдства отъ фонда Ив. Д. Буровъ, София 1928 и 1930).
- ✓ 62. Селищни могили у насъ, Природа и наука I, кн. 2, 1930, 20—22.
- ✓ 63. Първитъ домашни животни у насъ, Природа и наука I, кн. 3, 1930, 34—35.
- ✓ 64. Ловътъ у старитъ тракийци, Природа и наука I, кн. 4, 1930, 56—57.
- ✓ 65. Пещерата „Темната дупка“. Ново находище отъ палеолита въ България. София 1931, стр. 148.
- ✓ 66. Пещерата „Миризлипка“ — Бѣлоградчишко, Природа и наука II, кн. 2, 1931, 19—21.
- ✓ 67. Останки отъ трапезата на първобитния човѣкъ въ България, Природа и наука II, кн. 3, 1931, 38—39.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

по се утвърди
1914 и 1915
и сгр.

68. Изъ погребалниѣ обичаи на предисторическото население въ България, Природа и наука II, кн. 5 и 6, 1931, 86—88.
69. Домашното куче въ България, Природа и наука II, кн. 4, 1931, 53—54.
70. Могилни гробове при с. Ендже, ИАИ VI, 1931, 89—116.
71. Една кучешка раса *Canis familiaris* отъ V вѣкъ преди Христа. Трудове на Бѣлг. природоизп. д-во, кн. 15-16, 1932, 269—288.
72. Интересна гробна находка при с. Ендже, Шуменско, Природа и наука II, кн. 8-9, 1932, 117—119.
73. Интересно погребение отъ IV в. преди Христа въ Мадара, Природа и наука III, кн. 4, 1932, 53—54.
74. Изследвания върху фосилниѣ и субфосилниѣ останки отъ рода *Canis* въ България, ГНМ V, 1926—31, 39—82.
75. Пещерата Миризлипка. Приносъ къмъ дилувиалната фауна и културата на дилувиалния човѣкъ въ България. София 1932, стр. 74.
76. Материали за проучване субфосилниѣ видове отъ рода *Felis*. Юбилеенъ сборникъ въ честъ на проф. А. Иширковъ, София 1933, 1—6.
77. Новооткрити предисторически старини, ИАИ VIII, 1932/33, 349—358.
78. Сондажи и разкопки въ голѣмата пещера при Мадара презъ 1932 г. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 187—201.
79. Материали за предисторията на Мадара. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 15—76.
80. Климатъ, флора и фауна и предистория на Търново. Сборникъ Търново, 1934.
81. Бележки върху геологията на Мадара. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 7—12.
82. Археологическа стратиграфия на Мадарския край. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 13—14.
83. Изкуствени вдлъбатини по скалнѣ блокове при Мадара. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934.
84. Допълнителни проучвания върху басейна въ Мадара. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 202—216.
85. Животински кости отъ историческо време, изкопани при Мадара. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 221—239.
86. Могила № 1 върху Мадарското плато, Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 241—254.
87. Останки отъ конь въ могилиѣ № 1 и 3 край шосето Шуменъ—Каспичанъ. Сборникъ Мадара, кн. I, София 1934, 439—445.
88. Бележки върху геологията на Мадара. Сборникъ Мадара, кн. II, София 1934, 439—445.
89. Вкаменени останки отъ козиорога — *Sargus aegagrus* намѣрени въ България, Природа и наука IV, кн. 8—9, 1934, 128—129.
90. Новооткрити предисторически материали въ България, ГНМ за 1932/33, 1936, 27—38.
91. Фосилни и субфосилни животински останки въ изследванѣ досега пещери въ България, Известия на Бѣлг. пещерно д-во I, 1936, 1—12.
92. Доисторически хлѣбни растения, Природа и наука IV, кн. 10, 1936, 155—156.
93. Една тока отъ с. Горна-Малина, Софийско ГНМ за 1932/33, 1936, 401—402.
94. Останки отъ първото земледѣлие въ България, Природа и наука VII, кн. 3, 1936, 37—39.
95. Изследвания върху кучешката раса отъ могила № 2 при Мадара, Сборникъ Мадара, кн. II, 1936, 99—105.
96. Материали отъ разкопкѣ презъ 1934 и 1935 г. при Мадара, Сборникъ Мадара, кн. II, 1936, 31—97.
97. Голѣмата и Малката пещери при Дръновския манастиръ, ИАИ XII, 1938, 314—340.
98. The Animal remains from the cave of Bacho-Kiro. American School of Prehistoric Research. Bulletin № 15, 1939, 85—126.
99. Живѣлъ ли е човѣкъ презъ третичния периодъ, Естествознание I, 1909, 218—239.
100. Слѣди отъ дилувиалния човѣкъ, Естествознание I, 1909, 335—344.
101. Слѣди отъ алувиалния (неолитиченъ) човѣкъ, Естествознание II, 1910, 81—87.
102. „Малката пещера“ въ Търновския дервентъ. Естествознание III, кн. 3, 1911, 148—166.
103. Главниѣ степени въ културното развитие на човѣка презъ доисторическѣ времена, Естествознание III, 1911, 284—289.
104. Стара каменна епоха. Естествознание III, 1911, 354—364.
105. Пещери, Български туристъ XIV, кн. 1, 1922, 5—7 и 22—24.
106. Малката пещера, Български туристъ XIV, кн. 4, 1922, 57—60.
107. Могилѣ въ България, Български туристъ XV, 1922, 51—54.
108. Надгробни могили, Български туристъ XV, 1922, 82—85.
109. Първобитниѣ човѣкъ въ България, Природа XXIII, кн. 3, 1922, 39—41.
110. Дюни, Български туристъ XVI, 1923, 56—58.
111. Черти изъ живота на предисторическия човѣкъ при с. Мадара, Природа XXV, кн. 3, 1924, 34—35.
112. Мадарскиятъ конникъ, Природа XXV, кн. 4, 1924, 53—54.
113. Мамутъ (*Elephas primigenius* Blumb), Естествознание и география IX, 1924—25, 122—130.
114. Нови находки на предисторическия човѣкъ въ България, Природа XXVI, кн. 3/4, 1925, 33—34.
115. Пещерата „Темната дупка“ при Карлуково, Български туристъ XVIII, кн. 1, 1926, 5—8.
116. Харпунѣ като оружѣ на предисторическия човѣкъ, Природа XXVII, кн. 4, 1926, 54—55.
117. Кременната индустрия въ предисторическо време I. Природа XXVIII, кн. 4, 1927, 53.
118. Човѣкоядство, Природа XXVII, кн. 8 и 9, 1927, 131—132.
119. Първата украса на тѣлото, Природа XXIX, кн. 3—4, 1928, 43—44.
120. Кременниѣ сѣчѣва на прадѣда отъ пещерата „Темната дупка“, Природа XXVIII, кн. 7, 1928, 103—104.

- ✓ 121. Началото на търговията, Природа XXVIII, кн. 8, 1928, 118—119.
- ✓ 122. Два важни лоста въ културното развитие на човѣка, Природа XXIX, кн. 5, 1929, 75—77.
- ✓ 123. Защо се е появило облѣклото. Природа XXX, кн. 5—6, 1930, 86.
- ✓ 124. Долмени, Природа XXX, кн. 8—9, 1930, 126—127.
- ✓ 125. Хайделбергският човѣкъ (Homo heidelbergensis), Природа и наука I, кн. 5 и 6, 1931, 66—67.
- ✓ 126. Неандерталският човѣкъ, Природа и наука I, кн. 7, 1931, 108—109.
- ✓ 127. Значението на нашитѣ пещери за културната история, Нива III, бр. 44, 1931, 6—7.
- ✓ 128. Извори за далечното минало на България, Природа и наука III, кн. 2, 1932, 23—25.
- ✓ 129. Мадарската пещера, Природа и наука IV, кн. 4, 1933, 54—55.
- ✓ 130. Погрижете се за старинитѣ, Природа и наука IV, кн. 10, 1934, 151.
- ✓ 131. Култѣ на черепа, Природа и наука V, кн. 5—6, 1935, 80—82.
- ✓ 132. Пещеритѣ като хранилище на палеонтологичен материал, Природа и наука V, кн. 8—9, 1935, 126—127.
- ✓ 133. Пещеритѣ като хранилище на културно-исторически материал, Природа и наука V, кн. 10, 1935, 150—151.
- ✓ 134. Отношение на природнитѣ народи къмъ божествата, Природа и наука VI, кн. 5—6, 1936, 83—84.
- ✓ 135. Погребение чрезъ изгаряне на мъртвитѣ, Природа и наука VII, кн. 1, 1936, 4—5.
- ✓ 136. Останки отъ каменната епоха при с. Мадара, Шуменско, Природа и наука VII, кн. 2, 1936, 29—30.
- ✓ 137. Произходътъ на домашното куче въ България, Природа и наука VII, кн. 4, 1936, 56—57.
- ✓ 138. Виното и бирата въ първото историческо време, Природа и наука VII, кн. 7, 1937, 100—101.
- ✓ 139. Разкопки въ голѣмата пещера при Дръновския манастиръ, Природа и наука VIII, кн. 1, 1937, 8—10.
- ✓ 140. Маската въ дилувиялно време, Природа и наука VIII, кн. 4, 1937, 56—57.
- ✓ 141. Ново находище на най-старитѣ човѣшки следи въ България. В. Миръ, 1937, бр. 11094.
- ✓ 142. Les grottes de la Bulgarie. La parole bulgare, № 305, 13. III. 1937.
- ✓ 143. Пазете пещеритѣ. В. Миръ, 1937, бр. 11229.
- ✓ 145. Vestiges de l'âge de pierre aux environs du village de Madara. La parole bulgare, № 513, 26. Decembre 1937.
- ✓ 145. Предисторическа епоха, Природа и наука VIII, кн. 5—6, 1938, 76—77.
- ✓ 146. Ново палеолитно находище въ България, Природа и наука VIII, кн. 7, 1938, 108—109.
- ✓ 147. Малки проблеми при разкопкитѣ, Природа и наука VIII, кн. 10, 1938, 156—157.
- ✓ 148. Най-новитѣ изследвания на пещеритѣ при Дръновския манастиръ, Природа и наука IX, кн. 5—6, 1939, 87—89.

✓ 149. Най-старитѣ останки отъ човѣкъ въ България, Родина II, 1939, 65—75.

✓ 150. Поздрави у дивацитѣ, Природа и наука X, кн. 2, 1939, 22—23.

✓ 151. Защо да пазимъ нещеритѣ. Сборникъ на Съюза за защита на природата, кн. 2, 1939, 75—83.

Освенъ това Р. Поповъ е обнародвалъ популярни статии и въ списанията Трудъ, Ловна просвѣта, Младежко четиво, Народна цѣлина, Кооперативенъ подемъ, Горски прегледъ, Вѣнецъ и Образование.

Ив. Бурешъ

† Архитектъ д-ръ Ал. Рашеновъ

На 4 априль 1938 г. се помина д-ръ Ал. Рашеновъ, архитектъ при Народния музей и действителенъ членъ на Българския археологически институтъ. Рашеновъ е роденъ въ Дръново на 19 февруарий 1892 г. Завършилъ е гимназия въ Габрово, а архитектура въ Прага. Рашеновъ проявява интересъ къмъ старата българска архитектура още като ученикъ и студентъ и въ края на свѣтовната война той е вече помощникъ на К. Шкорпилъ при разкопаването и проучването на две старохристиянски базилики при Лѣсково (Фандѣкли) и Джанагаръ-тепе (Варненско). Презъ 1924 год. Рашеновъ изучава месемврийскитѣ църкви, а като архитектъ при Народния музей ръководи закрепването и възстановяването на редица важни старобългарски паметници: Кржглата църква въ Преславъ, Св. София въ София, Асеновата църква при Асеновградъ, Балдуиновата кула и крепостната порта въ Търново, Хрельовата кула въ Рилския манастиръ, църквата въ Сепарева-бана, църквата въ Никополъ, Вазовата кжца въ Сопотъ и др. Арх. Рашеновъ прояви голѣмъ интересъ и къмъ старата българска кжца и нейното запазване. Той действува енергично за поправянето на регулационнитѣ планове на стариннитѣ градчета съ огледъ да се запазятъ отъ „благоустройство“ живописнитѣ имъ улици и стари кжщи. Като последица на това Министерството на благоустройството създаде наредба-законъ за запазване на стариннитѣ постройки въ населенитѣ мѣста. Рашеновъ взе дейно участие въ прилагането на тоя законъ и работи настоятелно за измѣнение регулационнитѣ

планове на градовете Елена, Коприщица и Тръвна. Вън от тая чисто служебна дейност Рашенов допринесе твърде много чрез редица научни и популярни статии и чрез сказки да се изясни сжщната и стила на българската архитектура, за да се насочи към правилно развитие модерният български град и съвременното архитектурно творчество.

Арх. д-р Ал. Рашенов остави много ценни печатни трудове, между които особено мѣсто заемат: Месемврийски църкви, Българска школа въ византийския стил, ИАИ VI, 1931; Начало и развой на старобългарската архитектура, сп. Архитектъ, 1934; Реставрация на крепостта Царевец въ Търново, ГНМ VI; Стил на българската архитектура, Златорогъ II год.; Нашият чардакъ, Златорогъ III год.; Реставриране на старитъ архитектурни паметници, Златорогъ IV год.; Кжщата на Каблешковъ въ Коприщица, ГНМ 1922—25; Заздравяване и реставриране на църквата Св. София въ София, ГНМ V; Мадарският строеж, Сб. Мадара I; Гробницата въ Крупникъ, ИАИ VIII; Пещъ за глинени издѣлия въ Мадара, Сб. Мадара II; Die Rekonstruktion der Rundkirche von Preslav, ИАИ X; Крепостта при Мезекъ, ИАИ XII; Das bulgarisch-byzantinische Architektursystem, Actes du Vme Congrès des études Byzantines à Rome 1936 и пр. Съ смъртта на арх. д-р Ал. Рашенов Народният музей загуби единъ отъ най-културнитъ си сътрудници, а българската археологическа наука — единъ даровитъ и сериозенъ ученъ.

К. М.

† Иосифъ Стршиговски

Въ началото на януарий 1941 г. се е поминалъ въ Виена на 79 годишна възраст знаменитиятъ ученъ и бившъ виенски професоръ Иосифъ Стршиговски. Покойниятъ започна своята научна дейност съ изследвания върху античното изкуство, но скоро интереситъ му се насочиха къмъ Ориента. Презъ цѣлото си по-нататъшно научно творчество, той си постави за главна целъ да докаже влиянието на Ориента върху развойа на следантичното изкуство. Споредъ него, Елада загина въ прегръдката на

Ориента, гдето въ сжщностъ се е създадо и самото Сръдновѣковие безъ участието на късноримското изкуство. Втората насока въ творчеството на голѣмия виенски ученъ, която той сжщо така упорито следва още отъ ранни младини, ни води къмъ европейския и азиатския северъ. Въ своитъ студии върху северенъ Иранъ, върху преселението на народитъ и по-късно върху старославянското изкуство и особено върху сибирското изкуство той намѣри поразителни връзки между абстрактната орнаментика на Севера и европейското сръдновѣковно изкуство. Своитъ теории Стршиговски изложи въ цѣла редица духовито написани и пребогати откъмъ сравнителенъ материалъ съчинения, между които ще споменемъ само най-значителнитъ: *Orient oder Rom; Kleinasien; Hellas in des Orients Umarmung; Altai-Iran und Völkerwanderung; Die Baukunst der Armenier und Europa; Ursprung der christlichen Kunst; Die Krisis der Geisteswissenschaften; Die bildende Kunst der Gegenwart; Early church art in northern Europe with special reference to timber construction and decoration; Die altslawische Kunst, Der Norden in der bildenden Kunst Westeuropas; Die Holzkirchen in der Umgebung von Bielitz-Biala; Forschung und Erziehung* и пр.

Иосифъ Стршиговски прояви голѣмъ интересъ и къмъ старото българско изкуство въ Плиска, Мадара и Преславъ. Това направи името му популярно и въ България. Въ знакъ на признателностъ Българскиятъ археологически институтъ още презъ 1921 г. го провъзгласи за свой почетенъ членъ.

К. М.

† Д. В. Айналовъ

На 12 декемврий 1939 г. се е поминалъ на 78 годишна възраст единъ отъ най-голѣмитъ историци на изкуството въ Русия, действителниятъ членъ на Българския археологически институтъ, професоръ Димитрий Власевичъ Айналовъ. Покойниятъ ученъ е авторъ на голѣмъ брой блѣстящи изследвания въ областта на византийското, староруското и западноевропейското изкуство и добре известенъ не само въ отечеството си, но и въ чужбина. Неговитъ по-главни трудове сж: *Мозаики IV и V*

вѣковъ (1895), Эллинистическіе основы византийскаго искусства (1900), Византийская живопись XIV вѣка (1917), *Gechichte der russischen Monumentalkunst der vor-moskovitischen Zeit* (1932) и *Geschichte der russischen Monumentalkunst zur Zeit des Grossfürstentum Moskau* (1933). Своя интересъ къмъ българското изкуство Айналовъ засвидетелствува чрезъ статията си „Боянская роспись 1259 года“ печатана въ Известия на Българския археологически институтъ IV (1926/27).

К. М.

† Анталъ Хеклеръ

Маджарскиятъ археологъ Анталъ Хеклеръ се е поминалъ на 3 февруарий 1940 г. Той е роденъ въ 1882 г. и се е училъ въ Будапеща и Мюнхенъ. Хеклеръ бѣше професоръ по класическа археология въ Будапещенския университетъ, уредникъ на античния отдѣлъ на музея Будапеща, директоръ на Маджарския институтъ въ Цариградъ, членъ на Маджарската и Германската академия на наукитъ и дописенъ членъ на Българския археологически институтъ. Хеклеръ остави ценни трудове, между които заслужава да се отбележатъ следнитъ: *Römische weibliche Gewandstatuen*; *Bildniskunst der Griechen und Römer*; *Die Kunst des Phidias*; *Budapester Antiken*, Bd. 1, *Die Sammlung antiker Skulpturen*; *Michelangelo und die Antike*; *Budapest als Kunststadt*; *Ein neues Platonbildnis in Athen und die Platonstatue Silanions*; *Ungarische Kunstgeschichte*; *Bildnisse berühmter Griechen* и др.

К. М.

† Берендтъ Пикъ

На 3 май 1940 год. се е поминалъ въ Берлинъ следъ продължително боледуване видниятъ германски нумизматъ, тайниятъ съветникъ Б. Пикъ на 79 годишна възраст. Покойниятъ бѣ дълги години директоръ на херцогския нумизматиченъ кабинетъ въ гр. Гота и професоръ по нумизматика въ Йенския университетъ. Той бѣ и единъ отъ първитъ сътрудници на подхванатия отъ Пруската академия на наукитъ по починъ на Теодоръ Момзенъ корпусъ на античнитъ монети на Балканския полуостровъ. Нему се падна задачата да обработи и издаде първата частъ

отъ първия дѣлъ на корпуса, посветена на монетитъ съчени отъ градоветъ въ Дакия и Долна-Мизия. Следъ продължителна неблагодарна работа по събиране на прѣснатия нумизматиченъ материалъ по обществени и частни сбирки изъ Европа, Пикъ издаде въ 1898 г. единъ обемистъ томъ (*Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Bd. I. *Dacien und Moesien I.*, 1898, 518 стр. и XV табл.), който представлява отъ себе си образецъ на работливостъ и методичностъ. Въ 1910 г. Пикъ съвмѣстно съ Реглингъ издаде и втората заключителна частъ на тоя дѣлъ на корпуса; въ този томъ Пикъ описва монетитъ на гр. Одесосъ на Черно-море. (II. Halbb. Anfang. *Die Münzen von Odessos*, 1910, 519—586) При все, че отъ времето на обнародването на първия дѣлъ на корпуса материалитъ за нумизматиката на Дакия и Мизия сж се увеличили извънредно много, трудътъ на Пикъ ще остане още за дълги години незамѣнимо помагало при проучвания изъ нумизматиката и историята на Дакия и Мизия.

На монетитъ на античнитъ градове въ предѣлитъ на българскитъ земи Пикъ е посветилъ и по-дребни отдѣлни работи: *Das Monument von Adam-Klissi auf Münzen von Tomi*, AEMÖ XV, 1892, 18—20; *Thrakische Münzbilder*, JdI XIII, 1898, 134—173; въ тази статия сж разгледани монетнитъ изображения на Орфей, Великия богъ на Одесосъ и Тракийския конникъ, колосътъ на Аполона въ Аполония на Черно-море, Праксителевия Хермесъ и др. *Observations sur les monnaies autonomes d'Apollonia de Thrace*, Rev Num IV 2, 1898, 219—230; *Zür Epigraphik der griechischen Kaisermünzen*. *Kóprós*. Journal inter. d'archéol. numism. I, 1898, 451—465, въ тая статия Пикъ се занимава съ аklamациитъ на римски императори върху рѣдки монети на Никополъ на Росица, Пауталия и др.; *Münzbilder aus Bulgariens römischer Vorzeit*, Festschrift für König Ferdinand von Bulgarien, Gotha 1931; сжщата работа, която има популяренъ характеръ се издаде отъ Българския археологически институтъ и на български езикъ, като пореденъ номеръ IV отъ популярната Археологическа библиотека, 1931.

Подобно на нѣкои отъ съвременицитѣ му нумизмати, като П. Гарднеръ, Сворнось, Имхофъ-Блумеръ и др., Пикъ разглеждаше монетитѣ (особено колониалнитѣ) съ тѣхнитѣ образи и надписи като важни извори за миналото на градоветѣ. Въ редица статии той изтъкна, колко важни сж монетитѣ тамъ, дето липсватъ писмени извори. Отъ такова естество сж нѣколкото му статии върху неокората въ гръцкитѣ градове въ Тракия и Мала-Азия: *Die tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen*, *ÖJh VII*, 1904, 1—41; *Die Neokorien von Ephesos*, *Corolla numismatica*, Oxford 1906, 234—244; *Die Neokorietempel von Pergamon und der Asklepios des Phrymarchos*, *W. Indeich-Festschrift*, Weimar 1929, 28—44.

Въ нѣкои свои трудове Пикъ изтъкна значението на монетнитѣ образи и като извори за установяване изгледа на изчезнали сега прочути въ древността статуи. Въ гореспоменатата статия *Thrakische Münzbilder* Пикъ се занимава надълго съ известната колосална статуя отъ Каламисъ въ гр. Аполония на Черно-море и съ статуята на Хермесъ отъ Пракситель, едно копие отъ която се е издигало презъ римската епоха и въ гр. Анхиало.

За прочути статуи въ древността се отнасятъ и следнитѣ статии: *Athenische Statuen auf Münzen*, *Hugo Blümner-Festgabe*, Zürich 1914, 485—499; *Statue di Apollo riprodotte su monete greche e romane*, *Atti del Congresso di scienza storiche*, Bol VI, 1904; *Famous Greek Statues as Found on Greek and Roman Coins* (*American numism. Soc. in New-York* 1922, *The Numismatist*, vol 36, 1923).

Заради заслугитѣ на Пикъ въ изучаванята му на античната нумизматика на нашитѣ земи, покойниятъ бѣ избранъ за действителенъ членъ на Българския археологически институтъ още въ 1923 год

Т. Д. Г.

† Вилхелмъ Дьорпфелдъ

На 26 априлъ 1940 г. почина на 87 г. възраст на островъ Левкада (Гърция) вследствие сърдеченъ ударъ, полученъ нѣколко дни преди това, знаменитиятъ германски

археологъ Вилхелмъ Дьорпфелдъ. Съ него си отива не само несторѣтъ на германската археология, но и единъ голѣмъ ученъ съ свѣтловно име и значение, които ще преждатъ заедно съ неговото дѣло.

Предалъ се отрано съ воля и любовъ на класическата гръцка архитектурна археология, покойниятъ посвети цѣлата си дълга научна дейность на тая наука, като живѣ въ Гърция около 60 години, начело на Атинската секция отъ Германския археологически институтъ и на Гръцкото археологическо д-во и на всички голѣми начинания на тия институти.

Роденъ въ Барменъ на 26 декемврий 1853 г., Дьорпфелдъ завършилъ отдѣла по архитектура въ висшето техническо училище въ Берлинъ, дето знаменитиятъ Фридрихъ Адлеръ всадилъ у него любовъ къмъ класическата гръцка архитектура. Въ 1877 г. той участвува вече заедно съ учителя си Адлеръ и съ Р. Борманъ въ славната дейность по разкопкитѣ на Олимпия, водени отъ Е. Курциусъ. Следъ петъ успѣшно проведени години той продължава, заедно съ другъ единъ идеалистъ и идеологъ на античния гръцки свѣтъ и меценатъ — Х. Шлиманъ — разкопкитѣ на Троя, Микена и Тиринтъ до 1894 г. — вече следъ смъртта на Шлимана. Твърде много търсенъ и цененъ, той участвува междувременно и при разкопкитѣ на Пергамонъ, които продължава съ Алекс. Конце, следъ смъртта на Хумана. Работата му съ видни гръцки и германски археолози на Атинския акрополъ, въ Елевзисъ, Епидавръ, Оропосъ, Коринтъ, Корфу и др. принася все повече и повече за неговата слава. Самъ добре запознатъ съ класическия гръцки езикъ, проникналъ дълбоко въ духа и сжщността на елинската култура отъ Омирово и класическо време, той поставяше и защищаваше своитѣ тези съ свойствения му полемиченъ характеръ, но съ достоинство.

Съ тежкото орѣжие на своята мжчна наука, той, като истински германецъ откри нови хоризонти и даде нови методи. Паметни ще останатъ неговитѣ нови начини за разкопаване, както и начинитѣ да се изразятъ резултатитѣ доведени до свършенство.

Главнитѣ му трудове, между многото други, прѣснати изъ археологическитѣ списания сж: *Der antike Ziegelbau*, 1884; *Das griechische Theater*, 1896; *Troja und Ilion*, 1902; *Одисея I*, 1924; *Стара Итака*, 1927; *Стара Олимпия*, 1935; *Стара Атина и нейната агора*, 1937 и др.

Покойникътъ, отличенъ и неуморимъ лекторъ, остави и цѣла школа отъ млади и стари учени, но може да се каже, че всѣки, който се занимава съ класическата архитектурна археология е неговъ ученикъ — толкова е невъзможно да се избѣгне влиянието на неговата властна и обаятелна натура.

Арх. С. Н. Бобчевъ

Сто години Винкелмановъ празникъ въ Берлинъ

На 9 декемврий 1940 г. въ Берлинъ бѣ отпразднуванъ за стотенъ пжтъ възпоменателниятъ день на основателя на археологическата наука *Johann Joachim Winckelmann*. Този юбилей, отпразднуванъ по починъ на Берлинското археологическо дружество и Сдружението на „Приятелитѣ на античното изкуство“ бѣ въ сжщностъ и стогодишнина отъ фактическото създаване на Берлинското археологическо дружество.

Берлинското археологическо дружество се роди още при първия празникъ на Винкелмана. Къмъ края на първата половина на миналия вѣкъ класицизмътъ въ Германия клонѣше къмъ заникъ. Всичко онова, което нѣколко поколѣния, пропити отъ любовъ и възторгъ къмъ класическата древностъ, бѣха придобили и влѣли въ нѣмския духъ, заплашваше да остане само като страница въ историята на германската култура. Въ тѣзи критически години сждбата доведе въ Берлинъ Едуардъ Герхарда, единъ отъ малкото останали фанатични поклонници на античността, който токущо бѣ организиралъ въ Римъ Института за археологическа кореспонденция (по-късно Германски археологически институтъ). Въ качеството си на професоръ по археология въ Берлинския университетъ той прилага своитѣ организаторски способности, за да направи популярна идеята, на която служеше, и да спечели симпатиитѣ на ржко-

воднитѣ и влиятелни кржгове на обществото за дѣлото на Римския институтъ.

Неговиятъ практически усѣтъ му подказва, че сухитѣ, официални доклади, изложения и научни публикации ще иматъ не по-голѣмо значение, отколкото непосредствения досегъ съ влиятелнитѣ личности. Поводъ за такъвъ досегъ той създава въ 1833 год., когато урежда въ Берлинъ тържествено отпразднуване на годишнината отъ основаването на античния Римъ и на Археологическия институтъ. Между поканенитѣ личатъ видни учени, дипломати, длъжностни лица и хора на изкуството. Единъ наученъ докладъ и следъ това нѣколко часа, прекарани уютно около празнична трапеза въ непринудени разговори установяватъ връзкитѣ между тѣсния кржгъ на ученитъ и широкото общество. Единъ втори празникъ презъ 1835 г. заякчава тѣзи връзки, а въ 1841 г. поводъ да бждатъ отново събрани хората на деня дава отпразднуването за първи пжтъ на възпоменателния день на Винкелмана. На следната година, презъ време на сжщото праздненство, се изказватъ пожелания за ежемесечни събрания съ научни доклади и другарска трапеза, съ което фактически биватъ поставени основитѣ на едно дружество. Въ 1843 год. това дружество добива и свой обликъ, като се добива съ уставъ.

Застанало наредъ съ института за археологическа кореспонденция, съ берлинскитѣ музейнибирки, съ сроднитѣ научни дружества, Берлинското археологическо д-во пое успоредно съ тѣхъ строго опредѣления си пжтъ, безъ да го крѣстоса съ пжтя на своитѣ събратя. Напротивъ, то изигра въ продължение на цѣлъ вѣкъ ролята на звено между всички сили и институти, които си поставяха за цель изучването и популяризирането на древността. Берлинското археологическо дружество като се изключи само единъ случай, презъ време на своето сжществуване не се постави ни веднажъ начело на нѣкакво археологическо предприятие, обаче, едва ли има нѣкое епохално откритие на германската археология, идеята за което да не се е зараждала въ срѣдата на това дружество. То бѣше въ продължение на сто

години лабораторията, дето се подготвяха голѣмитѣ завоевания на германската археологическа наука. То представяше идейниятѣ кръгъ, който включваше всички онѣзи сили, които бѣха въ служба на античността. Безъ да загуби своя специфичен мѣстенъ характеръ, то привлечаше участието на учени отъ цѣла Германия, а скоро и отъ чужбина, които въ неговитѣ заседания изнасяха за първи пътъ новитѣ постижения на науката. То стана посрѣдникъ между висшитѣ научни кръгове и широкитѣ любителски слоеве на обществото, то стана проводникъ, чрезъ който научнитѣ постижения ставаха достъпни за публиката. Берлинското археологическо дружество, най-после, запази свежи традициитѣ на германския хуманизъмъ и класицизмъ до наши дни. И ако днесъ въ предѣлитѣ на третия Райхъ класицизмътъ преживява новъ възходъ, това се дължи до голѣма степенъ на безшумната дейность на Берлинското археологическо дружество. То се оказа непосредственъ участникъ въ изграждането на новата култура на Германския Райхъ.

Тъкмо стотниятъ празникъ на Винкелмана даде поводъ да се изтъкне изключителната заслуга на Берлинското дружество за развитието на най-националната германска наука, каквато е археологията. За това и за разлика отъ предишнитѣ 99 празнувания, на стотния празникъ на Винкелмана, се придаде и особна тържественостъ. Въ богато украсената и обилно осветена концертна зала на берлинската Singakademie, построена въ Шинкеловия класицистиченъ архитектуренъ стилъ, дето въ миналото не единъ пътъ видни представители на пруския класицизмъ бѣха събирали елита на берлинското общество, сега се бѣха събрали всрѣдъ многобройнитѣ членове, приятели и почитатели на Археологическото дружество, представителитѣ на германскитѣ управляющи кръгове и на научнитѣ институти и сдружения.

Тържественото заседание се откри съ концертъ отъ Моцарта, изпълненъ отъ известния берлински квартетъ Струбъ. Следъ това председателятъ на дружеството, проф. Роденвалдъ, отправи поздравителни думи

къмъ присѣтстващитѣ, като изтъкна значението на празненството и отдаде почитъ къмъ тримата създатели на археологическата наука въ Германия, Винкелманъ, Герхардъ и Курциусъ, бюсоветѣ на които бѣха изложени върху богато украсената съ зеленина естрада. Особното значение на празника за културна Германия бѣ подчертано и отъ поздравителната телеграма на Фюрера и съ поздравленията, които поднесе представителятъ на министъра на просвѣтата, държавниятъ секретаръ Чинчъ. Въ сжщия духъ бѣха отправени и многобройни поздравления на представителитѣ на различнитѣ институти и сдружения. Голѣмото значение на този празникъ и за общата археологическа наука бѣ подчертано съ присѣтствието на чуждестранни представители. Берлинското археологическо дружество не бѣше пропуснало да покани за празненството като свои гости видни учени отъ приятелскитѣ страни на Германия. Между поканенитѣ бѣ и българскитѣ министъръ председателъ и министъръ на народното просвѣщение, проф. Б. Филовъ. Поради невъзможность, обаче, да се отзове на поканата, той изпрати като свой представителъ, доцента по археология въ нашия университетъ Д. П. Димитровъ. Освенъ българския делегатъ тукъ личаха представителитѣ на Унгария, проф. А. Алфолди, на Испания, проф. Санта Олала и на Ромъния, проф. Думитреску. Колкото и малкъ да бѣ броятъ на чуждестраннитѣ участници на това тържество, предъ видъ особнитѣ трудни времена, които се преживяватъ, тѣхното присѣтствие бѣ високо оценено отъ германскитѣ колеги и бѣ възнаградено съ най-сърдечно внимание и любезность. То показваше колко неразривни сж връзкитѣ между германската археология и учения свѣтъ въ чужбина. То подчертаваше дебело, на какъвъ високъ престижъ се радва Берлинското археологическо дружество въ чужбина Въ тоя духъ говори и проф. Алфолди отъ името на чуждестраннитѣ делегати. Следъ размѣна на поздравитѣ и предаване на различни подаръци на дружеството, последва научната лекция на проф. Ремъ отъ Гисенъ върху Винкелманъ и Лесингъ,

следъ което като край на праздненството бѣ изпълненъ единъ Бетховеновъ квартетъ.

На другия день, 10 декемврий, въ честь на чуждестраннитѣ гости бѣ даденъ обѣдъ въ хотелъ Адлонъ, а следъ обѣдъ се състоя приемъ отъ председателя на Германския археологически институтъ въ помѣщеніето на института. Съ това бѣше подчертана още единъ пѣтъ традиционната връзка между Берлинското археологическо дружество и неговитѣ събратя, на първо мѣсто Германския археологически институтъ.

Д. П. Д.

Материали за проучване на предисторическата епоха въ България

1. Селищна могила, при с. Петръчъ (Софійско). Около 100 м. северно отъ селото, отъ лѣво на р. Блато, се издига една селищна могила, висока около 4 м., върху която е построена селската черква. По югоизточния склонъ на могилата, който е измитъ отъ поройнитѣ дъждове, се намиратъ въ изобилие глинени фрагменти отъ сждове, кременни и каменни орждия и животински кости. Източно отъ черковната ограда въ едно пепелище се намѣри разрушенъ човѣшки скелегъ отъ който бѣха запазени по-добре само нѣколко части отъ теменнитѣ кости на черепа и дветѣ по-дълги кости на една отъ ржцетѣ. По намѣренитѣ предмети, фрагменти отъ тънкостенни, добре изгладени и излъскани сждове съ следи отъ графитна боя и отъ груби дебелостенни и украсени съ ямички сждове, могилата при с. Петръчъ може да се отнесе къмъ каменномедната епоха. Следъ селищната могила при с. Гниляне,¹⁾ тази е втората селищна могила, открита въ Софійското поле.

2. Селище при с. Петръчъ (Софійско). Около единъ клм. северно отъ селото, въ мѣстността „Селище“, до селскитѣ гробища се откри пространно предисторическо селище съ керамика подобна на тази отъ околнитѣ предисторически селища при с. Бѣлица, Кжтина-цървена рѣка, Илиянци и Волуекъ.²⁾ И тукъ се различаватъ два

вида сждове: тънкостенни, излъскани, нѣкои украсени съ графитенъ геометриченъ орнаментъ, и дебелостенни сждове украсени съ врѣзани волути, спирални кржгове и околорѣстни линии. Нѣкои отъ сждоветѣ сж били снабдени съ улейчета, а върху дъната на други сждове личатъ отпечатьци отъ рогозки. Намѣриха се сжщо така каменни орждия и рога отъ говедо.

3. Освенъ обнародванитѣ по-рано материали отъ предисторически селища въ Софійското поле, трѣбва да спомена и нѣколко нови предмета, главно глинени идоли и животински фигурки:

Обр. 331. — Глинени животински глави отъ Бухово (1) и Кремиковци (2).
Fig. 331. — Têtes d'animaux en argile de Buhovo (1) et Kremikovci (2).

Бухово. Животинска глава (обр. 331). Липсва устата. Очитѣ сж представени съ две полусферични изпъкналости. Повърхността на главата е излъскана.

Кремиковци. Торсо отъ глиненъ идолъ, вис. 7 см. Главата и частъ отъ краката липсватъ. Въ срѣдата на счупената горна частъ има провъртена дупка. Седалищната частъ и краката сж моделирани доста сполучливо. Вулвата е представена пластично (обр. 332).

Отъ сжщото селище произлиза животинска глава, отчасти повредена (обр. 331), дължина 8 см. Цвѣтъ сивъ. Отъ страни на горната ѣ частъ сж моделирани две силно изпъкнали очи. Отъ страна главата е снабдена съ трижгълни жби. Повърхността на главата е излъскана.

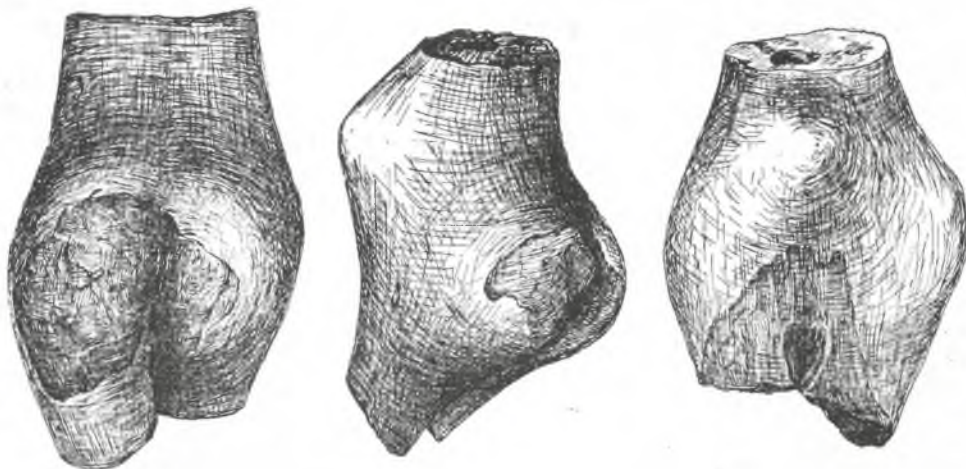
¹⁾ Н. Петковъ, Могилата Около Глава при с. Гниляне. ГНМ V, 115—145.

²⁾ Н. Петковъ, ГНМ VI, 403—423.

Милковица. Подобна животинска глава, като тѣзи отъ Креиковци и Бухово (обр. 333).

И третѣ животински фигурки представятъ глави отъ единъ видъ животно, което за първи пътъ срѣщаме между животинскитѣ фигурки у насъ. И третѣ живо-

Курило. Около 300 м. северно отъ селото, отъ селището отъ бронзовата епоха произлиза една изгладена шиферна плочка (обр. 335), дълга 10 см., деб. 5 мм., която по формата си наподобява твърде много на плоскитѣ костени идоли отъ Султанъ, Ямболъ, Гниляне и др.

Обр. 332. — Глиненъ идолъ отъ Креиковци.
Fig. 332. — Idole en argile de Kremikovci.

тински глави произлизатъ отъ селища съ матово боядисана керамика.¹⁾

Челопечане. Освенъ изрѣзаната върху частъ отъ глинена масичка човѣшка глава, върху единъ фрагментъ отъ дебелостененъ глиненъ сждъ е изрѣзана схематична човѣшка фигура (обр. 334), вис. 6 см. Главата не е представена, обаче въ срѣдата на гръдната частъ е провъртяна дупка съ диам. 1 см., която, по всѣка вѣроятностъ, представя устата. Отъ дветѣ ѝ страни сж издълбани две плитки дупки, които изразяватъ или гърдитѣ, или типичнитѣ за плоскитѣ глинени идоли дупчици, провъртяни въ издаденитѣ имъ на страни ржце. Отъ страничнитѣ дупчици, косо надолу се спускатъ по три кжси нарѣзи — ржцетѣ или прѣститѣ. Краката, съ две успоредни рѣзки, сж изрѣзани въ разкрасено положение. Въ жгъла, образуванъ отъ разкрасенитѣ крака, е изрѣзанъ полътъ въ форма на плитка дупка.

¹⁾ Н. Петковъ, Предисторическа боядисана керамика отъ Соф. котловина. ГПНБМ 1928—29.

Отъ сжщото селище произлиза и една бронзова стреличка (обр. 335).

На обр. 336 сж дадени 6 фрагмента отъ глинени сждове отъ Челопечане и Горни-Богоровъ съ релефенъ орнаментъ,

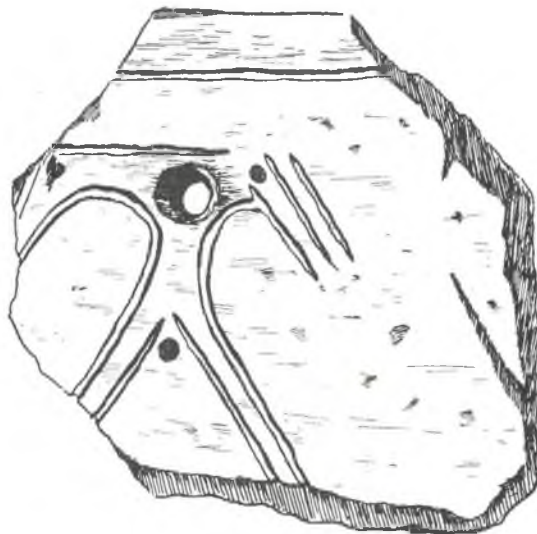
Обр. 333. — Глинена животинска глава отъ Милковица.
Fig. 333. — Tête d'animal en argile de Milkovica.

изобразяващъ лицевата частъ на животно или човѣкъ. Всички фрагменти произлизатъ отъ добре изработени и излъскани сждове. Нѣкои отъ изображенията сж обкржжени

съ релефни или графитни джги. Носът е моделиранъ силно издаденъ напредъ, като въ нѣкои случаи е орнаментиранъ съ малки дупчици. Очитѣ сж представени съ две елипсовидни ямички. Въ случая, по всѣка вѣроятностъ, имаме фрагменти отъ антропоморфни сждове.

Михайлово (Старозагорско). Преди две години, при случайни откопавания, въ южната частъ на Келнетската могила е била открита глава отъ глиненъ идолъ съ значителни размѣри (обр. 337). Съ малки изключения, главата е запазена напълно. Има височина 8·5 см., шир. 13·5 см. и дебелина на стенитѣ 3 мм. Цвѣтъ червеникавъ. Моделирана е отдѣлно отъ тѣлото и се е нахлузвала върху него, както глинената глава отъ Габарево.¹⁾ Лицевата частъ на главата се състои отъ две елипсовидни плоскости, въ горния край на които сж изрѣзани очитѣ въ форма на елипси. Отъ дветѣ страни плоскоститѣ завършватъ съ силно издадени релефни ржбове, изразяващи ушитѣ, презъ които сж провъртани по 7 малки дупчици. Носътъ

срѣщаме въ нѣкои глави отъ глинени идоли у насъ. Най-отгоре на темето сж провъртани 2 малки дупчици. Главата стои върху кжса шия, която отзадъ се слива съ тилната частъ.

Обр. 334. — Фрагментъ отъ глиненъ сждъ отъ Чelopeчane.

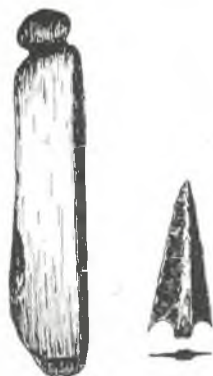
Fig. 334. — Fragment d'un vase en argile de Čelopečane.

По начина на изработката — отдѣлна отъ тѣлото, главата отъ Михайлово се приближава твърде много до кухата глинена глава отъ Габарево (Казанлъшко).¹⁾

Недѣлчо Петковъ

Могилни некрополи въ Софийско и Троянско

Четири голѣми могилни некропола се очертаватъ въ източната частъ на Софийско, при селата Горна-Малина, Саранци, Байлово и Макоцево. Два отъ тѣхъ — при Байлово и Горна-Малина — сж проучени и датирани: първиятъ къмъ V вѣкъ, вториятъ къмъ III—II вѣкъ пр. Хр. Саранскиятъ, въ миналото, отчасти е отварянъ, а частъ отъ Макоцевскиятъ презъ 1931 г., при строежа на ж. п. линия София—Карлово е билъ унищоженъ.

Обр. 335. — Камененъ идолъ и бронзова стрела отъ Курило.

Fig. 335. — Idole en pierre et point de flèche en bronze de Kurilo.

и брадата сж силно заострени. Подъ носа, който се слива съ низкото и наведено назадъ чело, сж провъртани 5 малки дупчици.

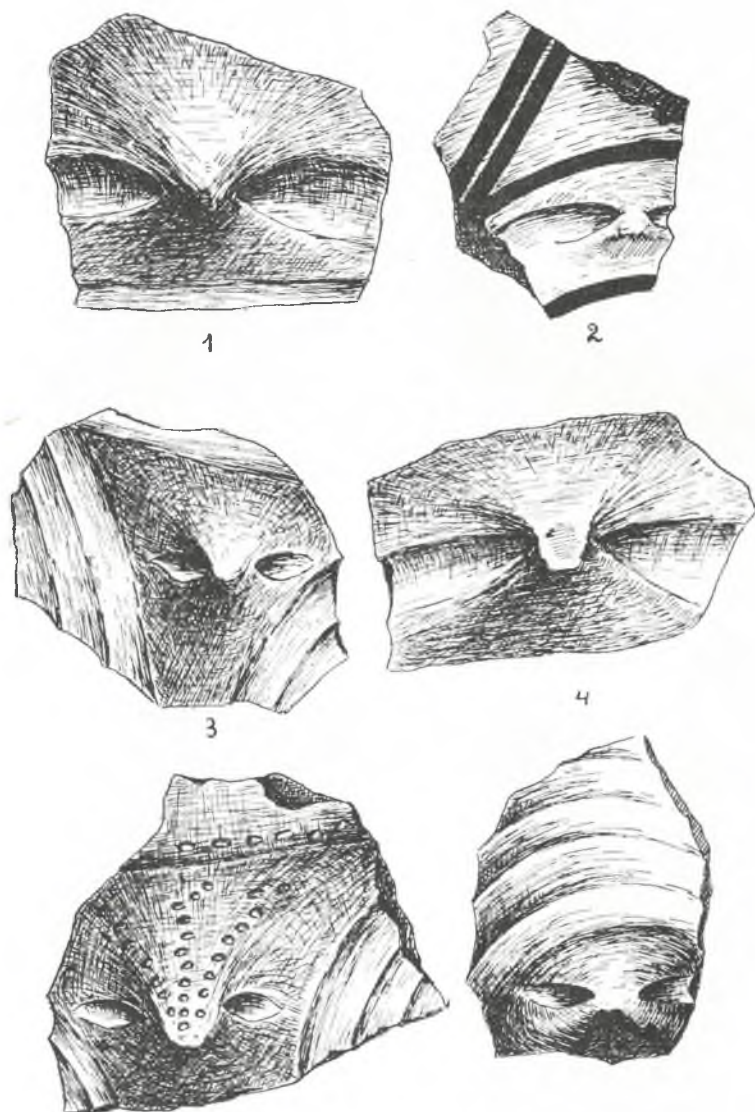
Тилната частъ е орнаментирана съ успоредни нарѣзи, представляващи, по всѣка вѣроятностъ, косата, както това

¹⁾ В. Миковъ, ГНМ V, обр. 21.

¹⁾ В. Миковъ, ГНМ V, обр. 21.

Около 1.5 клм. източно отъ с. Макоцево (Новоселско), тамъ дето Опорска рѣка се влива въ Камарската, въ мѣстността „Падало“ се намиратъ 23 малки

Презъ 1931 г., при строежа на подбалканската ж. п. линия София—Карлово, въ горния край на дѣсната група е прокопанъ пжтъ, вследствие на което 7 могилки

Обр. 336. — Фрагменти отъ глинени сждове отъ Челопечане (1, 2, 3, 6) и Горни-Богоровъ (4, 5).

Fig. 336. — Fragments de vases en argile de Čelopečane (1, 2, 3, 6) et de Gornî-Bogorov (4, 5).

могилки, съ най-голѣма височина до 90 см. и диам. 9 м. Опорската рѣка раздѣля могилния некрополъ на две групи, отъ които тази отъ дѣсно на рѣката има 14 могилки, а лѣвата група — 9 могилки.

отъ тази група сж били повредени, а други нѣколко съвършено унищожени. По сведения, тамъ били открити погребения, желѣзни копия, прѣстени, глинени сждове и други.

През 1939 г. разкопахъ крайнитъ три могилки отъ дѣсната група, въ резултатъ на което се получи следниятъ материалъ:

✓ Могила 1. Намира се въ източната частъ на некропола. Вис. 0·50 м., диам. 4 м. Пътътъ е отсѣкълъ голѣма частъ отъ нея. Въ останалата неразкопана частъ се откриха животински кости, обезформени, дребни желѣзни кжсчета, вжглени и фрагменти отъ глинени сждове. Подпочвениятъ води сж разрушили коститъ и желѣзнитъ предмети.

Могила 2. Вис. 80 см., диам. 6 м. Пътътъ е отсѣкълъ половината отъ могилата. Въ останалата неразкопана частъ се откри погребение чрезъ изгаряне на мъртвия вънъ отъ могилата. Гробътъ, отчасти разрушенъ, е билъ изграденъ отъ голѣми камъни и покритъ съ каменни плочи. Въ запазената частъ на гроба, отъ изтокъ къмъ западъ, се откриха:

1) желѣзенъ връхъ отъ копие, дъл. 12 см. (обр. 338);

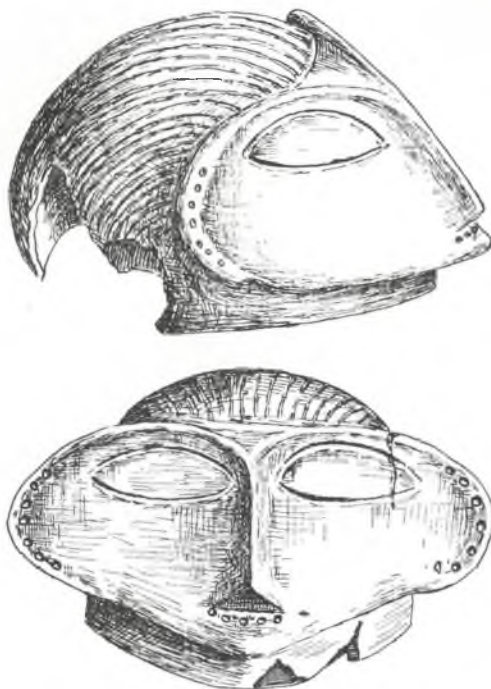
2) желѣзенъ връхъ отъ копие, дъл. 12 см. (обр. 338);

3) връхъ и крайната кржгла куха частъ отъ желѣзно копие, слепени, вѣроятно, при трупоиизгарянето;

4) около 50 см. западно отъ копията се откри желѣзна юзда, отчасти повредена (обр. 338). Груба направа. Има два кнебела, дълги 17 см., направени отъ кржгло желѣзо съ различни дебелини. Въ предния си край, кнебелитъ сж извити надолу, като презъ извивкитъ сж прокарани две скоби. Тамъ гдето се скачватъ една въ друга, скобитъ сж плоски, съ профиловани ржбове. Въ скобитъ сж нанизани по една кржгла и по две четиризжбести пластинки, а между тѣхъ — цилиндрични пръстенчета. Зжбалецътъ, дългъ 12 см., е направенъ отъ вито желѣзо. Прикрепенъ е къмъ кнебелитъ съ извиване на краищата му. Въ задния си край кнебелитъ сж извити настрани така, че презъ извивкитъ имъ сж били прокарани поводитъ на коня.

До юздата се намѣриха нѣколко желѣзни копчета, две отъ които сж показани на обр. 338. Въ лицевата си частъ тѣ сж слабо издути, а отъ обратната страна — плоски и снабдени съ по едно плоско

езиче. Нѣма съмнение, че тѣзи копчета сж били прикрепени съ помощта на езичето си къмъ коженитъ конски украси. Около юздата се намѣриха съвършено обезформени отъ огъня части отъ подобни копчета и дребни желѣзни предмети.

Обр. 337. — Глава отъ глиненъ идолъ отъ Михайлово, Старозагорско.

Fig. 337. — Tête d'un idole en argile de Mihailovo, distr. Stara-Zagora.

Освенъ горнитъ предмети, въ гроба се откриха фрагменти отъ глинени сждове, горѣли животински и човѣшки кости, вжглени и овжглени желѣди.

По форма и техника юздата отъ Макоцево се приближава твърде много, до дветъ желѣзни юзди отъ Горна-Малина.¹⁾

Презъ 1929 г. при прокопаване на първия тунелъ при Макоцево е била открита друга подобна желѣзна юзда, снабдена, сжщо така, съ кржгли скоби, презъ които сж нанизани четиризжбести желѣзни пластинки.²⁾

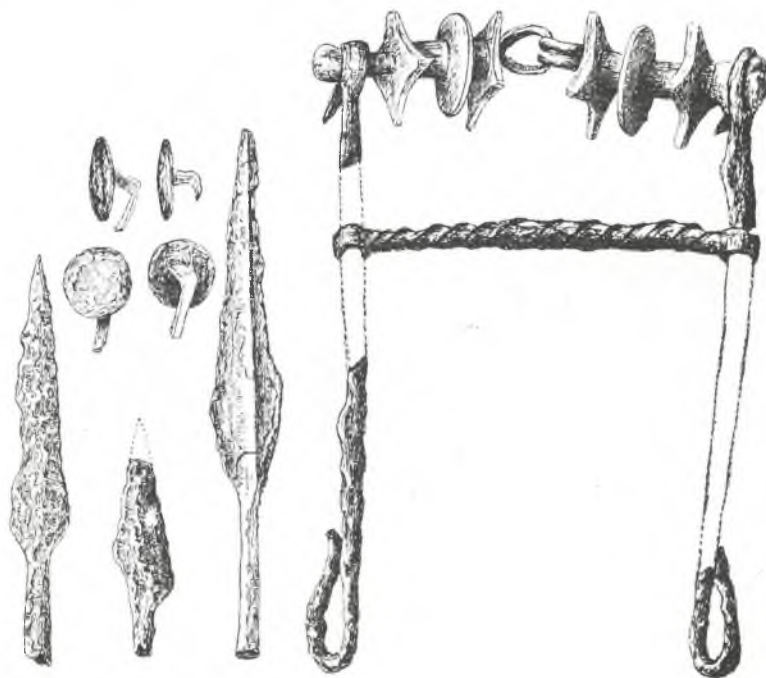
¹⁾ В. Миковъ, ГПНБМ 1931—1934, 74 и 76, обр. 4 и 9.

²⁾ Н. Петковъ, ИАИ VII, 336, обр. 124.

Могила 3. Намира се отъ другата страна на пътя, срещу могила № 2. Размъри сжщитъ. При разкопаването ѝ въ гроба се откриха само фрагменти отъ глинени сждове, работени на ржка, животински кости и вжглени.

Могили 4 и 5 сж насипани по на 3 м. една отъ друга, западно отъ могила № 2. Вис. около 60 см., съ диам. 4 м.

ропола при „Падало“, желъзно копие между Макоцево и Чеканчево, желъзна юзда при първия ж. п. тунелъ,¹⁾ желъзно копие (обр. 338) дълго 40 см. намърено въ околноститъ на Макоцево. Следи отъ голъмо селище съ фрагменти подобно на тъзи отъ некропола се откриватъ между тунела и „Падало“. Между Байловския и Макоцевския некрополъ, по сръдата на

Обр. 338. — Желъзни предмети отъ могила № 2 при с. Макоцево.

Fig. 338. — Objets divers en fer du tumulus funéraire № 2 près de Makoczevo.

Пътътъ е засегналъ и тъзи могили. Въ неразкопанитъ имъ части се откриха фрагменти отъ глинени сждове, вжглени и животински кости.

Близостта на некрополитъ при Саранци и Горна-Малина допуска да приемемъ, че четиритъ некропола съставляватъ погребения на нъкое голъмо или пръснато на колиби селище, което ще тръбва да търсимъ въ околноститъ на споменатитъ некрополи. Единични желъзни предмети сж били откривани и въ миналото около Макоцево и то между ж. п. гара и нек-

Опорска ръка, до единъ голъмъ кладенецъ, се откриха следи отъ селище, а северно отъ некропола на Падало и по бръга на Камарската ръка се откриха следи отъ селище съ значителни размъри.

По намъренитъ въ могилитъ желъзни предмети, особено юздата, Макоцевския некрополъ, както и открититъ въ околноститъ на Макоцево единични желъзни предмети и селища съ керамика аналогична на тази отъ некропола, ще тръбва да отне-

¹⁾ ИАИ VII, обр. 133 и 135.

семъ по време къмъ Горномалинския могиленъ некрополъ, т. е. къмъ III—II вѣкъ пр. Христа.

Кнежа (Троянско). Долинитѣ въ Троянския балканъ, образувани отъ многобройнитѣ притоци на р. Бѣли-Осъмъ, сж усѣяни съ множество малки могилки, прѣснати на групи и уединени изъ малкитѣ поляни край рѣкитѣ или близкитѣ имъ височини. По-интересни отъ тѣзи могилини некрополи сж: Троянския и тѣзи при селата Кнежа, Долно-Шипково и Бѣли-Осъмъ.

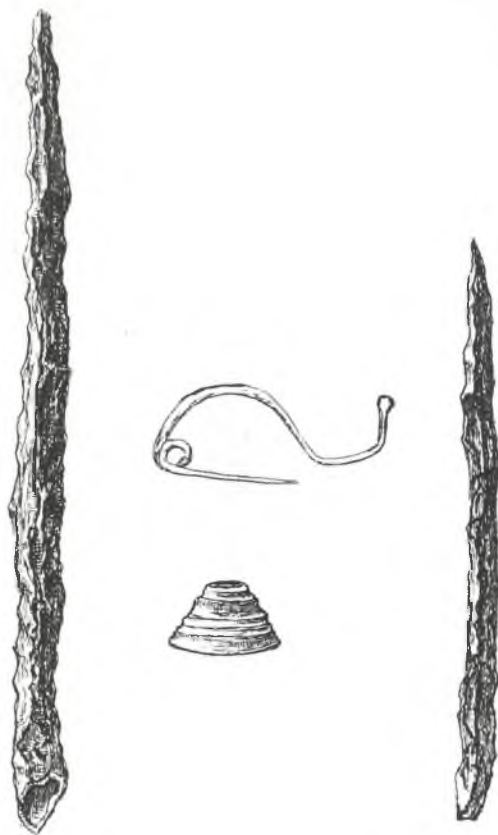
Между гр. Троянъ и с. Кнежки-лжгъ се наброяватъ повече отъ 10 могилки. За една гробна находка отъ този некрополъ съобщава проф. Б. Филовъ, въ статията си „Два могилини гроба въ Балкана“.¹⁾

Най-голѣмъ отъ останалитѣ могилини некрополи въ Троянско е този при с. Кнежа, около 9 клм. югозападно отъ гр. Троянъ. Отъ дветѣ страни на рѣката и по близкитѣ височини се наброяватъ повече отъ 30 малки могилки, частъ отъ които сж отваряни, а други нѣколко напълно унищожени при построяването на пѣтя и каменнитѣ мостове изъ селото. Центърътъ на този могиленъ некрополъ се намира между основното училище и общинското управление, гдето е имало повече отъ 10 могилки. Въ началото на селото се намира друга група отъ 4 могилки, две отъ които презъ 1938 г. трудоваци разкопаха за прѣстъ. Въ втората могила се откри гробъ съ погребение безъ изгаряне на умрѣлия. Гробътъ е билъ отварянъ въ миналото, така че освенъ частъ отъ скелета, една желѣзна халка и фрагменти отъ глинени сѣдове, други предмети не се откриха. Мъртвиятъ, поставенъ отъ И къмъ З, е билъ сложенъ върху каменни плочи. Наоколо, въ форма на гробъ, сж били наредени голѣми камъни, а върху тѣхъ покривни плочи.

Третата и четвъртата могили отъ първата група на този некрополъ сж били неотдавна разкопани. Останалитѣ въ земята камъни очертаватъ мѣстоположението на гробоветѣ. Въ тѣхъ били открити желѣзни предмети.

¹⁾ ИАД I, 155 сл.

Презъ 1935 г. въ мѣстността Ляката, срѣдището на селото, е била разкопана могила № 5. Разкритъ е билъ гробъ, въ който сж били намѣрени, желѣзенъ мечъ, дълъгъ около 60 см., бронзова и глинена паничка, четириржбестъ желѣзенъ връхъ за копие, бронзови фибули, 3 бронзови предмета въ форма на пресѣченъ конусъ съ дупка презъ срѣдата (обр. 339). Тази

Обр. 339. — Желѣзни копия, бронзова фибула и бронзовъ предметъ отъ Кнежа.

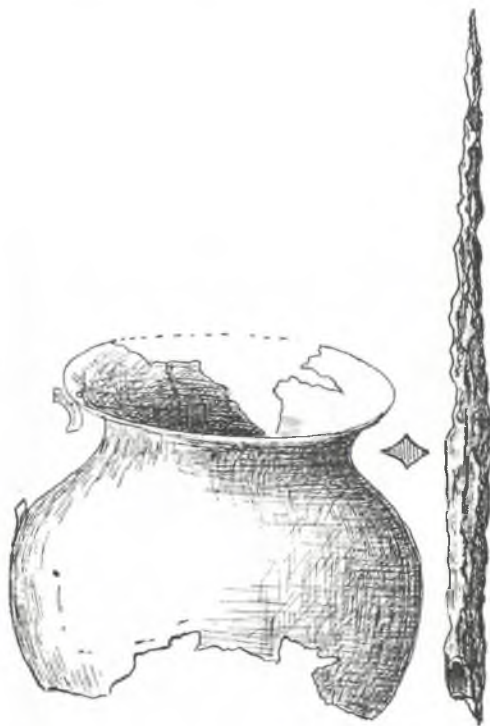
Fig. 339. — Lances en fer, fibule thrace en bronze et objet en bronze de Kneža, distr. Trojan.

интересна гробна находка е била разграбена и унищожена, съ изключение на бронзовия предметъ.

Могили 6 и 7 сж били разкопани при построяване на основното училище. Били открити желѣзни, бронзови и глинени предмети.

Срещу Ляката, въ Боровското, се е намирала могила № 8, сега разрушена. Тамъ се откри интересно селище съ керамика, аналогична на тази отъ моилките. Около Боровското се намиратъ други 3 малки моилки.

Една отъ най-интереснитѣ, обаче, моилни находки въ този моилненъ некрополъ е била открита въ една каменна

Обр. 340. — Бронзовъ сѣдъ и желѣзно копие отъ Долно-Шипково, Троянско.

Fig. 340. — Vase en bronze et lance en fer de Dolno-Sipkovo, distr. Trojan.

моилка на края на селото, въ мѣстността Герджиковото. Моилата е била разкопана нощно време отъ иманяри. Подъ каменната грамада е билъ откритъ гробъ, отъ който сж прибрани следнитѣ предмети:

1. Четириржбестъ желѣзенъ връхъ отъ копие, дъл. 18 см. (обр. 339).

2. Подобенъ, по-малкъ връхъ съ дължина 12 см. (обр. 339) Подобни копия сж намирани почти въ всички отваряни моилки отъ този некрополъ. Б. Филовъ описва подобно

копие отъ моилния гробъ при гр. Троянъ.¹⁾ Аналогиченъ връхъ имаме отъ близкия некрополъ при с. Долно-Шипково (обр. 340) и отъ Малка-Брѣстница (Тетевенско).²⁾

3. Бронзова фибула, тракийски типъ, дъл. 5.5 см. (обр. 339). Иглодържателятъ завършва съ типичната топчица. Джгвидниятъ лжкъ, следъ като прави една завивка отъ лѣво къмъ дѣсно, минава въ игла, която не достига до извивката на иглодържателя. Подобна фибула имаме отъ гр. Троянъ.³⁾

Отъ сжщата находка сж пропаднали следнитѣ предмети: бронзовъ сѣдъ, сребърна торква съ врѣзанъ орнаментъ, бронзовъ кржгълъ предметъ, орнаментиранъ върху издутата му частъ и др.

Освенъ некропола въ селото, голѣмъ брой моилки сж прѣснати по околнитѣ височини Имането, Бѣли-лжгъ, Кратунковци, Стражата, Пирово и др. Повечето отъ моилитѣ въ горнитѣ мѣстности сж разкопавани отъ иманяри, отъ които сж изравяни желѣзни предмети. Почти въ всички разкопани моилки е констатирано погребение чрезъ изгаряне на мъртвия вънъ отъ моилата.

Долно-Шипково (Троянско). Къмъ сжщото време ще трѣбва да отнесемъ и моилния некрополъ при с. Долно-Шипково, около 15 клм. източно отъ гр. Троянъ. Три моилки отъ този некрополъ, до имота на Дочо Ковача, преди 3 години сж били разкопани за прѣстъ при поправянето на пжтя Троянъ—Шипково. Въ първата могила вис. 1.70 м., диам. 10 м. е билъ откритъ гробъ съ погребение чрезъ изгаряне на мъртвия вънъ отъ моилата. Отъ този моилненъ гробъ учительтъ отъ сжщото село Минко Симеоновъ е прибралъ следнитѣ предмети:

1) Четириржбестъ желѣзенъ връхъ за копие, дъл. 28 см. (обр. 340). Подобни копия ни сж познати отъ Кнежа, Троянъ⁴⁾ и Малка-Брѣстница.⁵⁾ Интересно е да се отбележи, че четириржбеститѣ желѣзни копия ни сж познати за сега само отъ Троянско и Тетевенско. Намирането на

¹⁾ ИАД I, 155.

²⁾ ИАИ VI, 165, обр. 146.

³⁾ ИАД I, 156, обр. 1-а.

⁴⁾ ИАД I, 156.

⁵⁾ ИАИ VI, обр. 146.

този типъ желѣзни копия заедно съ тракийския типъ фибули (Кнежа) ни улеснява при определяне времето на могиленитѣ некрополи при Кнежа и Долно-Шипково, които ще трѣбва да отнесемъ къмъ края на халшатската епоха.

2) Бронзова сѣдинка (обр. 340) съ профиливанъ рѣбъ, отчасти повредена, вис. 7 см. Отъ едната страна сѣдътъ е билъ снабденъ съ плоска дръжка, прикована къмъ устието и срѣдната издута частъ на сѣда. Патина тъмно-зелена.

Подобна бронзова сѣдинка, съ една масивна дръжка, украсена въ долната си частъ съ човѣшки образъ, ни е позната отъ Крънъ (Казанлъшко) и датирана къмъ 250—100 г. пр. Хр.¹⁾ Нашата бронзова сѣдинка по намѣреното въ сѣщия гробъ четирирѣбесто желѣзно копие, аналогично на копията отъ съседнитѣ могиленни некрополи при Кнежа (обр. 339), Троянъ²⁾ и Малка-Бръснаща,³⁾ намѣрени заедно съ бронзовитѣ фибули отъ тракийски типъ, ни позволява да отнесемъ и нея къмъ края на първата желѣзна епоха. Отъ Влашко-село имаме глинена сѣдинка⁴⁾ съ една дръжка по форма подобна на бронзовата сѣдинка отъ Долно-Шипково.

Бѣли-Осъмъ. Отъ срѣдището на селото — 10 км. западно отъ Троянъ, се отдѣля пѣтя за махалата Зеленика. По високитѣ поляни, въ околноститѣ на махалата, се наброяватъ нѣколко десетки малки могилки, отъ които тѣзи при Балабановата чешма, край пѣтя за Козята стена, сѣ отваряни въ различни времена. И тукъ както и при могиленитѣ гробове отъ Кнежа и Долно-Шипково сѣ били открити погребения съ изгаряне на мъртвия, четирирѣбести желѣзни копия и глинени сѣдинки.

Недѣлчо Петковъ

Единъ новъ надписъ отъ Стара-Загора съ израза

ἐκ τῶν ὑπερπαύοντων

Въ археологическия музей на гр. Стара-Загора, античната Augusta Traiana, се на-

¹⁾ ИАИ VI, обр. 146.

²⁾ ИАД I, 156.

³⁾ ИАИ VI, обр. 146.

⁴⁾ ИАИ II, 115, обр. 49. Некрополътъ е датиранъ къмъ V вѣкъ пр. Хр.

мира единъ силно очупенъ отъ всички страни мраморенъ блокъ, високъ 0·51 м., широкъ 0·28 м. и дебелъ 0·30 м. Върху едната му страна личатъ осемъ реда грѣцки надписъ. Отъ всѣки редъ сѣ запазени, обаче, само по нѣколко букви, а въ най-долния се забелязватъ само следи. Долната, лѣвата и дѣсната частъ на надписа е така силно очупена, че при сегашното му състояние нито една дума не е цѣлостно запазена (обр. 341). По тази причина и напълно сигурното възстановяване на надписа сега е невъзможно. Все пакъ ние ще се опитаме да предложимъ едно четене, което, ако не напълно сигурно, остава поне доста близко до първоначалния текстъ.

Запазенитѣ букви на първия и втория редъ ни даватъ сигурното установяване на думитѣ: I р. θεῖστατος, II р. εὐσεβῆς. Отъ тукъ следва, че ние имаме работа съ почитенъ надписъ на нѣкой императоръ. А понеже надписътъ не е изсѣченъ върху колона, но върху блокъ, неговиятъ произходъ отъ милиарна колона е изключенъ. Това обстоятелство е важно, защото въз основа на него ние можемъ да заключимъ, че както титулатурата, така и името на императора не сѣ били дадени въ дативъ или въ генетивъ въ формулата ὑπὲρ τῆς τοῦ τύχης καὶ . . . , както това е много често въ надписитѣ върху тракийскитѣ пѣтни колони.¹⁾ Въ третия редъ, обаче, думата αὐτοκράτωρ трѣбва да е била дадена въ генетивъ, ако се сѣди отъ окончанието οὐ на предходящата дума. Тази генетивна форма може да се обясни, съ това, че въ надписа е било дадено и родословието на императора.

Отъ това, което казахме, можемъ да приемемъ, че нашиятъ блокъ е билъ частъ

¹⁾ Милиарнитѣ колони въ провинция Тракия иматъ преди всичко характеръ на почитни паметници на императоритѣ (срв. Филовъ, Псп. LXVIII, 1907, 627 сл.; Hirschfeld, Die römischen Meilensteine, Kleine Schriften, Berlin 1913, 718 сл.; Kroll, RE, Suppl. VI, 414; Dimitrov, ГНМ VI, 1932—1934, 129 сл.). Това личи не само отъ формулитѣ на надписитѣ, но и отъ обстоятелството, че само незначителенъ брой отъ тѣхъ сѣ били предназначени и за дистанционни знакове. Върху повечето отъ тѣхъ липсва числото на милитъ (E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, № 43, 45, 47, 52).

отъ подставката на статуята на нѣкой императоръ. Тогава възъ основа на надписа, Hondius, SEG III, 509, първитъ три реда съ първата половина на четвъртия редъ до означената точка биха могли да се възстановятъ така:

1. Τὸν μέγιστον καὶ] θειότα[τον Αὐτοκράτορα
τὸν δεῖνα Εὐσε[βῆ, Εὐτυχῇ Σεβ. υἱὸν τοῦ
μεγίστου καὶ θειοτάτ]ου Αὐτο[κράτορος τοῦ
δεῖνα

Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς, Σε[β

Обр. 341. — Гръцки надписъ
отъ Стара-Загора.

Abb. 341. — Griechische Inschrift
aus Stara-Zagora (Sofia, Nationalmuseum).

Въ четвъртия редъ следъ думата Σε[β е отбелязана точка. Следната дума може да бжде καὶ. Тогава може да се приеме, че е било споменато името на още единъ членъ отъ императорския домъ. И, ако ние схванемъ буквата σ въ петия редъ като генетивно окончание на едно женско име,

възъ основа на надписитѣ Kalinka, цит. съч., № 65 и 66, можемъ да предложимъ следното допълване:

4. καὶ τῆς θεοφιλεστάτης Μαρ-
κίας Ὠτακιλίας Σευήρας Σε[β [. . . .]

Императрицата Marcia Otacilia Severa се явява не рѣдко въ надписитѣ съ нейния съпругъ Philippus senior.¹⁾ Въ единъ надписъ отъ селото Геренъ (Пловдивско) се явяватъ двамата заедно съ тѣхния синъ Philippus junior.²⁾ Възъ основа на това би могло да се приеме, че подобенъ случай имаме и въ нашия надписъ, като почетениятъ императоръ е билъ именно Philippus junior.

Възъ основа на надписа AA LIV, 1939, 77 сл., ние се осмѣляваме да допълнимъ и последнитѣ редове:

5. ς Σε[β. ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
Τραιανέων ἐκ τῶν ὑπερ]παιό[ντων ἡγεμο-
νεύοντος

τῆς Θρακῶν ἐπαρχείας..] στείλ[...

Цѣлиятъ текстъ, споредъ нашитѣ допълнения, трѣбва да е гласѣлъ приблизително:

Τὸν μέγιστον καὶ] θειότα[τον Αὐτοκράτορα Μ.
Ἰούλιον Φίλιππον Ε]ὐσε [βῆ Εὐτυχῇ Σεβ. υἱὸν τοῦ
μεγίστου καὶ θειοτάτ]ου Αὐτο[κράτορος Μ. Ἰουλίου Φιλίππου
Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς Σε]β. καὶ [τῆς θεοφιλεστάτης Μαρ-
κίας Ὠτακιλίας Σευήρας Σε [β. ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
Τραιανέων ἐκ τῶν ὑπερ]παιό [ντων ἡγεμονεύοντος
τῆς Θρακῶν ἐπαρχείας..] .. στείλ[.

Отъ израза ἐκ τῶν ὑπερπαιόντων, възстановяването на който е сигурно, се вижда, че статуята на императора е била издигната съ излишъщитѣ отъ приходитѣ на общината.³⁾

Изразътъ ἐκ τῶν ὑπερπαιόντων, до колкото знаемъ, се явява за първи пжтъ въ споменатия вече надписъ отъ Стара-Загора, AA LIV, 1939, 77 сл. Първиятъ издатель на този надписъ, P. Foucart,⁴⁾ който при публикуването на надписа е ималъ на разположение само единъ книженъ отпечатъкъ, бѣше прочелъ ἐκ τῶν Ὑπερπαιόντων вмѣсто ὑπερπαιόντων и възъ основа на това се създаде хипотезата, че въ римска Augusta

¹⁾ Вж. Kalinka, нит. съч., № 65 сл.

²⁾ Пакъ тамъ, № 66.

³⁾ L. Robert, Sur des inscriptions de Chios, BCH LVII, 1933, 533, заб. 1.

⁴⁾ BCH VI, 1882, 183 сл.

Траiana сж били преселени частъ отъ племето *Ἰπερπαίονες*, което никжде другаде не се споменува. Тази хипотеза намъри мѣсто въ работитѣ на мнозина видни учени.¹⁾ Едва въ 1933 г. френскиятъ епиграфъ L. Robert възъ основа на единъ новооткритъ надписъ отъ Черна-гора, Пловдивско,²⁾ дето много ясно се четѣше изразътъ *ἐκ τῶν ἱπερπαίωντων χρημάτων*, предложи и за надписа Foucart, BCH VI, 1882, 183 (Cagnat, IGR I, 756) сжщото това четене. За жалостъ тази толкова важна поправка на именития френски ученъ бѣше дадена въ забележка при една статия, която третира епиграфски проблеми отъ съвсемъ друга областъ.³⁾ По тази причина забележката на Robert мина въ българската литература незабелязано. Така напримѣръ М. Apostolidis, който въ 1937 год. издаде всичкитѣ надписи отъ Augusta Traiana,⁴⁾ при въпросния надписъ остана съ четенето на Foucart.

Когато почнахме да обработваме епиграфския материалъ за античната история на Стара-Загора, ние предприехме ревизия на надписитѣ и между другото при надписа, издаденъ отъ Foucart, който се съхранява въ Народния музей въ София, установихме чрезъ аутопсия въ XI редъ лигатурата между *των*,⁵⁾ чрезъ което поправката на Robert сега може да се счита за напълно сигурна.

Димитѣръ П. Димитровъ

Останки отъ постройка въ Бояна

На горния край на селото, на равнището наричано по-рано Царево падало, се на-

миралъ нѣкога царскиятъ дворецъ, по думитѣ на боянчани, отбелязани и у Иречека (Пжтувания, стр. 71). Миналата есенъ, въ градината на вилата, която си построи тамъ софийскиятъ фотографъ Л. Христовъ, при посаждане на дрѣвчета бѣха се натъкнали на части отъ основи. Допълнителнитѣ сондажи, доста ограничени отъ напредналото време и посаденитѣ дрѣвчета, позволиха да се разкриятъ отчасти основитѣ на голѣма постройка. Северозападниятъ ѝ жгълъ стига близо до коритото на рѣката, почти редомъ съ която върви западната външна стена. Отъ този жгълъ северната външна стена продължава въ източна посока 25 м. и остава подъ постлания съ калдърѣмъ пжтъ къмъ вилата. Въ източната половина, успоредно съ този външенъ зидъ, откъмъ югъ, върви на разстояние срѣдно 4·20 м., другъ зидъ, който можа да бжде проследенъ на дължина около 8 м. Двата успоредни зида сж свързани съ други три напрѣчни, които отдѣлятъ така две отдѣления, широки срѣдно 4·20 м. и дълги източното 5·30 м., а западното къмъ 5 м. Източната стена на източното помѣщение продължава въ южна посока и бѣше проследена на дължина 4 м. южно отъ вътрешната стена съ посока изтокъ-западъ. Край тази последна стена главно се намѣриха и мраморни фрагменти отъ облицовка, дебели 1·5 см., слабо профилирани отъ едната страна. Основитѣ, дебели 75—80 см., сж градени отъ рѣчни камъни, надъ тѣхъ вървятъ тухлени редове. Тухлитѣ по-размѣръ отговарятъ на тѣзи отъ най-старата частъ на Боянската църква, но хоросаненитѣ легла бѣха по-тънки. Боянчани дълги години сж правѣли ями за да вадятъ тухли, повредили сж много стенитѣ и на мѣста сж ги съвсемъ вдигнали. Освенъ това, зидове отъ разни епохи минаватъ единъ надъ другъ или се кръстосватъ главно въ западната частъ, та бѣше мжчно да се получи по-ясна представа за нѣкогашния планъ. Едно системно разкопаване би дало много по-добри резултати, тѣй като размѣритѣ на сградата и мраморната облицовка показватъ ясно, че останкитѣ не могатъ да бждатъ отъ обикновени селски кжщи.

Вѣра Иванова

¹⁾ Dumont-Homolle, *Mélanges*, 499; Tomaschek, *Die alten Thraker* I, II; Cagnat, IGR I, 756.

²⁾ Hondius, SEG III, 509.

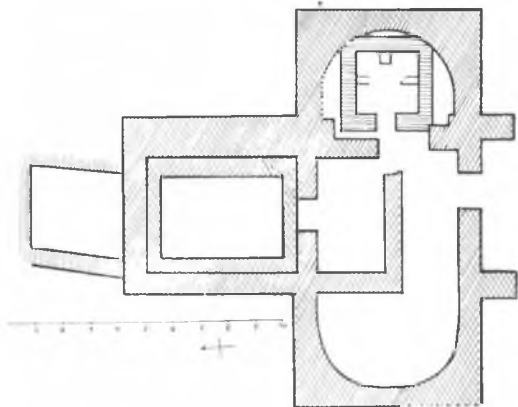
³⁾ Цит. съч., 533, заб. 1. На тази забележка ни обърна внимание г. U. Instinsky, Berlin, за което му изказваме тукъ нашата благодарностъ. Вж. по-късно бележката на Robert, *Bull. Epigr.* LII, 1939, № 202, 203.

⁴⁾ *Thrakika* VIII, 1937, № 11; въ томъ X, 1938 пакъ тамъ той поправя четенето възъ основа на нашитѣ бележки въ ИИД XIV-XV, 1937, 35 сл.

⁵⁾ ИИД, XIV—XV, 1937, 35 сл.; AA LIV, 1939, 74 сл.

Римска постройка при Скравена

Около два клм. североизточно от с. Скравена (Ботевградско) на един от последните планински спусъци към Ботевградското поле, в мѣстността Грамаде, скравенчани разкопали основитѣ на антична сграда, считана от тѣхъ за църква Св. Никола. Още презъ зимата на 1939 г. основитѣ сж били почти изцѣло разчистени, дори бѣше вдигната една вжтрешна стена, за която било намѣрено, че не стои на мѣсто въ предполагаемата църковна сграда.

Обр. 342. — Римска постройка при Скравена.

Abb. 342. — Römischer Bau bei Skravena.

Отъ приложената скица (обр. 342), обаче, се разбира ясно, че въпросната сграда не е била църковна. Тя е съставена от единъ правоъгълникъ, дълъгъ срѣдно 14·50 м. и широкъ 6·70 м., съ извити отвжтре като конхи тѣсни стени, който е свързанъ на северната си страна съ едно четвъртито крило (6·40 м. × 6·20 м.). Дветѣ външни стени на това крило, съ посока С-Ю, продължаватъ и вжтре въ голѣмия правоъгълникъ. Тази именно вжтрешна стена бѣше разрушена отъ разкопачитѣ. Изглежда, че тя се е намирала изцѣло подъ пода на главното отдѣление. Вжтре въ северното крило, край стениѣ, вървятъ по-низки и по-дълбоко слизащи основи, които образуватъ нѣщо като берма, широка 0·50 м., която трѣбва да е носила

гредитѣ на пода надъ зимника въ тази частъ. Къмъ северната стена на северното крило е долепенъ отвънъ по-късно единъ по-малкъ неправиленъ четириъгълникъ.

Отъ външната стена на южния зидъ на главното отдѣление, отъ дветѣ страни на входа се издаватъ две стени — контрафорси, дебели около 1 м. и дълги къмъ 1·40 м. Тѣ сж служели за подпора, тъй като теренътъ отъ южната страна слиза стръмно. Вжтре въ главния правоъгълникъ частъ отъ продължението на източната стена на крилото, заедно съ една приблизително срещуположна напрѣчна стена отдѣлятъ едно източно отдѣление, което напомня олтаръ на църковна постройка. Въ него пъкъ е вкопанъ единъ низкъ квадратъ. Три низки тухлени стенички (запазени сж по два реда тухли) сж служели, както изглежда, за подпори на голѣми подови плочи, каквито сж и намѣрени именно на това мѣсто.

Срѣдната дебелина на основитѣ е 70—80 см., източната стена на крилото достига до 1·20 м., сжщо и подпорнитѣ стени отъ южната страна сж малко по-дебели. Навсѣкжде градежътъ е недѣланъ камъкъ, въ стениѣ надъ земята е имало и тухли съ размѣри 34·5×28×4 см., 34·5×26×4·5, 28·5×21·5×4·5 и 26×26×5 см. Хоросаниятъ пластъ между тухлитѣ е билъ срѣдно 5 см. Намѣрени сж въ насипа и нарочно правени тухли, които сж били употребени, изглежда, при извивката на конхитѣ. Тѣ сж трапецовидни. Долната имъ основа е 27 см., горната — 20 до 21 см., страниѣ — 26 или 29 см. Дебелината имъ е 4·5—5 см.

При разкопаването, главното помѣщение е намѣрено постлано съ дебелъ пластъ пепель и вжглени, вѣроятно отъ изгарянето на покрива. Керамиди били намѣрени главно въ северното крило. Въ насипа се е запазила една малка глинена лампичка, а на пода на малкия квадратъ, който е вкопанъ въ пода на източната конха, е намѣрена една монета отъ Валентиниана I (364—375). Тя показва, че разсипването на сградата е станало вѣроятно къмъ края на IV вѣкъ.

По наклона западно отъ постройката сж намѣрени и други останки отъ жи-

лищни сгради. На северната страна купища камъни сж дали и името на мѣстността, която се нарича и сега Грамаде, както се е наричало и старото селище.

Вжтрешната извивка на тѣснитѣ страни на постройката, прилична на църковна апсида, при нѣкое по-старо разкопаване е заблудило скравенчани, та сж поставили каменъ кръстъ надъ развалинитѣ. Тѣ започнали дори да заравятъ мъртавци до стенитѣ ѝ, така че постепенно тя се превърнала въ „църковище Св. Никола.“

Вѣра Иванова

Гробница отъ Стъкленъ

Презъ априлъ 1937 г. Ахмедъ Мѣстновъ отъ Свищовъ случайно се натъкналъ въ нивата си въ мѣстността Стъкленъ (Novaе) до Свищовъ на една гробница, изградена отъ петъ варовникови плочи както следва: две по-голѣми странични и една горна (похлупакъ) съ латински надписи и две по-малки крайни безъ надписи, прилепени до страничнитѣ посредствомъ желѣзни скоби. Първитѣ три плочи съ надписи сж прибрани въ Свищовския музей. Отъ безразборно разпрѣснатитѣ човѣшки кости и отъ положението на похлупака, падналъ съ единия си край въ гробницата, личи, че нѣкога гробницата е била отворена и ограбена. Това се вижда отъ намѣрената между коститѣ златна елипсовидна пластинка безъ орнаментъ (1 см. дълга), по срѣдата съ дупка. Навѣрно по-рано е имало и други пластинки, които заедно съ намѣрената ще да сж били частици отъ нанизъ. Отъ друга страна, положението и състоянието на страничнитѣ съ надписи плочи показва, че гробницата и погребението въ нея сж по-късни и че за изграждането ѝ сж били използвани надгробни плочи отъ по-стари римски погребения. Това се доказва отъ следнитѣ факти: 1) надписитѣ на страничнитѣ две плочи сж обърнати къмъ почвата, а похлупакътъ — къмъ вжтрешността на гробницата; 2) орнаментитѣ на едната странична плоча сж изцѣло, а на другата — наполовина очукани съ длето, като сж запазени само надписитѣ имъ, а на похлупака сж запазени и орнамен-

титѣ; 3) по начертание на буквитѣ и орнаментитѣ страничнитѣ две плочи се отнасятъ къмъ II вѣкъ сл. Хр., докато тѣзи на похлупака сж груби, неправилни и се отнасятъ къмъ III или IV вѣкъ сл. Хр.

Ето поотдѣлно всѣки отъ тѣзи три паметници съ надписи:

Едната странична плоча (2·25 м. висока, 1·25 м. широка, 0·32 м. дебела) има двата горни жгъла по една полузапазена човѣшка глава, а между тѣхъ — редъ отъ стилизирани растения съ бръшлянъ, подъ който следва лавровъ вѣнецъ и въ полето отъ дветѣ му страни два палмови листа между четири осмолитни розетки, горнитѣ две отъ които сж очукани. По-долу следва поясъ отъ два мидообразни сжда, а между тѣхъ огледало и гребенъ. По-голѣмата частъ отъ орнаментитѣ сж очукани съ длето още при направата на гробницата. Въ полето, затворено отъ профиливаната рамка е издѣлбанъ надписъ въ петъ реда, който гласи:

C Δ P O P I L L I V S
O N E S I P H O R V S
V I V O S S I B I P O S V I T
E T D I S M A N Δ
P A C C I A E F V P R O

Непосрѣдствено подъ петия редъ на надписа плочата е отчупена. Паметникътъ не е издаденъ.

Другата странична плоча е 2·20 м. висока, 1·25 м. широка и 0·31 м. дебела. Всички орнаменти сж очукани съ длето. Долната частъ на плочата е отчупена. Въ полето е издѣлбанъ надписъ въ 11 реда, който гласи:

M E M O R I A E
Q Δ P V L L I Δ A G A
T H I A E P V L L I A
A G A T H E Δ M A
R I T O Δ P I E N T I S S I
M O C V M P V L L I
O A G A T H I A E T
P V L L I O A G A T H
D O R O F I L I S E T
S I B I V I V I S

F Δ C Δ

Паметникътъ не е издаденъ.

Похлупакътъ (1·75 м. високъ, 0·90 м., широкъ и 0·34 м. дебелъ) е съ запазени орнаменти. Въ горнитъ два жгъла има по единъ лежащъ лъвъ, подъ лѣвия отъ които има кутия и гроздъ, а подъ дѣсния — огледало и гроздъ. По-долу има профилуванъ трижгълникъ, по срѣдата съ вѣнецъ, изпълненъ съ четирилистна розетка, а вънъ отъ вѣнеца — два грозда. Най-долу е профилувана рамка съ стилизиранъ лозовъ орнаментъ околоръстъ, а въ полето е издълбанъ надписъ въ десетъ реда, който гласи:

D Δ M Δ
AELIAE PVBLIAE
QVIVIXIT ANN
III AVREL Δ VICTO
R PER BVRDAVE
NSISQVIET BVR
ICOD Δ ET AELI
A DIONISIA PA
RENTES FILIAE
CARISSIME

Подъ десетия редъ на надписа плочата е отчупена.

Паметникътъ е издаденъ отъ проф. Д. Дечевъ, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*. AB XXXI, 129.

Ст. Стефановъ

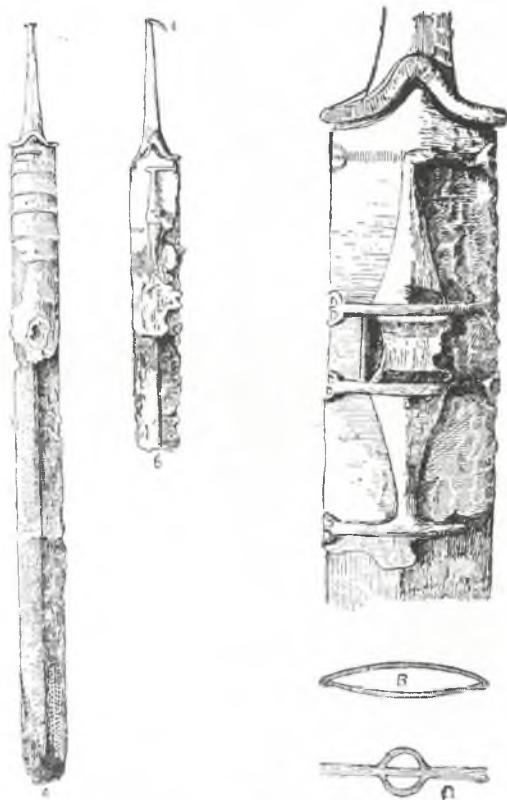
Гробна находка отъ Лесичери

Презъ лѣтото 1932 год. Василъ П. Петковъ отъ с. Лесичери (Търновско) случайно открилъ една гробница въ лозето си до селото. За начина на погребението, за направата и разположението на гробницата нищо не се знае, защото при разкопаването тя е разрушена. Все пакъ намѣрвачътъ се достѣпилъ да прибере намѣренитъ въ нея предмети, а именно: два желѣзни меча, единъ желѣзенъ върхъ за копие, една желѣзна конска юзда, единъ сребъренъ предметъ и една лъжичка отъ кость.

Отъ двата желѣзни меча единиятъ (обр. 343 а) има 95 см. дължина заедно съ дръжката, 4·6 см. широчина на листа и 0·4 см. дебелина. По срѣдата на листа отъ дветъ страни има слабо издуть ржбъ,

който минава и върху четириржбестата ось на дръжката; последната на свободния си край завършва съ главичка, а основата ѝ е втикната въ прешленъ въ форма на звънецъ (обр. 343). Главичката и прешленътъ прикрепяли дървената обкова на дръжката, която отъ дългото стоене въ земята се разпаднала. Отъ дветъ страни на ржба по повърхността на листа почти до върха сж вдълбани въ шахматенъ редъ кржгчета въ два пояса (обр. 343 а).

Запазената частъ отъ ножницата на меча (обр. 343 б) е отъ два корубести желѣзни листа, горниятъ край на които е втикнатъ въ звъневидния прешленъ. Съ ржбоветъ си двата листа сж прикрепени тъй, че външниятъ се вмѣква въ преѣнатитъ ржбове на вътрешния (обр. 343 в). Околоръстъ листоветъ сж стегнати съ обкови, разчле-

Обр. 343. — Желѣзни мечове отъ Лѣсичери

Abb. 343. — Eiserne Schwerte aus Lesičeri (Svištov, Museum).

нени при ржбоветъ на ножницата на три клонки подобно на буквата Ф (обр. 343 г). Съ два гвоздеа върху едина листъ подъ дръжката е прикована издута по срѣдата желѣзна скоба за прикрепяне на меча.

Вториятъ мечъ, счуленъ презъ срѣдата (обр. 343 б), има 53 см. дължина съ дръжката, 5·4 см. широчина и 0·46 см. дебелина на листа. Направенъ е като първия мечъ, само че свободниятъ край на осъта на дръжката завършва съ подкова (обр. 343 в). Запазена е и частъ отъ горния край на ножницата, която е като тази на първия мечъ.

Желѣзниятъ връхъ за копие (обр. 344 а) има 24 см. дължина съ дръжката и 5 см.

Обр. 344. — Желѣзенъ връхъ за копие отъ Лесичери.

Abb. 344. — Eiserne Lanzen spitze aus Lesičeri (Svištov, Museum).

ширина на листа, по цѣлото протежение на който минава силно профиливанъ срѣденъ ржбъ (обр. 344 б).

Отъ желѣзната конска юзда сж запазени само два кнебела (обр. 345 а, а'), презъ долния кръстовиденъ пробитъ край на които минава по една скоба (обр. 345 б),

Обр. 345. — Желѣзна юзда отъ Лесичери.

Abb. 345. — Eiserner Zügel aus Lesičeri (Svištov, Museum).

дветъ скачени по-рано, а сега мѣстото на скачването имъ е отчупено. На всѣка скоба има по три назжбени околорвѣстъ и подвижни колелца, отдѣлени на еднакво разстояние посрѣдствомъ нанизани на скобитъ цилиндрични прешлени.

Кухиятъ предметъ (обр. 346 а), 16 см. дългъ и 1·5 см. дебелъ въ диаметръ, е отъ сребренъ джговидно завитъ листъ. Двата му края сж снабдени съ по два пояса плоски филигранови плетки (обр. 346 а' а') между три нанизани пръстена. Всѣка плетка е отъ три снопа, а всѣки снопъ отъ по четири нишки (обр. 346 б). Свободнитъ два края на предмета завършватъ съ по една цилиндрична сребърна плетка, съставена отъ брънки въ форма на буква U (обр. 346 в).

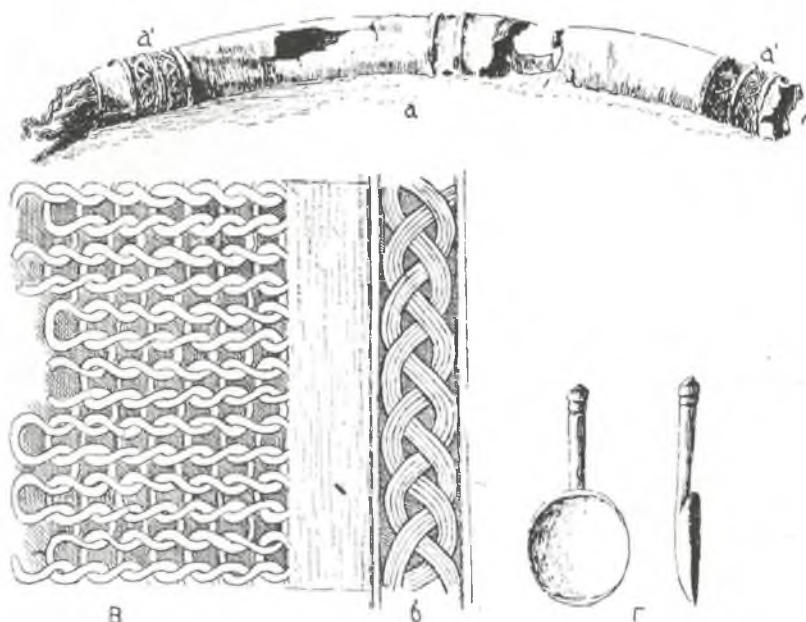
Костената лъжичка (обр. 346 г) е 5 см. дълга. Цилиндричната ѝ дръжка е отчупена.

Споредъ показанията на намѣрвача, други предмети въ гробницата не е имало.

За датирането на тази гробна находка отъ значение сж двата желѣзни меча и юздата. По направата си мечоветъ отъ Лесичери сж къснолатенски като тѣзи отъ с. Палатица (Хасанъ-Факж, Омуртагско), и отъ с. Попица (Бѣлослатинско). Аналогични на юздата отъ Лесичери сж юздитъ отъ

с. Баховица (Ловчанско), Бѣлослатинско и с. Виноградъ (Горноорѣховско), които сж къснолатенски. Къмъ това време трѣбва

въ Свищовския музей (обр. 348). Статуйката, грубо изработена, представя право-стоящъ панъ. Лѣвата ржка е спусната на-

Обр. 346. — Предмети отъ гробна находка отъ Лесичери.
Abb. 346. — Grabbeilagen aus Lesičeri (Svištov, Museum).

да отнесемъ юздата и цѣлата гробна находка отъ с. Лесичери. Находката се намира въ Свищовския музей.

долу, а дѣсната е дигната въ страни и прегъната отъ лакета напредъ.

Ст. Стефановъ

Ст. Стефановъ

Мраморна статуя отъ Царевецъ

Между многото старини, намѣрени въ землището на с. Царевецъ (Свищовско) е и една мраморна статуя (обр. 349), сега прибрана въ Свищовския музей. Статуята, 138 см. висока, е случайно намѣрена презъ априлъ 1934 год. въ нивата на Слави Мариновъ отъ Царевецъ, 1·5 клм. източно отъ селото въ мѣстността „Конорка“. Представя жена, облѣчена въ хитонъ, надъ който се вижда красиво драпирана мантия. Предната часть на статуята е художествено изпълнена, а задната е полуобработена плоскостъ.

Ст. Стефановъ

Бронзови статуйки въ Свищовъ

Презъ лѣтото 1935 год. Р. Ивановъ отъ гр. Попово намѣрилъ една бронзова статуйка въ землището на с. Опака (Поповско), сега прибрана въ Свищовския музей (обр. 347). Статуйката, 11 см. висока, е гола мжжка фигура (навѣрно Зевсъ), художествено изработена. Презъ раменетѣ минава намѣтало, спуснато на страни до подъ колѣнетѣ.

Презъ лѣтото 1935 год. М. Ивановъ отъ с. Царевецъ (Свищовско) намѣрилъ случайно въ Novaе до Свищовъ една бронзова статуйка, 12 см. висока, сега прибрана

Мраморна колонка отъ Бълене (Свищовско)

Презъ есенъта 1934 год. въ с. Бълене е намѣрена една мраморна колонка (42 см. висока и 12 см. шир. въ диаметръ), която се пази сега въ Свищовския музей. Около-врѣстъ повърхнината ѝ е релефно изпълнена съ четири правостоящи голи човѣшки фигури, както следва: 1) Хераклъ юноша голъ, правъ, обърнатъ налѣво. Лѣвата рѣка, презъ която е наметната лѣвска кожа, е подпрѣна на кривакъ (обр. 350). 2) Правостоящъ панъ въ пълень профилъ налѣво. Детайлитъ на главата — очи, уши, носъ, уста сж заличени (обр. 351). 3) Дионисъ въ ходъ къмъ лѣво. Стѣпалата на краката и частъ отъ лѣвата му рѣка сж отчупени. Повърхността около Диониса е декорирана съ бръшлянъ (обр. 352). 4) Правостояща гола женска фигура насреща (обр. 353). Лѣвиятъ кракъ до подъ срѣдата на бедрото и дѣсниятъ до подъ колѣното сж отчупени. Отъ прическата, детайлитъ на която сж повредени, се спуща змия на лѣвата рѣка.

Ст. Стефановъ

Обр. 347. — Бронзова статуйка отъ Опака.

Abb. 347. — Bronzestatuetten aus Opaka (Svištov, Museum).

Светилище на тракийския конникъ при с. Ручей

При селото Ручей (Сарпъ-дере), Голѣмо-каменянска община (Крумовградско), се

Обр. 348. — Бронзова статуйка отъ Царевецъ.

Abb. 348. — Bronzestatuetten aus Carevec (Svištov, Museum).

издига единъ връхъ, нареченъ поради намиращитъ се на равнището му развалини отъ постройка „Черквицето“ (турцитъ го назоваватъ „Кара-клисе“). Тукъ презъ 1932 г. иманяри разкопали основитъ на постройката. Отъ намѣренитъ отъ тѣхъ предмети се вижда, че на тоя връхъ е съществувало нѣкога светилище на тракийския конникъ. Светилището представлява малка правоъгълна постройка съ апсида, обърната къмъ изтокъ. Стенитъ ѝ сж били изградени отъ ломенъ варовикъ, спояванъ съ варъ и каль.¹⁾ Въ насипа, образуванъ отъ разрушенитъ стени на светилището, иманяритъ изровили мно-

¹⁾ Изказваме благодарностъ на учителя Стайко Р. Стайковъ за допълнителнитъ сведения, които ни даде за находката.

жество откъслечи отъ оброчни плочки отъ варовикъ, които били много развалени и затова намървачитъ ги захвърлили

Обр. 349. — Мраморна статуя отъ Царевецъ.

Abb. 349. — Marmorstatue aus Carevec (Svištov, Museum).

изъ пръстътъ. Освенъ това били намървени четири бронзови статуйки на тракийския конникъ и четири на Аполона, множество откъслечи отъ глинени сждове, доста бронзови антични монети и два медалиона. Отъ намървенитъ тукъ нѣща можаха да бждатъ прибрани за сбиркитъ на Народния археологически музей въ София два откъслека отъ оброчни плочки съ изображения на тракийския конникъ. Точно описание на тѣзи плочки е далъ проф. Г. Кацаровъ въ книгата си *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Buda-

pest 1938, 149, № 855 и 856. Тѣзи релефни изображения съ примитивната си рисунка наподобяватъ извънредно много детскитъ рисунки. Особено характеренъ е откъслекътъ инв. № 6528 (обр. 355); въ него коньтъ е предаденъ съ едро тромаво тѣло и кжси крака. Въ другия откъслекъ (инв. № 6529) изображението на ездача и коня е представено посрѣдствомъ врѣзани въ мекия камъкъ контури (обр. 354). Тѣзи плочки сж типични примѣри на народното изкуство (Volkskunst) презъ римско време въ Тракия. Въ Народния музей сжщо така постѣпиха и три отъ бронзовитъ фигурки на тракийския конникъ (обр. 356), които сжщо тѣй се отличаватъ съ своитъ примитивни форми и изработка. Отъ тѣхъ само едната е цѣла, отъ

Обр. 350. — Часть отъ мраморна колона отъ Бѣлене.

Abb. 350. — Bruchstück von einer Marmorsäule aus Belene (Svištov, Museum).

останалитѣ две сж запазени само езда-
читѣ. Първата статуйка (инв. № 6530) е
дълга съ коня 7 см. и висока 7 см. Тя
представя конникъ, държащъ съ лѣвата
ръжка гривата на коня, а дѣсната му е
вдигната нагоре. Коньтъ е представенъ съ
вдигнатъ преденъ дѣсенъ кракъ. Конникътъ
и коньтъ сж моделирани много схематичо.
Очитѣ сж предадени посрѣдствомъ вдлъб-
нати точки, а носътъ и устата — чрезъ
една отвесна и една хоризонтална рѣзка.
Дветѣ фигури сж излѣти заедно. Втората
и третата фигурки (инв. № 6531 и 6531a)
представятъ само ездача. Тѣ сж високи

Обр. 351. — Часть отъ мраморна колона
отъ Бѣлене.

Abb. 351. — Bruchstück von einer Mar-
morsäule aus Belene (Svištov, Museum).

по 5 см. И дветѣ сж съ вдигната дѣсна
ръжка, а лѣвата е протегната въ страни. Въ
дигнатата дѣсница майсторътъ е означилъ

посрѣдствомъ наклонени чертици, че край-
нитѣ два прѣста и палецътъ сж свити
къмъ дланьта въ „benedictio latina“.¹⁾ Тѣзи

Обр. 352. — Часть отъ мраморна колона
отъ Бѣлене.

Abb. 352. — Bruchstück von einer Mar-
morsäule aus Belene (Svištov, Museum).

бронзови статуйки сж подражание на типа
на тракийския конникъ, възпроизведенъ
и въ бронзовитѣ статуйки, описани на
стр. 327 сл.

Бронзовитѣ монети, които сж били
оставяни въ светилището като оброченъ
даръ на бога, датиратъ отъ I вѣкъ пр. Хр.
до IV вѣкъ сл. Хр.; мнозинството отъ
тѣхъ сж отъ III—IV вѣкъ. Постжпилитѣ
въ музея монети се разпредѣлятъ така:
Реметалкъ I 1, монети на гр. Бизия, Ка-
ракала 4, бронзовъ медалионъ на гр. Пе-

¹⁾ Kazanow, Die Denkmäler, 7.

ринтъ, Северъ Александъръ, Северина 1, Пробъ 1, Магненций 1, Елена, жена на

Обр. 353. — Часть отъ мраморна колона отъ Бълене.

Abb. 353. — Bruchstück von einer Marmorsäule aus Belene (Svištov, Museum).

Констаций Хлоръ 1, Диоклетианъ 2, Аврелианъ 1, Константинъ Велики 1 и една неизвестна.¹⁾

Отъ намѣренитѣ въ развалинитѣ на светилището бронзови статуйки и монети друга частъ е попаднала въ музея при читалище „Искра“ въ гр. Казанлъкъ. Тукъ сж една фигурка на тракийския конникъ (коньтъ му е изгубенъ), висока 10 см.; ездачътъ е представенъ съ извитъ малко надѣсно торсъ (обр. 357). Дѣсната ржка е вдигната нагоре и прегъната въ лакета; пръститѣ ѝ сж свити въ т. н. жестъ *benedictio latina*. Лѣвата е спусната напредъ. Съ нея той

¹⁾ Т. Герасимовъ, ИАИ VIII, 1934, 473.

е държалъ поводитѣ на коня. Конникътъ е гологлавъ, съ ниско остригана коса; облѣченъ е въ туника съ кжси ржкави, препасана съ поясъ. Върху нея хламида, закопчана на дѣсното рамо, единиятъ край на която се развѣва задъ гърба му. Обутъ е въ високи обуца. Подъ четала му има следи отъ олово, съ което е билъ припоенъ за фигурата на коня, сега изгубена. Тази статуйка на тракийския конникъ се отличава отъ описанитѣ по-горе три статуйки не само по размѣритѣ си, но и по високохудожествената си изработка. Повърхността ѝ е покрита съ зелена лѣскава пагина.

Втората статуйка (обр. 358) (вис. 11 см.) представя Аполонъ-конникъ (сега коньтъ му е изгубенъ); Аполонъ е представенъ голъ, наметнатъ само съ мантия, която покрива лѣвото рамо и ржката. Дѣсната му ржка е вдигната нагоре въ познатия жестъ на „*benedictio latina*“, а лѣвата е протегната надолу. На главата му има лавровъ вѣнецъ. Подъ седалищнитѣ му части има дупка и следи отъ олово. И тази статуйка се отличава съ много добра моделировка. Третата статуйка изобразява Аполона (обр. 358), стоящъ на дѣсния си кракъ; лѣвиятъ е облекченъ и поставенъ на страна. Въ дѣсната ржка държи патера, а въ лѣвата — лаврово клонче (?). Косата

Обр. 354. — Откъслекъ отъ оброченъ релнефъ на тракийския конникъ.

Abb. 354. — Bruchstück eines Weihreliefs des thrakischen Reitergottes aus Ručej (Sofia, Nationalmuseum).

му е увита на руло около главата. През дъсното рамо е праметнат ремък на колчанъ съ стрели. Статуйката, както описанитъ две, е много добре моделирана. Последната статуйка (обр. 359), която е съ по-малки размери — 6 см, представя също Аполона, голъ, правъ насреща съ колчанъ на гърба. Въ дъсната ръка държи патера, а въ спуснатата лъвица — едно лаврово клонче. На главата му има лавровъ вѣнецъ. И четиритъ статуйки сж съ много добре запазена повърхность.¹⁾

И въ Казанлъшкия музей е попаднала частъ отъ намѣренитъ монети, тукъ сж следнитъ екземпляри: Абдаръ, диоболъ; Бизия, медалионъ на Филипъ баща и две монети на Каракала; Маронея, 2 автономни; Тасосъ, една тетрадрахма; 1 републикански денаръ, 1 денаръ на Филипъ баща, 1 медна монета на Траянъ Деций, Аврелианъ 1, Пробъ 4, Максиминъ 1, Диоклетианъ 1 денаръ и 2 медни, Констанций Хлоръ 1 медна монета.²⁾ Както се вижда отъ монетитъ, светилището е било разрушено въ началото на IV вѣкъ сл. Хр., когато на Балканския полуостровъ възтѣжествувала християнската религия.

Т. Герасимовъ

Три бронзови статуйки на тракийския конникъ

Въ следващитъ редове ние описваме три бронзови статуйки на тракийския богъ-конникъ, произхождащи отъ разни мѣста на Южна-България. Тѣ сж служели като оброчни дарове на хероя-конникъ и сж били поставяни редомъ съ каменнитъ плочки

¹⁾ Благодаря сърдечно на г. Чорбаджийски, уредникъ на музея въ Казанлъкъ за допълнителнитъ сведения, които ми даде за статуйкитъ.

²⁾ Въ нашия бюлетинъ за колективнитъ находки на монети отъ България, ИАИ VIII, 1934, 472 сл., ние даваме кратко съобщение за четиритъ статуйки и монети, постъпили въ Казанлъшкия музей. За тѣзи предмети и монети означихме въ това ни съобщение споредъ сведенията на инвентарната книга на музея, че сж намѣрени на единъ върхъ до с. Малъкъ Девисилъ (Дикили-кайракъ). Отъ направената по-късно справка за мѣстонаходището имъ се указа, че и тѣ произхождатъ отъ светилището на върха, издигащъ се близо до с. Ручей (Сарпъ-дере).

съ посвещения въ светилищата му. Тритъ статуйки сж типични образци на римското провинциално лѣярско изкуство.

Обр. 355. — Откъслекъ отъ оброченъ релефъ на тракийския конникъ.

Abb. 355. — Bruchstück von einem Weihrelief des thrakischen Reitergottes aus Ručej (Sofia, Nationalmuseum).

1. Първата статуйка представлява само фигура на ездачъ (обр. 360). Коньтъ, който е билъ отдѣлно изработенъ, сега е изгубенъ. Конникътъ е представенъ съ вдигната нагоре дъсна ръка, на която прѣститъ сж свити въ т. н. жестъ „benedictio latina“. Лъвата му ръка е протегната напредъ. Главата е съ младежко лице. Косата е вчесана отстрани на лицето въ видъ на руло, а отзадъ привързана на кокъ. Ездачътъ е облѣченъ въ дреха съ дълги тѣсни ръкави и върху нея ризница съ коланъ. Луспитъ на ризницата сж означени съ нарѣдко врѣзани съ особено оржие кржгчета. Той е наметнатъ съ намѣтало, което се развѣва задъ гърба му.

Обр. 356. — Бронзови статуйки на тракийския конникъ.
Abb. 356. — Bronzestatuetten des thakischen Reitergottes aus Ručej
(Sofia, Nationalmuseum).

Конникътъ е обутъ въ дълги прилепнали до тѣлото гащи. Нагънатата имъ материя е означена по шаблоненъ начинъ съ успоредни наклонени връзани линии. Фигурката на ездача е висока 8 см. Повърхността ѝ е покрита съ патина. Намѣрена е при с. Друмохаръ, Кюстендилско. Сега въ Народния археологически музей въ София (инв. № 7046). Фигурката е моделирана много сухо и схематично. Подробности като гънки, луспи, коси и др. сж предадени линейно посредствомъ връзани черти.

Изображения на тракийския конникъ, облѣченъ въ дреха съ дълги ржкави и обутъ въ дълги и тѣсни гащи, както въ тази статуйка сж много рѣдки. Измежду многобройнитѣ каменни изображения на конника, ние го намираме само три пжти въ подобно облѣкло.¹⁾ По-често е представенъ хероятъ-конникъ облѣченъ само въ дреха съ дълги ржкави.²⁾

2. Втората статуйка е цѣла (обр. 360). Тя е съ по-малки размѣри — дълга 5 см. и висока съ подставката 7 см. Конникътъ е представенъ по сжщия шаблонъ съ вдигната

Обр. 357. — Бронзова статуйка на тракийския конникъ отъ Ручей.
Abb. 357. — Bronzestatuetten des thrakischen Reiters aus Ručej
(Kazanlák, Museum).

¹⁾ G. Kazanow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 1938, табл. I, 1a; LXXIX, 469; LXXX, 476.

²⁾ Kazanow, цит. съч., табл. XVI, 92, 94; XXIV, 142, 143 и XXVIII, 158.

Обр. 358. — Бронзови статуйки на Аполонъ отъ Ручей.
Abb. 358. — Bronzestatuetten des Apollo aus Ručej (Kazanlâk, Museum).

Обр. 359. — Бронзова статуйка на Аполонъ отъ Ручей.

Abb. 359. — Bronzestatuetten des Apollo aus Ručej (Kazanlâk, Museum).

нагоре дѣсна ржка съ прѣсти свити по сжщия начинъ, както въ първата статуйка. Тукъ лѣвата ржка е протегната въ страни и държи патера. Ризницата е представена по-опростено и луспитѣ ѝ сж означени условно съ два реда врѣзани колелца. Мантията е увиснала надъ лѣвата ржка. Лицето на ездача е съ младежки черти. Косата му е свързана отзадъ на кокъ. Коньтъ е съ вдигнатъ преденъ дѣсенъ кракъ. Шията на коня е украсена съ огърлица отъ врѣзани колелца, имитиращи може би ремъкъ около нея.

Подставката, върху която е прикрепена конната фигурка, представя правоъгълна плочка съ четири крачета. Тази статуйка е много по-схематична и съ по-груба направа. Намѣрена е въ Пловдивско. Сега е притежание на А. Доренъ.¹⁾

3. Въ сбиркитѣ на Народния археологически музей въ София се пази сжщо една цѣла статуйка на тракийския конникъ (обр. 361 и 362), подарена отъ г. О. Шех-

¹⁾ Изказваме благодарностъ на г. Доренъ за разрешението, което ни даде да обнародваме тази статуйка.

теръ. Намѣрена е до с. Палеокастро не-далеко отъ развалинитѣ на Деултумъ (инв. № 5966). Въ сравнение съ описанитѣ по-горе две фигурки, статуйката отъ Палеокастро представлява по-грижлива работа. Ездачътъ е изработенъ отдѣлно отъ коня. Той е съ младежко лице; косата му е вчесана по сщия начинъ, както въ дветѣ предишни фигури, отзадъ на кокъ. Въ дѣсната спуснатата напредъ ржка държи патера. Облѣченъ е въ ризница и върху нея мантия, закопчана на дѣсното

нитѣ поводи, които сж били изработени отдѣлно отъ дебелъ телъ. Статуйката е дълга 7 см. и висока 9 см. Повърхността ѝ е покрита съ зелена патина.

Къмъ описанитѣ три бронзови статуйки на тракийския богъ-конникъ трѣбва да споменемъ и една четвърта, описана и възпроизведена въ ИАИ XII, 446, обр. 241. Въ нея конникътъ има сщщата прическа, както въ споменатитѣ тукъ статуйки. Облѣченъ е само въ ризница и е обутъ съ високи обуца. Статуйката е изработена

Обр. 360. — Две бронзови статуйки на тракийския конникъ.
Abb. 360. — Zwei Bronzestatuetten des thrakischen Reitergottes (Sofia, Nationalmuseum und Privatbesitz).

рамо. Единиятъ край на мантията пада по лѣвата ржка и гърба на конника. На краката си ездачътъ има високи обуца.

Конътъ е съ вдигнатъ преденъ дѣсенъ кракъ. Гърдитѣ и хълбоцитѣ на коня сж украсени съ редици отъ врѣзани точки, отъ които редици, имитиращи може би ремъкъ, висятъ отъ дветѣ страни на тѣлото на коня сърцевидни украшения; тѣ сж сжщо тѣй врѣзани. Юздата е сжщо означена посрѣдствомъ врѣзани линии. При краищата на устата на коня има по една дупка за прикрепяне на сега загубе-

доста грижливо. Тази бронзова статуйка се намира въ сбирката на г. Ив. Деяновъ отъ София.

Т. Герасимовъ

Релефъ съ посвещение на Аполонъ Кендризосъ отъ с. Стъкленъ (Novae), Свищовско.

Образъ 363 възпроизвежда единъ откъслекъ отъ оброчна плочка отъ варовикъ, намѣренъ въ развалинитѣ на античния градъ Novae, находящи се при днешното село Стъкленъ, Свищовско. От-

кжслекътъ е дълъгъ 15 см. и високъ 13 см. Сега въ музея „Ал. Константиновъ“ въ Свищовъ. Той представлява долната дѣсна четвъртъ на една оброчна плочка съ изображение на тракийския богъ-конникъ, както се вижда отъ запазената сцена (куче преследва заекъ), характерна за изображенията на тоя богъ-конникъ. Това изображение, доколкото ни е известно,

Въ нашия откжслекъ ние имаме една оригинална жанрова сцена; кучето е представено въ моментъ, когато е застигнало и любопитно разглежда уморения или убития заекъ, който се е изтегналъ по гърба си до единъ пънъ съ вдигнати предни и задни крака. Фигуритѣ сж доста грижливо и вѣрно предадени.

Върху запазената частъ отъ рамката

Обр. 361. — Бронзова статуйка на тракийския конникъ отъ Палеокастро.

Abb. 361. — Bronzestatuetten des thrakischen Reitergottes aus Paleokastro (Sofia, Nationalmuseum).

е ново за иконографията на тракийския конникъ върху оброчнитѣ релефи. Обикновено въ познатитѣ досега паметници кучето, придружаващо конника, преследва глиганъ или хапе увисналия заекъ, носенъ отъ конника въ едната ржка.¹⁾

¹⁾ Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, табл. VII 38: XV, 90; XVI, 92; XXII, 132; XXXIII, 194, 197; XXXIV, 200 и L, 296.

подъ релефното изображение, се чете частъ отъ двуредовъ латински надписъ съ посвещение на бога Аполонъ Кендризосъ. Сега е загубено началото и на двата реда отъ надписа. Запазени сж отъ началната дума въ горния редъ части отъ буквитѣ N и I — окончание на името Apollini. Следъ името на Аполона следва епитета му — Cendrissenos. Каменодѣлецътъ е изпусналъ следъ буква R гласнитѣ EI или

само I.¹⁾ Въ замѣна на това той е издълбалъ две съгласни S, вмѣсто само една. Вториятъ редъ на надписа е съдържалъ името на този, който дава плочката въ оброкъ. Сега е останало окончанието NIVS, което не е характерно, за да може да

Обр. 362. — Сжщата статуйка гледана отпредъ.

Abb. 362. — Dieselbe Statuette, von vorne gesehen.

се попълни съ вѣроятностъ началото на името. Съ такова окончание завършватъ голѣмъ брой латински имена. Следъ това име е следвало друго, което е изписано съ три букви. Първата поради повредата на

релиефа на това мѣсто не е ясна. Тя наподобява на В или по-скоро на буквата Т. Втората е Н. Нейното дѣсно рамо съставя отвесното рамо на крайната буква, която прилича на R или K. Предъ видъ неустойчивостта въ начертанието на тѣзи букви, разчитането на думата, която тѣ съставятъ се затруднява. По-нататъкъ следватъ думитѣ EX VOTO. Допълненъ надписътъ гласи: [Apollini Kendr(i)sseo (. . .)nius T — K ex voto (posuit)].

Отъ горния надписъ се вижда, че плочката съ изображение на тракийския конникъ е била посветена на Аполонъ Кендризосъ. Това е първото известно на насъ посвещение на Аполонъ Кендризосъ на латински езикъ.¹⁾ Посветителътъ ще да е билъ нѣкой войникъ или търговецъ отъ Филипополъ, който, далечъ отъ своето мѣсто, не е забравилъ и покровителя на тоя градъ.

Т. Герасимовъ

„Corona donatica“ върху единъ списъкъ на ефеби отъ Одесосъ

Отъ античния Одесосъ произхождатъ нѣколко откъслека отъ различни мраморни плочи съ имена на ефеби. Тѣзи плочи сж били украсени въ горния имъ край съ сложно профилирана полукръгла рамка, надъ която въ жлитѣ стои по една фигура на ефебъ, държащъ съ едната си ръка краищата на дълга гирлянда, а въ другата палмово клонче (обр. 364). Въ два откъслека отъ списъци на ефеби вмѣсто фигури на ефеби въ трижълното поле надъ споменатата рамка има изображения на Аполонъ. Върху нѣкои отъ плочитѣ съ имена на ефеби сж прибавени и изображения на предмети, които намираме въ монетитѣ на нѣкои градове, издадени по поводъ на уредени тамъ атлетически състезания. Така, въ възпроизведения на обр. 364 откъсleckъ, сега въ Народния музей въ София,²⁾ подъ полукръглата профилирана рамка сж представени една урна

¹⁾ Въ паметниците съ името на Аполонъ Кендризосъ на гръцки епитетътъ има най-различна форма на писане, срв. Г. Михайловъ, Езикътъ на гръцкитѣ надписи отъ България, София, 1940, 13 сл.

¹⁾ За посвещенията на Аполонъ Кендризосъ на гръцки срв. Kazanow, RE, VI A, 502; Adler, RE, XI, 171, 30; AA, 1912, 538.

²⁾ E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien 1906, 111, 115, обр. 31.

Обр. 363. — Откъслекъ отъ оборочна плочка на тракийския конникъ.
Abb. 363. — Bruchstück eines Weihreliefs aus Novae (Svištov, Museum).

Обр. 364. — Откъслекъ отъ единъ списъкъ на ефеби.
Abb. 364. — Bruchstück einer Ephebeninschrift aus Varna (Sofia, Nationalmuseum).

съ две дръжки и два вѣнца отъ странитѣ ѿ. Тая урна, както ни свидетелствуватъ нѣкои изображения върху монети и медалиони, отсѣчени по случай урежданитѣ въ Филипополъ, Перинтъ, Афродизия и др. игри,¹⁾ е служела като сждъ, отъ който състезателитѣ изваждали по единъ лозъ (Losurue). Двата вѣнца, предадени доста грубо, сж корони отъ лаврови клончета, които се вржчвали на победителитѣ въ атлетическитѣ състезания. Въ единъ другъ откъслекъ отъ

победа въ атлетически игри. За този родъ отличия се говори у Festus (въ P. Diconus, ed. Lindsay, 69, M) ... coronae donaticae dictae, quod his victores in ludi donabantur, quae postea magnificientiae causa institutae sunt super modum aptarum capitibus.

Короната въ нашия откъслекъ е съ цилиндрична форма. Отгоре тя има отворъ. Долниятъ не е означенъ, тъй като тя е представена сложена върху една подложка. Короната е украсена съ преплетени обли

Обр. 365. — Откъслекъ отъ единъ списъкъ на ефеби.
Abb. 365. — Bruchstück einer Ephebeninschrift aus Varna (Sofia, Nationalmuseum).

списъкъ на ефеби отъ Одесосъ, който сжщо се намира въ Народния музей (инв. № 3520), надъ полукръглата рамка до изображението на Аполонъ съ лира се вижда единъ страненъ на пръвъ погледъ предметъ, който наподобява по формата си шиникъ (обр. 365). Първиятъ издателъ на този интересенъ откъслекъ е схваналъ тоя предметъ поради плеткитѣ по него като кошница.²⁾ Въ сжщностъ това е една согопа donatica. Този видъ корони сж били давани сжщо като награда за спечелена

ивици. По срѣдата има два успоредни обржча. Въ полетата между плеткитѣ има по едно пжпковидно украшение, което, по всѣка вѣроятностъ, е било направено отъ позлатенъ металъ или другоцвѣтна материя. Тѣзи корони сж били доста голѣми и за да могатъ да се носятъ на главата, сж били изработвани отъ лека материя.

Сжщата цилиндрична форма иматъ и коронитѣ, изобразени върху една каменна плоча, сега възидана въ църквата Панагия Горгопико въ Атина.¹⁾ Изобразенитѣ върху монети и нѣкои други паметници корони отъ този родъ иматъ кълбовидна форма. Въ нѣкои монети на гр. Одесосъ, сѣчени

¹⁾ H. Dressel, ZNum XXIV, 1904, 38, табл. I, 17; Н. Мушмовъ, Античнитѣ монети на Пловдивъ, табл. XII, 521; Мушмовъ, Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ, табл. XXVIII; F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen I, 1901, табл. IV, 20.

²⁾ Kadinka, цит. съч., 108, 114, обр. 30.

¹⁾ P. Wolters, Zu griechischen Agonen (30. Programm d. kunstgesch. Museum der Universität Würzburg) 1901, 13, обр. 11.

въ времето на императора Гордиана III, сж изобразени такива сфероидни *coronae donaticae*. По срѣдата между двата обръча на едната имъ страна вмѣсто украса коронитѣ иматъ надписъ: ΔΑΡΖΑΔΕΙΑ.¹⁾

Това показва че урежданитѣ въ Одесосъ по времето на Гордиана III игри сж носѣли името на великия богъ Дерзеласъ, както тѣзи въ метрополията на провинция Тракия — Филипополъ се назовавали по името на бога покровителъ на града Аполонъ Кендризосъ — ΚΕΝΔΡΕΙΣΕΙΑ.²⁾

Согопа *donatica* освенъ върху споменатитѣ по-горе паметници и монетни изображения намираме изобразена и въ множество други различни паметници.³⁾

Т. Герасимовъ

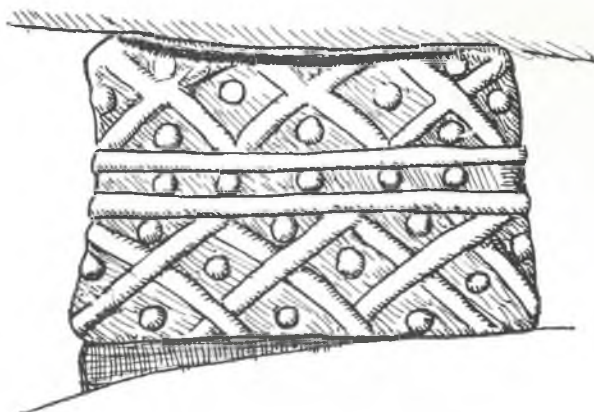
Откъслекъ отъ сребърно византийско блюдо отъ VI вѣкъ

Въ музея въ гр. Разградъ се намира единъ откъслекъ отъ срѣдата на едно сребърно византийско блюдо (инв. № 704),

¹⁾ Pick-Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I 2, Berlin 1910, 528; 580, № 2370; Н. Мушмовъ, Античните монети на Балканския полуостровъ, София 1912, 94, № 1675, табл. IV, 24.

²⁾ Th. Reinach, L'Histoire par les monnaies, 124; В. Head, Historia Numorum, Oxford 1911, 288.

³⁾ Една надгробна плоча на единъ бѣгачъ на дълго тичане (δολιχοδρομος) вж. у Р. Parageorgiou, Unedierte Inschriften von Mytilene, табл. VII, 44; Wolters, цит. съч., 14, бр. 12. Плоча отъ Керамейкосъ въ Атина и друга въ църквата Св. Димитъръ въ Солунъ, срв. RevNum XXIX, 1926, 113. Върху единъ саркофагъ отъ Лидия, Keil und Premerstein в Denkschriften d. Wiener Akademie d. Wiss., ph-hist. Kl. LVII, 1915, обр. 1, 94. Върху една стъклена I. Banko, OJh. XXV, 1929, 122, табл. II. Освенъ върху монети отъ Одесосъ и Филипополъ „corona donatica“ е изобразена и върху монетитѣ на нѣколко други градове отъ Тракия и Македония: Анхиало (M. Strack, Die antiken Münzen von Thrakien, Berlin 1912, 208, 241, п. 492); Перинтъ (Head, цит. съч., 271); Бероя (H. Gaebler Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1935 47, табл. XI, 28); Тесалоникъ (Gaebler, цит. съч., 127, 57, табл. XXIV, 17; 129, 61, XXIV, 31).

Обр. 366. — Corona donatica отъ откъслека съ имена на сфеби, обр. 365.

Abb. 366. — Preiskrone auf der Ephebeninschrift, Abb. 365.

намѣрено презъ 1925 год. при с. Свѣтленъ (Аязларъ), Поповско (обр. 367). При намирането му блюдото е било цѣло. Намѣрвачтъ въ послѣдствие е отрѣзалъ периферната му частъ и я използвалъ като сребро за други цели. Запазената частъ отъ това блюдо е дълга 17 см. и приблизително толкова широка. Въ срѣдата блюдото е украсено съ изображението на единъ византийски кръстъ, ограденъ въ лавровъ вѣнецъ, изпълнени въ ниело-техника.¹⁾ Отдолу къмъ дъното е припоено едно ниско краче образувано отъ тѣсна лента съ диаметъръ 13 см. Въ оградено отъ крачето пространство се намиратъ четири печата. Тѣзи печати представляватъ интересъ поради това, че спомагатъ за датиране на блюдото.²⁾

Когато е било цѣло, сребърното блюдо е имало въ диаметъръ около 30 см.

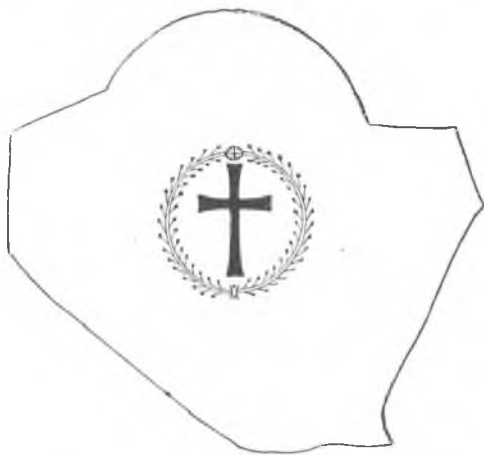
Сребърни блюда съ подобна форма и украса сж познати отъ нѣколко различни мѣста въ Европа и Мала-Азия.³⁾ Украсата

¹⁾ M. Rosenberg, Niellotechnik (Geschichte der Goldschmiedekunst, 1908), 5.

²⁾ Въ развалинитѣ на селището отъ ранното сръдновѣковие при с. Садовецъ, Луковитско, произхожда единъ още необнародванъ сдѣтъ отъ VI вѣкъ, който има сжшо тѣй контрамарки съ монарами.

³⁾ O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italien. Bildwerke, Berlin

върху дъното имъ е два вида: на едни блюда въ срѣдата на вѣнецъ отъ лаврови листа или бръшлянъ се намира византийски кръстъ,¹⁾ а върху други — монограма на нѣкакво име.²⁾ Всички познати до сега сребърни блюда подобно на това отъ Разградския

Обр. 367. — Откъслекъ отъ сребърно византийско блюдо.

Abb. 367. — Bruchstück von einer byzantinischen Silberschale (Razgrad, Museum).

музей иматъ на долната страна на дъното разни печати, едни отъ които сж съ образъ на византийски императори отъ VI вѣкъ, а други само съ имена и монограми. Тия печати сж на чиновницитѣ, патоварени да следятъ за чистотата на сребърната сплавъ, отъ която сж изработвани сребърни сждове за употреба. Отъ тия печати, които сж били не по-малко отъ петъ, сждоветѣ се назоваватъ въ византийскитѣ извори като — ἀργυρον πεντασφράγιστον.³⁾ Въпроснитѣ печати иматъ най-различна форма.⁴⁾

1909, I, 227, № 1107 и табл. LVII; O. Dalton, *Byzantin Art and Archaeology*, Oxford 1911, 95, обр. 55, 574; M. Maculevič, *Argenterie byzantine en Russie (L'art byzantin chez les Slaves II, 1932), 292 сл.*

¹⁾ Dalton, цит. съч., 689, обр. 438 a; Maculevič, цит. съч., 294, и табл. XLIX, I.

²⁾ Wulff, цит. съч., табл. LVII; Dalton, цит. съч., 95, обр. 55; 688, обр. 434 b.

³⁾ Смирновъ, *Записки импер. русск. археологич. общества XII, 3—4, 1901, 506;*

⁴⁾ Dalton, цит. съч., 569 сл.; Maculevič, цит. съч., 296 сл.

Върху нашето блюдо по нѣкаква случайностъ сж били ударени само четири контролни печата. Двата отъ тѣхъ сж съ еднаква форма и съдържание. Тѣ представляватъ правожгълници съ заобленъ горенъ край (обр. 368). Горната половина на тѣзи печати-контрамарки е заета отъ допоясно изображение на императоръ Анастасий (518—527 г.), както гласи наоколо разположения надписъ: ANASTASIVS PP AVG. Императорътъ е представенъ съ диадема отъ бисери и нимбъ около главата.¹⁾ Лицето му е обло. Повече подробности отъ него не личатъ. Подъ бюста на императора се намирала една монограма, оградена отъ страни съ по единъ кръстъ. И въ двата печата

Обр. 368. — Печати върху дъното на сребърно блюдо въ Разградъ.

Abb. 368. — Stempel auf der Rückseite einer byzant. Silberschale (Razgrad, Museum)

¹⁾ Тукъ за пръвъ пѣтъ намираме изображение на този императоръ съ нимбъ. Въ монетитѣ Анастасий е представенъ безъ нимбъ, срв. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantin Coins I, 1908, табл. I и II.* Нимбътъ около главата на императора за пръвъ пѣтъ се появява въ монетитѣ на наследника му Юстинъ I, срв. Wroth, цит. съч., табл. III I.

лѣвата половина на монограмата не е отпечатана и затова не може да се разчете името, което се крие въ нея; тя е съдържаща освенъ сега загубенитѣ букви още следнитѣ: N, E, T и Y. Това е било името на чиновника. Благодарение на името на императора, ние можемъ да датираме нашето блюдо по-точно: то ще да е било направено преди 527 год.

Печати-контрамарки съ подобна форма и бюстъ на императоръ намираме и върху други сребърни блюда, само че въ тѣхъ не е дадено името на императора съ неговата титла.¹⁾

Третата контрамарка (обр. 368) има шестоъгълна форма. Въ срѣдата ѝ се намира монограма, която, развързана, дава името ZENO. Наоколо съ по-едри гръцки букви е написано въ родителенъ падежъ името: ΘΕΟΔΩΡΟΥ.

И тази форма на печата съ монограма въ срѣдата и наоколо име е застъпена между печатитѣ върху сребърнитѣ византийски блюда отъ VI вѣкъ.

Последниятъ печатъ е съ четвъртита форма. Поради подхлъзване на матрицата, монограмата въ срѣдата и буквитѣ на името около нея сж излѣзли два пжти. Монограмата съдържа името въ родителенъ падежъ: ANTONIOY. Отъ другото име се виждатъ отдѣлни букви: A, E, V, O, Y.

Т. Герасимовъ

✓ Два късноримски медалиона отъ България

Златнитѣ и сребърнитѣ римски медалиони отъ IV и V вѣкъ, които съ изцяло изработенитѣ си образи представляватъ истински образци на тогавашното гравърско изкуство, принадлежатъ къмъ много рѣдкитѣ нумизматични находки. Това се обяснява съ факта, че тѣ сж сѣчени въ ограниченъ брой екземпляри. Медалионитѣ отъ благороденъ металъ не сж имали практическото предназначение да служатъ като парични знаци; тѣ сж били отсичани по случай на нѣкакво събитие или чествуване и сж били раздавани отъ императора

на членове отъ царското семейство, на заслужили военачалници и често на чуждестранни князе.

Отъ нашитѣ земи до сега бѣха известни само четири златни медалиона.¹⁾ Двата отъ тѣхъ се пазятъ въ сбирката при Рилския манастиръ, единъ въ Народния музей въ София и четвъртиятъ е изнесенъ въ чужбина. Въ следващитѣ редове ние даваме описание на два — единъ златенъ и единъ сребъренъ — медалиона, открити презъ последнитѣ години. Особенъ интересъ представлява златниятъ медалионъ на Теодосий II (402—420 год.), тъй като той е единствениятъ познатъ за сега златенъ медалионъ на този късноримски императоръ, освенъ това той е и новъ примѣръ на приспособяване и носене на златенъ медалионъ като брошка или закопчалка. Намѣренъ е презъ 1935 год. случайно отъ единъ селянинъ като пасълъ овцетѣ си въ развалинитѣ на една ранновизантийска крепостъ, находяща се надъ село Бръгово (Борисовградско), лежаще въ политѣ на Родопитѣ. Екземплярътъ е отлично запазенъ (обр. 370); диаметръ 35 мм.; тежина 23 гр. Сега въ сбирката на г. Бреанца въ София.²⁾ Ето описанието на дветѣ страни на медалиона. Лице: D(ominus) N(oster) THEODO/SIVS P(ius) F(elix) AVG(ustus). Допоясенъ образъ на Теодосия, на дѣсно. Императорътъ е облѣченъ въ ризница и върху нея мантия, закопчана на дѣсното рамо съ една голѣма кръгла закопчалка, отъ която се спущатъ три висулки отъ бисери. Върху сресаната надолу коса императорътъ носи диадема, украсена съ два реда едри бисерни зрънца, а на предната ѝ частъ — съ четвъртита плочка, обточена съ ситни бисери. Лицето му е съ тънъкъ малко извитъ носъ, съ мустаци и съ късо-подрѣзана брада.

Опако: GLORIA/ROMANORVM, въ отрѣза подъ фигурата CON. Буквитѣ OB сж закрити отъ припоения иглодържателъ

¹⁾ Б. Филловъ, Три неиздадени златни римски медалиона, ИАД V, 1915, 214 сл.; Шкорпилъ, VI отчетъ на Варненското археол. д-во за 1911, 24.

²⁾ Ползуваме се отъ случая да изкажемъ нашата благодарностъ на г. Бреанца за любезното разрешение да обнародваме тоя рѣдъкъ медалионъ.

¹⁾ Dalton, цит. съч., 95, обр. 55; Маслевичъ, цит. съч., табл. XLV, 1, 2, 4.

на безопасната игла. Въ полето предъ женската фигура (персонификация на Константинополь) монограма на Христовото име. Жена въ препасанъ хитонъ съ ржжави седи налъво, върху тронъ съ високо облъгало и държи въ протегнатата дѣсна ржка кълбо съ фигурка на Виктория, а въ спуснатата лѣва ржка — скиптьръ. Предъ краката ѝ глава на орелъ. Въ полето въ

Голѣма прилика съ портретнитѣ черти на образа отъ нашия медалионъ показва една мраморна глава въ Лувъра (обр. 371). Възъ основа на сходството между лицето на Теодосия отъ златния медалионъ и това въ единъ датиранъ солидъ на този императоръ¹⁾ ще трѣбва да датираме новооткрития златенъ медалионъ къмъ 430 год. Припоенитѣ върху opakoto на медалиона

Обр. 369. — Сребъренъ медалионъ на Констанций II.
Abb. 369. — Silbermedaillon des Konstantius II.
(Sofia, Nationalmuseum).

Обр. 370. — Златенъ медалионъ на Теодосий II.
Abb. 370. — Goldmedaillon des Theodosius II um 430 (Sofia, Privatbesitz).

дѣсно — звезда. Главата на фигурата и кракътъ на трона сж закрити отъ припоенитѣ въ старо време части на безопасната игла.

Братотото лице на Теодосия отъ този медалионъ е много сходно съ образа на тоя императоръ върху единъ неговъ сребъренъ медалионъ и нѣколко солиди.¹⁾

¹⁾ B. Pick, Wiener Numism. Zeitschr. 60, 1927, 24; R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts, Berlin 1933, таб. 17, 2—5.

златни части на безопасна игла, показватъ, че той въ старо време е билъ носенъ като украса. Подобенъ примѣръ за приспособяване на медалионъ за фибула имаме съ известния златенъ медалионъ на остготския кралъ Теодорихъ.²⁾

¹⁾ Delbrueck, цит. съч., табл. 115.

²⁾ Gnecchi, Medaglione d'oro di Teodorico, Riv. Ital. di numism., 1895, 149 сл.; Wroth, Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths etc., London, 1911, 54, № 236.

Златните медалиони сж бивали изпращани често от римските императори от IV и V в. като даръ на отличили се военачалници или на чуждестранни (варварски) князе, които ги носели, вложени въ нарочна рамка от злато, като украса, окачена на верижка или, както се вижда от медалиона на Теодосия II, като фибула.¹⁾

Вторият медалион (обр. 369) е на императора Констанций II (337—361 год.). Той е от сребро. Диаметъръ 37 мм.; тежина 13.40 гр. Пластинката му е пробита на две срещуположни мѣста. Повърхността на лицевата страна е издраскана съ остро оржие. Медалионътъ е билъ позлатяванъ следъ намирането му, съ цель да се носи като златенъ пендаръ. Споредъ лицето, отъ което се откупи този екземпляръ за сбирките на Народния музей въ София, той е билъ намѣренъ въ землището на с. Бояна, Софийско (инв. № 3262).

Лице: AVGVSTVS. Глава на Констанций II, надѣсно. Върху надолу вчесаната коса диадема, украсена съ редуващи се кръгли цвѣтчета и два лаврови листа. Опако: CAESAR и по-долу буквата R, цѣлиятъ надписъ въ срѣдата на лавровъ вѣнецъ.

Главата на Констанций е моделирана въ много низкъ релефъ.

Единъ подобенъ на нашия екземпляръ е описанъ у Cohen.²⁾ Авторътъ погрѣшно го е класифициралъ между монетите и медалионите на Константина II Млади. Върху анонимните сребърни медалиони на Констанция II, какъвто е екземплярътъ въ Народния музей, чертите на главата отъ лицевата имъ страна сж подобни на портретните изображения върху медалионите на този императоръ съ неговото име; и въ двата вида медалиони императорътъ е представенъ съ характерното дългнесто лице съ тънъкъ изкривенъ носъ, свита енергична уста, малко чуканче и месеста долна челюсть. Напротивъ, лицето на Константинъ II е съ по-други черти, то е представено върху монетните му образи по-късо, носътъ му е правъ, челото из-

пъкнало напредъ. Цѣлото лице има помладежки изразъ. Трети подобенъ на нашия медалионъ се е намиралъ въ сбирката на Montagu въ Лондонъ.¹⁾ Той се отличава по това, че диадемата на императора е съставена отъ четвъртити плочки, вмѣсто

Обр. 371. — Глава отъ статуя на Теодосия II.
Abb. 371. — Kopf einer Statue des Theodosius II (Louvre, nach Delbrueck).

отъ кръгли и отъ нея отзадъ висятъ вмѣсто два, три шнура. И този екземпляръ въ продажбения каталогъ на сбирката е неправилно опредѣленъ като медалионъ на Константинъ II.

Сжщиятъ типъ анонимни сребърни медалиони е сѣкълъ и Констанций Галъ (братовчедъ и наследникъ на Констанций II), съ тази само разлика, че върху главата му нѣма диадема и предъ лицето му стои думата CAESAR, а въ лавровия вѣнецъ върху опаката страна — латинската цифра XX.²⁾

Т. Герасимовъ

¹⁾ E. Babelon, *Traité des monnaies* I, 655 сл.; F. Dölger, *ByzZ* 33, 1933, 469.

²⁾ Cohen, *Description historique des monnaies* VII, 1888, 318, 30.

¹⁾ Collection de feu M. H. Montagu, Paris 1896, табл. XXIX, 854.

²⁾ W. Kubitschek, *Ausgewählte römische Medaillons usw.*, Wien 1909, табл. XVIII, 338; *Sammlung Fr. Trau. Münzen der römischen Kaiser*, Wien 1935, табл. 50, 4336.

Монети намърени при разкопките на гр. Никополъ на Росица (Nicopolis ad Istrum) в 1907 год.

При пренареждане склада на Народния археологически музей в София се намърна случайно в едно сандъче няколко кутийки с монети, които, според поставената при тях бележка, произхождат от предприетите през 1907 год. от страна на музея разкопки на развалините на античния град Nicopolis ad Istrum.¹⁾ По неизвестни причини тези монети заедно с други дребни находки от разкопките сж останали 33 години в забрава без да бъдат обнародвани. Трѣбва да се съжالياва, че тогавашните ръководители на разкопките не сж оставили при тези монетни находки никаква бележка за обстоятелствата, при които те сж били намърени, за да може той ценен материал да се обработи и използва научно като извор за миналото на Никополъ на Росица. Монетите, откривани при разкопаване на стари селища, когато се събират научно, дават ценни сведения за хронологически, економически и редица други въпроси из миналото на тия селища.²⁾

По-голямата част от монетите от разкопките през 1907 год. сж силно обгорени и покрити с дебела обвивка от втвърдена пепел. Това показва, че те сж били намърени в някаква сграда, която е била унищожена от голѣм пожар. Всичките монети сж 529. По време те се

разпредѣлят така: 500 сж от римската епоха, а останалите сж на византийски императори от VI до XII вѣкѣ. Освен силно обгорените монети има и голѣм брой сж изтрита повърхност. Някои екземпляри от тези изтрите монети сж продупчени в сръдната. Такива монети сж намирани и другаде. Едно задоволително обяснение за тях е мжно да се даде. Някои смѣтат, че те сж служели като украса или амулети.¹⁾ Между сжитѣ зле запазени монети има и няколко преполовени.²⁾

При проучване на находката се забелязва, че съдържанието ѝ е неравномерно. Главният дѣл съставят медните императорски монети, при които сжщо тъй се наблюдава неравномерност. Трѣбва да се изтъкне, че сребърни монети сж попаднали извънредно малко; намърени сж само девет денара: Нерва 2, Траянъ 1, Веспасианъ 1, Гордианъ III 3 и Лициний 2.

Между медните императорски монети има екземпляри от II вѣкѣ; те сж около 35 броя. Голѣмата маса съставят монетите на императори от IV—V вѣкѣ. От запазените екземпляри можахме да определим монети на следните императори: Галиенъ 2, Клавдий II 6, Аврелианъ 10, Пробъ 5, Карусъ 2, Каринусъ 2, Максимианъ 3, Максиминъ 4, Константинъ Велики 26, Лициний 8, Валенс 3, Констанс 3, Констанций II 8, Грацианъ 4, Криспъ 2, Аркадий 4, Теодосий II 8, Евдокия 1, Марцианъ 4 и Валентинианъ III 11. Между императорските монети има множество екземпляри сж значитѣ на монетарниците на Siscia и Thessalonica.

Другият, по-малоброен дѣл от находката съставят т. н. колониални монети — сѣчени от градовете през римската епоха. Застѣпени сж сж монети следните градове: Анхиало, Максиминъ I; Адрианополъ, Гордианъ III 2; Деултумъ, Гордианъ III 1; Паута-

¹⁾ Развалините на Никополъ на Росица за пръв път сж били разкопавани, макаръ и въ съсем ограничен размѣръ, от Ф. Каницъ в 1872, срв. *Donaubulgarien und der Balkan II*, Leipzig 1877, 71 сл. Въ 1899 сж сръдства и въ присѣтствието на князь Фердинандъ били разкопани някои части от развалините (В. Добруски, Мсб. 18, 704). На следната 1900 г. пакъ сж парична помощ на княза били предприети отново разкопки въ по-големи размѣри под ръководството на G. Seuge (*RevArch* 1907, II, 257). За съжаление за тези разкопки не е обнародван и до днес никакъв отчетъ.

²⁾ K. Regling, въ Conze, „Ausgrabungen von Pergamon I, 355 сл.; D. M. Robinson and P. A. Clement, *The Chalcidic Mint and the Excavation Coins Found in 1928—1934*, 1938; Срв. ИАИ, XII, 465. Т. Герасимовъ, *Произходъ и значение на монетите като исторически извори*, Сборникъ Презъ вѣковете I, 1938, 315 сл.

¹⁾ E. Gren, *Der Münzfund von Viminacium*, Uppsala, 1934, 57.

²⁾ За преполовени антични монети срв. M. Strack, *Halbierte Münzen im Altertum*, BJb. 108/109, 1902, 1 сл.; Gren, цит. съч., 59 сл. У насъ подобни преполовени римски монети сж намърени въ извора на Айтоските банъ (*Aquae Calidae*).

лия, Каракала 1; Филипополъ, М. Аврели 1, Юлия Домна 1; Пела, Адрианъ 1; Стоби 1; Виминациумъ, Гордианъ III 1, Филипъ баща 1; Маркианополъ, Северъ Александъръ 6 и Елагабалъ 2; Никополъ на Росица, Комодъ 2 Септ. Северъ 4, Каракала 1, Макринъ 2, Диадуменианъ 1, Гета 2 и Гордианъ III 6. Както трѣбва да се очаква, отъ гр. Никополъ на Росица сж застъпени числено най-много монети — 18.

Интересъ представляватъ две изтрити монети (върху тѣхъ едвамъ личи характерниятъ образъ на Септимий Северъ) съ контрамарки. На едната имъ страна е отпечатено началото на името на Никополъ на Росица — ΝΙΚΟ, а върху другата — Δ знакъ на паричната имъ стойностъ. Единъ трети екземпляръ съ сжщитѣ контрамарки е постъпилъ по-рано въ музея.¹⁾ Тѣзи монети показватъ, че за нуждитѣ на вътрешния пазаръ градската управа е подпечатвала изтрити свои или чужди монети, като съ това имъ е давала отново стойностъ на пари. Познати сж монети съ контрамарки съ името на гр. Томи и Δ (паричната стойностъ, свр. Pick — Regling, цит. съч., 615).

Колкото и да е малъкъ броятъ (529) на монетитѣ, намѣрени при разкопкитѣ, все пакъ тѣ достатъчно отразяватъ въ общи черти състоянието на тогавашнитѣ римски пари. Тѣ ни даватъ нагледна пред-

става за паричния пазаръ на единъ римски градъ като Никополъ презъ последнитѣ десетилѣтия на IV вѣкъ. Ние виждаме, че въ града, преди той да бжде разрушенъ, на пазара му е имало монети освенъ на римски императори отъ IV и началото на V вѣкъ, но и такива отъ II и III вѣкъ, ако и въ незначително количество. Находката ни показва ясно и изчезването на сребърнитѣ монети по това време. Картината на дефлацията по това време се подчертава и отъ обстоятелството, че редомъ съ добритѣ монети се употребяватъ и съвсемъ развалени съ изтрити отъ дълга употреба надписи и образи. Нѣкои отъ тѣхъ се подпечатватъ отъ градскитѣ власти съ името на града. Все поради сжщата нужда отъ монети се обяснява и фактътъ, че заедно съ императорскитѣ монети на пазара вървятъ и монетитѣ на градоветѣ, които доста отдавна сж престанали да сѣкатъ свои парични знаци.

Макаръ и да не знаемъ въ кои части на развалинитѣ и на каква дълбочина сж били изровени византийскитѣ монети, тѣ ни показватъ, че върху развалинитѣ на разрушения Никополъ въ началото на VI вѣкъ е възникнало ново селище или е била възобновена частъ отъ старото въ VI вѣкъ, което е просъществувало чакъ до XII вѣкъ.¹⁾

Т. Герасимовъ

Колективни находки на монети презъ 1939 г.

Съобщава Т. Герасимовъ

Александрово (Ловчанско). Въ околноститѣ на това село, неизвестно при какви обстоятелства, е било намѣрено едно глинено гърненце съ 71 варварски

имитации на тетрадрахмитѣ на македонския царъ Филипъ III Аридей (323—316 г.). Всичкитѣ екземпляри вмѣсто главата на Херкулесъ, иматъ на лицевата страна по една пжпковидна изпъкналостъ (свр. K. Pink, Die Münzprägung der Ostkelten 1939, табл. XXIX 588). Голѣма частъ отъ тази находка купилъ А. Доренъ отъ София, у когото прегледахъ монетитѣ.

¹⁾ B. Pick — K. Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I 2; Berlin 1910, 615, заб. Освенъ тѣзи екземпляри на насъ сж познати още единъ въ сбирката при прогимназията въ с. Хотница, Търновско, другъ въ сбирката на Ив. Д. Буровъ, София и единъ въ сбирката на Ruzicka, Numism. Zeitschr. 50, Wien 1917, табл. 1, XXIX, 1930.

¹⁾ Seure, цит. съч., 263.

Баткунь (Пазарджишко). Тодоръ Ашовъ отъ това село, като оралъ въ нивата си намираща се въ мѣстността „Межда“, намѣрилъ изъ прѣстѣта 18 медни корубести монети на византийския императоръ Мануилъ I Комнинъ (W goth, Imp. Byzant. Coins, LXX, 4). Отъ тази находка постъпили нѣколко екземпляра въ музея при читалище „Виделина“ въ гр. Пазарджикъ.

Бѣла. При извършване на земеделската работа за разширяване двора на общинската кланица въ гр. Бѣла, било изровено отъ работниците едно гърне съ сребърни тетрадрахми на Македонскитѣ царе Филипъ II (359—336 г.) и Александъръ III Велики (336—323 г.). Находката била разграбена отъ намѣрвачитѣ. Околийското управление въ Бѣла можа да издири и изпрати въ Народния музей въ София само 20 тетрадрахми на Филипъ II и една на Александъръ Велики. На сѣщото мѣсто открили стари зидове и откъслечи отъ глинени сѣдове.

Врачанско. Ив. Д. Буровъ отъ София купилъ отъ единъ софийски златаръ часть отъ една голѣма находка — 90 сребърни монети на градоветѣ на Адриатическо море Аполония и Дирахий. Находката произлизала отъ едно врачанско село.

Горна-Орѣховица. Въ околността на гр. Горна-Орѣховица билъ изкопанъ единъ меденъ сѣдъ съ 354 тетрадрахми, които се разпредѣлятъ така: 338 съ надписъ *ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ*. Между тѣхъ се намиратъ варианти съ двадесетъ различни монограми. Два екземпляра съ надписъ: *ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΔΕΥΤΕΡΑΣ*; и двата сж отъ единъ и сѣщъ типъ съ монограмитѣ ЦАР и ЦАК (Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, 6, 41), седемъ варварски имитации на тетрадрахмитѣ на „първа македонска област“, седемъ тетрадрахми съ името на Александъръ Велики и знака на монетарницата на гр. Месемврия на Черно море — шлемъ съ грива (Müller, *Numismatique d'Alexandre le Grand*, табл. VIII 431—489); отъ тѣхъ три екземпляра сж съ еднакви монограми — ΔΑ и ΠΥΡ; единъ съ ΔΑ и ΔΙ; единъ съ ΔΑ и ΠΡΟ; единъ съ ΔΑ и ΑΝΤ и единъ съ ΜΑ и ΔΑ. Една тетрадрахма на Филипъ III Аридей

съ знакъ — прора и надъ нея буквитѣ ΛΥ.

Всичкитѣ екземпляри отъ дългото лежане въ медния сѣдъ сж добили синьо-зелена патина. Съ най изтрита повърхность сж екземпляритѣ съ името на първа македонска областъ.

Отъ околността на Горна-Орѣховица произлиза и една друга голѣма находка на варварски имитации. Въ едно глинено гърне били намѣрени, неизвестно при какви обстоятелства, повече отъ хиляда имитации на драхмитѣ на македонския царъ Филипъ III Аридей (323—316 г.); всичкитѣ екземпляри иматъ корубеста форма. На повечето отъ тѣхъ върху лицевата страна вмѣсто глава на Херкулесъ има пѣпка (Pink, *Münzpr. d. Ostkelten*, табл. XXIX 594).

Динката. (Пазарджишко). Въ двора на учителя Стойко Благоевъ като копали за яма, изровили едно глинено гърне съ 1300 грама турски сребърни монети, австрийски, полски и испански талери, четири сребърни гривни и нѣколко висулки отъ украса за глава. Възъ основа на монетитѣ цѣлата находка се датира къмъ XVIII вѣкъ.

Долна-Гнойница (Орѣховско). Въ двора на Захарий Найденовъ Илчевъ отъ това село, при копане основитѣ за сграда изровили едно малко глинено гърненце съ сребренъ прѣстенъ, сребърна плоска гривничка съ тригълни висулки и следнитѣ римски монети (денари): 1 на Юлия Домна; 2 Северъ Александъръ; 1 Елагабалъ; 1 Филипъ баща и 1 на Траянъ Деций (248—251 г.). Цѣлата находка се пази у собственика на мѣстото.

Доспей (Самоковско). Единъ селянинъ намѣрилъ при това село едно глинено купче съ голѣмъ брой медни римски монети отъ IV вѣкъ сл. Хр. Показаха ми нѣколко екземпляра отъ находката — тѣ се указаха всички отъ императора Констансъ I (337—350).

Дрѣновецъ (Разградско). При това село презъ 1934 год. били намѣрени 74 гроша на българския царъ Иванъ Александъръ съ сина му Михаилъ, два гроша на венецианския дожъ Градениго, единъ на Теопуло, единъ на Ив. Дандоло и единъ на

сръбския крал Ст. Урошъ. Цѣлата находка е постъпила въ музея въ гр. Разградъ.

Житница (Хамбарлий), Пловдивско. Единъ селянинъ отъ сѣщото село като оралъ въ нивата, си намираща се въ мѣстността „Тухлитъ“, изровилъ съ ралото едно малко гърненце съ 79 римски денара, които се разпредѣлятъ по императори така: Диадуменианъ 1, Юлия Домна 2, Елагабалъ 6, Северъ Александъръ 6, Пупиенъ 1, Гордианъ III 33, Филипъ баща 24, Отацелия Севера 2 и Филипъ синъ (247—249 год.) 2. Монетитѣ сж запазени добре. Въ сѣщата мѣстностъ били намѣрени порано единъ римски надгробенъ камъкъ и частъ отъ мраморна статуя. Наоколо изъ нивитѣ се намирали стари зидове, тухли и керамиди, които сочатъ, че тукъ въ римско време е имало селище. Цѣлата находка е постъпила въ музея въ гр. Пловдивъ. (Д. Цончевъ).

Златарица (Еленско). Селянинътъ М. Тодоровъ като реголвалъ градината при кжщата си намѣрилъ въ земята подъ една каменна плоча две голѣми глинени гърнета, пълни съ дребни медни монети (около 15 килограма). Изпратенитѣ въ Народния музей въ София десетина екземпляра отъ тази находка за проучване се указаха старовременни фалшификати на меднитѣ анонимни монети на византийския императоръ Иванъ Цимисхий (969—976 г.). Монетитѣ отъ находката въ отличие отъ истинскитѣ монети на Цимисхий сж съ много дребни размѣри — 20 мм. въ диаметръ. На лицевата имъ страна има допоясно изображение на Исуса Христа, а на опаката — три реда неразбираемъ надписъ съ безразборно наредени букви. Тѣзи монети сж били изливани въ калѣпи. Подобни имитации отъ старо време се намиратъ за пръвъ пѣтъ. Какво е било предназначението имъ, не е ясно. Най-вѣроятно е тѣзи имитации да сж били употребявани като пари на пазаря.

Китно (Омуртагско). Стоянъ Велиновъ отъ това село при оране на нивата си изровилъ съ оралото едно глинено гърненце съ тридесетъ бронзови монети на македонския царъ Филипъ II (359—336 г.). Намѣрвачътъ ми показва цѣлата находка.

Козловецъ (Свищовско). Въ това село като правѣли изкопъ за основи на една кжща, изкопали 36 талера на Дубровнишката република. Цѣлата находка постъпила въ музея „Ал. Константиновъ“ въ гр. Свищовъ.

Лесура (Врачанско). Три момичета отъ селото, като пасли стадата си въ мѣстността „Рѣсовецъ“, находяща се на 3 клм. северозападно отъ селото, намѣрили петнадесетъ отлично запазени тетрадрахми съ надписъ: ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ; тѣ сж съ различни монограми. Тази находка се откупи за сбиркитѣ на Народния музей въ София.

Ловчанско Отъ Ловчанско произхожда една находка съ 45 монети, сѣчени отъ градоветѣ въ Мизия и Тракия. Точното мѣстонахождение и обстоятелствата при които е станала находката, не сж известни. Монетитѣ се разпредѣлятъ по градове както следва: Маркианополъ: Септимий Северъ 2, Северъ Александъръ 4, Каракала 3, Елагабалъ 4 и Гордианъ III 2; Никополъ на Росица: Септимий Северъ 2, Каракала 2, Макринъ 3, Гета 1, Диадуменианъ 3 и Гордианъ III 6; Томи: Гета 1; Адрианополъ: Септимий Северъ 1, Каракала 2, Гордианъ III 4; Анхиало: Гордианъ и Транквилина 1; Пауталия: Каракала 1; Сердика: Септимий Северъ 1; Августа Траяна: Каракала 1; Филипополъ: Каракала 1, Елагабалъ 1. Находката купилъ А. Доренъ отъ София, у когото я пригледяхъ.

Граматиново (Малко-Търновско). Единъ селянинъ изкопалъ въ околността на това село 16 бронзови монети на градъ Бизия (Тракия). Петнадесетъ екземпляра сж сѣчени при императора Филипъ баща и единъ при Гета. Единадесетъ монети отъ находката се купиха за нумизматичната сбирка на Народния музей въ София.

Мокрешъ (Ломско). При реголване за лозе работницитѣ намѣрили на малка дълбочина въ земята едно глинено гърненце съ множество римски денари, които разграбили. Кметътъ на селото успѣлъ да прибере отъ тази находка 29 монети, които той изпратилъ на археологическата сбирка въ гр. Ломъ, гдето можахъ да

ги прегледамъ; тѣ се разпредѣлятъ по императори така: единъ републикански денаръ (съ името на фамилията Porcia), единъ на императора Вителій, 5 Антонинъ Пий, Домицианъ 2, Веспасианъ 3, Адрианъ 5, Фаустина стара 2, Елій Цезаръ 1, Маркъ Аврелий 2 и Траянъ (98—117 г.) 7. Монетитѣ сж съ добре запазена повърхность.

Неврокопъ. Отъ близката околность на Неврокопъ произхожда една малка находка съ сребърни статери и драхми на островъ Тасосъ (архаиченъ стилъ, B. Head, *Historia numorum*, 2 изд., 264) и единъ статеръ на македонското племе Орески (Gaebler, *Die ant. Münzen von Macedonia und Paionia*, XVIII 19). Монетитѣ сж отлично запазени. Тая ценна находка е разнесена между златаритѣ и сарафитѣ въ София.

Малкъ Поровецъ (Разградско). Презъ 1934 година били намѣрени при това село златни византийски монети. Отъ тази находка попаднали въ музея въ гр. Разградъ два солида на византийскитѣ императори Василий съ Константинъ (Wroth, *Imp. Byzant. Coins*, L 12), единъ на Романъ съ Христофоръ (Wroth, LIII 1) и два на Константинъ VII съ Романъ II (Wroth, LIII 12).

Писанецъ (Русенско). Преди години, при това село били намѣрени въ мѣстността „Българско градище“ тридесетъ и петъ варварски имитации на тетрадрахмитѣ на Македонския царъ Филипъ II (Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten*, табл. XIX 358). За тази находка споменува Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ по Русенски Ломъ, 47 и обр. 46,2.

Попица (Бѣлослатинско). При това село, неизвестно при какви обстоятелства, били намѣрени около двеста денара отъ I и II вѣкъ сл. Христа. Отъ тази находка кметътъ на селото изпратилъ 140 екземпляра въ двореца въ София, а 38 продаъ на единъ търговецъ на монети, който ми ги показва. Тѣ произхождатъ отъ императори Галба, Веспасианъ, Отонъ, Траянъ и Хадрианъ (117—138 год.). Най-много екземпляри въ тоя дѣлъ отъ находката бѣха на императора Траяна.

Попово (Елховско). Иванъ Яневъ Пѣевъ отъ това село, като оралъ въ нивата си, намѣрилъ едно глинено гърне съ 238 римски денари отъ I и II вѣкъ сл. Христа. Монетитѣ се разпредѣлятъ по императори както следва: републикански денаръ 1, Неронъ 6, Отонъ 1, Вителій 1, Веспасианъ 95, Домицианъ 78, Нерва 23 и Траянъ (98—117 год.) 33. Всичкитѣ екземпляри сж много добре запазени. Цѣлата находка се откупи за нумизматичната сбирка на Народния музей въ София.

Рашково (Ботевградско). Единъ селянинъ, като оралъ на нивата си, намираща се въ мѣстността „Чукава“, гдето се виждатъ следи отъ стари зидове, изровилъ неочаквано съ оралото си четири сребърни тетрадрахми на македонския царъ Филипъ II. И четиритѣ екземпляра иматъ на опаката страна по една вдлъбнатина отъ остро орждие.

Самоковъ. При копане дупки за посаждане дръвчета на 4 клм. южно отъ града (гдето имало развалини), работницитѣ намѣрили стотина медни корубести монети на византийския императоръ Мануилъ I Комнинъ (1143—1180 г.). (Wroth, *Imp. Byzant. Coins* LXX, 6). Находката била разпрѣсната между работницитѣ. Отъ нея постѣпили нѣколко монети въ музея въ гр. Самоковъ.

Треклияно (Радомирско) При оране въ една нива до това село било намѣрено едно глинено гърненце съ 72 майорини и центенионали на късноримскитѣ императори Теодосий II (402—450) и Хонорий (393—423 год.). Повечето екземпляри сж съ развалена повърхность.

Трънъ. При разчистване двора на училищното лѣтовище наблизо до града, били намѣрени въ едно глинено гърненце бронзови монети на римски императори отъ IV вѣкъ.

Търговище. При реголване на една нива за лозе до Търговище, намираща се въ мѣстността „Драката“, работницитѣ намѣрили едно глинено гърне съ две дръжки пълно съ медни корубести монети. Находката била разграбена. Директорътъ на смѣсената гимназия въ Търговище прибралъ отъ тази находка нѣколко

екземпляра, които той изпрати въ Народния музей за проучване. Тъ произхождатъ отъ следнитъ византийски императори: Мануилъ I Комнинъ 14 екземпляра (Wroth, *Imp. Byz. Coins*, LXX, 4 и 6) и Андроникъ I (1183—1185 година) Wroth, LXXI 6) 2 екземпляра.

Устрень (Момчилградско). Кметътъ на село Рогозче изпрати въ Народния музей четири бронзови монети на градъ Мароней на Бъло море, намѣрени въ една нива при селото Устрень.

Царско (Шехларе), Пазарджишко. Единъ селянинъ отъ това село като оралъ въ нивата си, нахождаща се до развалинитъ на старо селище, намѣрилъ въ прѣстѣта две тетрадрахми на македонския царъ Филипъ II, два сребърни статера на градъ Истрось (Малка-Скития), три диобола на градъ Парионъ (Мала-Азия) и петъ на Тракийския Херсонесъ. Изброенитъ монети се откупиха за сбиркитъ на Народния музей въ София.

Ценено (Новозагорско). Стойчо Атанасовъ отъ сѣщото село изровилъ случайно въ мѣстността „Балъкъ-кайрикъ“ едно глинено гърне съ медни монети на византийския императоръ Алексий III Комнинъ.
(Н. Койчевъ).

Чехларе (Чирпанско). При реголване на едно лозе до село Чехларе, намѣрили въ прѣстѣта едно гърненце съ 60 римски денари отъ I вѣкъ. Отъ тази находка бѣха представени въ Народния музей 48 екземпляра, които се разпредѣлятъ по императори, както следва: Октавианъ Августъ 14, всички отъ единъ и сѣщи типъ (Cohen, I 69, 43); Тиберий 28, всички отъ единъ типъ (Cohen, I 84, 137); Клавдий I (41—54 г.) 1 (Cohen, I 251, 6) и единъ денаръ отъ фамилията Clodia. За сбиркитъ на Народния музей се откупиха само 24 екземпляра отъ представенитъ монети.

Югозападна България. Ив. Д. Буровъ отъ София купилъ за сбирката си една малка колективна находка отъ десетъ тетрадрахми на македонския царъ Филипъ II и една на Александъръ III Велики. Четири отъ Филиповитъ тетрадрахми сж съ знака на гр. Амфиополъ (Müller, *Numism. d'Alex. le Grand*, табл. XXIV 33, 44 и 45) и една съ знака на гр. Пела (Müller, XXIV 25). Останалитъ тетрадрахми сж съ разни знаци на неустановени още монетарници въ Македония. Монетитъ сж много добре запазени.

Оценки на книги

Werner Jaeger, *Demosthenes, der Staatsmann und sein Werden*. Berlin, Walter de Gruyter, 1939, 268 стр.

Съчинеieto на именития германски класически филологъ и историкъ W. Jaeger върху Демостена е плодъ на дългогодишни занимания на автора съ великия ораторъ, на древността. Въ тоя видъ съчинението на Йегера представя лекциитъ, които той е челъ презъ 1932 г. въ Калифорнийския университетъ; въ него авторътъ не иска да даде подробна биография на Демостена; по-скоро той преследва целъ да ни поднесе ново тълкувание на Демостеновитъ речи, които сж автентиченъ изразъ на неговата политическа мисль и дейность.

Книгата е раздѣлена на 8 глави: 1. Новъ политически възходъ на Атина; 2. История на младитъ години и адвокатство; 3. Повратъ къмъ

политиката; 4. Първитъ три речи по външната политика; 5. Северогръцкиятъ въпросъ и първата филиппика; 6. Борбата за Олинтъ; 7. Война или миръ? 8. Краятъ. Последната часть на книгата съдържа бележки (53 страници), въ които е посочена по-важната литература и сж разгледани по-подробно нѣкои проблеми, които не сж засегнати въ самото изложение.

Съчинението на Йегера е еднакво ценно и важно както за историка, тъй и за филолога. Както е известно, въ по-новата историческа литература Демостенъ като „политикъ“ е билъ доста подцененъ; Йегеръ се е помжчилъ да освѣтли напълно обективно както политическата дейность на Демостена, тъй и ораторското му изкуство.

Въ схващането на историческото развитие на Елада отъ времето, когато започнала дейността

на Филип II Македонски, играе голѣма роля въпросът за етнографското положение на старигѣ македонци, който много често е бил разглеждан от ученият.¹⁾ По тоя въпрос и Йегер е изказал наkjсо мнението си, което заслужава да се приведе тукъ изцѣло: „Ако македонцитѣ, освенъ илирийска, сж имали отчасти грцка кръвь, било още отъ начало, или чрезъ по-късенъ примѣсъ, то пакъ е невъзможно само затова да отъждествимъ тѣхната раса съ грцката и възъ основа на тая предисторическа конструкция да легитимираме исторически притезанието на воинствения селски народъ — който въ културно отношение изобщо не могѣлъ да се сравни съ грцитѣ въ IV в. — да властува надъ племеннитѣ си братя въ южната частъ на Балканския полуостровъ. Сжщо не е право, че ролята на македонското завоевание въ процеса на елинизването на Истока може да се разбере само отъ тая предпоставка.“²⁾ Ала тоя въпрос можемъ да оставимъ напълно на страна, защото тука преди всичко ни интересува, какво сж мислѣли и чувствували самитѣ грци. Тука нѣма нужда да привеждаме известнитѣ твърдения на Демостена,³⁾ понеже самият Изократъ, вестителъ на идеята за македонското водачество надъ Елада, означава македонския народъ като чуждоплемененъ (Phil. 108: οὐχ ἑμῶν). Наистина той умислено избѣгва думата „варвари“, обаче въ борбата на грцитѣ за националната имъ независимостъ Изократъ напълно естествено заема мѣстото си и изразява мнението на всички елини. Не македонскиятъ народъ трѣбва, споредъ Изократа, да властува надъ грцкия, а само македонскиятъ царъ Филипъ трѣбва да води грцитѣ; и Изократъ иска да обоснове правото на тоя мжжъ да изпълни тая задача чрезъ расово-историческото построение: именно че Филипъ не е синъ на своя народъ, ами, както цѣлата му династия, потомъкъ на Херакла и, следователно, отъ грцка кръвь“.

Г. И. Кацаровъ

Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums Franz Joseph Dölger zum sechzigsten Geburtstag dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern.

Münster, 1939, 350 стр., 8 хелиогравири.

Въ мрачнитѣ дни, които преживява свѣтътъ и които неминуемо ще троватъ още дълго всички благородни прояви на човѣчеството, човѣкъ се чувствува действително освеженъ, когато въ ржцетъ му попадне книга, която независимо отъ превратноститѣ на времето, му помага да се доближи до бистритѣ извори на човѣшкото знание, да подири въ чистата наука утешение презъ буритѣ, които бушуватъ и да почерпи упование за по-свѣтло утре. Една такава книга е сборникътъ „Pisciculi“,⁴⁾ посветенъ на видния бонски

професоръ Fr. J. Dölger по случай 60 години отъ рождението му. Всѣки, който е боравилъ даже издалечъ съ раннохристиянски проблеми и съ тѣхния допиръ съ класическата древностъ, познава името и значението на този нѣмски ученъ, тѣй щото ние ще си позволимъ само да разкажемъ съ свои думи, богатото съдържание на тази книга и на българския читателъ. Сборникътъ на Dölger'a съдържа статии, посветени на мастития ученъ не само отъ негови ученици, почитатели и приятели отъ Германия, но въ него сж помѣстени изследвания, носещи подписа на френски, английски, американски, холандски, белгийски, унгарски, шведски даже и български учени. Добре, че сборникътъ излѣзе отъ печатъ нѣколко седмици преди 1 септемврий 1939 г., та по този начинъ много отъ поменатитѣ европейски учени можахъ да останатъ поне въ сборника заедно.

На първо мѣсто е помѣстена статията на видния унгарски ученъ проф. Andras Alföldi подъ надсловъ „Hoc signo victor eris.“ Авторътъ разглежда въ нея наново редица въпроси, свързани съ историята на Константина Велики и специално съ известни събития, придружаващи признаването на християнството за религия, равнопоставена на поганството. Главниятъ въпросъ, обаче, който занимава автора, е известието, което намираме у църковния отецъ Евсевия, споредъ което Константинъ, подъ влиянието на едно небесно видение и на едно откровение, решилъ да постави началнитѣ букви отъ името на Спасителя (Ро въ срѣдата на Хи) на едно сияйно знаме, украсено съ злато и скжпоценни камъни. Споредъ сжщия писателъ тази монограма била поставена и на шлемоветѣ на войницитѣ презъ време на Константиновата военна операция срещу Максенция (312 г.). Нѣколко години по-сетне (следъ сражението при Rols Mulvius), сжщата монограма била изобразена и върху монети. Споредъ Alföldi тѣзи сведения на Евсевия сж автентични. Авторътъ взема становище срещу резервираността на мнозина учени, които се съмняватъ въ стойността на такива дребни нагледъ паметници, каквито сж напр. монетитѣ. Въ сжщностъ монетитѣ сж документи съ напълно официозенъ характеръ, особено като се има предвидъ строгата централизация въ тогавашната римска империя, при която не можелъ да бжде извършенъ никакъвъ официаленъ актъ (отъ рода на изобразяването на Христовата монограма или на кръста върху монети) безъ съгласието на императорската канцелария. Alföldi обръща внимание и на това, че съ изобразяването на императора върху монети съ шлемъ, украсенъ съ Христовата монограма, се подчертава, какво тази монограма е съставна частъ отъ официалния императорски костюмъ (отъ тѣй наречената sacra vestis), а знаемъ, че и най-малката промѣна, внесена въ този костюмъ безъ официално разрешение, се считала за crimen laesae majestatis (обидна на величеството). Споредъ Alföldi, сжщо тѣй важно е и известието у църковния отецъ Lactantius, De mortibus persecutorum, 44, 5—6, споредъ което презъ време на решителното сражение на

¹⁾ Срв. Г. И. Кацаровъ, Царъ Филип II, 8 сл.

²⁾ Очевидно тая мисль на Йегера е насочена противъ сващането на Белохъ.

³⁾ Срв. напр. Кацаровъ, цит. съч., 12.

⁴⁾ Заглавието на юбилейния сборникъ е избрано съ цель да напомня за безсмъртното съчинение „IXΘΣ“ на юбиларя.

Костантина срещу Максенция предъ Римъ, войската на последния се оказала по-силна от войската на Константина и той се принудил временно да се отдръпне. Следъ това, обаче, Константинъ се окопитил пакъ и успѣлъ да напредне отново, като разположилъ войскитѣ си около Pons Mulvius. Lactantius ни разказва на същото мѣсто причината за това окопитване: *Commonitus est in quiete Constantinus ut caeleste signum dei notaret in scutis atque ita proelium committeret. Facit ut iussus est et transversa X littera (virgula) summo capite circumflexo, Christum in scutis notat. Quo signo armatus exercitus capit ferrum.* Alföldi вижда въ спомнатиия „caeleste signum“ у Лактанция познатата Христова монограма, а не както нѣкои предполагатъ — кръста Христовъ. Тукъ Alföldi се повръща отново на споменатото по-горе известие у Евсевия и смѣта, че онзи *συντήριον σημειον*, за който се говори тамъ не е нищо друго освенъ пакъ същата монограма, съставена отъ дветѣ начални букви отъ името на Спасителя. Обстоятелството, че мнозина отъ тълкувателитѣ на Евсевия разбиратъ подъ тѣзи думи Христовия кръстъ, а не Христовата монограма, се дължи на погрѣшно тълкуване. Що се отнася пъкъ до възможно-тъта, че подъ *συντήριον τριτάτον* Евсевий е разбиралъ действително Христовия кръстъ, Alföldi е наклоненъ да обясни тѣзи различни възможности чрезъ различнитѣ мѣстожителства на двамата църковни отци. Докато Лактанций живѣлъ на Западъ и много отъ излаганитѣ отъ него събития се низали предъ очитѣ му, Евсевий е живѣлъ на Изтокъ и то доста настрана отъ събитията. Така Alföldi счита, че когато Евсевий описва устройството на „победния знакъ“ и го смѣта за Христовия кръстъ (Euseb. Vita Const. 1, 31), изпада въ сжщностъ въ недоразумението на нѣкои съвременни изследвачи, които смѣтатъ известното Христово знаме (labarum) за самия кръстенъ знакъ.

Втората частъ отъ статията съдържа много важни и правдиви наблюдения и заключения върху сжщината на ранното християнство. Особено поучителни ни се струватъ различнитѣ начини, по които християнскитѣ и езическитѣ писатели излагатъ триумфалното шествие на християнството въ момента непосредствено преди то да стане официално призната религия и като тѣй и главниятъ стълп на династията. Особено очебийна е тази разлика въ документитѣ, които произхождатъ отъ източникъ близкъ до сената. Въ тѣхъ особено силно се чувствува неприязньта къмъ новата религия. Споредъ насъ, статията на г. проф. Alföldi трѣбва да бѣде прочетена не само отъ специалиститѣ по късна римска история, но и отъ всички византинисти, слависти и изобщо отъ всѣки културенъ човѣкъ.

Следъ статията на Alföldi е помѣстена една студия отъ B. Altaner, подъ заглавие: *Augustinus und die griechische Sprache*, въ която авторътъ разглежда критично въпроса, доколко авторътъ на „De civitate Dei“ е знаелъ гръцки. Разглеждането на този въпросъ е твърде умѣстно, защото, както е известно, много отъ предшестве-

ницитѣ на Altaner'a свеждатъ знанията на св. Августина по гръцки езикъ до минимумъ. Въ началото на статията си Altaner разглежда предишната литература по този въпросъ и смѣта, че почти всички автори, при оценката на Августиновитѣ знания по гръцки, изпускатъ изъ предвидъ едно съображение, което би трѣбвало да се държи на първо мѣсто. То е съображението, че за една правилна преценка на познанията на св. Августина по гръцки би трѣбвало да се има предвидъ нивото, на което се е намирало преподаването на гръцкия езикъ въ северна Африка, отгдето произхождалъ и видниятъ църковенъ писателъ. Altaner припомня съ право, че въ времето на Августина значителенъ процентъ отъ населението на северна Африка знаелъ гръцки. Авторътъ доказва по единъ несъмненъ начинъ и това, че св. Августинъ ималъ не само елементарни (училищни) знания по гръцки езикъ, но че разполагалъ съ единъ речникъ, който свидетелствува за по-вдълбочено познаване на езика. Съ помощта на умѣло подобрени цитати авторътъ доказва подробнитѣ познания на Августина изъ областта на гръцкия синтаксисъ, както и неговото умение да прави сполучливи поправки (*emendationes*) въ латинскитѣ преводи на своитѣ предшественици въз основа на коректния гръцки текстъ. Естествено е, че св. Августинъ, бидейки отрупанъ непосилно, предпочиталъ да чете всичко, та даже и повечето отъ изворитѣ на латински. Когато, обаче, естеството на работата налагало това, той прибѣгвалъ и до гръцкитѣ текстове, и, както по всичко изглежда, справялъ се успѣшно съ тѣхъ.

Cornelius I. M. I. van Beek (на стр. 41—53) въ една твърде живо написана статия и озаглавена „*Ostenderunt cryfos*“ се занимава съ онѣзи неясни сжщества въ Митровия култъ, които се срѣщатъ най-често подъ името *cryfii* (скрити, забулени). Следъ като дири и намира известна опора за своето обяснение въ епиграфски и патристични текстове, van Beek насочва вниманието си къмъ чисто археологически паметници и смѣта, че е намѣрилъ обяснение за естеството на тѣзи *cryfii*. За главна опора при това негово откритие му служатъ известни митрийски сцени върху единъ релефъ на тракийския конникъ отъ с. Арчаръ (ант. *Ratiaria*) — Видинско, издаденъ отъ проф. Г. И. Кацаровъ презъ 1912 г.; на този релефъ две прави лица съ хитони и фригийски шапки държатъ една кожа за четиритѣ ѝ жгъла. Предъ нея е колѣничилъ единъ мжжъ, облѣченъ въ хитонъ и съ фригийска шапка на глава. Като се позовава и на две твърде характерни мѣста у Апулея и Псевдоавгустина, авторътъ счита, че безъ право, че дветѣ лица, които държатъ кожата предъ колѣничилъ мжжъ, сж именно въпроснитѣ *cryfii*. Подъ израза: *ostenderunt cryfos*, отъ който изхожда и van Beek, трѣбва да разбираме, че се касае до *ostensio* то на единъ мистъ, който въ нашия случай се нарича *cryfius*. Назовавалъ се тѣй, не защото дотогава той билъ скритъ, а защото трѣбвало да бѣде представенъ на религиозната община, да бѣде въведенъ въ нея.

Следва една твърде поучителна и духовита статия отъ Ernst Bickel върху известното мѣсто у Тертулиана, 18 § 4: *Fiunt, non nascuntur christiani*.

Знаменитиятъ белгийски познавачъ на античнитѣ и ориенталски религии, проф. Franz Cumont, е посветилъ нѣколко страници на интересния въпросъ: „*Les vents et les anges psychopompes*.“ Касае се за онѣзи крилати бюстове, които се срѣщатъ на много езически надгробни паметници и които духатъ къмъ образа на покойника. Споредъ едно твърде разпространено схващане за душата въ древния свѣтъ тя е била представяна като дъхъ (дихание), косто следъ смъртѣта се носѣло изъ атмосферата. Когато по-сетне се наложило учението за астралното безсмъртие, людетѣ започнали да вѣрватъ, че възнасянето на душитѣ къмъ небето ставало споредъ степенѣта на тѣхната душевна чистота, като при това то било улеснявано или възпрепятствувано отъ вѣтроветѣ, които понѣкога били благосклонно, а понѣкога враждебно настроени. Това вѣрване съществувало въ сравнително по-неопредѣлени форми въ древна Гърция, но се е избистрило сравнително повече въ римско време подъ влиянието на ориенталскитѣ култове и специално на Митровитѣ мистерии. Отъ друга страна се знае, че споредъ едно здраво заседнало вѣрване, душата на покойника трѣбвало да бѣде отведена къмъ нейното небесно жилище отъ единъ психопомпъ (душепроводникъ). У гърцитѣ Хермесъ билъ натоваренъ да провозжда душитѣ на мъртвитѣ въ дълбинитѣ на Ада. При новитѣ вѣрвания, обаче, слънчевитѣ богове се нагърбили съ сжщата роля и станали проводници (*ψυχοπομπες*) на душитѣ къмъ небеснитѣ висини. Тѣй като тѣзи богове могатъ да бждатъ схванати като пратеници на върховния богъ, натоварени да отведатъ при него духа на онѣзи, които напушатъ земния животъ, по-сетне тѣ започнали да се наричатъ вестители, пратеници или ангели (*ἄγγελοι*). Cumont съ право смѣта, че за да си дадемъ правилна смѣтка за произхода на християнскитѣ вѣрвания, които сж близки съ споменатитѣ езически представи за възнасянето на душата, би трѣбвало да обърнемъ специално внимание и на юдейството. Той намира, че въ това отношение християнскитѣ представи сж могли да бждатъ повлияни отъ юдейскитѣ. Указание за това той намира въ изрази като *ruah* (духъ, евр. *ruah*). Духътъ или вѣтроветѣ въ множество еврейски текстове играятъ ролята на „вестителъ“ или изпълнителъ на разни божии повеления. И даже нѣщо повече: споредъ елинистичното юдейство вѣтроветѣ сж, които отнасятъ смъртнитѣ къмъ небето. Отъ изводитѣ на Cumont'а става ясно, че античното вѣрване за възнасянето (на духа) е било общо на много народи. При това жизненото дихание, което умирающиятъ изпускалъ, бивало отнасяно отъ околното въздушно течение. Това вѣрване, подъ влиянието на източнитѣ учения, се преобразило презъ императорската епоха въ учение за вѣтроветѣ. Последнитѣ ускоряватъ или забавятъ възнасянето на душата къмъ звездното небе, а гръцкия антропоморфизъмъ си представлялъ тѣзи вѣтрове-психопомпи въ видъ на кри-

лати гении. Успоредно съ това юдейството смѣтало вѣтроветѣ за божии вестители. Богъ натоварвалъ бързокрилигъ ангели съ отвеждането на мъртвитѣ къмъ обиталището на богоизбранитѣ. Безъ съмнение християнитѣ заели отъ евреитѣ своитѣ концепции за тѣзи въздушни душепроводници.

Ludwig Curtius се занимава на стр. 76—79 съ тълкуването на релефнитѣ сцени, представени върху страничнитѣ стени на открития наскоро „Галски саркофагъ“, който сега се съхранява въ Museo Mussolini въ Римъ.

Известниятъ мюнхенски византологъ проф. Fr. Dölger (стр. 80—85) дава поразително убедителенъ паралелъ къмъ единъ късноантиченъ магически обичай. Dölger намира този паралелъ изъ областѣта на късната византийска поезия. Касае се за едно страховто повѣрие, споредъ което като радикално срѣдство противъ смъртѣта помага смѣхътъ! Авторътъ установява това повѣрие въ една късновизантийска поема, съставена на простонароденъ гръцки езикъ, известна подъ заглавието „Котката и мишкитѣ“ и прилича за обяснението на съответния пасажъ изследванията на сръбския ученъ проф. Веселинъ Чайкановичъ върху известна категория сръбски народни пѣсни. Особено важна въ нашия случай е неговата статия „Магически смѣхъ“, излѣзла въ Сръбски етнографски сборникъ 31 (1924), 25—42. Въ нея Чайкановичъ се спира на две стари сръбски народни пѣсни, които разказватъ за смъртници. И въ дветѣ, обаче, мъртвецътъ бива възкресенъ за новъ животъ, като близкитѣ му, вмѣсто да плачатъ, се смѣятъ. Споредъ сжщия авторъ, у сърбитѣ сжществува прастаръ обичай, споредъ който родителитѣ не бивало да оплакватъ смъртѣта на първородния синъ, а да се смѣятъ, та по този начинъ да предпазятъ отъ сжщата зла участь и другитѣ си деца.

Adolf Dyroff (86—93) се занимава съ пролога на Иоановото евангелие.

Норвежкиятъ ученъ Sam Eitrem (стр. 94—101) публикува единъ вълшебенъ пръстенъ, на който сж гравирани единъ слънчевъ бръмбаръ и единъ соколъ и въ връзка съ това изображение дава интересни обяснения за ролята, която играятъ тѣзи две животни въ късноелинистичната магия.

Френскиятъ ученъ André Jean Festugière въ една обширна статия се занимава съ създаването на душитѣ въ космогоничната поема *Kóρη Kósmou* (стр. 102—116). Значението на тази поема, както е известно, не е напълно уяснено.

Особено поучителна и интересна е статията на проф. Rudolf Herzog, която е озаглавена „Der Kampf um den Kult von Menuthis“ (стр. 117—124). Въ тази своя студия познатиятъ историкъ и изследвачъ на гръцката религия ни е обрисувалъ по единъ действително майсторски начинъ борбата, която се е водила за светилището на Изида въ Менутисъ (Абукиръ) на брѣга на Канобското устие на р. Нилъ между християнитѣ, които сложили ржка на него съ съдействието на официалната властъ и привърженицитѣ на стария Изидинъ култъ, мнозинството отъ които били професори и студенти въ александрийския университетъ. Въпросната борба е въ мѣщиностъ

само единъ епизодъ отъ епохата на императора Юлианъ Отстъпникъ, но той е описанъ тъй умѣло и живо отъ Herzog'a, че предъ читателя възкръсва неволно цѣлото царуване на Юлиана, намѣрило въ лицето на Димитрий Мережковски своя гениаленъ възстановителъ.

Theodor Hopfner се занимава съ Хеката-Селена-Артемида и специално съ тѣхнитѣ епитети въ гръцкитѣ магически папируси.

Проф. Г. И. Кацаровъ публикува единъ неизвестенъ досега паметникъ на дунавския или на тѣй наречения трако-митрийски конникъ. Паметникътъ представя въ сжщностъ глиненъ моделъ (кальпъ) за отливане на подобни релефи. Измежду изобразенитѣ върху релефа обекти заслужава специално внимание рибата, поставена на една тринога маса предъ преднитѣ крака на коня.

Johann Peter Kirsch е далъ една интересна статия върху напрѣчния корабъ въ древнитѣ християнски базилики въ Римъ.

Проф. Theodor Klausner—Bonn, който е единъ отъ главнитѣ уредници на разглеждания Dölger'овъ сбори къ, въ една крайно поучителна и написана съ голѣма вещина статия (стр. 157—164), озаглавена Taufet in lebendigem Wasser, допринася твърде много за освѣтлението на твърде интересни проблеми отъ живота на ранното християнство. Раннитѣ учители и проповѣдници на Христовата църква не ни съобщаватъ споредъ Klausner'a изрично каква вода трѣбва да се предпочита при кръщение. Докато у най-раннитѣ християнски писатели по този въпросъ сжществува известна неопредѣленостъ, еврейскитѣ автори отъ времето около Рождество Христово, не се колебаятъ ни най-малко да ни кажатъ, че въ култово отношение най-ценна е изворната вода и то водата, която изтича отъ главата на извора. Споредъ сжщитѣ автори най-долнокачествена е водата отъ цистернитѣ.

Всѣка друга вода, била тя рѣчна, морска, дъждовна или кладенчева е, тѣй да се каже, отъ сръдно качество. Klausner изтъква, че концепцитѣ на гръцко-римския свѣтъ по този въпросъ не били много далечъ отъ онѣзи на евреитѣ. За да ни освѣтли какъ стои този въпросъ при първитѣ християни, авторътъ се допитва до тѣхнитѣ писатели отъ най-ранно време. Отъ неговитѣ изследвания се вижда, че и тѣзи писатели сж препоръчвали кръщението да се извършва или съ вода почерпана отъ изворъ или даже въ самия изворъ. Въ случай, че подобна възможностъ е липсвала, за предпочитане била все пакъ рѣчната, т. е. течащата вода (aqua viva) предъ застоялата. Статията на Klausner'a представя извъредно цененъ приносъ въ културно и историческо отношение. Отъ друга страна тя хвърля ярка свѣтлина и върху единъ пасажъ отъ т. нар. Δδαχ'и, 7, 1—3, което е едно отъ първитѣ достигнали до насъ творения на ранната християнска църква.

Видниятъ английски ученъ Arthur Darby Nock, който е единъ отъ най-добритѣ съвременни познавачи на философията на древнитѣ религии, въ една статия, озаглавена Conversion and Adolescence (стр. 165—177), нахвърля по единъ май-

сторски начинъ картината на душевното прераждане, която представя младежката душа подъ благотворното влияние на религиозното учение, било то езическо, юдейско или християнско, разбира се, когато това последното пустне яки корени въ душата на младежа.

Особено интересна е статията на голѣмия вюрцбургски познавачъ на античнитѣ религии, проф. Fr. Pfister, посветена на античното понятие „Εκστασις“ (стр. 178—191). Неговиятъ приносъ е особено актуаленъ, като се има предвидъ, че думата екстазъ се употребява въ почти всички европейски езици и при това е запазила своето първоначално значение. Мнозина отъ съвременнитѣ люде не знаятъ, че тя идва отъ гр. глаголъ ἐκίστημι, който означава излизамъ, изкачамъ (въ случая „излизамъ отъ себе си“, „отъ нормалното си състояние“). Pfister е пояснилъ това съ множество хронологично подредени примѣри отъ античнитѣ автори, като при това не забравя да наведе цитати и отъ Новия заветъ. Отъ тѣхъ се вижда, че съ ἑκστασις и ἐκστασίδαι се обозначаватъ душевни състояния, различни отъ нормалното състояние на даденъ индивидъ.

Karl Prüm се занимава съ терминологията и съ естеството на християнската новостъ у църковния отецъ Иринеи (стр. 192—219), който, както е известно, въ съчинението си Adversus haereses полемизира главно срещу гностицитѣ. Johannes Quasten дава едно твърде поучително изследване на тема: Das Bild des guten Hirten in den altchristlichen Baptisterien und in den Taufiturgien des Ostens und des Westens. Adolf Rücker — се занимава съ Die Kreuzzeichen in der westsyrischen Messliturgie, а Hermann Schöne съ Ein Einbruch der antiken Logik und Textkritik in die altchristliche Theologie.

Многообещаващиятъ, обаче, за жалость, преждевременно починалъ швейцарски ученъ Styger дава въ Dölger'овия сборникъ една твърде интересна и поучителна статия върху езически и християнски катакомби (стр. 265—278). Styger следъ дългогодишни лични изследвания въ римскитѣ катакомби идва до заключение, че типътъ на християнскитѣ катакомби е почерпанъ отъ езически първообрази, произхождащи още отъ преди християнско време. Jan Hendrik Waszing се занимава съ есхатологичното обяснение на числото седемъ у християнския писател Тертулианъ. Проф. Edmund Weigand се занимава въ една обстойна студия съ най-старитѣ западно-европейски изображения на девицата и мъченица Екатерина Александрийска (стр. 279—290).

Проф. Otto Weinreich, единъ отъ най-виднитѣ нѣмски познавачи на античната религия и магия, е посветилъ на проф. Dölger една обширна статия, озаглавена Religiös-ethische Formen der Epirompe. Ἐπιπομπή-то е една отъ най-старитѣ форми на препращане на проклятието на нѣкое друго лице или проговането му отъ едно лице върху нѣкое друго, което бивало обикновено религиозенъ противникъ на „препращача“. Ценното въ статията на Weinreich'a е, че той привлича като сравнителенъ материалъ успоредни отъ раннохристиянската литература, както

и отъ заклинанията, които се срѣщатъ въ народната поезия на западнитѣ славяни и на други сѣдноевропейски народи. Joseph Wiesner се занимава (стр. 309—319) съ изображението на елена въ предисторическо и въ грѣцко време, а Alfred Wikenhauser разглежда отъ гледище на история на религията Съновиденията въ Новия Заветъ (стр. 320—333).

Хр. М. Дановъ

Arthur Stein, *Die Legaten von Moesia*, Budapest 1940, стр. 138, цена 15 пенгю (въ *Disertationes Pannonicae*, Ser. I, 11).

Книгата на добре познатия изследвачъ на древността А. Stein е излѣзла като отдѣлна научна студия въ серията, издавана отъ Института за археология и нумизматика при университета въ Будапеща.

Този трудъ се очакваше отдавна, следъ като презъ 1920 год. се яви отъ сѣщия авторъ книгата за легатитѣ на провинция Тракия (A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920).

Както самъ авторътъ споменава въ предговора на книгата си, за легатитѣ на провинция Мизия е писано вече отъ S. E. Stout, *The Governors of Moesia*, 1911. Откакъ е излѣзла, обаче, тази книга, е събранъ доста новъ материалъ, който не само че увеличава значително списъка на познатитѣ ни легати на провинцията, но този новъ материалъ дава и нѣкои нови данни и хвърля нова свѣтлина по много повдигнати по-рано въпроси. Поради това появяването на този трудъ на А. Stein бѣше не само желано, но и много належащо.

Съ подреждането по време на всички висши официални ръководители на римската провинция, съ означаване годинитѣ на тѣхното управление, свързано съ известни събития, се очертава една по-ясна картина за положението на Мизия до началото на Великото преселение на народитѣ.

Историята на провинция Мизия ни е позната отъ A. Premerstein съ неговата основна студия *Die Anfänge der Provinz Moesia* въ *Jahreshefte des Österr. Archäolog. Instit.* I (1898) B. 145—196. По сѣщия въпросъ сж за отбелязване и трудоветѣ на C. Patsch, *Zur Völkerkunde von Südosteuropa V*, Sitzungsber. Akad. Wien 214, I (1932) и на Ronald Syme въ *Journ. Rom. Stud.* XXIV (1934), 113—137. Като уводъ въ книгата си А. Stein дава, обаче, наново единъ подробенъ прегледъ на историята на различнитѣ отдѣлни племена на провинция Мизия за времето преди идването на римлянитѣ въ тѣзи земи.

Римъ е обръщалъ особено внимание на Мизия. Съ учредяването на тази провинция се е целѣло да се отдѣлятъ и разкъсатъ многото тракийски племена, населявали областитѣ северно отъ Дунава и южно отъ Балкана и съ това да се отстранятъ опасността отъ тѣзи неспокойни и свободолюбиви народи.

Началото на провинция Мизия виждаме да се очертава още въ походитѣ на C. Scribonius Curius, който достига Дунава презъ 75 год. пр. Хр. По-късно до тукъ прониква M. Licinius Crassus въ 29/28 год. пр. Хр., натоваренъ да

води войната съ мизитѣ, бастарнитѣ и гетитѣ. Въ книгата по-нататъкъ се излагатъ всички събития, които довеждатъ до окончателното настаняване на римлянитѣ въ Мизия.

Следъ увода, въ отдѣлни глави, сж изброени по години легатитѣ на нераздѣлената още Мизия, после легатитѣ на *Moesia Superior*, на *Moesia Inferior* и на нѣкои не точно опредѣлени императорски намѣстници.

Отъ дейността на нѣкои намѣстници въ Мизия научаваме и за събития, които сж възбуждали и много поколѣния по-късно. Това сж насилническитѣ народности промѣни. Едно преселение на около 50 хиляди гети предприема Aelius Catus още при царуването на Августа. Въ много по-голямъ мащабъ виждаме подобно преселване къмъ 60 год. сл. Хр. при легата Ti. Plantius Silvanus Aelianus, който преселва въ Мизия повече отъ сто хиляди души заедно съ жени, деца и тѣхнитѣ царе.

Отъ дейността на други пъкъ намѣстници на императоритѣ въ провинцията научаваме и за събития отъ свѣтловно значение. Това се отнася особено за III вѣкъ, когато борбитѣ между разнитѣ претенденти за престола се засилватъ, когато властолюбиви провинциални управители лесно се домогватъ сами до властта. Тукъ трѣбва да се спомене легатътъ на Долна-Мизия C. Vibius Trebonianus Gallus (250/251 г.). Когато готския водачъ Книва обсажда Novae, при царуването на императоръ Деций, Gallus е този, който отбива нападението на готитѣ. Сжщиятъ, обаче, Gallus по-късно измѣня на императора, става причина за гибелта на Деция при Abrittus и съ това се домогва до трона. Изобито, въ по-късно време, главно може би поради обединението на повече провинции подъ едно ръководство, Мизия става често стѣпало къмъ императорския престолъ.

Съ право забелязва авторътъ, че числото на познатитѣ ни намѣстници на императоритѣ въ *Moesia Inferior* е значително по-големо отъ това въ *Moesia Superior*. Обяснението на това се търси въ обстоятелството, че въ Долна-Мизия се намиратъ градове, които сж имали право да сѣкатъ монети. На първо мѣсто това сж Маркианополъ и Nicopolis ad Istrum. Върху монетитѣ на тѣзи градове именно сж поставяни имената на легатитѣ и съ това запазени за историята на провинцията. Такива монети сж имената на почти всички легати познаваме отъ Септимий Северъ до Филипъ. Освенъ това събраниятъ археологически материалъ за Долна-Мизия въ последнитѣ години е значително нарастналъ и улеснилъ много грамадната работа на автора, принуденъ да се справя съ една не винаги леснодостъпна литература.

Поради голѣмитѣ исторически събития, които се разиграватъ главно въ земитѣ на Долна-Мизия, събития, отразени въ живота на отдѣлнитѣ императорски намѣстници, книгата на Arthur Stein, снабдена съ сбитъ прегледъ на ранната история на Мизия, е отъ голѣмо значение и една необходимостъ за всички онѣзи, които се занимаватъ съ старата история на българскитѣ земи.

Ив. Велковъ

Friedrich Gerke, *Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte*, herausg. von H. Lietzmann u. G. Rodenwaldt, Bd. 11. Verlag Walter de Gruyter, Berlin 1940, стр. VIII + 432 съ 65 табл. 4°.

Историята на римската пластика през първите два века на императорската епоха може да се проследи върху историческия релеф на няколко добре запазени и точно датирани паметници. Ага Pacis на Августа, арката на Тита, арката на Траяна в Беневент, победната колона на сжия император в Рим, както и колоната на Марк Аврелия сж опорните точки, въз основа на които се гради значителна част на римското градско изкуство. Съ арката на Септимия Севера традицията на историческия релеф се прекъсва за цял един век, за да продължи отново съ релефа на Константиновата арка от началото на четвъртия век. Освен Италия и Рим провинциите поднасят не малко паметници от този вид. Все пак въ тях вече се проявява силно провинциалният дух, който по-късно ще наддълже надъ римския.

Третият век е най-интересният, но и най-загадъчният и пълен съ проблеми за историята на римския свят. Не по-малко хаотичен е той що се отнася и до римското изкуство изобщо. От градско-римската архитектура познаваме съвсем малко паметници, които биха могли да се смъстят по време между банит на Каракала и на Диоклециана. Африка и Сирия ни поднасят съвършено малко въ това отношение. Едва от епохата на тетрархията може да се проследи отново пътя на развитието на архитектурата. Следит на езическата живопись сж незначителни, а християнската катакомбена стенопись чака все още уяснение на своята хронология. За запълване на тази празнина въ историята на римското изкуство единственият изход се търси въ проучването на портретната и саркофажна пластика. Важни основни моменти въ портретната пластика, особно от времето следъ Галиена, бѣха установени от норвежкия ученъ L'Orange. Основит за проучвания на неофициалния портрет постави G. Rodenwaldt. Следъ това се появиха нѣкои изследвания върху римскит саркофази, а сега обилна свѣтлина въ тази тъмна епоха иде да хвърли огромният труд на берлинския професоръ по археология и история на старохристиянското изкуство Fg. Gerke, като се опитва да разясни и най-мжчната проблема въ изкуството на третия век, именно, появата на старохристиянската пластика.

Историята на саркофажната пластика от четвъртия век е сравнително доста уяснена. Третият век, обаче, лежи още въ тъмнина. Поради липса на датирани паметници, поради това, че и езическата саркофажна пластика от това време не е още окончателно хронологически подредена, хронологията и на християнскит саркофази представя голѣми трудности. Авторът, обаче, използва нѣкои резултати от проучването на езическия саркофажен релеф от третия век. Въ общи черти това развитие стои въ тѣсни връзки съ философскит и духовни тежнения на този век. Всѣка генерация създава

своя духовен мироглед. Този мироглед намира израз и въ пластичното изкуство. Генерацията от времето между Комода и Каракала създава гигантскит саркофази съ изображения на битки. Тѣхният произход по отношение на формата, темата и идейното съдържание трѣбва да се търси въ съвременния исторически релеф. Носители на тази тематика сж пълководцит на М. Аврелия, които въ походит срещу маркоманит се покрива съ слава. Темата на релефа е тѣхният триумф. Ние виждаме сцени пълни съ драматизъм. Победата и смъртта сж противопоставени. Подъ тѣхния знак сж групирани победоноснит римляни и сразенит варвари. Върху вихъра на битката, силно подчертанъ въ центъра, триумфира пълководецът. Саркофагът от гробен паметникъ добива значение на почитенъ паметникъ, добива сжия смисъл, какъвто иматъ триумфалнит арки или победнит колони.

Генерацията от 220 до 250 познава предимно ловни теми — ловъ на лѣвове. Митологическият ловъ съ трагиченъ край: Хиполитъ, Адонисъ, Мелсагъръ бѣ създаденъ още въ втория век, обаче, въ третия векъ този сюжетъ добива особна окраска. Въ митологичния ловъ взема участие самият покойникъ, като неговит портретни черти се пренасят върху лицето на митологичния герой.

Краят на този периодъ съвпада съ смъртта на императоръ Деций, най-критичният моментъ въ третия векъ, когато императорит падат единъ следъ другъ подъ ударит на съзаклници, когато варварит нахлуватъ отъ всички страни, когато владѣе навсѣкжде пълна несигурност. Всичко става подъ знака на моментното и преходното. Тѣзи усилни времена сж отразени върху болезненит и изкривени лица на тогавашния портретъ. Мотивът на триумфа и победата е отдавна изчезналъ. При саркофазит сж ловджийски сцени лѣвовет сж представени съ грамадни настрѣхнали глави, съ озвѣрени погледи, които навѣватъ мисълта за неумолимата смърт.

Реакцията срещу това настроение се проявява бързо следъ смъртта на Деция. Сега изпъкват на сцената императорит Постумий и Галиенъ, които сж познати съ тѣхнит филелински склонности. Времето от 250 до 280 години е време на саркофазит съ изображения на философи. Философията вдѣхва отново оптимизъмъ въ живота. Учението на Плотина за безсмъртието на душата намира изразъ въ появата на групата на Амура и Психея, а сжщо така и въ появата на композицията: портретът на покойника въ медалионъ, носенъ отъ викторий.

Новото, което внася следващата генерация въ изкуството, е народностният елементъ. По-край старит теми, които сега добиват нѣкои нюанси, и въ които преобладава еklektизмът, сега се промѣкват нови мотиви, заети отъ всѣкидневния животъ. Ловъ въ гората, риболовъ, обѣдъ на брѣга, животът на рибарит и селянит, прекарване на материали съ волски кола, овчари съ тѣхнит всѣкидневни занимания, изобщо, въ тематиката нахлува силна струя отъ

селска идилия, която владее саркофажния релеф от времето на тетрархията и на Константина Велики.

Всрѣд този пѣстъръ всѣкидневенъ животъ се промѣкватъ и сценитѣ на една нова тематика, която е пропита съ идеитѣ на новата религия.

Вториятъ вѣкъ до сега не ни е далъ нито единъ паметникъ на старохристиянското изкуство, въпрѣки че генерацията отъ 220—250 година дава осезателно да се почувствува присъствието на новото изкуство. Най-старото съкровище отъ мотиви въ християнското изкуство намираме въ римскитѣ катакомби. Напълно въ зависимостъ отъ съвременното езическо изкуство, то стои, обаче, на основата на новата „истинска философия“. Най-старата катакомбена живопись показва, подобно на съвременнитѣ езически паметници, черено-зелената линеарна система, обаче, оживена съ съвсемъ нова символика и богатство на мотиви. Новата живопись използва или все още декорацията на поганското изкуство или сюжети изъ библията, а сѣщо така и новозаветни сцени. Въ времето на Деция символиката на рая достига своята най-висока точка на развитие. Тѣкмо въ това време се явяватъ и въ пластиката първитѣ ясни указания за настѣпващото ново изкуство. Развитието на най-старата християнска пластика почива върху християнизиранието на езически мотиви и върху възприемането на християнски мотиви отъ живописъта. Пластиката остава по-дълго време всрѣдъ крѣга на общата символика и едва по-късно тукъ проникватъ и библейски мотиви. Добриятъ пастиръ заема важно мѣсто въ релефа на най-старитѣ саркофази. Тѣкмо въ времето, когато идеята на мировата скръбъ, идеята за хаотичния редъ въ живота, идеята за триумфиращата смъртъ намира пластиченъ изразъ въ езическото изкуство, тѣкмо въ онѣзи кръвожадни, сгърчени маски на освирепѣли лѣвове, тѣкмо въ това време се явява и новата идея за спасението, възплътена въ фигурата на добрия пастиръ, който измѣква овцата отъ смъртоноснитѣ лапи на дивия звѣръ, символъ на гибелта. Сѣщо така и орантата започва да се явява все по-често въ пластиката. Символиката на молящия се за спасение човѣкъ се подчертава въ тази фигура още по-силно, понеже тя се явява заедно съ образа на добрия пастиръ, който символизира чутата молба. Кѣмъ тѣзи два общи символа се прибавятъ образътъ на рибаря, като ловецъ на хора, а сѣщо така и „добрия, истински“ философъ, благовеститель. Новата спасителна идея бива по този начинъ пластично изразена. Наредъ съ това, обаче, се появяватъ и вехтозаветни сцени, които символизиратъ спасителното естество на християнското учение. Най-разпространена е сцената съ Иона, който намира спасение отъ превратноститѣ на живота, като си отдѣхва подъ тиквения гжсталакъ — олицетворение на рая. Отъ новозаветнитѣ сцени най-напредъ се явява въ пластиката Христовото кръщение. Идеята за водата на живота (*aqua vitae*) намира изразъ и въ сцената съ чудото на Мойсея и скалата. Най-после и възкресението на Лазаря като символъ

на възкресението на тѣлото намира широко разпространение въ пластиката на III вѣкъ.

Тѣснитѣ връзки между старохристиянската живопись и пластика сѣ очебиещи, но все пакъ въ много отношения пластиката завива по свой пѣтъ. Така, напримѣръ, докато идеята за истинския философъ въ живописъта бива изразена чрезъ отдѣлна фигура, въ пластиката християнското изкуство възприема формулата на езическитѣ саркофази съ философи, известни ни още отъ времето на Плотина.

Въ началото на старохристиянската скулптура образътъ на Христа не е познатъ. Той се явява едва по-късно и то първоначално скритъ задъ образа на спасителния добъръ пастиръ, а следъ това всрѣдъ обществото на философитѣ или въ сцената съ възкресението на Лазаря. Въ времето на тетрархията, когато въ тематиката изблѣква цѣлъ потокъ отъ библейски и новозаветни сцени, тогава и образътъ на Христа почва да изтиква все по-вече и по-вече мотива на добрия пастиръ и истинския философъ. Сега вече подъ влиянието на едно особено народностно стилово предаване се прилага въ композицията разказвателниятъ начинъ, като въ редица сцени биватъ представени дѣлата и чудесата на Христа.

Изобщо старохристиянската пластика на III вѣкъ израства отъ идеята за спасението и за придобития отново рай. Тази идея се изразява отначало символично, а следъ това съ помощта на подходящи сцени отъ Стария и Новия заветъ, докато най-после и самиятъ образъ на Христа излиза на сцената. Фризovitѣ саркофази изреждатъ чудесата на Исуса Христа и Тетра. Това е времето на Константина Велики. За първи пѣтъ около 300 година се появява върху саркофазитѣ цикълътъ отъ чудесата на тогава, който става отъ тогава центъръ и съдържание на изкуството на западна Европа.

Тѣзи сѣ въ най-едри черти резултатитѣ, до които идва Герке въ своя трудъ. Схемата на това развитие презъ нѣколко генерации почива на едно всестранно и изчерпателно проучване на многоброенъ и многоликъ материалъ отъ саркофази, който се пази въ различнитѣ европейски музеи. Хронологическитѣ заключения се градятъ на здрава историческа основа, като се взема подъ внимание и още едно обстоятелство: философскитѣ и духовни движения презъ бурния III вѣкъ. Авторътъ се стреми да разпредѣли материала възъ основа на композиционнитѣ начала, които лѣгатъ въ системата на саркофажната украса. Въ така разграниченитѣ групи материалътъ се разпредѣля възъ основа на темитѣ. Всѣки мотивъ, всѣки елементъ на даденъ образъ е подложенъ на най-подробно разглеждане, като главниятъ стремежъ е да се установи точниятъ и последователенъ ходъ на развитието. Нека приведемъ само единъ примѣръ: мотивътъ на добрия пастиръ е разглежданъ най-подробно; установени сѣ, обаче, не само различнитѣ статуарни и релефни типове, но сѣщо така и подробности въ предаването на косата, очитѣ, а особено интересни сѣ и промѣнитѣ, които ставатъ и при третирането на овчето руно, и които, единъ

пътъ установени, могат да служат по-нататък за опорна точка при датировка на подобни паметници.

Отъ самосебе си се разбира, че единъ подобенъ трудъ, който борави съ такъвъ многоброенъ материалъ и подлага на разглеждане такива разнообразни въпроси, би могълъ мъчно да се използва за справки, ако материалътъ и темитъ не сж подведени въ систематиченъ апаратъ. Въ туй отношение трудътъ на Герке представя класическо съвършенство. Всички въпроси, всички теми, мотиви, прояви на стилови особености, лични имена, мѣстонаходища сж разпредѣлени въ единъ простъ справоченъ указателъ, който бързо и лесно отвежда интересувания се къмъ всѣки въпросъ, къмъ всѣко понятие, което е засегнато въ текста, макаръ и съвсемъ накратко.

Най-после работата на Герке е снабдена съ множество таблици, съдържащи по-важнитъ паметници въ детайли, съ което щудрирането на материята, засегната въ текста, се улеснява извънредно много.

Трудътъ на Герке, съ своето съдържание, методъ на работа, съ своя си видъ и справоченъ апаратъ ще остане единъ класиченъ трудъ въ областта на късноантичното художествено изследване.

Д. П. Димитровъ

Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*. München (C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung) 1940, стр. 448.

Къмъ започнатия отъ Иванъ фонъ Мюлеръ *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* и отъ 1920 г. насамъ продълженъ отъ Валтеръ Ото подъ името *Handbuch der Altertumswissenschaft*, е основана, пакъ отъ сжщия издателъ, нова редица съчинения, озаглавена *Byzantinisches Handbuch*, която си поставя за задача да осветли Византия, като ѝ посвети отдѣлни трудове върху земята, народа и езика, върху развоя, управлението и стопанството на държавата, върху църквата и изкуството. Разглежданата книга на Острогорски е излѣзла като II томъ на първа часть (I томъ не е още напечатанъ) и има за предметъ развоя на византийската държава, който се обуславя отъ взаимодействието на различнитъ външни и вътрешни промѣни. За разлика отъ по-старитъ истории на Византия, книгата на Острогорски поставя на преденъ планъ вътрешния развоя на държавата, търсейки да представи въ историческа връзка събитията на вътрешната и външната, на политическата, църковната и културната история. Разбира се, авторътъ не разглежда по отдѣлно всѣка отъ тия страни на византийския животъ, но раздѣля материята на глави, които се обособяватъ въ общия исторически развоя на държавата. Следъ единъ уводъ за развоя на византийската историческа наука следватъ осемъ глави, а именно: 1. Основни черти въ развоя на византийската държава (324—610); 2. Борба за съществуване и подновяване на византийската държава (610—711); 3. Епоха на иконоборската криза (711—843); 4. Разивътъ на византийската империя (843—1025); 5. Господство на столичната чинов-

ническа аристокрация (1025—1081); 6. Господство на военната аристокрация (1081—1204); 7. Латинско владичество и възстановяване на византийската империя (1204—1282) и 8. Западане и падане на византийската държава (1282—1453). Къмъ книгата сж прибавени още единъ списъкъ на византийскитъ императори и родословни таблици на династията, една карта на първото българско царство, една на сръбската държава презъ XIII и XIV вѣкъ и шестъ отдѣлни карти-приложения на Византия: държавата при Юстиниана I, организация на темитъ въ Мала-Азия въ VII—IX вѣкъ, държавата при Василия I, държавата при Комнинитъ, епохата на Латинското владичество и западане на византийската държава презъ XIV вѣкъ.

Следвайки общата програма на *Byzantinisches Handbuch*, Острогорски ни предлага една предимно политическа история на византийската държава като изоставя много области на византийския културенъ, художественъ, стопански и религиозенъ животъ да бждатъ по-подробно осветлени въ другитъ томовете на *Handbuch'a*. Все по сжщитъ причини е дадена само въ основни черти една отъ най-интереснитъ епохи на византийската история—времето отъ Константина до Юстиниана I, което, споредъ автора, трѣбва да се смѣта по-скоро като заключителна глава на историята на античния свѣтъ. Това обаче не бива да се вменява като недостатъкъ на иначе капиталния трудъ на младия руски ученъ. Чрезъ този планъ сж избѣгнати въ редицата на *Byzantinisches Handbuch* само излишнитъ повторения, а може би и неприятни различия по нѣкои основни въпроси. Иначе историята на Острогорски е образцова и напълно добросъвестна работа, която поради своето достъпно изложение, своя лекъ и соченъ езикъ и главно поради обилната библиография, дадена по отдѣлно за всѣка глава и всѣко подѣление, а така сжщо и поради подробнитъ бележки за изворитъ, е необходимъ и полезенъ нарѣчникъ. За насъ, българитъ, тя е дваждъ по-интересна, защото голѣма часть отъ българската история е преплетена тукъ съ византийската и е подложена на грижливъ анализъ отъ единъ строгъ и обективенъ историкъ.

Кр. Миятевъ

Kurt Lange, *Herrscherköpfe des Altertums im Münzbild ihrer Zeit*, Berlin/Zürich 1938, стр. 161.

Въ нумизматичната литература бѣха направени въ последнитъ години нѣколко сполучливи опита да се дадатъ увеличения отъ антични монети, за да се покаже по-добре чрезъ тѣхъ красотата на дребнитъ изображения върху монетитъ. Предимно бѣха правени увеличения отъ сицилийскитъ монети, които винаги сж привличали върху себе си погледа както на специалиститъ, така и на любителитъ.¹⁾

¹⁾ G. Hill, *L'Art dans les monnaies grecques: pièces choisies reproduites en agrandissement et décrites*. Paris 1927; Graf Lankoronski, *Schönes Geld der alten Welt*, 1935; G. E. Rizzo, *Saggi preliminari su l'arte della moneta nella Sicilia Greca*, Roma 1938.

Въ горната книга авторътъ, който не е специалистъ, а единъ младъ скулпторъ, е пожелалъ да сподѣли съ по-широкъ кръгъ отъ хора своето възхищение отъ голѣмата изразителностъ и хубостъ на дребнитъ портретни образи на владѣтели отъ древността върху тѣхнитъ монети, които потретни изображения по своята изразителностъ и индивидуална характеристика не отстъпватъ на монументалнитъ скулптурни портрети. Въ този си трудъ авторътъ ни дава съвсемъ сполучливо увеличени фотографии отъ 64 монети съ портретитъ на разни владѣтели и тѣхнитъ съпруги; всѣко увеличение заема по една страница. Срещу всѣки портретъ е дадена кжса характеристика на изобразената личностъ, извлѣчена отъ съчиненията на старитъ писатели или отъ съвременни историци. Прелиствайки отлично изработенитъ фототипни изображения, ние виждаме, какъ гравьоритъ сж съумѣвали да разбератъ портретиранитъ лица и да създадатъ миниатюрни творби, които може да се поставятъ между най-добритъ портрети въ естествена голѣмина отъ онова време. Особено забележителни сж монетнитъ образи на Александра Велики, стр. 41, 42 и 45; на Филетайросъ, 62; Филистисъ, жената на Хиеронъ Сиракузки, 66; на македонския царъ Персей, 74; понтийския царъ Митрадатъ IV, 81; Октавия, сестрата на Августа, 98; Августъ, 101; Ливия, жената на Августа, 103; Неронъ, 114; Галба, 117; Нерва, 126; Каракала, 145 и др. Книгата на К. Ланге може да се използва съ успѣхъ като помагало при обучение по история въ нашитъ училища.

Т. Герасимовъ

H. Gaebler, Fälschungen makedonischer Münzen. VI. Sitzungsber. der Preuss. Akad., Berlin 1940.

Въ гореозначената свезка (VI по редъ) Геблеръ прибавя новъ материалъ къмъ подхванатия отъ него преди нѣколко години корпусъ на фалшивитъ македонски монети (вж. ИАИ XI, 1937, 327 сл.; XII, 1938, 466). Въ тази нова свезка авторътъ дава съ изчерпателна пълнота прегледъ на една редица новозабелязани отъ него фалшификати на красивитъ сребърни тетрадрахми на гр. Амфиополъ и на Халкидския съюзъ. Съ присжжитъ му острота на погледа и критично разглеждане на обектитъ, Геблеръ посочва на особеноститъ, които издаватъ въпроснитъ екземпляри като фалшиви. Въ този си трудъ авторътъ дава и нови неоспорими доводи за подправеността на нѣколко рѣдки монети, които заинтересовани автори сж се помжчили въ разни статии да обявятъ за истински. Ето защо тази свезка, както и предишнитъ, е не само новъ приносъ къмъ познаване на фалшивитъ македонски монети, но и едно ръководство за създаване на критерий за различаване на истинскитъ отъ фалшивитъ антични монети, каквито въ последно време съ срѣдствата на модерната техника се фабрикуватъ отъ недобросъвестни търговци. Починътъ на Проф. Геблеръ трѣбва да се разшири и за други области отъ античната нумизматика, дето сжщо тъй сжществуватъ и продължаватъ да се вмѣкватъ нови и нови фалшификати.

Т. Герасимовъ

Библиографски съкращения

AA	Archäologischer Anzeiger (притурка къмъ JdI)
AB	Archäologisches Beiblatt (притурка къмъ ÖJh)
ActaArch	Acta Archaeologica
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
AfrIt	Africa Italiana
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran
AmtlBer	Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen
AnKond	Annales de l'Institut Kondakov
Ant	Die Antike
AntCl	Antiquité Classique
AntJ	Antiquaries Journal
ArchErt	Archaeologiai Értesítő
ARW	Archiv für Religionswissenschaft
AttAccL	Atti della Reale Accademia dei Lincei
Att V Congr Byz	Atti V Congr. intern. di studi bizantini, Roma
BayAkSb	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
BCH	Bulletin de Correspondence hellénique
Bd'A	Bulletino d'Arte
BerAkAb	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
BerAkMb	Monatsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
BerAkSb	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
BerRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutsch. Archäol. Instituts
BJb	Bonner Jahrbücher
BerlMus	Berliner Museen, Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen
BMetrMus	Bulletin of the Metropolitan Museum of Art
BMImpR	Bullettino del Museo dell'Impero Romano
BrMQu	The British Museum Quarterly
BMusFA	Museum of Fine Arts Bulletin
BNJbb	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BPhW	Berliner philologische Wochenschrift
BS	Byzantinoslavica
BSA	Annual of the British School at Athens
BullCom	Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma
BullSAA	Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie
BWPr	Berliner Winckelmannsprogramm
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift
CRACInscr	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
DA	Darenberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
DACHret	F. Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie

Δελτ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
DJbNum	Deutsches Jahrbuch für Numismatik
Dolg	Dolgozatok
ED	Ephemeris Dacoromana
Ed'O	Echos d'Orient
Ἐπετ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Ἐφημ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua
EspérandieuRec	E. Espérandieu, Recueil des bas-reliefs de la Gaule romaine
FuF	Forschungen und Fortschritte
GazBA	Gazette des Beaux-Arts
Germ	Germania
GlMBosn	Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini
Gno	Gnomon
GöttGesAb	Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen
GöttGesNach	Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
IGRom	R. Cagnat, Inscriptiones Graecae id res Romanas pertinentes
ILS	H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae
JHS	Journal of Hellenic Studies
JRS	Journal of Roman Studies
LeipzWBl	Leipziger Winckelmanns Blätter
Mél	Mélanges d'archéologie et d'histoire
MemAmAc	Memoirs of the American Academy in Rome
MendelCat	G. Mendel, Musées impériaux ottomans, Catalogue des sculptures
MüJb	Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst
ML	Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie
MWAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
NChron	Numismatic Chronicle and Journal
NZ	Numismatische Zeitschrift
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
PBSRome	Papers of the British School at Rome
Πρακτ'Αρχ'Ετ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
PZ	Prähistorische Zeitschrift
RA	Revue archéologique
RACrist	Rivista di archeologia christiana
RE	Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, Realenzyklopädie
REA	Revue des études anciennes
REG	Revue des études grecques
RevNum	Revue numismatique
RLV	Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
SächsGesAb	Abhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften
SEG	Supplementum epigraphicum Graecum
SemKond	Seminarium Kondakovianum
Sig ³	Dittenberger, Sylloge inscriptionum Graecarum, 3. Aufl.
WJh	Wiener Jahreshefte, herausgegeben von der Zweigstelle Wien des Deutschen Archäologischen Instituts
WMBH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift
YaleCIS	Yale Classical Studies
ZNum	Zeitschrift für Numismatik

БИБ	Българска Историческа Библиотека
ВВ	Византийски временникъ
ГНМ	Годишникъ на Народния музей въ София
ГПНБМ	Годишникъ на Пловд. Нар. библиотека и музей
ГУБФ	Годишникъ на Университета — Богословски факултетъ
ГУИФФ	„ „ „ — Ист.-Филол. факултетъ
ГУЮФ	„ „ „ — Юрид. Факултетъ
ЖМНП	Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
ИАД	Известия на Българското археологическо д-во въ София
ИАИ	Известия на Българския археологически институтъ въ София
ИВАД	Известия на Варненско археологическо дружество
ИГД	Известия на Българското географско дружество
ИЕМ	Известия на Етнографския музей въ София
ИИАК	Известія императорской археологической комисіи
ИИД	Извѣстие на Българското историческо дружество
ИРАИК	Известія Русскаго археологическаго института въ Константинополъ
ЛАН	Лѣтопись на Българската академия на наукитѣ
МакП	Македонски прегледъ
Мсб(СбНУ)	Сборникъ за народни умотворения
Псп	Периодическо списание
СбАН	Сборникъ на Българската академия на наукитѣ
СГ	Гласник скопског научног друштва
СпАН	Списание на Българската академия на наукитѣ
Споменик	Споменик Српске кралевске академије
ТракСб	Тракийски сборникъ

In bulgarischen Personen- und Ortsnamen sind einige Laute in den deutschen oder französischen Texten folgendermassen wiedergegeben:

ж	=	ž	=	Journal
з	=	z	=	Rosa
ц	=	c	=	Zentrum
ч	=	č	=	Cello (ital.)
ш	=	š	=	Schiller
ъ, ъ	=	â	=	church (engl.)

XIX Отчетъ

на Българския археологически институтъ за 1939 год.

Презъ отчетната година въ Института се състояха 5 редовни събрания и 8 заседания на Управителния съветъ. Въ редовнитъ събрания бѣха прочетени и разисквани следнитъ доклади:

Т. Герасимовъ, Торсо отъ една статуя на жрица.

Н. Мушмовъ, Два калѣпа отъ печена глина за отпечатване на оброчни плочки и за римски монети.

Д. П. Димитровъ, Една успоредица къмъ втория златенъ накитъ отъ Мадара. Д-ръ Хр. М. Дановъ, Изъ древната икономическа история на западното Черноморие до настаняването на римлянитъ.

Проф. В. Захариевъ, Български ктиторски образи въ Св. Гора.

Т. Герасимовъ, Новооткрита тракийска гробница при Виза.

Арх. П. Карасимеоновъ, Новитъ разкопки въ Плиска.

Презъ отчетната година се сложи подъ печатъ свезка II отъ XII т. на Известията. Тя се отпечата въ 800 броя въ Държавната печатница, като се заплати само хартията. Книгата се състои отъ 20 коли и съдържа: статии отъ Хр. М. Дановъ, Ив. Велковъ, В. Миковъ, Д. Дечевъ, Д. П. Димитровъ, В. Иванова, Н. Мавродиновъ, Т. Герасимовъ и Р. Поповъ; Археологически вести, оценки и библиография, указателъ. Илюстрирана е съ 246 клишета.

Презъ сжщата година се сложи подъ печатъ и книга XI отъ „Материали за историята на София“ (М. Ковачевъ, Драгалевскиятъ манастиръ Св. Богородица Витошка и неговитъ старини).

Въ институтската библиотека се получиха презъ годината 172 тома списания, отъ които 152 тома на разни чужди езици и 20 тома на български езикъ. Отъ тѣхъ сж заплатени само 21 списания на чужди езици и 2 на български езикъ. Всички останали сж получени въ замѣна съ институтскитъ „Известия“. Освенъ това постѣпиха 212 книги, отъ които 55 купени и 157 даромъ и въ замѣна. Общо въ библиотеката постѣпиха 384 нови съчинения срещу 450 презъ по-раншната година. Въ края на годината библиотеката броеше 10,257 съчинения срещу 9,873 презъ 1938 година. Всички новопридобити книги сж подвързани, инвентаризирани и съответно подредени въ библиотеката.

Презъ отчетната година се извършиха следнитъ проучвания:

1. Съ срѣдства на фонда „Пловдивска областъ“:

а) Арх. Хр. Пѣевъ довърши архитектурнитъ снимки и текста на книгата си върху Пловдивската кжща презъ XVIII и XIX вѣкъ.

б) Арх. П. Карасимеоновъ започна проучване на турската архитектура въ Южна България и на родопскитъ църкви.

в) Т. Герасимовъ проучи монетитъ на града Пловдивъ въ нѣкои европейски монетни сбирки.

г) В. Миковъ разкопа една предисторическа могила при с. Юнацитъ (Пазарджишко).

2. Съ срѣдства на фонда „Археологическо проучване на Старозагорската област“ :
Този фондъ се основа презъ 1936 г. по починъ на членове отъ Старозагорската дружба въ София (Д. П. Димитровъ) и се задоволи на първо време съ събиране на срѣдства, които презъ 1939 г. достигнаха сумата 448,761 лева. Фондътъ започна да действува презъ отчетната година, като възложи най-напредъ на Д-ръ Кр. Миятевъ и Д. П. Димитровъ да изработятъ подробенъ планъ за проучване на Старозагорската област. Този планъ бѣ одобренъ отъ Управителния съветъ на института и отъ общото събрание на комитета на фонда, следъ което започна неговото прилагане. Д. П. Димитровъ и Д-ръ Ив. Дуйчевъ предприеха пътуване въ Казанлъшка околия, за да събератъ материали за археологическа карта на тоя край.

3. Фондъ „История на София“, както се спомена вече по-горе, продължи обнародването на своитѣ „Материали за историята на София“. Понеже мандатътъ на представителитѣ на общината въ комитета на тоя фондъ инж. Р. Михайловъ и Хр. Маноловъ бѣше падналъ поради това, че тия лица бѣха престанали да бждатъ общински съветници, комитетътъ се преустрои наново съ следнитѣ членове: проф. Б. Филовъ (председателъ), проф. Г. И. Кацаровъ, проф. Йорд. Ивановъ, Ив. Лѣкарски, А. Сокеровъ, Кр. Миятевъ, Илия Януловъ, арх. П. Карасимеоновъ и Хр. Вакарелски.

4. Комитетътъ, натоваренъ съ задачата да обнародва предаденитѣ отъ К. Шкорпилъ материали е завършилъ презъ 1939 г. частъ отъ работата, а именно: Д-ръ Хр. М. Дановъ приготви за печатъ античнитѣ и старохристиянски надписи, а проф. Д. Дечевъ — тракийскитѣ конници. И двата труда ще бждатъ помѣстени въ Известия т. XIII и XIV, които сж сложени подъ печатъ.

5. Възложи се на проф. Г. Фехеръ да проучи селищата въ Тракия, които стоятъ въ връзка съ въпроса за разпространението на прабългарската култура.

6. На Вѣра Иванова Мавродинова се отпуснаха 6,000 лв., за да разкопае една църква при с. Драгалевци, но разкопкитѣ се отложиха.

7. Институтътъ бѣше решилъ да вземе участие чрезъ свой представителъ (Кр. Миятевъ) въ VI византоложки конгресъ въ Алжиръ въ началото на октомврий 1939 г., но тоя конгресъ не се състоя, поради избухналата война.

Споредъ бюджета за 1939 г. приходитѣ на Института трѣбваше да възлѣзатъ на 460,000 лв., а въ сжщностъ постѣпиха 466,843 лв. или съ 6,843 лв. въ повече. Отдѣлнитѣ пера на постѣпленията сж следнитѣ:

	Предвидени	Постѣпили
Помощи отъ държавата	350,000	350,000
Членски вноски	30,000	38,139
Приходъ отъ книги	20,000	31,533
Лихви, наеми, случайни приходи	60,000	47,171
	460,000	466,843

Приходътъ въ повече 8,139 лв. отъ членски вноски въ сравнение съ 1938 г. (31,411) показва значително увеличение, но все още той е твърде малкъ спрямо постѣпленията отъ по-предишни години. Презъ отчетната година имаме увеличение на прихода отъ продажба на книги. Отъ институтскитѣ издания сж продадени общо 159 книги. Най-много сж продадени:

Известия XI, св. 2	23 бр.
Известия XII, св. 1	22 бр.
Материали за Истор. София IX	15 бр.
Материали за Истор. София X	10 бр.
и отъ други издания — по 1 до 8 броя.	

Приходътъ отъ лихви, наеми и др. презъ 1939 г. е съ 16,685 лв. по-малкъ отъ прихода по сжщото перо за 1938 г. Тази разлика се дължи на обстоятелството, че

единъ отъ съпритежателитѣ на Е. С. Български Археологически Институтъ, чийто апартаментъ е ипотекранъ при института, е внесълъ презъ годината 20,000 лв. за погашение срещу 30,000 лв. за 1938 г.

Разходите на института за 1939 г. бѣха опредѣлени на 460,000 лв., но се похарчиха въ сжщностъ 466,843 лв. или съ 6,843 лв. въ повече. Разходите се разпредѣлятъ така:

	Предвидено	Изразходвано
Издания	100,000	135,302
Библиотека	100,000	47,793
Заплати и възнаграждения	80,000	78,000
Канцеларски	30,000	33,239
Отопление и освѣтление	15,000	10,815
Покжщина, ремонтъ	20,000	33,116
Погашение на дългове	105,000	134,578
Запасенъ фондъ	10,000	—
	460,000	466,843

Запасниятъ фондъ е употребенъ за засилване параграфитѣ, по които е направенъ преразходъ.

Както се вижда отъ тая равномѣтка, разходътъ превишава предвидената по бюджета сума само съ 6,843 лв. Въ нѣкои пера на разходния бюджетъ сж направени икономии (библиотека — 58,207 лв.; отопление и освѣтление — 4,185 лв.), въ други има преразходи (издания — 35,302 лв.; канцеларски — 3,239 лв.; покжщина и поддържане на имота — 13,116 лв.). Значителна сума (134,578 лв.) биде отдѣлена за погашение на институтския дългъ къмъ разнитѣ фондове, вложени въ сградата на Института. Този дългъ спадна въ края на 1939 г. отъ 615,883 лв. на 481,767 лв.

Фондътъ „Българска история и археология“ се увеличи презъ отчетната година само отъ лихви съ 45,423 лв., отъ които не е изразходвано нищо. Поради това къмъ 31. XII. 39 г. фондътъ възлизаше на 802,476 лв.

Въ фонда „История на София“ постжпиха следнитѣ суми: отъ Софийската община 30,000 лв.; отъ продажба на издания 2,550 лв.; отъ лихви 2,128 лв. или всичко 34,678 лв. Изразходвани суми отъ тоя фондъ: за клишета 358 лв.; за отпечатване и хонораръ на томъ X отъ „Материали за историята на София“ — 54,910 лв. и хонораръ за рецензиране единъ трудъ на М. Стамболиевъ — 200 лв. или всичко изразходвано 55,468 лв. Наличността на фонда къмъ 31. XII. 1939 г. бѣше 123,780 лв.

Въ фонда „Ив. Д. Буровъ“ сж постжпили отъ продажба на книги 220 лв. и отъ Бълг. Търг. Банка, по случай смъртъта на Ив. Д. Буровъ — 30,000 лв. или всичко приходъ 30,220 лв. Съ това фондътъ нарастна въ края на годината на 34,665 лв.

Въ фонда „Елисавета Д. Филова“ постжпиха нови 2,000 лв. и отъ лихви 2,542 лв. или всичко 4,542 лв. Наличностъ къмъ 31. XII. 1939 г. — 55,394 лв.

Фондътъ „Проф. Б. Филовъ“, основанъ отъ покойния благодетеленъ членъ проф. В. Молловъ се увеличи само отъ лихви съ 2,811 лв., съ които той възлѣзе въ края на годината на 59,029 лв.

Въ фонда „Пловдивска областъ“ постжпиха въ течение на годината отъ вноски на общинитѣ 107,319 лв.; отъ лихви 2,530 лв. и отъ продажба на издания 360 лв. или всичко 110,209 лв. Презъ сжщото време бѣха изразходвани за разкопки и проучвания 75,917 лв. Наличностъ на фонда къмъ 31. XII. 1939 г. 549,800 лв.

Въ фонда „Харалангъ Ангеловъ“ постжпиха въ течение на 1939 г. отъ лихви и вноски срещу полици 14,685 лв., съ които фондътъ се увеличи на 76,348 лв.

Фондътъ „Тома Василевъ“, вложенъ като дългосроченъ влогъ въ Б. З. К. Б. възлиза на 49,950 лв.

Презъ отчетната година институтътъ имаше нещастieto да загуби своя благодетеленъ членъ Ив. Д. Буровъ, който презъ всичкото време съдействуваше на института

не само съ материални сръдства, но и като членъ на провѣрителната комисия. Освенъ Ив. Д. Буровъ институтътъ загуби още почетния председателъ, бившия м-ръ Н. Найденовъ, действителния си членъ Арх. Д-ръ Ал. Рашеновъ, който има неопеними заслуги въ развоя на институтското дѣло, а така сжщо и дописнитѣ членове Ст. Аргировъ и Ст. Л. Костовъ.

Презъ отчетната година биде избранъ за действителенъ членъ Н. Мавродиновъ, уредникъ при Народния музей въ София. Въ края на годината институтътъ броеше: 3 почетни, 2 благодетелни, 65 действителни и 37 дописни членове. Презъ течение на годината престанаха да членуватъ 39 спомагателни члена, а се записаха нови 12 такива. Следователно, въ края на 1939 г. институтътъ броеше 10 дарители и 220 спомагателни члена.

Директоръ: Б. Фировъ

Членове на Управителния съветъ:	{	Г. И. Кацаровъ
		Ив. Велковъ
		Кр. Миятевъ
		Иорд. Ивановъ

Бюджетъ за 1940 година

ПРИХОДЪ

	Наименование	Предвидени за 1939 г.	Постъпили презъ 1939 г.	Предвиждатъ се за 1940 г.
		лева	лева	лева
1	Помощи отъ държавата и др.	350,000	350,000	350,000
2	Членски вноски	30,000	38,139	38,000
3	Продажба на издания	20,600	31,533	30,000
4	Лихви, погашения и случайни приходи	60,000	47,171	50,000
	Всичко . .	460,000	466,943	468,000

РАЗХОДЪ

	Наименование	Предвидени за 1939 г.	Разходвани презъ 1939 г.	Предвиждатъ се за 1940 г.
		лева	лева	лева
1	Издания и хонораръ	100,000	135,302	135,000
2	Библиотека	100,000	41,793	100,000
3	Канцеларски	30,000	33,239	30,000
4	Заплати и възнаграждения	80,000	78,000	80,000
5	Покъщнина и ремонтъ	20,000	33,116	30,000
6	Отопление и освѣтление	15,000	10,815	12,000
7	Дългъ къмъ недвижими имоти	105,000	134,578	91,000
8	Запасенъ фондъ	10,000	—	—
	Всичко . .	460,000	466,843	468,000

Докладъ на провѣрителитѣ

до XIX общо събрание на Българския археологически институтъ

Господа,

При провѣрkitѣ, които направихме по книгитѣ на института, намѣрихме, че всички приходи и разходи презъ изтеклата 1939 год. сж записани и оправдани съ надлежни документи.

Годишната равномѣтка на института и фондоветѣ сжщо и прихода-разходната мѣтка сж редовно съставени и споредъ счетоводнитѣ книги въ края на 1939 г. положението на мѣткитѣ е следното:

Годишна равномѣтка за 1939 год.

Да дава

№		лева
1	Каса	34,954
2	Българска Търговска Банка, текуща мѣтка	201,367
3	Българска Търговска Банка, титри	20,000
4	Българска Земедѣлска и Кооп. Банка	
	Фондова мѣтка	2,927
	Срочни свидетелства	350,100
	Фондъ „История на София“	108,700
	Фондъ „Пловдивска областъ“	552,146
5	Консигнационни мѣтки	31,830
6	Дългъ срещу недвижими имоти	481,305
	Всичко . .	1,783,229

Да взема

№		лева
1	Фондъ „Българска история“	802,476
2	„История на София“	123,780
3	„Иванъ Д. Буровъ“	34,665
4	„Проф. Б. Филовъ“	59,029
5	„Ел. Д. Филова“	55,394
6	„Пловдивска областъ“	549,800
7	„Хар. Ангеловъ“	76,305
8	„Т. Василевъ“	49,950
9	Книги въ консигнация	31,830
	Всичко . .	1,783,229

Приходо-разходна смѣтка за 1939 год.

Приходъ

№		лева
1	Помощи отъ държавата и др.	350,000
2	Членски вноски	38,139
3	Издания — продажба	31,533
4	Лихви, наеми, случайни приходи	47,171
	Всичко . .	466,843

Разходъ

№		лева
1	Издания — разходъ	135,302
2	Библиотека	41,793
3	Заплати и възнаграждения	78,000
4	Канцеларски	33,239
5	Отопление и освѣтление	10,815
6	Покъщнина, ремонтъ	33,116
7	Погашение на дълговетъ	134,578
	Всичко . .	466,843

Провѣрихме също така и инвентарнитѣ книги на института за покъщнина и издания, които се указаха редовно водени и се констатира, че всички вещи сж на лице.

Институтътъ има следнитѣ имоти:

1. Библиотека, за която е изразходвано отъ основаването на института до края на 1939 год.	1,502,216 лв.
2. Покъщнина	155,282 лв.
3. Недвижими имоти	2,062,000 лв.
4. Печатни издания на бившето археологическо д-во и института:	

ИЗДАНИЯ				На лице на 1. I. 1939 г.	Прода- дени	Подарени	На лице на 31. XII. 1939 г.
Известия на Археол. Д-во	т. 1	св. 1		9	1	—	8
" " " "	т. 2	св. 1		38	1	2	35
" " " "	т. 2	св. 2		1	1	—	—
" " " "	т. 3	св. 1		39	2	2	35
" " " "	т. 3	св. 2		13	2	—	11
" " " "	т. 4			69	2	3	64
" " " "	т. 5			142	2	2	138
" " " "	т. 6			160	2	4	154
" " " "	т. 7			135	2	3	130
Известия на Археол. Институтъ	т. 1	св. 1		9	1	—	8
" " " "	т. 1	св. 2		42	1	6	35
" " " "	т. 2			38	1	7	30
" " " "	т. 3			20	1	4	15
" " " "	т. 4			11	1	2	8
" " " "	т. 5			115	2	6	107
" " " "	т. 6			94	1	7	86
" " " "	т. 7			155	2	8	145
" " " "	т. 8			97	4	9	84
" " " "	т. 9			152	5	14	133
" " " "	т. 10			185	6	14	165
" " " "	т. 11	св. 1		272	3	43	226
" " " "	т. 11	св. 2		800	23	517	260
" " " "	т. 12	св. 1		800	22	496	282
Указателъ 1934 год.				298	1	1	296
Материали за историята на София	кн. 1			9	—	—	9
" " " "	кн. 2			24	1	2	21
" " " "	кн. 3			46	1	—	45
" " " "	кн. 4			27	1	5	21
" " " "	кн. 5			208	1	2	205
" " " "	кн. 6			102	1	10	91
" " " "	кн. 7			34	1	5	28
" " " "	кн. 8			326	2	11	313
" " " "	кн. 9			327	15	13	299
" " " "	кн. 10			500	10	168	322
Юбилейна книга на гр. София				581	—	10	571
Ръководство за разкопки				769	8	14	747
Боянската църква				6	—	1	5
Месемврийски църкви				93	3	4	86
Лондонското евангелие				143	2	4	137
България въ древността				18	2	—	16
Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ Бъл- гария	кн. 1			57	6	11	40
" " " "	кн. 2			444	6	20	418
Монетни изображения отъ римската епоха				60	—	9	51
Дуванлий				127	—	11	116
(нѣмско издание)				252	1	7	244
Die Münzen von Pautalia				50	—	—	50
Преславската керамика				274	6	9	259
Старобългарско изкуство				30	3	—	27
Издания откупени отъ института:				8 201	159	1 466	6 576
Икономическото минало на София				40	—	—	40
Християнството на Балканския полуостровъ				5	—	—	5
Приносъ къмъ промишл. история на София				20	—	—	20
История на българския народъ				3	—	—	3
Възраждане на българския народъ				6	—	—	6
Театъръ				5	—	—	5
				79	—	—	79

София, 20 априль, 1940 год.

Провѣрители: { Ив. Василевъ
Я. Тодоровъ
Т. Д. Герасимовъ

Извлѣчение отъ протоколитѣ

на редовнитѣ заседания на Българския археологически институтъ
презъ 1939 година

Заседание на 4 февруарий

I. Т. Герасимовъ, действ. членъ, направи съобщение върху „Торсо отъ една статуя на жрица“.

Торсото е постъпило въ Народния музей презъ 1893 г. заедно съ други каменни паметници отъ Кутловица (гр. Фердинандъ), произходящи безъ съмнение отъ развалинитѣ на античния *Minicipium Montanensium*.

Торсото е отъ статуя, изобразяваща една стояща жрица. Съ лѣвата ржка, на която виси една *situla* — сждъ за свещенна вода отъ р. Нилъ, фигурата крепи единъ бюстъ на Сераписъ. Въ сега загубената дѣсна ржка жрицата е държала систронъ.

Тоя паметникъ е ново свидетелство за култа на египетскитѣ божества Изида и Сераписъ въ Северна-България (Мизия). Вѣроятно въ античния *Montanensium* или въ близката околностъ е имало храмъ на Изида и Сераписъ, гдето, трѣбва да се предполага, е служела жрицата, въ чиято паметъ е била направена тая статуя. Торсото по стиливитѣ си особености трѣбва да датира отъ края II или началото на III вѣкъ сл. Христа.

II. Н. А. Мушмовъ, действ. членъ, докладва върху „Два калѣпа отъ печена глина за отпечатване на оброчни плочки и за римски монети“. Калѣпътъ за плочки е приготвенъ чрезъ каменна плочка, притисната върху частъ отъ суrowa глина и после изгладенъ и обърнатъ на квадратъ. Изображението представя богинята Атина, облѣчена въ дълга роба и препасана съ шлемъ на главата и въоръжена съ дълго копие и щитъ, подпрѣнъ на подставка. Споредъ докладчика, този калѣпъ е служелъ за приготвяване на глинени оброчни плочки вмѣсто каменни, които били употребявани за култови цѣли отъ бедното население въ езическо време.

Калѣпътъ за монети, споредъ докладчика, представя отпечатъкъ отъ бронзова монета отъ времето на Луция Веръ (161—169) и то само opakoto на монетата, гдето сж представени Л. Веръ и Маркъ Аврели прави подаващи си ржка. Печатътъ има фуниообразна форма, но върху него нѣма никаква следа отъ каналчета за изливане на разтопенъ металъ, следствие на което докладчикътъ смѣта, че този калѣпъ е само опитъ за калѣпъ за монети.

Интересно е, че този калѣпъ е най-стариятъ известенъ до сега глиненъ калѣпъ за отливане на монети, докато другитѣ известни въ странство подобни калѣпи сж отъ времето на Септими Северъ (193—211) и по-късно.

III. Д. П. Димитровъ, дописенъ членъ, докладва върху „Една успоредица къмъ втория златенъ накитъ отъ Мадара“.

Презъ 1934 г. бѣше откритъ въ единъ могиленъ гробъ северно отъ Мадара частъ отъ златната украса на единъ коланъ. Макарь и предметитѣ на тази находка ъда бѣха

сравнени по форма и направа съ находки отъ Унгария и Южна-Русия, все пакъ по отношение на орнамента, нѣкои части отъ този накитъ оставаха съвсемъ изолирани. Д. Димитровъ посочи новъ сравнителенъ материалъ, който показва очебиенъ прилика съ нѣкои отъ частитѣ на златния накитъ отъ Мадара. На първо мѣсто три златни пластинки въ Кьолнския музей, които не сж публикувани и освенъ това две находки отъ Южна-Русия, които сж обнародвани. По този начинъ около мадарския накитъ вече се създава цѣла група отъ сродни паметници, съ което ще се хвърли нова свѣтлина върху характера на този накитъ.

Заседание на 22 мартъ

Д-ръ Хр. М. Дановъ, дописенъ членъ, направи съобщение на тема: „Изъ древната икономическа история на западното Черноморие до настаняването на римлянитѣ“.

Въпросното съобщение представя въ общи черти резюмето на една доста обширна студия, която ще излѣзе въ скоро време отъ печатъ въ XII т. на Известия на Българския археологически институтъ. Въ това съобщение Дановъ изтъкна проявитѣ на икономически животъ и специално на търговия по днешното ромънско и българско крайбрежие съ останалитѣ части на древния свѣтъ за единъ периодъ отъ около петъ вѣка. За търговия по западното Черноморие презъ ранноелинската епоха (VII—V вѣкъ пр. Хр.) може да се сжди по керамиката, която се намира по тѣзи мѣста. На първо мѣсто стоятъ срѣдно и къснокоринтски керамични произведения, както и екземпляри на източно-ионийската и атическата чернофигурна керамика. Писмени сведения, били тѣ известни мѣста отъ античнитѣ автори, или пъкъ епиграфски паметници, намираме едва въ края на V вѣкъ пр. Хр. Тѣзи известия зачестяватъ презъ IV вѣкъ пр. Хр. Докладчикътъ обърна сериозно внимание на походитѣ на Филипп II Македонски и тѣхното благотворно влияние върху развоя на търговията по западния черноморски брѣгъ. Доста обстойно биде разгледано и Лизимаховото управление въ Тракия отъ сжщата гледна точка. Докладчикътъ се спрѣ подробно на келтското царство въ Тиле като положителенъ и отрицателенъ факторъ въ икономическия развой на нашитѣ земи.

За търговията на западнопонтиското крайбрежие презъ срѣдно и късноелинистичната епоха ние разполагаме съ значително количество амфорни печати отъ Синопе, Родосъ, Тасосъ и др. центрове, по които може да се сжди за живата търговия, която е съществувала между тѣхъ и градоветѣ, разположени по лѣвия понтийски брѣгъ.

Накрай Дановъ изтъкна нѣкои характерни черти на економиката въ епохата, която представлява преходъ между късноелинистичното време и появяването на римлянитѣ на Балканския полуостровъ.

Заседание на 13 май

I. Проф. Василъ Захариевъ, дописенъ членъ, докладва върху „Български ктиторски образи въ Света-гора“.

Между българскитѣ земи и Света-гора отдавна сж съществували тѣсни връзки, които особено се засилватъ отъ XVIII вѣкъ насамъ, следъ написването на Паисиевата славянобългарска история.

В. Захариевъ събщи неизвестни до сега данни за ктиторскитѣ образи на Хаджи Василий отъ Ловечъ, живописанъ презъ 1768 г., Хаджи Петко, Хаджи Василий и Хаджи Герасимъ, живописани презъ 1780 г., на Хаджи Вълчо и братъ му Никола отъ XVIII вѣкъ, на Царъ Иоанъ Асенъ, игуменитѣ Евтимий, Порфирий и Иларионъ, протосингелъ Иоилъ и Иоанчо Алтипармаковъ отъ Видинъ, живописани презъ първата половина на XIX вѣкъ, всички находящи се въ параклититѣ и съборния храмъ на Славянобългарския общежителенъ манастиръ Св. Георги Зографъ, както и за образа на Хаджи Вълчо въ Хиландарския параклисъ Св. Иванъ Рилски и на Тома и Никола, синове на Хаджи Цена отъ Видинъ, изписани въ съборния храмъ на гръцкия манастиръ Ксиропотамъ.

Докладътъ бѣ допълненъ съ непубликувани до сега текстове на възпоменателни надписи за построяване и украсяване параклиси и съ приписки, отнасящи се за ктиоритѣ, тѣхнитѣ родове и изписването образитѣ имъ, а така сжщо и съ прожекции на фото-графски материалъ.

Българскитѣ ктиорски образи сж цененъ материалъ за изследване връзкитѣ на българскитѣ краища съ Света-гора, за типа и облѣклото на българскитѣ ктиори и за голѣмитѣ видни родове, отъ които сж произхождали.

П. Т. Герасимовъ, действ. членъ, докладва върху „Новооткрита тракийска гробница при Виза“.

Докладчикътъ направи съобщение за една каменна гробница, открита презъ 1938 г. въ една могила при Виза. Богатитѣ находки отъ тази гробница ще бждатъ публикувани въ единъ отъ следващитѣ томове на Известията на института отъ г-нъ Д-ръ А. Мюфидъ Манселъ, подъ чието ръководство е разкопана и пзследвана въпросната гробница.

Заседание на 2 декемврий

Архит. П. Карасимеоновъ докладва върху „Новитѣ разкопки въ Плиска“, Предварителенъ отчетъ за извършенитѣ отъ страна на Народния музей разкопки въ района на т. н. Малкъ дворецъ презъ есенъта 1939 година. Докладванъ бѣ новъ, измѣненъ планъ на цѣлия дворцовъ районъ, заедно съ новооткрититѣ постройки: църква, баня, малка тронна палата, два резервоара, здание за стража и редъ други съ неопредѣлено предназначение постройки; сжщо така и направенитѣ изследвания върху датировката на отдѣлнитѣ сгради.

Списъкъ на списанията

получени въ библиотеката на Българския археологически институтъ презъ 1939 год.

Означенитѣ съ * сж абонирани; останалитѣ се получаватъ въ замѣна съ институтскитѣ издания

АНГЛИЙСКИ

1. Allard Pierson Stichting-Jaarverslag.
2. American Journal of Archaeology, New-York.
3. American School of prehistoric research.
4. Annual Report of the American Historical Association, Washington.
- *5. Antiquity, Gloucester (England).
6. Berytus, Beirut.
7. British Museum Quarterly, London.
- *8. Bulletin of the Intern. Committee of Hist. Sciences, Washington-Paris.
9. Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
10. Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New-York.
11. Memoirs of the American Academy in Rome.
12. Parnassus, New-York.
13. Proceedings of the Society of the Antiquaries of Scotland, Edinburgh.
14. The Annual of the British School at Athens.
15. The Antiquaries Journal, London.
16. The Art Bulletin, New-York.
17. The Journal of Hellenic Studies, London.
- *18. The Journal of Roman Studies, London.
19. The Journal of the Royal Anthropological Institute, London.
20. The Metropolitan Museum of Art, Annual Reports, New-York.
- *21. The Numismatic Chronicle, London.
22. Slavonic (and East-European) Review, London.
23. Victoria and Albert Museum, Annual Review, London.
24. Yale Classical Studies.

БЪЛГАРСКИ

- *25. Архивъ за поселищни проучвания.
26. Българска мисълъ.
27. Български книгописъ.
28. Годишникъ на Съюза на бълг. инженери и архитекти.
29. Годишникъ на Университета.
- *30. Златорогъ.
31. Известия на Българския археологически институтъ.

32. Известия на Българското географско дружество.
33. Известия на Народния етнографски музей.
34. Изкуство и Критика.
35. Македонски прегледъ.
36. Отецъ Паисий.
37. Прометей.
38. Просвѣта.
39. Родина.
40. Родна Речь.
41. Сердика.
42. Списание на Българската Академия на Наукитъ.
43. Списание на Българското инженерно-архитектно дружество.
44. Училищенъ прегледъ.

Г Р Ъ Ц К И

45. 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς. 'Αθήνησι.
46. 'Αρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος. 'Αθήνησι.
47. 'Ελληνικά. 'Αθήνησι.
48. 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. 'Αθήνησι.
49. Πρακτικά τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. 'Αθήνησι.
50. Θρακικά.

Д А Т С К И

51. Aarbøger.
- *52. Acta Archaeologica, København.
53. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie, København.

Е С Т О Н С К И

54. Eesti rahva muuseumi. Aastaraamat, Tartu.

И Т А Л И Я Н С К И

55. Annuario della Reale Accademia d'Italia, Roma.
56. Bulletino della commissione archeologica comunale di Roma.
57. Rivista della Società storico-archeologica Ingauna e Intemelia.
58. Ephemeris Dacoromana, Roma.
59. Notizie degli scavi di antichità, Roma.
60. Orientalia christiana periodica, Roma.
61. Rassegna monetaria, Roma.
62. Rivista di archeologia cristiana.
63. Rivista istorica romana.
64. Studi Etruschi, Firenze.

Л Е Т О Н С К И

65. Senatne un Maksla, Riga.

Н Ъ М С К И

66. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
67. Alt-Preussen, Königsberg.
68. Archäologische Bibliographie.
69. Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt a. M.
70. Berliner Museen, Berlin.
71. Bonner Jahrbücher, Bonn.
- *72. Byzantinische Zeitschrift, München.
- *73. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, Berlin.
74. Das Gymnasium, Leipzig.
75. Der Bulgarienwart, Sofia.
76. Deutsches Jahrbuch für Numismatik.
- *77. Die Antike, Berlin-Leipzig.
78. Forschungen und Fortschritte, Berlin.
79. Germania, Frankfurt a. M.
80. Gnomon, Berlin.
81. Jahrbuch der Bayrischen Akademie der Wissenschaften.
82. Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
83. Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums, Bern.
84. Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts, Berlin.
85. Jahrbuch für fränkische Landesforschung, Erlangen.
86. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien.
87. Klio, Leipzig.
88. Mainzer Zeitschrift, Mainz.
89. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
90. Mitteilungen des Deutschen Archaeol. Instituts, Athen. Abt., Athen.
91. Mitteilungen des Deutschen Archaeol. Instituts, Röm. Abt., Rom.
92. Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins, Giessen.
93. Nachrichten für deutsche Vorzeit.
94. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen.
95. Neue Heidelberger Jahrbücher, Heidelberg.
96. Offa, Königsberg i. Pr.
97. Oriens Christianus, Leipzig.
98. Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
99. Programme zum Winckelmannsfeste der Archaeol. Gesellschaft, Berlin.
100. Prussia, Königsberg.
101. Sitzungsber. der Bayerischen Akad. der Wissensch., phil.-hist. Kl., München.
102. Sitzungsber. der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat.
103. Sitzungsber. der Wiener Akad. der Wissensch., phil.-hist. Kl., Wien.
104. Trierer Zeitschrift, Trier.
105. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat.
106. Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
107. Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
108. Zeitschrift für Kunstgeschichte, Berlin.
109. Zeitschrift für Namenforschung, Berlin.

Н О Р В Е Ж К И

110. Symbolae Osloenses, Oslo.
- *111. Viking.

ПОЛСКИ

- 112. Dawna Sztuka.
- 113. Rocznik Wolynski.
- 114. Swiatowit, Warszawa.
- 115. Wiadomości archeologiczne, Warszawa.

РОМЪНСКИ

- 116. Anuarul comisiuni monumentelor istorice, București.
- 117. Bucureștii, București.
- 118. Buletinul comisiunii monumentelor istorice. București.
- 119. Buletinul muzeului județului vlasca „Theohari Antonescu“.
- 120. Revista istorică română, București.

РУСКИ

- 121. Вестник древней истории.
- 122. Исторический журнал.
- 123. Советская археология.
- 124. Seminarium Kondakovianum, Прага.

УНГАРСКИ

- 125. Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- 126. Dolgozatok (Travaux de l'Institut archéol. de l'Université), Szeged.

ФИНЛАНДСКИ

- 127. Finskt Museum, Helsingfors.
- 128. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, Helsingfors.
- 129. Suomen muinasmuistoyhdistyksen aikakauskirja.

ФРЕНСКИ

- 130. Albania, Paris.
- 131. Analecta Bollandiana, Bruxelles.
- *132. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales, Bruxelles.
- 133. Annuaire des musées d'antiquités d'Istanbul.
- 134. Beaux-Arts, Paris.
- 135. Bulletin de correspondance hellénique, Paris.
- 136. Bulletin de la société d'archéologie copte.
- 137. Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France, Paris.
- 138. Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie, Alexandrie.
- 139. Byzantion, Bruxelles.
- *140. Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
- 141. Echos d'Orient, Bucarest.
- 142. Gazette de Beaux-Arts, Paris.
- 143. Genova. Genève.
- 144. Irénicon. Prieuré d'Amay, Belgique.

- *145. L'Antiquité classique, Louvain.
- 146. Mélanges d'archéologie et d'histoire, Rome.
- 147. Répertoire d'art et d'archéologie, Paris.
- *148. Revue archéologique, Paris.
- 149. Revue des études grecques, Paris.
- 150. Revue des études slaves, Paris.
- *151. Revue numismatique, Paris.
- 152. Syria, Paris.

ХОЛАНДСКИ

- 153. Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving, Haag.
- 154. Klassieke bibliographie.
- 155. Oudheidkundige mededeelingen uit's Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

ЧЕХОСЛОВАШКИ

- 156. Byzantinoslavica, Praha.
- 157. Numismatický časopis československý, Praha.
- 158. Sbornik národního musea v Praze.
- 159. Slavia, Praha.

ШВЕДСКИ

- 160. Fornvännen (Kgl. Vitt. Hist. och Antikvitets Akademien), Stockholm.
- *161. Opuscula archaeologica, Roma.

ЮГОСЛАВСКИ

- 162. Гласник Историског Друштва, Нови Сад.
- 163. Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo.
- 164. Летопис Матице Српске.
- 165. Narodna Starina, Zagreb.
- 166. Старинар, Београд.
- 167. Vjesnik Etnografskog Muzeja u Zagrebu.
- 168. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.
- 169. Zbornik za umetnostno zgodovino, Ljubljana.

Списъкъ на членоветъ
на Българския археологически институтъ
на 31 декемврий 1940 год.

ВИСОЧАЙШИ ПОКРОВИТЕЛЪ
НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЪТЪ НА БЪЛГАРИТЪ

ПОЧЕТЕНЪ ПРЕДСЕДАТЕЛЪ
МИНИСТЪРЪТЪ НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

БИВШИ ПОЧЕТНИ ПРЕДСЕДАТЕЛИ
(МИНИСТРИ НА НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ)

1. СТ. ОМАРЧЕВСКИ (1920—1923).
2. ПРОФ. АЛ. ЦАНКОВЪ (1923—1926; 1930—1931).
3. Н. НАЙДЕНОВЪ † (1927—1930).
4. К. МУРАВИЕВЪ (1931—1932).
5. АТ. БОЯДЖИЕВЪ † (1932—1934).
6. ПРОФ. Я. МОЛЛОВЪ (1934—1935).
7. Т. РАДЕВЪ (1935).
8. М. ИОВОВЪ (1935—1936).
9. Д. МИШАЙКОВЪ (1936).
10. Д-РЪ Н. НИКОЛАЕВЪ (1936—1937).
11. ПРОФ. Г. МАНЕВЪ (1937—1938).

ПОЧЕТНИ ЧЛЕНОВЕ

12. ПРОФ. ИОСИФЪ СТРИГОВСКИ, ВИЕНА (1921).
13. РАШКО МАДЖАРОВЪ (1921).
14. ПРОФ. Н. П. КОНДАКОВЪ † ЛЕНИНГРАДЪ (1921).
15. ПРОФ. Ф. И. УСПЕНСКИ † ЛЕНИНГРАДЪ (1926).
16. ПРОФ. АВГУСТЪ ХАЙЗЕНБЕРГЪ † МЮНХЕНЪ (1929).
17. Д. ДИМЧЕВЪ, АДВОКАТЪ, ПЛОВДИВЪ (1931).

БЛАГОДЕТЕЛНИ ЧЛЕНОВЕ

18. ИВ. Д. БУРОВЪ † (1923).
19. ГР. ВАСИЛЕВЪ (1924).
20. ПРОФ. Д-РЪ В. МОЛЛОВЪ † (1931).

УПРАВИТЕЛЕНЪ СЪВЕТЪ

21. ПРОФ. Б. ФИЛОВЪ, ДИРЕКТОРЪ (1920).
22. Д-РЪ КР. МИЯТЕВЪ, СЕКРЕТАРЪ (1939).
23. ПРОФ. Г. И. КАЦАРОВЪ (1920).
24. ПРОФ. Й. ИВАНОВЪ (1920).
25. Д-РЪ ИВ. ВЕЛКОВЪ (1939).

ДЕЙСТВИТЕЛНИ ЧЛЕНОВЕ

26. Аврамовъ В. (1930).	56. Микола И. (Хелзинки, 1932).
27. Айналовъ Д. В. † (Ленинградъ, 1926).	57. Мийе Г. (Парижъ, 1923).
28. Алфьолди А. (Будапеща, 1938).	58. Минсъ Е. (Кембриджъ, 1932).
29. Арnaudовъ М. проф. (1922).	59. Младеновъ Ст. проф. (1922).
30. Балабановъ Ал. проф. (1933).	60. Моле В. (Краковъ, 1932).
31. Берсу Д-ръ Г. (Берлинъ, 1936).	61. Мушмовъ Н. А. (1920).
32. Бешевлиевъ В. проф. (1933).	62. Нидерле Л. (Прага, 1925).
33. Бобчевъ С. С. проф. † (1922).	63. Оберхумеръ Е. (Виена, 1923).
34. Васичъ М. (Бѣлградъ, 1925).	64. Окуневъ Н. (Прага, 1925).
35. Ватевъ Д-ръ Ст. проф. (1921).	65. Пачъ К. (Виена, 1923).
36. Вуличъ Н. (Бѣлградъ, 1925).	66. Петковичъ Вл. (Бѣлградъ, 1926).
37. Вулфъ О. (Берлинъ, 1925).	67. Пикарь Ш. (Парижъ, 1928).
38. Герасимовъ Т. (1938).	68. Пикъ Б. † (Гота, 1923).
39. Герке Фр. проф. (Берлинъ, 1940).	69. Поповъ Р. † (1920).
40. Гошевъ Ив. проф. (1933).	70. Попруженко М. Г. (1928).
41. Грабаръ А. (Парижъ, 1925).	71. Протичъ А. (1920).
42. Грегoаръ Х. (Брюкселъ, 1936).	72. Роденвалдъ Г. (Берлинъ, 1926).
43. Дановъ Д-ръ Хр. М. (1940).	73. Романски Ст. проф. (1922).
44. Дечевъ Д. проф. (1922).	74. Ростовцевъ М. (Ню Хайвънтъ, 1923).
45. Дилъ Ш. (Парижъ, 1925).	75. Салачъ А. (Прага, 1932).
46. Димитровъ Д. П. (1940).	76. Сѣггаровъ Ив. проф. (1933).
47. Дьолгеръ Ф. (Мюнхенъ, 1936).	77. Теодоровъ-Баланъ А. проф. (1922).
48. Егеръ Р. (Виена, 1936).	78. Тодоровъ Я. проф. (1933).
49. Калинка Е. (Инсбрукъ, 1926).	79. Трифоновъ Ю. (1920).
50. Касонъ Ст. (Оксфордъ, 1931).	80. Фехеръ Г. проф. (1925).
51. Керамoпулoсъ Ант. (Атина, 1935).	81. Шеде М. (Берлинъ, 1925).
52. Кюмонъ Фр. (Римъ, 1929).	82. Шкорпилъ К. (Варна, 1920).
53. Ласкарисъ М. (Солунъ, 1932).	83. Шмитъ Ф. И. (Ленинградъ, 1927).
54. Мавродиновъ Н. (1939).	84. Шнайдеръ К. (Кьонигсбергъ, 1940).
55. Миковъ В. (1933).	

ДОПИСНИ ЧЛЕНОВЕ

85. Алексиевъ Вл. проф. (1932).	96. Геровъ Б. (1940).
86. Андреевъ Ст. (1932).	97. Господиновъ Ю. (Шуменъ, 1920).
87. Аяновъ Г. п. (Бургасъ, 1940).	98. Дановъ Ив. (Плѣвенъ, 1940).
88. Батаклиевъ Ив. проф. (1936).	99. Делирадевъ П. (1937).
89. Бегуенъ графъ (Тулуза, 1921).	100. Диниковъ П. (1940).
90. Бобчевъ С. Н. архит. (1920).	101. Димовъ В. (1921).
91. Бръчкова Д-ръ М. (1921).	102. Димчевъ П. архит. (1922).
92. Василевъ Ас. (1940).	103. Дуйчевъ Д-ръ Ив. (1936).
93. Вернеръ Д-ръ И. (Франкфуртъ М. 1937).	104. Захариевъ В. проф. (1937).
94. Воденичаровъ П. (Бургасъ, 1940).	105. Захариевъ Ю. (Кюстендилъ, 1922).
95. Георгиевъ Д-ръ Вл. (1936).	106. Иванова-Мавродинова В. (1938).

107. Ивановъ С. Н. (Варна, 1940).	124. п. Стефановъ С. (Хасково, 1921).
108. Каравановъ Ат. (Карнобатъ, 1940).	125. Пѣевъ Хр. арх. (Пловдивъ, 1940).
109. Карасимеоновъ П. арх. (1940).	126. Райковъ Хр. (Стара-Загора, 1940).
110. Койчевъ Н. Ст. (Нова-Загора, 1940).	127. Райновъ Н. (1925).
111. Койчевъ П. архит. (1921).	128. Симеоновъ Д. (Шуменъ, 1940).
112. Кърджиевъ Д-ръ П. (Ломъ, 1940).	129. Станевъ Н. (1921).
113. Лазаровъ Н. архит. (1921).	130. Стефановъ Ст. (Свишовъ, 1940).
114. Манселъ Д-ръ Ар. Мюфидъ (Цариградъ, 1940).	131. Съоръ Ж. (Парижъ, 1923).
115. Марковъ Т. (Хисаръ, 1921).	132. Токачъ З. (Будапеща, 1925).
116. Меджидиевъ Ас. (Дупница, 1940).	133. Фильповъ Л. (Търново, 1922).
117. Молловъ Ив. (Шуменъ, 1925).	134. Фрова Д-ръ Антонио (1940).
118. Московъ М. (Търново, 1921).	135. х. Недѣлчевъ М. (Ловечъ, 1940).
119. Николаеско Ст. (Букурещъ, 1925).	136. Хеклеръ А. † (Будапеща, 1925).
120. Николовъ Т. (Търново, 1932).	137. Христовичъ К. Н. (Пазарджикъ, 1940).
121. Петева-Филова Д-ръ Е. (1932).	138. Хуитеморъ Т. (САЩ, 1921).
122. Петковъ Н. (1925).	139. Цончевъ Д. (Пловдивъ, 1936).
123. Покровски Сергей (Варна, 1940).	140. Чорбаджийски Д. (Казанлъкъ, 1940).

ЧЛЕНОВЕ ДАРИТЕЛИ

141. Губидѣльниковъ Т.	145. Тарновски А.
142. Мюръ Н. Леди (Першаиръ).	146. Чапрашъковъ Ст.
143. Пипевъ Ст.	147. Юнионъ клубъ.
144. Стефанъ Митрополитъ	

СПОМАГАТЕЛНИ ЧЛЕНОВЕ

148. Акрабова Д-ръ Ив.	173. Василевъ Ив.
149. Алексиевъ проф. Д-ръ Вл.	174. Венедиковъ Ю. полк.
150. „Алмусъ“ (Ломъ).	175. Генчева Н. (Плѣвенъ).
151. Ангелиевъ Т.	176. Георгиевъ Вл.
152. Ангеловъ Борисъ.	177. Георгиевъ Свет. проф.
153. Ангеловъ Д-ръ Ст.	178. Гешовъ Евл. Ив.
154. Ангеловъ Ст. (Варна).	179. Гешовъ Евст. Ив.
155. Андреева Цв. (Ломъ).	180. Гешовъ Ник. Ив.
156. Археологически музей при Св. Синодъ	181. Гимназия III-а мжжка (София).
157. Археологическо д-во Варна	182. Гимназия мжжка (Пловдивъ).
158. Археологическо д-во Орѣхово	183. Гимназия девическа (Пловдивъ).
159. Ато Ж.	184. Гимназия смѣсена (Пловдивъ).
160. Баджовъ Ст.	185. Гимназия мжжка (Ст.-Загора).
161. Батаклиевъ Г.	186. Гимназия девическа (Ст.-Загора).
162. Бацикъ Лад. (Горна-Орѣховица).	187. Гимназия смѣсена (Карнобатъ).
163. Библиотека при Митроп. (Ст.-Загора).	188. Гимназия девическа (Плѣвенъ).
164. Библиотека общинска (Бургасъ).	189. Гимназия смѣсена (Хасково).
165. Богутински (Шуменъ).	190. Гимназия смѣсена (Бѣла-Слатина).
166. Божиловъ Д.	191. Главенъ воененъ музей.
167. Бреанца М. Д.	192. Головъ Ас.
168. Бурмовъ Д-ръ Ив.	193. Горанова Т.
169. Буровъ Ат. Д.	194. Григоровъ Конст.
170. Буровъ Хар. (Г.-Орѣховица).	195. Губидѣльниковъ Г.
171. Василевъ Г.	196. Данаджиевъ Д-ръ Ст.
172. Василевъ Д.	197. Данаиловъ Л.

198. Даневъ Д-ръ Ст.
199. Данилъчукъ Халина.
200. Даскаловъ Т. ген.
201. „Дебелтъ“ (Бургасъ).
202. Дерманчевъ Г. проф.
203. Детевъ П.
204. Деяновъ Деянъ.
205. Деяновъ-Братковъ П.
206. Джидровъ Д-ръ П.
207. Димитровъ Кр.
208. Димчевска М.
209. Добриновъ Д-ръ Т.
210. Донева Д-ръ Ст.
211. Драндаровъ Вл.
212. Дръновски Ив.
213. Ериженъ Борисъ инж. (Перникъ).
214. Желъзаровъ Ас. (Плѣвень).
215. Златевъ П. ген.
216. Златинъ Д-ръ Н.
217. Иванова Р.
218. Ивановъ К. (с. Гигенъ).
219. Ивановъ Д-ръ Н.
220. Илиевъ Б.
221. Илковъ Д.
222. Институтъ Учителски (Пловдивъ).
223. Йотовъ Н.
224. „Искра“ (Казанлъкъ).
225. Каблешковъ Н. (Пловдивъ).
226. Каблешковъ Ст.
227. Казаковъ Д.
228. Каишевъ Ат. ген.
229. Кантарджиевъ А.
230. Кантарджиевъ Ас. (Плѣвень).
231. Каралийчевъ Ан.
232. Караманджуковъ Хр.
233. Карамихайловъ Д-ръ Ив.
234. Кафеджийски И. инж.
235. Кепова Ив.
236. Кецаковъ Вл.
237. Киркова Т.
238. Кирсва Ст. проф.
239. Киселковъ Ж. архитектъ
240. Ковачевъ М.
241. Ковачевски Хр. архит.
242. Коларовъ Д-ръ Д.
243. Колчевъ Ст.
244. Костовъ Ал.
245. Крачуновъ Кр.
246. Куневъ Г. архит.
247. Лазаровъ Ив. проф.
248. Личевъ Г.
249. „Мадарски конникъ“ (Мадара).
250. Манафовъ Хр.
251. Мариновъ П. А. (Смолянъ).
252. „Маркели“ (Карнобатъ).
253. Марчевъ Н. (Хасково).
254. Матевъ Д-ръ Вл.
255. Матеевъ П.
256. Милевски М.
257. Минчевичъ Д.
258. Минчева Здр.
259. Мирковъ Д-ръ Вл.
260. Мирчевъ К.
261. Момчиловъ Д-ръ (Ямболъ).
262. Мустаковъ, полк.
263. Мушановъ Н.
264. Николаевъ Н. П.
265. Николаевъ Вл.
266. Николовъ Д-ръ Гр.
267. Павловъ Сл.
268. Павловъ Хр.
269. Пандалеевъ Ив.
270. Паница Евст.
271. Панчевъ Д-ръ Мл.
272. Пастуховъ Ив.
273. Петковъ Ст. проф.
274. Поповъ Ал.
275. Поповъ Ив.
276. Поповъ Кр.
277. Прогимназия IV (Пловдивъ).
278. Проичевъ Г.
279. Пѣевъ Ив.
280. Пждевъ Д. инж.
281. Райновъ Ст. проф.
282. Ранковъ В.
283. Ранковъ Ив. (Бургасъ).
284. Ранковъ Н.
285. Ризовъ Д.
286. Рясковъ М.
287. Савовъ Д.
288. Савовъ С. ген.
289. Семахъ И. И. (Бургасъ).
290. Семерджиевъ Г.
291. Семинария Духовна (Пловдивъ).
292. Серафимовъ Б.
293. Симовъ Т.
294. Симоне Ж.
295. Славова Теод
296. Соколовъ Г.
297. Спиридоновъ Ж.
298. Сребренова М.
299. Стайновъ П. проф.
300. Стайчевъ Н. ген. (Свищовъ).
301. свещ. Стаменовъ Д. (Плѣвень).
302. Станимировъ Ст.
303. Станчова М.

304. Стателовъ Н. (Варна).	315. Чапликовъ Вл.
305. Стоименовъ Д. (Кюстендилъ).	316. Чехларовъ Н.
306. „Съгласие“, Образов. д-во (Плѣвенъ)	317. Читалище „Виделина“ (Пазарджикъ).
307. Тодорова Б.	318. Читалище „Надежда“ (Търново).
308. Тодоровъ Н.	319. Читалище при Д. Мини (Перникъ).
309. Тошковъ Б.	320. Читалище „Развитие“ (Враца).
310. Фаденхехтъ проф. Д-ръ И.	321. Читалище „Цвѣтъ“ (Видинъ).
311. Хаджовъ Ив.	322. Чобановъ П.
312. Ходжовъ Д-ръ А.	323. Шехтеръ О.
313. Художествена академия.	324. Шулицъ Ал. А.
314. Цвѣтиновъ Г.	

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския
археологически институтъ въ София, ул. Раковски, 149.

Toute correspondance concernant le „Bulletin“ doit être adressée à
l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakovski, 149

En vente chez Karl W. Hiersemann, Leipzig, Königstrasse, 29.